M. T. CICERONIS
OPERA OMNIA

TOM. XIII.

M. TVLLII
CICERONIS
OPERA

EX RECENSIONE

CHRIST. GODOFR. SCHVTZII

ADDITIS COMMENTARIIS

TOMVS XIII.

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS IOSEPHI POMBA
ANNO MDCCCXXXI.

OPERA PHILOSOPHICA

Tom. II.

ADMONITIO.

Hactenus parci quidem fuimus in adnotationibus colligendis; in argumento quippe satis plano versabamur, neque textus plus solito corruptior reperiebatur. Secus accidit in hoc volumine; et textus corruptior, et res captu difficiliores: liberaliori itaque manu subsidia tum critica, tum exegetica suppeditabimus. Haud semper fieri potuit, ut eumdem tenorem servaremus in notarum signis adponendis: modo enim textûs verba repetebantur, modo nota numerica solum adponebatur; nunc autem hac sola ad finem usque utemur. Inconstantiae causa est, quod editiones, ex quibus haec nostra conficitur, alia textûs verba repetit, alia notam numericam solummodo adhibet; nec idem otium nobis semper contingit ad exemplar praeparandum, antequam Typothetis dispertiatur: interdum idcirco festinamus, rationemque mutare cogimur. Ceterum, si facultas dabitur, Deusque vitam concesserit, Lectores humanissimi diligentiam nostram etiam in posterum haud desiderabunt.

M. TVLLII CICERONIS

DE

NATVRA DEORVM

LIBRI TRES.

SVMMARIVM.

Prooemium libri primi versatur in eo, ut perdifficilem esse dicat et perobscuram quaestionem de natura deorum, de eaque varias esse doctorum hominum et discrepantes sententias; plerosque deos esse dixisse, dubitasse Protagoram; nullos esse omnino Diagoram Melium et Theodorum Cyrenaicum putasse. Qui vero deos esse dixerint, magna in varietate ac dissensione esse. C. 1. Inprimis esse philosophos et fuisse, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos, quorum sententia si vera sit nullam esse posse pietatem, sanctitatem, religionem; fortasse etiam pietate adversus deos sublata societatem generis humani, fidem et iustitiam tolli. Esse autem alios philosophos et hos quidem magnos et nobiles qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, ab iisque vitae hominum consuli et provideri. C. 2. Ante quam igitur ad ipsam de natura deorum disputationem accedit, respondet iis, qui vel admirarentur, unde hoc philosophandi sibi subito studium exstiterit, vel quid quaque de re certi haberet scire cuperent. Atque illis quidem regerit, se a primo tempore aetatis in studio philosophiae operam haud mediocrem posuisse, simul causas exponit, quibus impulsus haec tam sero literis mandaverit. Hos autem, qui requirant, quid quaque de re ipse sentiat, curiosius id facere, quam necesse sit. Non enim tam auctoritates in disputando, quam rationis momenta quaerenda esse. Ceterum se maxime Academicorum disciplinam sequi,

quibus propositum sit, veri reperiendi causa, in utramque partem disputare, et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. C. 3—6. Itaque sibi etiam nunc propositum esse, ut in medio ponat sententias philosophorum de natura deorum; exponendo scilicet colloquio, quod olim habitum esse meminerit inter C. Aurelium Cottam, C. Velleium, et Q. Lucilium Balbum, e quibus Cotta se Academicum, Velleius Epicureum, Balbus Stoicum profitebatur.

Et C. quidem Aurelius Cotta M. frater natus A. V. C. 629 consul fuit cum L. Licinio Lucullo A. V. 679. Ex consulatu profectus est proconsul in Galliam, ibique rebus quibusdam gestis, sed nullo certo hoste triumphi cupiditate flagravit, sed antequam eum obtineret Cicero in Pisonem C. 26. ait mortuum esse. Ceterum Pontificem eum fuisse e cap. 1 et 67 libri secundi de N. D. intelligitur.

C. Velleius trib. pl. fuit A. V. 663, M. L. Crassi oratoris familiaris de Orat. III. 21.

Q. Lucilius Balbus frater fuisse videtur L. Lucilii Balbi ICti, qui Ser. Sulpicii praeceptor fuit. Et Orat. III, 21 Balbi duo inter Stoicos numerantur, quos fuisse credibile est hunc Quintum et Lucium Lucilios Balbos.

Ad Q. Balbum Antiochus Ascalonita librum miserat, eundem, ut opinor, quem scripserat περὶ θεῶν.

Cicero igitur hoc inter illos colloquium habitum esse fingit, anno circiter V. C. 676 vel 677, antequam Cotta consulatum gessisset. Ipse enim feriis Latinis ad Cottam eius rogatu venit, offenditque eum sedentem in exhedra et cum Velleio de natura deorum disputantem, quum etiam ille Q. Lucilius Balbus adesset. Et quum Cotta Velleium rogasset, ut Ciceronis causa, qui intervenisset, ea quae dicere coeperat repeteret, Velleius C. 8. orationem exorditur.

Et initium quidem disputandi facit a reprehensione Platonicae et Stoicae de deorum natura doctrinae. Negat enim quae Plato in Timaeo dixerit certo quodam fundamento niti. In primis hoc esse absurdum, quod Plato, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, eundem tamen dixerit fore sempiternum. Simili vitio Stoicorum sententiam de πρόνοια laborare. C. 8. Quaerit etiam ab utroque, Platone et Zenone, cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint; neque si immensum temporis spatium ante mundi creationem praeterlapsum esset, intelligi posse, quid

deum impulerit ut mundum crearet; nam nec sui ipsius causa, nec hominum causa id factum videri. C. 8. 9. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerint, nullo modo vidisse animi intelligentis natura in quam figuram cadere posset. Inprimis ridet sententiam de rotunda figura mundo, qui sit idem deus, tributa. C. 10. Tum breviter Thaletis Milesii, Anaximandri, Anaximenis C. 10. inde Anaxagorae, Alcmaeonis Crotoniatae, Pythagorae, Xenophanis, Parmenidis C. 11. Empedoclis, Protagorae, Democriti, Diogenis Apolloniatae, Platonis, Socratis apud Xenophontem C. 12. Antisthenis, Speusippi, Aristotelis, Xenocratis, Heraclidis Pontici, Theophrasti, Stratonis C. 13. denique Stoicorum, Zenonis, Aristonis, Cleanthis, Persaei, Chrysippi, Diogenis Babylonii de deorum natura opiniones C. 14. 15. enarrat, eaqua non tam philosophorum iudicia, quam delirantium somnia esse dicit, nec enim multo absurdiora esse aut poëtarum figmenta, aut portenta magorum aut vulgi opiniones. C. 16.

Iam vero Epicurum laudibus effert, primum quod viderit esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura; nullam enim esse gentem, nullum genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum; quam ille πρόληψιν appellabat. C. 16. Eadem autem ratione Epicurum hoc effecisse, deos esse beatos habendos et immortales; simul autem docuisse, eos nihil negotii nec ipsos habere, nec aliis exhibere; neque vero ira aut gratia teneri; quod quum ita sit, eos pie colendos esse propter praestantem naturam, nullos autem ab iis metus hominibus impendere. C. 17. Sed ad hanc confirmandam opinionem, anquirere animum et formam, et vitam, et actionem atque mentis agitationem in deo. C. 17.

Ac de *forma* quidem naturam nos admonere, partim rationem docere. Natura enim omnes homines nullam aliam habere speciem, nisi humanam, deorum. Idque etiam rationem declarare, primum quod humana figura sit omnium pulcherrima, deinde quod nulla alia in specie mentis et rationis domicilium esse possit. C. 18. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu sed mente cerni, nec soliditate quadam nec ad numerum, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis. Esse autem infinitam deorum naturam, in eaque omnia omnibus paribus paria respondere, quod Epicurus ἰσονομίαν appellet. Itemque si mortalium tanta multitudo sit, non minorem esse immortalium.

Deinde si de vita deorum quaeratur, ex Epicuri doctrina, eam esse beatissimam et omnibus bonis affluentem. Nihil enim eos agere; sua sapientia et virtute gaudere, denique exploratum habere, fore se semper tum in maximis tum in aeternis voluptatibus. Contra Stoicorum deum laboriosum et inquietum esse, eundem vero hominibus dies noctesque timendum; hinc exstitisse illorum doctrinam de fato et de divinatione, cuius quidem superstitionis terroribus Epicurus homines liberaverit. C. 19. 20.

His expositis contra disputat Cotta, et primum laudat Velleium, quod de re obscura atque difficillima dilucide dixerit, neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam Epicurei fere soleant. Deinde miratur tantum ingenium in tam leves ineptasque sententias incidisse. Etsi enim ipse certi nihil habeat, quod de natura deorum pronuntiet, Epicurum tamen nihil fere dicere, quod non modo philosophia dignum sit, sed mediocri prudentia. Deinde accedit ad ipsam argumentorum Velleii refutationem. Ac primum quidem, si quaeratur sintne dii necne sint, se ipsum, praesertim ut pontificem, esse deos persuaderi sibi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velle. Rationem vero quam Epicurus a consensu omnium gentium repetat quum levem per se, tum etiam falsam esse. Non omnium enim gentium opiniones notas esse; praeterea philosophos fuisse, qui deos esse vel aperte negarent, ut Diagoram et Theodorum, vel certe dubitarent, ut Protagoram. C. 23. Sed etsi concedat deos esse, quaerendum tamen esse, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Primum igitur negat deos ex atomis seu individuis corpusculis ortos esse. Sed si hoc etiam concedatur, sequi ut aeterni non sint; et quoniam nati sint aliquando, eos etiam interire posse. Saepenumero autem hoc facere Epicureos, ut quum aliquid non veri simile dicant, et effugere reprehensionem velint, afferant aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit; itaque Epicurum dum individuorum corporum concretionem in diis fugiat, ne interitus et dissipatio consequatur, negare esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed quasi sanguinem, in quo mirabile sit Epicureos inter se risum tenere posse. Obiter vanitatem Epicuri perstringit, quod se magistrum nullum habuisse glorietur, quum nihil fere habeat in physicis, quod non sit a Democrito. C. 24—26.

Sequitur de deorum lineamentis et formis ut Epicureorum

rationes diluat, quibus docere volebant humanas esse formas deorum. In quo primum illud oggerit, species istas hominum collatas esse in deos aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra quae venerantes deos ipsos ad se adire crederent. Auxisse deinde haec eadem poëtas, pictores, opifices. Accessisse etiam hanc fortasse opinionem, quod homini homine nihil pulchrius esse videatur, cuius opinionis vanitatem demonstrat C. 27. 28. Falsum etiam illud esse, quod Epicurus dicat nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere. C. 29. 30. Obiter de eorum opinione agitur, qui Epicurum verbis reliquisse deos, re sustulisse putent. C. 31. Reprehenditur autem Epicurus, quod rationem non posse esse nisi in hominis figura contenderit. C. 32—36. Iam ostenditur in reliquis etiam quaestionibus de domicilio deorum, de actione vitae, laborare Epicuri rationem. Quaerit igitur deus ubi habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo moveatur aliquando; deinde quid appetat; ad quam rem motu mentis ac rationis utatur; postremo, quomodo beatus sit, quo modo aeternus; ostenditque totam rem de incursione imaginum nugatoriam esse; nec ex ea consequi aeternum esse deum C. 37—39. nec vero beatum. Epicurum enim deum facere nihil agentem, expertem virtutis igitur, ita ne beatum quidem. Quod si tamen Epicurus vitam deorum in suppeditatione bonorum ponat nullo malorum interventu, cogitandum esse, eum bonum in voluptate ponere; aliam autem nullam voluptatem nosse, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Sed hoc genus voluptatum, quomodo in deos cadat, quum explicare non possit, consequi deos voluptatis expertes esse; ita ne beatos quidem. Nec hoc aliquid esse, quod dicat, certe dolore deos vacare. Hoc enim profecto satis non esse, ad illam quam deo tribuat vitam beatissimam. Nihil enim relinqui nisi deum, nihil aliud in tota aeternitate nisi *Mihi pulchre est*, et *Ego beatus sum* cogitantem. Neque tamen intelligi quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur incursione atomorum, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita deum Epicureorum nec beatum, nec aeternum esse. C. 40.

Mirum denique esse ostenditur Epicurum etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros conscripsisse. Nihil enim esse cur deos ab hominibus colendos esse dicat, quum ex eius sen-

tentia dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant. Et quod dicat, praestantem deorum naturam ipsam per se homines invitare ad se colendam, id propterea nihil valere, quod nihil possit eximium esse in ea natura, quae sua voluptata laetans nihil nec actum sit umquam, neque agat neque egerit. Pietatem vero ei nullam deberi, a quo nihil acceperis. Quod autem Epicurus glorietur superstitionem esse a se sublatam, ea quidem facile esse liberari ab eo qui omnem vim deorum sustulerit. Non enim Epicurum superstitionem modo tollere; sed omnem ex animis hominum religionem radicitus extrahere. Recte igitur Posidonium disseruisse, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipientem fuisse, ut homunculi similem deum fingeret; lineamentis duntaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem omnino, nihil curantem, nihil agentem. Itaque Epicurum oratione quidem reliquisse deos, re ipsa vero sustulisse. C. 41—44.

Libro secundo

continetur Lucilii Balbi disputatio de natura deorum ex mente Stoicorum. Totam vero de diis immortalibus quaestionem Stoici dividebant in partes quatuor. Primum docebant esse deos; deinde quales sint; tum mundum ab his administrari, postremo consulere eos rebus humanis.

Primum igitur deos esse, quamvis id ne oratione quidem videatur egere, confirmatur hoc argumento, quod omnium consentiens de diis est opinio, eaque diuturnitate temporis confirmata; deinde hoc dii ipsi praesentia et apparitione declarant, cuius exempla ex historia populi Romani afferuntur; praedictiones deinde et praesensiones rerum futurarum nihil aliud declarant, quam hominibus ea quae futura sint ostendi, monstrari, portendi, praedici, ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicantur. Et Cleanthes quidem quatuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae per-

cipiuntur caeli temperatione et fecunditate terrarum; tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, aliisque multis id genus portentis; quartam vero causam esse eamque vel maximam aequabilitatem motus, conversionem caeli, solis, lunae, siderumque omnium distinctionem varietatem, pulcbritudinem, ordinem. Et hoc ipsum Chrysippus breviter hoc argumento concludit: *Si est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum?* Ex ipsa etiam hominum sollertia colligi potest, esse aliquam divinam mentem. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumpsimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse est, et quum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse; quare quum ratione nihil melius, ea quoque mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. C. 1—8.

His igitur expositis subiunguntur rationes physicae. Primum est argumentum quod omne quod vivat, sive animal, sive terra editum, id vivat propter inclusum in eo calorem. Eumque etiam per aquam et per aërem permeare videmus. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari eoque magis, quod intelligi debet calidum illud atque igneum, ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis, et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere. C. 9. 10.

Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit, neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa habere aliquem in se *principatum*, ut in homine mentem. Itaque necesse est illud in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate, dominatuque dignissimum. Iam quum in partibus mundi insit sensus et ratio, in ea parte, in qua mundi inest principatus haec inesse necesse est, et acriora qui-

dem et maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est; naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Praeterea quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum; eundem vero quum sit melior quam ulla natura, intelligentem esse et sapientem. C. 11. 12.

Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim a natura sustinentur ea, quae gignuntur e terra, quibus nihil tribuit amplius, quam ut alantur et augeantur. Sequuntur bestiae quibus et sensum et motum dedit, et appetitum. Tum homines, quibus addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. Quartus gradus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur; quibus a principio innascitur ratio recta constansque quam supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est mundo, in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. C. 13. 14. Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. Et quum astra aethereum locum obtineant, consentaneum est in iis sensum inesse et intelligentiam. Ex quo efficitur in deorum numero astra esse ducenda. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. Nihil est enim quod ratione et numero moveri possit sine consilio. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis; neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. C. 15. 16.

Ex his omnibus esse deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis Balbus existimet.

Sequitur ut qualis deorum natura sit consideretur.

Hic illa difficultas a consuetudine oculorum aciem mentis abducendi induxit homines, ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de diis cogitare. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius, primum mundus et animans et deus iudicandus est. Neque vero ineptum est, quod

Epicurus putat, rotundam figuram deo tribuere. Nihil est enim ea figura pulchrius. Et quum duo sint genera siderum, quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat; alterum autem conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat, ex utraque re et mundi volubilitas quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Harum vero stellarum constantia, haec tanta tam variis cursibus in omni aeternitate convenientia temporum non potest intelligi sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus insint, non possunt ea ipsa non in deorum numero reponi. C. 17—22.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum a Graecis et Romanis constitutae nominataeque sunt; quarum complura exempla recensentur C. 23—27. Haec a physicis rebus bene et utiliter inventis tracta ratio ad commenticios et fictos deos falsas genuit opiniones, erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. Inde effictas esse formas deorum, et aetates et vestitus; genera praeterea, coniugia, cognationes. Item eos perturbatis animis inductos esse, ut iis cupiditates, aegritudines, iracundiae, bella quoque inter se et praelia tribuerentur. C. 28.

Proximum erat, ut doceretur, deorum providentia mundum administrari.

Hanc disputationem Stoici tres in partes dividere solent, quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos, quo concesso confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque pulcherrime geri. Quo constituto sequitur ab animantibus principiis eas esse generatas. Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

Ad primum quod attinet, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione. Deorum igitur consilio mundus administratur. Et quoniam nihil est praestantius deo, ab eo necesse est mundum regi. Et quum intelligentes dii sint, nisi mundum regant, aut ignorent necesse est quae res maximae sint, quoque hac modo tractandae et tuendae, aut vim non habeant, qua tantas res sustineant et gerant. Vtrumque est a natura et maiestate deorum alienum. Efficitur ergo deorum providentia mundum administrari. Et quum dii sint rationis com-

potes, sequitur ut sit eadem in his, quae in genere humano ratio, eademque veritas utrobique sit, eademque lex, quae est recti praeceptio, pravique depulsio. Ex quo intelligitur prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse. Postremo quum demonstratum sit deos esse stellas et caelum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani; efficitur omnia regi divina mente atque providentia. C. 29—31.

Sequitur ut doceatur omnia subiecta esse naturae, ab eaque pulcherrime regi. Sed quid sit natura breviter explicandum est. Alii naturam censent esse vim quandam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; Epicurus autem omnium quae sint naturam esse corpora et inane, quaeque his accidant; alii vero vim participem rationis atque ordinis tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nullus opifex consequi possit imitando. Et ab eiusmodi quidem natura, i. e. sentiente mundus omnis regitur et administratur. C. 32—35.

Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium. Hic agitur primum de sideribus. C. 36—46. Deinde de terra, de variis animalibus naturis, et de rebus quae terra gignat ad animantium conservationem et salutem procuratis; C. 47—53. postremo de tota hominis fabricatione, omnisque humanae naturae figura et perfectione. C. 54—60. Denique de ratione hominibus concessa, quae in caelum usque penetraverit, et ad cognitionem deorum pervenerit, ex quo debeat intelligi nec figuram situmque membrorum nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. C. 61.

Restabat ut doceretur omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata. Itaque primum ostenditur ipsum mundum deorum hominumque causa factum esse, quaeque in eo sint, ea parata ad fructum hominum et inventa esse. Ipsum circuitum solis et lunae reliquorumque siderum, quanquam etiam ad mundi cohaerentiam pertineant, tamen etiam spectaculum hominibus praebere. In terra vero et bestias cicures, ut oves, canes, boves, et feras beluas, et pisces et aves, praeterea plurimarum rerum in intimis terrae tenebris abditarum utilitates hominum causa paratas esse. Praeterea e divinatione hominibus data intelligi deorum providentia consuli rebus humanis. Postremo non solum universo generi humano, sed etiam singulis hominibus a diis consuli et

provideri. C. 62–66. In epilogo Balbus Cottam exhortatur, ut eandem causam agat, seque et principem civem et pontificem esse cogitet, et facultate disserendi, quam, a rhetoricis exercitationibus acceptam, Academia amplificaverit, potius ad defendendam, quam ad oppugnandam deorum naturam utatur.

Libro tertio

continetur Cottae Academici, contra Stoicam de diis rationem, libro secundo expositam, disputatio.

Ac primum quidem Cotta sibi propositum ait, non tam refellere Balbi orationem, quam ea quae minus intellexerit requirere; quaeritque utrum ille malit sibi de singulis rebus quaerenti respondere, quam universam audire orationem suam. Cui quum Balbus significasset, se si quid explanari sibi velit respondere velle, sin se interrogare velit refellendi causa, utrum voluerit facturum, vel ad singula statim responsurum, vel quum perorarit ad omnia; Cotta antequam disputationem aggreditur, quoniam Balbus in perorando eum admonuerat, ut se et principem virum et pontificem esse meminisset, profitetur se opiniones a maioribus acceptas de diis immortalibus, itemque sacra, caerimonias, religionesque defensurum esse semper, semperque defendisse. Sed se ut pontificem maioribus, etiam nulla ratione reddita, credere; a Balbo autem ut philosopho rationem accipere debere religionis. C. 1. 2.

Iam ipsa oratio ordinem sequitur disputationis Lucilianae; quae fuerat quadripartita, primum ut vellet docere, deos esse; deinde quales essent, tum ab his mundum regi; postremo consulere eos rebus humanis.

Primum igitur ait, Balbum multa argumenta attulisse, cur dii sint, remque sua sententia minime dubiam argumentando dubiam faecere. Negat igitur firmam esse argumentum, quo Balbus dixerat, quum caelum suspexissemus statim nos intelligere esse aliquod numen, quo haec regantur. Nec gravius esse argumentum, quod opinio de diis immortalibus et omnium sit, et quotidie crescat. Praesentes autem apparuisse deos, fabulosis narrationibus credi. Deinde post alia quaedam quae in codd. Mss. interciderunt, agitur de argumento a divinatione petito,

simulque Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter tangit, eaque se alio loco tractaturum ostendit. C. 3—7.

Secunda parte accedit ad quaestionem quales dii sint; in qua dicit Lucilium ita versatum, ut quum ostendere vellet, quales dii essent, ostenderet nullos esse. Nam quo argumento Zeno docere voluerit ratione mundum uti, eodem etiam demonstrari posse mundum esse literatum, disertum, doctrina eruditum, postremo philosophum. Chrysippi autem argumentum: *Si aliquid est, quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest; qui potuit igitur is praestat homini; homini autem praestare quis possit, nisi deus; Est igitur deus*; hoc igitur in eodem, quo illud Zenonis, errore versari. Quid enim sit melius, quid inter naturam et rationem intersit, non distingui. C. 8—10. Etsi quaerat apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo, respondendum esse dicit haec omnia naturae esse, non artificiose ambulantis, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. C. 11. Iam vero Cotta quaerit, quemadmodum ea, quae Carneades afferebat, dissolvere velint. Is enim nullum animal aeternum esse, sed potius omne animal mortale et dissolubile et dividuum esse multis argumentis demonstraverat, ac si Stoici omnia ad igneam vim referant, ne ignem quidem natura sempiternum esse. Itaque immortalitate sublata tolli etiam divinitatem. C. 12—14. Deinde negat deum intelligi posse nulla virtute praeditum. Nam deo nec prudentiam, nec intelligentiam, nec iustitiam, nec temperantiam, nec fortitudinem tribui posse. C. 15. Itaque totam hanc disputationem sic concludit, ut neget, se vulgi atque imperitorum inscitiam despicere posse, quum ea consideret, quae dicantur a Stoicis, et longam seriem deorum a Graecia cultorum enumeret, in quibus explicandis magnam molestiam et minime necessariam suscepisse Zenonem, Cleanthem, Chrysippum, quum voluerint commenticiarum fabularum reddere rationem, et vocabulorum, cur quique deorum ita appellati sint causas explicare. Quod quum faciant, illud profecto eos confiteri, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit, eos enim, qui dii appellentur rerum naturas esse, non figuras deorum. C. 16—25.

Iam restabat ut tertio loco quaereretur deorumne providentia mundus regatur, deinde consulantne rebus humanis. Sed quae

ad tertium locum Cotta disputavit, omnia, una cum parte eorum quae ad quartum attinebant, interciderunt.

In iis quae inde a cap. 26 supersunt, ostendit rationem, quam Stoici divino beneficio hominibus tributam dicebant, saepe et a plurimis in perniciem converti, ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Omnemque hanc disputationem hoc argumento concludit: Quamobrem si mens voluntasque divina iccirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem, iis solis consuluit quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo ut nemini consultum sit. C. 26. 27.

Sed huic loco Stoici ita solebant occurrere, ut dicerent, non iccirco nobis non optime a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam caussam eos beneficium a patribus nullum habere. Sed in hac collatione Cotta negat esse similitudinem. Multos enim etiam quum obesse vellent profuisse, et quum prodesse vellent obfuisse. Itaque non fieri ex eo quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec si is, qui acceperit, bene utatur, continuo sequi, ut is qui dederit, amice dederit. A deo nos rationem tantum habere, si modo habeamus: bonam autem rationem, aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquatur, sic rationem homini esse beneficio deorum datam. Patrimonia enim spe bene tradendi relinqui, qua possimus falli; deum vero falli non posse. ¶ Itaque quum dii non ignorarent futurum esse, ut homines rationem bono consilio iis datam in fraudem malitiamque converterent, non dari illam, inquit, quam dari humano generi melius fuit. C. 28—31.

Extremum erat, ut doceretur, deos si minus potuerint aut voluerint omnes homines bonos efficere, certe, si quidem hominum generi consulere vellent, bonis consulere debuisse. At enim innumerabiles esse bonos, quibus male evenerit, nec pauciores improbos, quibus optime. Idque multorum, inprimis Dionysii maioris, Syracusanorum tyranni exemplis confirmatur. Atque hoc quidem in loco dicit invitam versari orationem suam. *Videtur enim*, inquit, *auctoritatem afferre peccandi. Recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. Qua sublata iacent omnia. Vt autem nec domus, nec res publica ratione quadam et disciplina desi-*

gnata videntur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla nec supplicia peccatis; sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum. Nihil autem ad rem pertinere dicit, quod Stoici dicant, deos maiora tantum curare, minora negligere. Hoc vero omnium mortalium iudicium esse, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Et quod nonnumquam bonos exitus habeant boni, id utrum diis cum ratione tribuatur incertum esse. Ita vero se rem habere, ut ad prosperam adversamve fortunam qualis sis, aut quemadmodum vixeris nihil intersit. Nec aliquid profici, si dicatur deos non omnia animadvertere; uam reges etiam si aliquid scientes praetermittant, magnam culpam esse. At deo ne excusationem quidem esse inscientiae. Nihil autem agere Stoicos, quum sic deos defendant, ut dicant eos etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, poenas a liberis, a nepotibus, a posteris expetere. Quo ipso summam tribui diis iniquitatem, quippe quum nulla civitas umquam toleratura sit latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset. Et quum Stoici materiae rerum universae fictricem dicant et moderatricem divinam esse providentiam, si tamen mala non prohibeat, sequi ut aut nesciat quid possit, aut negligat res humanas, aut quid sit optimum non possit iudicare. Denique quod Stoici dicant, non omnia deos persequi, id conciliari non posse cum eo, quod iidem dicant a diis dispartiri hominibus somnia, et vota ab hominibus suscipi oportere. Quum enim singuli voveant, mentem divinam etiam de singulis audire; ex quo colligatur eam non tam esse occupatam, quam Stoici putarent. C. 32—39.

Quae quum dixisset Cotta, finem facit disputationis, et Lucilius Balbus alium diem sibi sumpturum dicit, qua possit deorum providentiam defendere. Atque sic discesserunt omnes ut Velleio Cottae disputatio verior, Ciceroni Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior. C. 40.

Quo tempore editi sint hi de Natura deorum libri intelligitur ex libri secundi de Divinatione C. 1. ubi *cohortati sumus*, inquit, *ad philosophiae studium eo libro qui est inscriptus Hortensius* (quem ut opinor edidit A. V. C. 707) *et quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur quatuor* Academicis libris ostendimus (quos editos esse constat A. V. C. 708). *Quumque fundamentum esset philo-*

sophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris (eodem scilicet anno editis). *Totidem subsecuti sunt libri Tusculanarum disputationum* (editi A. V. C. 709.) — *Quibus rebus editis tres libri perfecti sunt de natura deorum.* Sed in his ipsis libris nulla occurrit temporis, quo conscripti vel editi sunt, nota, praeter hunc locum in prooemio lib. I. c. 4. ubi generatim quidem de causis agit, quae eum ad libros de philosophia scribendos impulerint, hisce tamen verbis: *hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria*, Tulliae filiae mortem tangere videtur, quam constat mense Ianuario exeunte A. V. C. 708 decessisse. Libros vero academicos a se editos commemorat ibid. c. 5. Omnino autem tenendum est, quod Goëreuzius V. C. in introductione ad libros de Finibus bonorum et malorum p. XII. admonuit, fieri vix potuisse, ut omnes libros istos qui anno urbis 708. a Cicerone scripti dicuntur, eodem anno et incohaverit et perfecerit. Itaque iam ante hunc annum complurium librorum materiam potuit colligere, ut hoc anno demum extremam iis manum admoveret. Et fortasse huc trahi possit locus Academicorum posteriorum lib. I. c. 3. ubi: *Ego autem*, inquit, *dum me ambitio, dum honores, dum causae, dum rei publicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam; et ne obsolescerent, renovabam, quum licebat, legendo. Nunc vero et fortunae gravissimo percussus vulnere et administratione rei publicae liberatus, doloris medicinam a philosophia peto et otii oblectationem hanc honestissimam iudico.* Ambiguum tamen est, utrum verba *haec inclusa habebam* ad studia solum philosophiae, lectione librorum philosophicorum, occupata, an etiam ad libros de philosophia scriptos, et scriniis inclusos, nondumque editos referenda sint. Quicquid sit, ut minus miremur tam brevi tempore Ciceronem tot libros conscripsisse, cogitandum est, quod ipse ad Atticum mense Quintili A. V. 708 scripsit (Epp. XII. 52.) « *De lingua latina securi es animi* » *dices* « *qui talia conscribis* : » ἀπόγραφα *sunt; minore labore fiunt; verba tantum affero quibus abundo*, quae verba recte Gronovius ita interpretatus est: scito me illa philosophica, quae scribo, tantum vertere de Graecis, et propemodum describere; ideo magnae meditationis non sunt.

Ceterum quum permultorum Graeciae philosophorum tum veterum, tum recentiorum decreta de natura deorum recen-

seantur, haud satis definiri potest, utrum omnium eorum libros Cicero ipse legerit, an quarundam notitiam ex aliis auctoribus hauserit. Anaximandri quidem opinionem, I. 10. qua nativos esse deos longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos, aliunde cognoscere potuit, etiamsi illam κεφαλαιώδη ἔκθεσιν, quam commemorat Diog. Laërt. lib. II. c. 1. nunquam viderit. Idem de Anaximene statuendum, cuius de deo sententiam e Theophrasti libro de placitis Anaximenis haurire potuit. Vtrum Anaxagorae φυσικὰ ipse legerit, an ea quae in libris Academicorum, et in his de Natura deorum libris de eius decretis commemorat aliunde libaverit, certo definire non ausim. Mihi tamen verisimile videtur, eum aeque ac Lucretium, libros illos ipsum oculis usurpasse. Alcmaeonis Crotoniatae sententiam facile potuit ex Aristotele aut aliis auctoribus cognoscere, etiamsi φυσικὸν eius λόγον a Diogene Laërtio commemoratum non legerit. Empedoclis autem libros tres physicorum ipse legisse videtur. Certe Sallustii Empedoclea legit, de eoque libro ad Q. fratrem II. 11. ita iudicat: si veneris, virum te putabo; si illum librum legeris, hominem non putabo; ex quo intelligitur illum librum de rebus obscuris ieiune et exiliter scriptum fuisse. A Democriti librorum physicorum lectione Ciceronem haud alienum fuisse, comparatis locis, ubi eius mentionem facit, mihi persuasi. Platonis Timaeum et Aristotelis libros de philosophia ab eo lectos esse nemo dubitat. Vtrum vero Xenocratis libros sex περὶ φύσεως, Heraclidae Pontici libros περὶ φύσεως περὶ τῶν ἐν οὐρανῷ, περὶ τῶν ἐν ᾅδου, Stratonis Lampsaceni librum περὶ θεῶν, Zenonis Stoici περὶ νόμου, Persaei περὶ ἀσεβείας ipse legerit, haud equidem decernere ausim. Theophrasti autem libros, ut alios, sic imprimis hos περὶ φιλοσοφίας et περὶ φύσεως, Cleanthis libros περὶ τῆς τοῦ Ζήνωνος φυσιολογίας et περὶ θεῶν, denique Chrysippi de natura deorum et de divinatione libros ab ipso lectos esse non est, quod dubitemus. Epicuri denique κυρίας δόξας, eius κάνονα seu libros de regula et iudicio, item περὶ φύσεως, et περὶ ὁσιότητος non ex aliorum tantum testimoniis, sed ex sua ipsius lectione ei notos fuisse, facile tot locis ubi de eo agitur inter se collatis, intelligitur.

Ceterum facile Heindorfio, viro doctissimo, nuper acerbo fato literis erepto, assentior, Ciceronem quo minus his libris extremam manum admoveret, morte praeditum fuisse. Sunt enim hic ibi complura festinationis vestigia; inprimis, si accessisset a Cicerone limae labor et mora, quosdam locos fortasse plane re-

secuisset; ut lib. III. c. 16 seqq. longam illam deorum enumerationem.

Et quoniam Heindorfius in nova horum librorum recensione usus est duobus codd. Mss. breviter de horum codd. auctoritate dicemus. Alter codex, quem Heindorfius Glogaviensem appellat, latuerat in coenobio quodam Glogaviae, unde quadriennio fere abhinc cum aliis libris e coenobiorum tenebris protractis in Academiae Vratislaviensis bibliothecam pervenit. Alter, quem Redigerianum nominat, est in bibliotheca viri clarissimi Thomae de Rhediger seculo XVI collecta, et ob codd. Graecor. Latinorumque copiam dudum inter eruditos celebrata.

Ac Glogaviensem quidem codicem (qui casu quodam, postquam eum Heindorfius suo loco reddiderat, ita evanuit, ut nondum potuerit reperiri, neque ei, quod vehementer optasset, denuo eum oculis usurpandi esset conditio), tantis laudibus effert editor, ut dicat eius ope libros hos de natura deorum prope quingentis locis emendari potuisse. Qua tamen in laude virum optimum et integerrimum computatio fefellisse videtur. Etenim si eos locos detraxeris, ubi meliorem lectionem ab Heindorfio receptam non solus codex Glogaviensis praebuit, vix octoginta supersunt sola huius Ms. ope aliter, atque antea constituti. Nimirum plurimas lectiones huius codicis vel sine dubio meliores vel certe vulgata probabiliores, praeter cod. Glogaviensem, poterant e Rehdigeriano, item e codicibus Davisianis, ex editione P. Marsi aliisque veteribus hauriri; ab ipso etiam editore ubique laudatis.

Equidem, ut multis locis Heindorfii iudicio assensus sum, eumque de his libris optime meritum esse lubens et gratus agnosco, ita in aliis ab eius auctoritate discessi; causasque dissensus vel breviter indicavi, vel lectori intelligendas reliqui. Atque hac occasione utor, ut aliquot viri desideratissimi emendationes commemorem, in praefatione expositas, a me praetermissas.

Lib. II. c. 9. in verbis *quod magna vis caloris terrae continetur cavernis eaque hieme fit densior*, *ob eamque causam calorem insitum* in terris *continet arctius*, verissime coniecit Heindorfius legendum esse *ob eamque causam calorem insitum* interius *continet* et *arctius*.

Eidem prorsus assentior lib. II. c. 39. pro verbis *nec immanitate belluarum efferari*, *nec stirpium asperitate vastari*

transpositis verbis sic legendum esse coniicienti: nec immanitate belluarum vastari, nec stirpium asperitate efferari.

Denique lib. II. c. 36. in verbis: *Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus, omnesque* nimios *et frigoris et caloris appulsus sentire possemus* ubi Heindorfio suspectum esse v. *nimios* retuli, oblitus sum dicere, eum non simpliciter hoc vocabulum delendum, sed aliud commodius quaerendum existimasse. Atque aptius hoc verbum mihi reperisse visus sum, si legatur *omnesque* minimos *et frigoris et caloris appulsus sentire possemus.*

ALIQVOT FRAGMENTA

EX LIBRO III

DE NATVRA DEORVM

Lactant. div. Instit. lib. II. *c.* 9. Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Vt igitur faber quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item e cera, sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit non quam ipsa faceret, sed quam haberet paratam: quod si non est a Deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

Hoc fragmentum nullus dubito pertinere ad locum illum, qui ante cap. 26. libri tertii in Mss. intercidit, ubi Cotta adversus Stoicorum argumenta, quibus mundum divina providentia regi demonstrabant, disputaverat.

Ibid. Lib. II. *cap.* 3. Non sunt ista vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.

Breve hoc fragmentum, si modo id Lactantius ex libris de natura deorum excitavit, locum satis

aptum habuisse videtur ante cap. 6. *ubi est in libris Mss. lacuna.*

EX LIB. I.

DE DIVINATIONE.

Diomed. Lib. I. Praeterea similiter cohortatione circum conciliabula antecellunt.

M. TVLLII CICERONIS

DE

NATVRA DEORVM

AD

M. BRVTVM

LIBER PRIMVS.

I.

Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sunt,[1] tum perdifficilis, Brute (quod tu minime ignoras), et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem[2] animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum,

(1) Sic MS. Guelf. Glog. ed. Ald. Vulgo *sint.*

(2) Lamb. praefert *cognitionem*, idque est in duob. Mss. Wouwer et Muretus conj. *agitationem*; quod sane optimum videtur, Heindorfio quoque iudice. — Quaestionem de natura deorum, quam ait Cicero *ad agnitionem animi esse pulcherrimam*, cognitu praeclaram interpretor: est enim hoc loco agnitio animi, non qua cognoscitur animus, sed qua ipse divinam naturam agnoscit. Lescalop. — Sensus paulo obscurior videri possit: quapropter eum paucis explicabo: Cum multi philosophi mentem divinam esse censuerint; ait Tullius, hanc disputationem animo cognoscendo fore utilem; quod, indagata deorum natura, simul elucesceret mentis humanae ratio. Vide Tusc. I, 26, 27. Similiter Varro ap. Augustin. C. D. VII, 15. Hinc liquet a scopo prorsus aberrasse M. A. Muretum, qui *agitationem animi* rescribebat, uti docet etiam Adr. Turneb. Advers. XIV, 14. Dav.

tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, causam [1] esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? [2] aut quid tam temerarium, tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit, et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime veri simile est, et quo omnes duce natura venimus [3]) deos esse dixerunt; dubitare se Protagoras; nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit enumerare [4] sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus, et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, [5] an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, inprimis magna dissensio est; eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines, atque in maximarum rerum ignoratione versari.

(1) Vulgo hic inserebantur verba *id est principium philosophiae*, quae glossatori tribuenda esse vidit Wyltenbachius *Bibl. Crit. P. III, p.* 49. Itaque ea cum Heindorfio expunxi.

(2) Sic Ms. Guelf. Pal. 3. Eliens. ed. Ascens. Lamb. Davis. Ern. coll. Acad. I, 42. Vulgo *fortius* quod I. F. Gronovius obss. p. 427 defendebat sic, ut significaret: *quid enim fit per temeritatem fortius?* Manut conj. *foedius*

(3) Ms. Gr. *quod — novimus*. Vulgo *quo — vehimur*. Verum est quod Vrsino, Ern. placuit, *venimus*; quod est in codd. Gulielm. Vrsin. Palat. 2, Glog. idque cum Heindorfio recepi.

(4) Hoc auctore Davisio praetuli vulgato *dinumerare*. Idem Heindorfio visum.

(5) Ern. conj. *omni — vacantes*.

II. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum [1] procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? [2] quae sanctitas? quae religio? haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare, neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit; quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem ficta [3] simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest; cum qua simul et sanctitatem, et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur, et magna confusio. Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus iustitia tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant; neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates, caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant; mul-

(1) *Rerum humanarum* Davis. e Ms. Reg. Med.

(2) Pietas est virtus quae exercetur et erga homines cognatos, nempe parentes, et erga deos. Eam a religione distinguit Cicero in Part. Orat. cap. 22: *Iustitia erga deos religio est, erga parentes pietas nominatur.* Wytt.

(3) Recte sic correxit Heindorf. Vulgo *fictae.* — Licet otiosum videri queat epitheton, quum nulla non *simulatio* sit *ficta*; tamen eodem modo loquuntur boni auctores. Ficta pietas hypocrisis, et talis homo hypocrita graeco nomine dicitur. Wytt.

taque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsi [1] dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint, tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

III. Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset; partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quandam rebus offunderet, [2] desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus; et, quum minime videbamur, tum maxime philosophàbamur. Quod et orationes declarant, refertae

(1) Vulgo *ut ea ipsa*. Buherius corr. *ut et ipsi*. Verum est *ut ea ipsi*.

(2) Scilicet academicam philosophiam quae, quum ad dubitandum potissimum induceret, rebus quamdam noctem effundere videbatur. *B.* (id est *Bouillet*, Philosophiae Professor clarissimus, qui in Philosophicis Ciceronis Editori Parisiensi, *Lemaire* V. C., operam praestat).

philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit.

IV. Sin autem quis requirit, quae causa nos impulerit, ut haec tam sero literis mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus, et is esset rei publicae status, ut eam unius [1] consilio atque cura gubernari [2] necesse esset; primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras latinis etiam literis contineri: eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim graecis institutionibus eruditi, [3] ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. [4] Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria. [5] Cuius si maiorem aliquam levationem reperire

(1) C. Iulii Caesaris.

(2) *Regi atque gubernari* cod. Glog. unde Heindorfius conj. *regi et gubernari*.

(3) *Eruditi* abest cod. Pal. 2, unde Gruterus suspicabatur verba *Graecis institutionibus eruditi* insititia esse, vel si haec genuina sint, in sequentibus verba *quae a Graecis accepissent* delenda. Neutrum necessarium.

(4) Haec magis gloriose quam vere dixit Cicero. *B.*

(5) Non intelligit moerorem ex obitu patriae libertatis natum, ut falso putant Aldus nepos et Pet. Lescaloperius; eam enim causam supra me-

potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes, atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut aliae ex aliis nexae,[1] et omnes inter se aptae colligataeque videantur.

V. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritates[2] in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. Desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *ipse dixit. Ipse* autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quatuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque[3] rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt; sed

morat, cum ait, *is esset Reip. status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset.* Vult dolorem, quem ex morte Tulliae suae gravissimum concepit. Vtramque rationem coniunctim recenset Acad. I, 3. Dav.

(1) Sic codd. Reg. Med. Cantab. Guelf. idque recepit Davis. Ernestius *alia ex alia nexa.*

(2) Sic Heindorf. Davis. *auctoritatis.*

(3) Hoc e codd. Glog. Red. et Edd. Mars. et Ascens. revocavit Heindorf. Vulgo *relictarum.*

lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere, magnum est; quanto maius omnes? quod facere his necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor; secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco [1] diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur; sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, [2] multa esse probabilia: quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum [3] haberent quendam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

(1) Acad. II, 31 sqq.

(2) Vulgo *et illud*. Walkerus recte delendum censuit *et*, auctoritate Ms. Reg.

(3) *Visum* masculino genere hoc sensu Cicero nusquam dixit. Legendum arbitror *visionem haberent quandam*. Buherius corrigebat *usum*; sed hoc nihil ad rem, qua de agitur. — *Quam ille* (Zeno) φαντασίαν, *nos visum appellemus licet, et teneamus hoc verbum quidem*, Acad. I, 12. Vide et Acad. II, 31. Dicitur autem et *visus* et *visum*. PASSER. — *Visum*. Haec scriptura Cl. Buherio displicet, quia *visus*, uti censet, *speciem* non significat: deinde quod ei ridiculum videtur, si visia regendam sapientis vitam homo natus statuerit. Quapropter vir ille doctissimus *usum*

VI. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille[1] in Synephebis,

Pro deum, popularium omnium, omnium adolescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque imploro fidem!

non levissima de re, ut queritur ille, fieri in civitate facinora capitalia:

Ab amico amante argentum accipere meretrix non vult:

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque solemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum est.[2] Nam, quum feriis La-

reponit. Mihi tamen liceat in diversam sententiam pedibus ire: nam *visus*, ut arbitror, interdum pro *specie* ponitur. Sic infra cap. 30. Visis autem sive τοῖς φαινομένοις gubernandam vitae rationem contendebant Academici Pyrrhoniique. Moser.

(1) Vulgo *ut Statius*: alii *ut Plautus*, alii *ut Terentius*. Recte vero Ern. e Ms. Vrsini dedit *ut ille*. Significatur autem persona in Synephebis a Caecilio Statio e graeca Menandri latine versis. Davisius edidit *ut in Synephebis*, e Mss. Reg. Med. Cantabr. et Pal. 3.

(2) Ita cum Heindorfio correxi vulg. *sit*. Gulielmo placebat *fuit*, Ernestio *esset*.

tinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra,[1] et cum C. Velleio[2] senatore disputantem; ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus;[3] qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur.

VII. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis. Oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio; cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. — Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. — Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere[4] videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. — Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui sic[5] honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine, et quasi gradibus, non

(1) Exhedra est sedes maior cui plures insidere possunt, eminens extra porticum. WYTT.

(2) C. Velleius tribunus plebis anno Romae 663. Virum in disputando temerarium, Epicuri immodicum admiratorem inducit Cicero. *B.*

(3) Q. Lucilius Balbus magistrum in stoica disciplina habuit Panaetium. Hic a Cicerone exhibetur candidus in sua opinione, et ad tuendam Stoicorum disciplinam acerrimus. *B.*

(4) Sic Lambin. e Mss. Vulgo ut Ms. Eliens. et Lincoln. edd. vett. *consentire.*

(5) *Sic* addidit Heindorf. e cod. Glog.

genere differrent. Haec est enim non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. — Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit (me intuens), ne ignoret, quae res agatur; de natura agebamus deorum. Quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. — Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis.[1] — Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio,[2] nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio, et ex Epicuri intermundiis descendisset:[3] Audite, inquit, non futiles commenticiasque sententias, non opificem

(1) Facti estis Academici. Seneca epist. 88: *Academici novam induxerunt scientiam, nihil scire.* Lactant. Div. Instit. lib. III, cap. 14: *Haec* (Academia) *nihil docet, nisi ut scias te nihil scire.* Idem de Ira Dei cap. I: *Socrates.... id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod* nihil scire *didicisset.* Quae quum scriberet, hic locus ei fuit in mentem. At ut recte Lucretius IV, 471: *Denique nil sciri si quis putat, id quoque nescit An sciri possit, qui se nil scire fatetur.* Davis.

(2) *Et quidem fretum libero iudicio* Gruter. e cod. Pal. 2.

(3) Intermundia, seu *μετακόσμια* sunt τὰ μεταξὺ τῶν κόσμων διαστήματα, ut post Epicurum loquitur Achilles Tatius Isag. ad Phaenomena. Haec autem ex Epicuri sententia sedes erant deorum. Cicero de Divin. II, 17: *Deos enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles, et habitantes, tanquam inter duos lucos, sic inter* duos mundos *propter metum ruinarum.* Vide II de Finib. cap. 23. Davis. —

aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo [1] deum; nec anum fatidicam [2] Stoicorum πρόνοιαν, quam latine licet providentiam dicere; neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem deum, [3] portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo, atque aedificari mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Vnde vero ortae illae quinque formae, [4] ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est ad omnia: [5]

Vtitur et alibi Cicero hac voce, interpretaturque ipsa μετακόσμια, ut opinor: quod verbum erat Epicuri, et eorum, qui innumerabiles mundos esse dicebant: sic enim appellabant spatia et intervalla, quae inter mundos illos inania relicta erant. Epicurus ipse in epistola quam ad Pythoclem περὶ τῶν μετεώρων scripsit, accurate hoc nomen exposuit (apud Diogenem lib. X, § 89). In iis autem intervallis deos habitare volebat Epicurus. *B.*

(1) Recte sic de Walkeri sententia scripsit Heind. Vulgo *de Timaeo.* — Quid voluerit Schutzius, viderint alii; fortasse *e Timaeo.* T. — Plato in Timaeo mundum a deo factum statuit, eumque vocat ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός, δημιουργὸν τοῦ κόσμου, καὶ τεκταινόμενον αὐτόν. Davis.

(2) Plutarch. περὶ εὐγενείας editus a Cl. Wolfio Anecd. tom. IV, p. 225: Οὗτοι (Στοϊκοί) οἱ τὴν πρόνοιαν τὴν ἀγχίνουν μάλα γραῦν μητέρα καλοῦντες τούτου τοῦ παντός, etc. Et iterum pag. 234: Νυνὶ δὲ μηδ' ὑμᾶς αὐτοὺς τούτων τῶν παθημάτων ἐλευθέρους ἐποίησεν ἐκείνη ὑμετέρα πρόνοια, ΧΡΗΣΜΟΛΟΓΟΣ γραῦς. Vide sis infra II, 29. Dav.

(3) Ita cod. Reding. meliore ordine, quam ut vulgo *ardentem volubilem deum.*

(4) Scil. οὐσία, ταυτὸν, ἕτερον, στάσις, κίνησις. — Adeatur Mars. Ficinus in Timaeum cap. 27. Dav. Petrus Marsus has quinque formas vult esse quatuor elementa, et *quintam*, quam vocant, *essentiam*, ex qua conflatum caelum, humanamque mentem voluere Platonici. Nec parum lucis affert optimi Marsi commentationi locus Cic. Acad. I, 7, *Earum igitur qualitatum* etc. Lescal.

(5) Sic Davis. e Mss. *Longum est ad omnia* scil. *respondere.* Edd. vett

quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. Sed illud palmare,[1] quod, qui non modo natum mundum introduxit, sed etiam manu paene factum, idem eum dixit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonicus deus, sempiternum.

IX. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint; innumerabilia saecula[2] dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur: nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur; spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non po-

Longum est iter ad omnia. Gulielm. lect. Plautin. p. 287 conj. *longum est iterare omnia.* Ernestius dedit *longum est omnia* sc. *enarrare.*

(1) Vulgo *sed illa palmaris quidem — is cum dixerit.* Particula *quidem* abest Reg. Med. Lincoln. Vnde Davisius collegit legendum *sed illud palmare est.* In cod. Red. et edit. Asc. *introduxit — dixit*, et cod. Glog. pro *is* habet *idem.* Vnde Heindorf. conj. Ciceronem ita scripsisse: *Sed ille palmaris* (id est *palmam meretur*), *qui cum non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, item cum dixerit fore sempiternum.* — *Palmaris.* Scilicet *sententia*: dixerat enim antea Velleius, *Audite non futiles commentitiasque sententias.* Non igitur opus est, ut cum Davisio legamus, *sed illud* palmare *quidem.* Peasc.

(2) *Innumerabilia ante saecula* edd. ante Davis. pleraeque. Abest *ante* codd. El. Reg. Red. Cantabr. et Victor. restituit Heindorf.

test: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? at iste nec attingit deum, nec erat ullus, quum omnes naturae [1] numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, [2] tamquam aedilis, [3] ornare? Si, ut ipse melius habitaret; [4] antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, [5] habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset,

(1) Vulgo substantiae, elementa. Witt. — Natura nonnumquam menti opponitur, ut materiem significans. *B.*

(2) Quaerit vir doctus: *quis unquam audivit, aedilium hoc fuisse, ut luminibus et facibus urbem illustrarent? Ludos curabant aediles, in quibus nullus luminum usus*, sed signorum, *hoc est statuarum, quibus ex omnibus provinciis congestis, vias, per quas pompa ducebatur, exornabant.* In ludis, inquit, *nullus luminum usus.* Non recordabatur, quod legerat, Circensibus ita captos fuisse Romanos, ut tres interdum dies in eo spectaculo, somni aediumque obliti, *funalibus accensis*, posuerint. Qua de re Iulius Caesar Bulengerus, lib. de circo, cap. 44. Funalia certe lumina sunt. An spectatorum quisque *Vulcanum in cornu conclusum* gerebat, ut Plautinus ille Sosia? Credemusne, quum essent aediles in caetero omni apparatu prodigi, fuisse in funalium impensis sordidos? aut ludos saeculares trinoctio nullis accensis luminibus celebratos? An quum triumphi ducerentur, quum instruerentur supplicationes et lectisternia, putabimus eam publicae laetitiae significationem, quam accensa lumina praeferunt, urbi defuisse? Quin *moris in urbe fuit*, ut notat Vertranius, *per singulas domus lucernam accensam noctu fenestris appendere, qua vicus illuminaretur.* Eam vero aedilium propriam, saltem plebeiorum, fuisse procurationem, ignotum nemini esse arbitror. Oliv.

(3) Ingeniose, et ut opinor vere, Schneiderus et Heindorfius divinarunt Ciceronem scripsisse *tamquam aedes.* — Vulgatam tuentur Ern. et Moser. Ernestius tamen hoc loco elegantem lusum agnoscit, ideoque, ne ille turbetur, abesse vult voces *et luminibus.* Typ.

(4) Vulgo *ut deus ipse*; sed repetitum *deus* delendum esse recte iudicavit Ern.

(5) Festo dicitur *genus habitationis angustum.* T.

non ea tamdiu carere potuisset. An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus, quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia.

X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi natura intelligentis [1] in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et beatum, eundem rotundum [2] esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video, ubinam mens constans, et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, [3] molestum sit; cur

(1) Sic e coniectura Ernestii corrigendum putavi vulgatum *n. m. viderunt animi naturam, intelligentes.* Gruter. et Gulielm. cum Ms. Pal. 3 et Med. malebant *n. m. viderunt animi naturam intelligentis.* Davis. dedit *n. m. v. animi naturam, non intelligentes.*

(2) Vulgo *et eundem beatum, rotundum.*

(3) Verba *si minima ex parte significetur* Davisio vel a librariis addita, vel misere corrupta videbantur. Sed facile se tuentur, si cogites, ea non ad antecedentia, sed ad consequentia referri. Molestum est nobis, inquit Velleius, si vel minima ex parte corporis significetur: e. c. digito, illud membrum vel ardere, vel nimio frigore obrigescere. — *Signifi-*

hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu. Quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero alia sint, [1] ab ultimo repetam superiorum.[2] Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem, eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem adiunxit,[3] si ipsa mens

cetur. Id est, se ostendat. Dicitur more Graecorum de morbis ἐπισημαίνειν, velut febris significatur, i. e. parvula apparet febricula. Davisius temere hunc locum corruptum putavit. Loquitur enim Velleius Epicureus de dolore, quem Epicurei pro summo malo habebant, et pro magno incommodo et molestia, si tantummodo significaretur. Wytt.

(1) Sic Davis. e cod. Palat. 51. Wouwer. Vulgo *qualia vero sint.* — Heind. vulgatam dedit, quum codd. nihil melius afferrent. Desiderari ait *aliorum*, v. *reliquorum*, v. *ceterorum* pro alia. Suadet, dum aliquis melius quid inveniat, ita legere: *Atque..... Lucili; reliquorum non sunt meliora. Qualia vero sint, ab*, etc. Omnia haec demonstrant turbatum esse locum; quod ad sensum Heindorfius bene. Sed malim Davisium et nostros quatuor codd. sequi, qui a sensu certe non aberrant et quorum lenior est medela. Censor, quem supra laudavimus, Halensis deleta voce *vero* legere iubet: *Atque haec quidem vestra, Lucili, qualia sint, ab ultimo*, etc. Haud incommode, nam nondum Stoicorum rationem omnem exposuit, neque explosit, sed pergit in iis recensendis ac refutandis inde ad cap. 14. Moser.

(2) Ab antiquorum philosophorum vetustissimo. *B.*

(3) Recepi Heindorfii emendationem. Vulgo *si dii possunt esse sine sensu et mente, cur aquae adiunxit.* Ern. edidit *sine sensu et motu.* — Vt plena sit phrasis, et plana sententia, supplenda est vox *mentem*, quae ex superiore membro facile intelligitur. Thaletis opinionem ut Velleius breviter proposuit, ita leviter impugnat. Eius argumentatio huc redit: Thales duo prima ponit, aquam et mentem. At alterutrum ex illis satis erat. Eadem ratione dixit Cicero Acad. II, 6: *Lacydi discipulum, cum Arcesilae Lacydes fuisset.* Exigit phrasis vocem

constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes, occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? Post Anaximenes aëra deum statuit, eumque gigni, esseque immensum, et infinitum, et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum [1] mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum, sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse; neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa [2] sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur [3] corpore externo. Quod quoniam non placet, [4] aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit,[5] fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae, reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare.

discipulus, quae intelligitur ex illa *discipulum*. PASSERAT.

(1) *Motum* recepit Davisius e correctione Rigaltii ad Minuc. Fel. 19.

(2) Heindorf. ex Augustini Epist. 118, 24, ubi h. l. affert, reposuit *quo non tota ipsa natura pulsa sentiret*.

(3) Hic inserendum Heindorfio videtur *oportet*.

(4) I. e. quia non placet Anaxagorae deum corpus habere, sequitur ut intelligentiae nostrae vim et notionem fugiat, i. e. ut intelligi non possit et ut repugnet esse aliquam mentem. WYTT.

(5) Recte sic Davis. ex August. 1, 1. Vulgo *quae*.

Nam Pythagoras, qui censuit, anîmum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur,[1] non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum; et quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus, aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui, mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum,[2] deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens, neque coniunctum potest esse. Nam Parme-

(1) Eliens. nterque *caperentur*; quod nonnullis fortasse speciosum videbitur. Nam de hac ipsa re sic Minucius, c. 19: *Pythagorae deus est animus per universam rerum naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita capiatur.* Lactantius Div. Instit. lib. 1, cap. 5: *Pythagoras ita definivit, quid esset deus: animus, qui per universas* (leg. deleto pronomine *animus per universas*) *mundi partes omnemque naturam commeans atque diffusus, ex quo omnia, quae nascuntur, animalia vitam capiunt;* eumque locum exscripsit Salvianus de Gub. Dei lib. I, cap. 4, non enim ad hunc Tullii locum respexit, ut vult Conr. Ritthersusius, nec ad Minucianum, ut censet Steph. Baluzius. Sed longe praestat recepta lectio, Velleiique animo magis convenit invidiosa haec loquendi formula; denotat enim, mentes nostras numinis esse frusta quaedam lacera, particulasque vi quadam avulsas. Si Iustino martyri fides, ipsius Pythagorae verba huc facientia dedit Cohort. ad Graecos, cap. 18. Sed liber, ex quo sunt hausta, plane fuit supposititius; quod, ut opinor, olfecit Clemens Alexandrinus; quapropter ambiguitatem captans, ea τοῖς ἀμφὶ τὸν Πυθαγόραν adscribit in Protrept. p. 21. At fraudem minime suspicatus est Cyrillus contra Iulian. lib. I, pag. 30. Dav.

(2) Vide Minucium Felicem Oct. cap. 19. At hoc cum iis non convenit, quae plurimi scriptores, et ipse quidem Tullius alibi tradiderunt. Sic Acad. lib. II, cap. 37: *Xenophanes... unum esse omnia... et id esse deum... conglobata figura.* Norunt omnes nullam prorsus figuram infinitati competere. Quare, pro illius sententia, nullum esset infinitum. At sibi congruus est Origenes, qui Philos. c. 14, simul ac Theodoretus, Ther. lib. IV, pag. 57, a Xenophane deum πεπερασμένον καὶ σφαιροειδῆ statutum tradit; cui numen fuisse σφαῖραν ἀπαθῆ, auctor est etiam Sextus Empiricus,

nides commenticium quiddam [1] coronae similem efficit orbem: Stephanen eum appellat, continentem ardorem lucis, qui cingat caelum, [2] quem appellat deum: in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest, multaque eiusdem modi monstra; [3] quippe qui bellum, qui discordiam, [4] qui cupiditatem, ceteraque generis eiusdem ad deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur. Eademque de sideribus; quae reprehensa iam in alio, [5] in hoc omittantur.

XII. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. Quatuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse

Pyrrhon. Hypoth. lib. III, cap. 24, pag. 155. Plura suppeditabit Aeg. Menagius ad Diogenis Laërtii lib. IX, cap. 19. Sed hisce repugnat, quod habet Aristoteles in libello de Xenophane, Zenone, et Gorgia cap. 4. Omnino vide Simplicium in Aristotelis Phys. lib. I, pag. 6. Dav.

(1) *Commentitium* vocat Noster id quod in rerum natura non essistit, sed est humani ingenii figmentum. Sic de Divin. lib. I, cap. 32, ac de Finibus lib. I, cap. 6. Nec aliter passim Cicero. De *commentitia* vero quam memorat Noster, corona vide Plutarchum, Placit. lib. II, cap. 7, et plenius Stobaeum, Eclog. Phys. p. 50. In.

(2) Vulgo sic: *Nam Parmenides commenticium quiddam coronae similitudine efficit: Stephanen appellat, continentem ardore lucis orbem, qui cingit caelum.* Davis. pro *similitudine* e cod. Vrsini rescripsit *simile.* Idem postea malebat *continente ardore lucis orbem.* Sed Heindorfius ex compluрium codicum lectionibus sagaciter eruit istam, quam recepimus eo auctore lectionem.

(3) Hoc e coniectura Heindorfius recepit, sane probabili, pro vulgato *multa eiusdem monstra.*

(4) Non indicant Ciceronis interpretes, unde habuerit, eiusmodi fuisse Parmenidis dogmata; quae ipsa quidem neque a Diogene Laërtio, neque ab aliis commemorantur, quibus servata debemus fragmenta philosophorum veterum. Potuerat haec Parmenides in *Theogoniam* coniecisse, quam Hesiodum secutus scripserat. Plato in Conv. tom. III edit H. Steph. p. 195: τὰ δὲ παλαιὰ πράγματα περὶ θεοὺς, ἃ Ἡσίοδος καὶ Παρμενίδης λέγουσιν: *Prisca deorum gesta quae Hesiodus Parmenidesque describunt.* Quemadmodum ergo alter bellum, discordiam, et totidem deos fecerat, ita Parmenidem fecisse suspicor. Bvh.

(5) Davis. et Ern. ex aliquot Mss. *in alio loco.* Recte vulgatam defendit Heindorf.

censet; quas et nasci, et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere, quod liqueat,[1] sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus in deorum numero refert,[2] tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram,[3] nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? Iam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo, patrem huius mundi nominari neget posse:[4] in legum

(1) Davis. e codd. suis *qui sese negat omnino de diis quod liqueat scire.*

(2) Imagines vocat simulacra ex corporibus effluentia. Irenaeus lib. II, c. 19: *Democritus primus ait, multas ac varias ab universitate figuras expressas descendisse in hunc mundum.* Minucius Octav. cap. 19: *Democritus... nonne plerumque naturam, quae imagines fundat, et intelligentiam deum loquitur?* Lamb.

(3) Walckerus delet *nostram*: et recte, ni mea me fallit opinio. Buhen.

(4) Facili operarum mendo in Ernesti editione ultima est *partem*, quod propagarunt Kindervaterus et Schutzius: haud mirum; nam prima fronte nos quoque dubii pendebamus, utrum consulto, an ex mendo sic editum esset: et sane, si *deum* subintelligas, sensus speciosus exsistit. At procul dubio *patrem* legendum, uti patet ex Platonis verbis inferius subiectis. *Typ.* — *Patrem huius mundi.* Pag. 526 edit. Lugd. Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν. Interpretationem suppeditabit Cicero de Univers. cap. 2. Vide sis et Apuleium Dogm. Plat. lib. 1, pag. 572, et Minucium cap. 19. Iosephus in Apionem lib. II, cap. 31: Αὐτός δὲ Πλάτων ὡμολόγησεν, ὅτι τὴν ἀληθῆ περὶ τοῦ θεοῦ δόξαν εἰς τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν οὐκ ἦν ἀσφαλὲς ἐξενεγκεῖν. Hunc autem Platonis locum passim laudant vett. Christiani et eum μεγαλοφυῶς μὲν καὶ οὐκ εὐκαταφρονήτως τῆς ἐκκειμένην λέξιν προφέρεσθαι, testatur Origenes contra Celsum lib. VII, p. 360. Adi et Cyrillum in Iulianum lib. 1, p. 30. Dav.

autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. [1] Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, ἀσώματον, id quale esse possit, intelligi non potest. Careat enim sensu, necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione [2] comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit, et in Legibus, et mundum deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus: [3] quae et per per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. [4] Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. [5] Facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere; eundemque et solem et animum deum dicere; et modo unum, tum autem plures deos. Quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. [6]

XIII. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui Physicus inscribitur, populares deos multos, natu-

(1) Lib. VII, pag. 640 (p. 821, 828 ed. Ast.) Τὸν μέγιστον θεὸν..... φαμὲν οὔτε ζητεῖν δεῖν οὔτε πολυπραγμονεῖν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας. Ad hunc Platonis, ceteris quidem opinionibus minime consentaneum, locum respicit Lactantius de Ira Dei cap. 11. Davis.

(2) Ernestio placuit *una deorum notione*.

(3) Sine causa praefert Ernestius *acceperimus*.

(4) Nihil opus, quod Ernestio in mentem venit, reponere *pugnantia*.

(5) Respicit ad Ἀπομν. lib. IV, c. 3, § 13 seqq. Eius mentem paucis exposuit Clemens in Protrept. p. 21. Eadem repetit Strom. lib. V, p. 256, et inde Eusebius, Praep. Evang. XIII, cap. 13, p. 678. Ast apud eos omnes legendum, ὁ ΠΑΜΦΑΝΗΣ δοκῶν εἶναι Ἥλιος, ut habent Cyrillus contra Iulianum, lib. I, pag. 32, et Stobaeus, Eclog. Phys. lib. II, cap. 1, pag. 157; nam παμφανὴς est *omnibus apparens*, ὁ πᾶσι φανερὸς, quemadmodum loquitur Xenophon: παμφανὴς autem, *omnia luce collustrans*; quod ad auctoris propositum non facit. Vide sis etiam Minucium Felicem, cap. 19; Lactantium de Ira Dei, cap. 11, et Stobaeum, Serm. 78. p. 467. Dav.

(6) Sic auctoribus Davisio et Ern. rescripsit Heindorf. Vulgo *dicimus*.

ralem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quamdam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de Philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non[1] dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem; modo mundum ipsum deum dicit esse; modo quendam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam[2] mundi motum regat atque tueatur; tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? Vbi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat et prudentia.[3] Quo modo porro deus moveri[4] carens corpore; aut quomodo semper se movens, esse quietus et beatus potest? Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cuius libris, qui sunt[5] de natura deo-

(1) Recte sic auctore P. Manutio ediderunt Lambin. Davis. Heindorf. Vulgo *a magistro Platone uno dissentiens.*

(2) Graece ἀνέλιξις, id est, ut in circulo corpora moveantur ad idem initium, unde coeperunt moveri. WYTT.

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. et Edd. Mars. et Asc. Vulgo *etiam prudentia.* — Etenim ex Epicuro, quem sequitur Velleius, ratio et sensus nonnisi in corpore et in humano corpore habitare possunt. *B.*

(4) Ita rescripsi pro vulg. *quo porro modo mundus moveri.* — Ernest. ex coniectura dedit: *quomodo mundum movere carens corpore potest* (*deus*). Quod probat Wyttenbachius. Idem vult deleri *se* ante *movens*, ita ut intelligere sit: Quomodo deus, mundum semper movens, esse quietus et beatus potest? Epicurus enim beatitudinem in quiete ponebat. Ernesti coniecturam, quamvis Tullianae sententiae obscuritati medentem, probare non ausim. *B.*

(5) Heindorf. e vestigiis cod. Re-

rum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur;[1] unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus; septimum, Solem adiungit; octavumque, Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros;[2] deum modo mundum,[3] tum mentem divinam esse putat; errantibus etiam stellis divinitatem tribuit, sensuque deum privat, et eius formam mutabilem esse vult;[4] eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. Nec vero Theophrasti constantior sententia est.[5] Modo enim menti divinum tribuit principatum; modo caelo; tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eiusdem auditor Strato, is qui physicus appellatur; qui omnem vim divinam in na-

ding. in quo est *cum in his libris his*, lectionem eruit *cuius in libris his*.

(1) *Numerantur* malunt Lambin. Davis.

(2) Innuere potissimum videtur libros περὶ τῶν ἐν οὐρανῷ, et περὶ τῶν ἐν ᾅδου.

(3) Vulgo *et tamen modo mundum*. Codd. Eliens. uterque, Reding. Glog. *et dum modo mundum*. P. Manut. et Lambin. *et tum mundum*. Davis. *et deum modo mundum*. Walker. *et modo mundum deum*. Ego Heindorfium sequor, qui vulgatum quidem in textu reliquit, in annotatione autem illud *tamen* ferendum esse negat, ac vel *deum modo mundum, tum mentem divinam esse putat*, vel *dum modo mundum, tum mentem divinam deum esse putat*, legendum esse censet. — Quamvis plenus sit fabularum, ac fere leviora tractet, *tamen* aliquando assurgit ad graviora, et *modo mundum* etc. Lesc. In illud *tamen* unanimis est criticorum conspiratio; cumque alii aliud substituant, suspicor Ciceronem scripsisse: *et amens modo mundum*... Ab eodem Velleio Cleanthes mox sugillabitur *quasi delirans* etc. 16 plerorumque sententias philosophorum traducet quasi *delirantium somnia*. Ob illam procacitatem hoc ipso libro c. 31 redarguetur: *Tu ipse paulo ante summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas*. Bvuen.

(4) Dei formam mutabilem ait Heraclides, quippe nihil aliud esse intelligit nisi ipsius orbis formam, quae quidem perpetuae generationis corruptionisque vice immutatur. *B*.

(5) Vulgo *nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est*. Walkerus

tura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi immutandique [1] habeat, sed careat omni sensu et figura.

XIV. Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem deum [2] esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem, prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit; sed intelligi qui potest [3] nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis? Aliis autem libris rationem quandam, per omnem naturam rerum pertinentem, vi divina esse affectam [4] putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. [5] Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appellatur, [6] in deorum habet numero; sed rebus inanimis

vero scripturam cod. Eliensis, *nec vero Theophrasti inconstantior sententia est*, leviter corrigendo effecit lectionem, quam cum Heindorfio recepi.

(1) Vulgo abest *immutandique*, pro quo in cod. Lincoln. ed. Asc. et Bonon. vitiose legitur *immittendique*. At in Asc. 2 est *immutandique*. — Deinde *sensu*, animo, intelligentia.

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *divinam*.

(3) Ita Heindorfius edidit e cod. Reding. Vulgo *si intelligi potest*.

(4) Recte sic e P. Manutii coniectura Davisius. Idem Heindorf. reperit in cod. Glog. Vulgo *ut divinam esse affectam*.

(5) *V situtas percept. d.* Legendum est, ut alii habent codd. *insitas praeceptasque cognitiones eorum*. Insitae cognitiones dicuntur etiam notiones innatae, graece ἔννοιαι; praeceptae cognitiones sunt anticipatae, quas habemus antea quam doctrinam aut aliam cognitionem per sensus accepimus; graece πρόληψις. WYTT. — Si correctio ista non in textum recipienda, saltem Tullii sensum optime illustrat. *B.* — Schutzius tamen Wittembachii coniecturam in textum tacite recepit. *T.*

(6) Sic Davis. e codd. aliquot Mss.

atque mutis, per quandam significationem, haec docet tributa nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat, dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse; tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen; tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominatur,[1] certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet[2] esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tamquam in vestigio, volumus reponere,[3] nusquam prorsus appareat.

XV. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa; ipsasque res utiles, et salutares, deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc

Item Heindorf. e cod. Glog. Alii *appelletur.*

(1) Ita Lambin. Heind. Vulgo *nominetur.*

(2) In cod. Glog. est *tum nihil idem censet esse divinum.* Heindorfius legendum arbitratur *tum nihil idem ratione censet esse divinius.*

(3) Volumus eam notionem, quam animis nostris natura informavit, esse argumentum divinitatis longe certissimum: ut pedis vestigium indicium est animalis. Lescal. Illud *tanquam in vestigio* nihil aliud est quam si diceret, animi notionem, seu anteceptam animi informationem, esse tanquam impressionem, qua deorum in nobis cognitio insculpta est. Id enim significat τὸ *vestigium*, vel Cicerone teste, apud quem in Tuscul. I, 25 legas, *Memoriam esse signatarum rerum in mente vestigia*, id est notas. Tanaq. Faber. Deum cognoscimus per ἔννοιαν, ceu notionem innatam, ex eiusque notione, tamquam per vestigia, reliquam eius cognitionem indagamus. Wytt.

quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos, reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam, et in universae naturae animo atque mente; ipsumque mundum, deum dicit esse, et eius animi fusionem universam; tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem;[1] tum fatalem vim,[2] et necessitatem rerum futurarum; ignem praeterea,[3]

(1) Sic recte post Mars. Asc. et Victor. Ernestius et Heindorf. auctoritate codd. Eliens. Reg. Guelf. Glog. Red. Davisius pro *universam* corr. *immensam*. Heindorfio vero Cicero videtur scripsisse *communemque rerum naturam, universitatemque omnia continentem*. — Olim legebatur, *universa atque omnia continentem*, ad imitationem Graecorum, qui saepe coniungunt πᾶς καὶ ὅλος, τῷ παντὶ καὶ ὅλῳ. *T*.

(2) Hoc restituit Davis. e cod. Eliens. idque cum Ernestio et Heindorfio sequor. Goerenz. ad Cic. de Finib. I, 18 vulgatum *fatalem umbram* defendit. — Xystus Betuleius *umbrae* vocem ab homine Epicureo dumtaxat extenuandi gratia positam esse contendebat. *T*.

(3) Respicit haud dubie quod in proximo capite est, ubi illum Cleanthis deum appellat, *Vltimum, altissimum, atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominatur*. Item huius operis lib. II, c. 15: *In ardore caelesti, qui aether, vel caelum nominatur*. Cap. 26 aër ab aethere discernitur, et cap. 36 dicitur *immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus*. Vid. lib. II, cap. 33, 40, 45. Est ergo aether idem cum igne: quod tamen negare videtur Cicero his verbis, quae initio huius animadversionis posui. Neque regeri potest, assignari discrimen ignis purissimi ac caelestis a terreno et concreto, uti lib. II, cap. 15. Stoici quippe deum esse aiebant ignem, non quemlibet, sed qui in quaternario elementorum numero censetur. Quod testan-

et eum,[1] quem antea dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent,[2] ut aquam, et aëra; tum solem, lunam, sidera, terram universitatemque rerum,[3] qua omnia continerentur; atque etiam homines eos, qui immortalitatem essent consecuti.[4] Idemque disputat, aethera esse deum eum, quem[5] homines Iovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres dice-

tur Sextus Empiricus *adv. Mathem.* p. 367. Numenius ab Eusebio adductus, *Praepar. Evang.* lib. XV, c. 47, atque alii, apparetque ex iis quae subdit Cicero. At non potest ignis inter elementa numerari, nisi purissimus et caelestis. *Aether*, inquit Tullius II, 45, *suum retinet ardorem tenuem, et nulla admixtione concretum.* Ergo demta coniunctione legendum est hoc de quo agitur locus: *ignem praeterea eum, quem antea dixi aethera.* Buhes.

(1) *Et* idem valet ac *id est*, hanc enim partem adiunxit Cicero, ut explicaret, quemnam intelligi ignem vellet. Anon.

(2) Huius operis lib. II, 19 de luna scribit Cicero: *Multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes*, etc. ubi *manant et fluunt* non aliter intellexeris, quam si scripsisset *producuntur.* Hic pariter *quae natura fluerent atque manarent* eodem sensu intelligi posse arbitror, ac si scripsisset, *quae natura producerentur.* Idem.

(3) Hunc locum e verissima Heindorfii emendatione constitui. Vulgo *ut et aquam et terram et aëra, solem, lunam, sidera, universitatemque rerum.*

(4) Tamen Plutarcho si credimus, *de Iside et Osiride*, docebat e contrario Chrysippus eos heroas, deorum ordinibus adscriptos, neque deos esse, neque homines; sed genios, *Δαίμονες τὸ θεῖον οὐκ ἀμιγὲς οὐδὲ ἄκρατον ἔχοντες.* At enim Epicureum hominem, quod observandum, hic loquentem inducit Cicero, in omnem conflandae Stoicis invidiae occasionem intentum. De Stoicis Christianorum sanius erat favorabiliusque iudicium, quod Athenagoras explicavit, *Legat.* pag. 7, edit. 1656. Stoici, inquit, etiamsi nominibus, pro diversitate materiae per quam spiritus dei penetrare aiunt, aliis atque aliis utentes, multiplicare deum videntur; reipsa tamen unicum esse deum statuunt: *οἱ δὲ ἀπὸ τῆς στοᾶς, κἂν... πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασι, τῷ γοῦν ἔργῳ ἕνα νομίζουσι τὸν θεόν.* Alia descripsit Iustus Lipsius, Physiolog. Stoic. lib. I, Dissert. 9. Quamquam argumentum nimis ieiune, nec satis pro rei ubertate tractavit. Audiatur itaque prae aliis Cicero, qui posthac lib. II, c. 28, Stoico Balbo haec tribuit: *his fabulis spretis, ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia*, etc. Buhes.

(5) Sic Heindorf. emendavit vulg. *esse eum, quem.* Ed. Asc. *esse deum quem.*

retur. Similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo libro de natura deorum; in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse in primo libro de diis immortalibus dixerat: ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sunt,[1] Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, diiungit a fabula.

XVI. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt; qui et ira inflammatos, et libidine furentes induxerunt deos; feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus[2] procreatos. Cum poëtarum autem errore coniungere[3] licet portenta magorum, Aegyptiorumque in eodem genere dementiam; tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui

(1) Ernestio auctore rescripsi *sunt* pro vulgo *sint*.

(2) Ita Davis. e cod. Reg. correxit vulg. *immortali*

(3) *Iungere* cod. Glog.

consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum, et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim [1] atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri, de regula et iudicio, volumine accepimus.

XVII. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo, aut more, aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensio; intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos; fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim natura nobis [2] informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in

(1) Cod. Red. *qua vi rationis*; cod. Glog. *quamvis rationis*, unde Heind. conj. legendum *cuius vim rationis.*

(2) Vulgo *nobis natura*. Sed ordine meliore cod. Red. *natura nobis*, quod reposuit Heindorf.

mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.*[1] Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus,[2] et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. Nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum[3] et aeterna esset, et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset. Intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram, et gratiam segregari, quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam, et vitam, et actionem, atque mentis agitationem[4] in deo.

XVIII. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam, deorum. Quae enim alia forma oc-

(1) Graeca Epicuri sunt apud Diog. Laërt. X, 139: Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει, οὔτε ἄλλῳ παρέχει· ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται· ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον. Ex quo Heindorf. cum Davisio recte dedit *beatum aeternumque* pro vulg. *aeternum beatumque.* Idemque recte improbavit Lambini coniecturam: *itaque neque ira tangi, neque gratia teneri.*

(2) Cf. cap. 20 sub fin. *et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem.* Pertinet hoc ad quaestionem, an Epicurei, qui negaverint deos curare res mortalium, preces sustulerint aliaque quae ad cultum deorum pertineant. — Nimirum ita praecipiebant: propter praestantiam divinae naturae colendos esse deos. Quam in rem bene disputat P. Victorius epistola scripta ad Io. Casam, cuius summam exhibet Lambinus ad Lucret. lib. I, vs. 25, pag. 6 seq. ed. Paris. Creuz.

(3) Pro *quum* cod. Red. habet *tamen,* unde Heindorf. coniicit leg. *coleretur tamen, quum.*

(4) Recepi Schneideri correctionem ab Heindorfio laudatam. Vulg. *et actionem mentis, atque agitationem.*

currit umquam aut vigilanti cuiquam, aut dormienti? Sed ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species, humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. Quod si omnium animantium formas [1] vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, [2] nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem.

XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere; tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam causa desiderat. Epicurus enim, [3] qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut manu ..os ducat, [4] docet

(1) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *formam*.

(2) Non omittendum est virum Epicureum loqui, et non ab eo istis verbis eumdem sensum atque a ceteris hominibus, sensum attribui. Ratio videlicet secundum Epicureos, ars quaedam voluptatis quaerendae et doloris leniendi. *B.*

(3) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulg. *E. autem.*

(4) Ita locum hunc recte constituit Heindorfius adiutus etiam a cod. Glog. ubi est, *etiam sic tractet, ut ducat*

eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur; nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat, et ad deos affluat,[1] cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam, infixamque nostram intelligentiam, capere quae sit et beata natura, et aeterna. Summa vero vis infinitatis, et magna ac diligenti contemplatione dignissima est: in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc ἰσονομίαν appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem; et si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit; nullis occupationibus est implicatus; nulla opera molitur; sua sapientia et virtute gaudet; habet etiam[2] exploratum, fore se semper tum in maximis, tum in aeternis voluptatibus.

XX. Hunc deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo

non manu, eam docet esse vim. Davisius ediderat *qui res occultas — non modo viderat anima, sed etiam sic tractat ut manu docet eam esse vim.* Quam secutus est Ernestius. Lambinus vero, *sed etiam sic tractat, ut manu ducat, docet.*

(1) *Et a Deis affluat* Davis. *et ad deos affluat* Lambin.

(2) *Etiam* addidit Heindorf. e cod. Glog.

puncto temporis intermisso, versari circum axem caeli admirabili celeritate? nisi quietum autem. nihil beatum est. Sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, et terras [1] et maria contemplans, hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis, et operosis. Nos autem beatam vitam in animi securitate, et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum; nihil opus fuisse fabrica; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis [2] sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. [3] Quod quia quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poëtae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum; cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis; in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimam [4] videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum [5] infinita vis innumerabilium

(1) Copulam, quae vulgo aberat ante *terras*, auctore Davisio inseruit Heindorf.

(2) Sic Davis. e cod. Eliens. et edd. vett. idemque Heind. in codd. Glog. et Red. reperit. Vulgo *negetis*.

(3) Tria tempora ponit Velleius, futurum, praesens et praeteritum: quia Epicuri haec erat opinio, innumerabiles atomos semper fluere per infinitum vacuum, quarum atomorum concursu semper innumerabiles mundi oriantur: quorum alii statim intereant dissolutione atomorum, alii autem maneant cohaesione atomorum. Wytt.

(4) Ita cum Heindorfio e Davisii coniectura rescripsi. Vulgo *ultimi*. Ed. Asc. *ulterius*.

(5) *Et altitudinum* Heind. e cod. Reding.

volitat atomorum: quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias apprehendentes continuantur, ex quo efficiuntur hae rerum formae atque figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus [1] nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum, et plenum negotii deum? Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam εἱμαρμένην dicitis: [2] ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντικὴ vestra, quae latine divinatio dicitur: qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti, et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus, nec sibi fingere [3] ullam molestiam, nec alteri quaerere; et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi quidem [4] habenda fuit, quam audiendi.

XXI. Tum Cotta, comiter, ut solebat, Atqui, in-

(1) *Imposuistis cervicibus* maluit Lambin. ut est in codd. Lincoln. Glog. it. in aliquot edit. vett.

(2) Cic. de Divin. II, 50: *Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est, ordinem seriemque causarum, quum causa causae nexa rem ex se gignat*, etc.

(3) Heindorfius legendum censet *gignere*.

(4) *Quidem* vulgo omissum addidit Heindorf. e cod. Glog.

quit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit.[1] Roges me, qualem deorum naturam esse dicam:[2] nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de L. Crasso, familiare illo tuo, videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet. Sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benivolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficillima [3] a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. Zenonem,[4] quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique,[5] sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, ac-

(1) *Contigit* Davisius reposuit e Mss. et edd. vell. pro vulg. *contingit.*

(2) Hoc reposuit Ern. e Ms. Guelf. Vulgo *ducam.*

(3) Ita codd. Eliens. Reg. Med. Lincoln. Guelf. Glog. Et reposuerunt Davis. Ern. Heind. pro vulgato *difficili.*

(4) Zenonem illum nec cum Zenone Stoicorum sectae conditore, nec cum Zenone Eleensi confundas. *B.*

(5) *Alii* addidit Heind. e cod. Glog.

cidebat,[1] ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse.

XXII. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Vt enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. Roges me, quid, aut quale sit deus;[2] auctore utar Simonide: de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi[3] sibi unum diem postulavit; quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita faceret: Quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror (non enim poëta solum suavis, verum etiam ceteroqui[4] doctus sapiensque traditur) quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum sit,[5] sed mediocri prudentia?[6]

XXIII. Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sitne dii, necne sint. Difficile est negare. Credo, si in concione quaeratur; sed, in

(1) Vulg. *acciderat*. Imperfectum e Ms. in marg. ed. Lambin. praetulit Ern.

(2) *Qualis* edd. Marsi et Asc.

(3) Vulgo addebatur *causa*, quod eiecit Davisius auctoritate codd. Eliens. Reg. Med. Lincoln. probantibus Ern. et Heind. Idem in codd. Guelf. et Glog. omissum.

(4) Davis. e Mss. suis *cetera quoque*. Ms. Guelf. *cetera qua*. Cod. Red. *cetera qui*. Vulgo *ceteroqui*, quod recte defendit Heind. Ernestius sine libris *cetera quam*.

(5) Sic Davis. Ernest. et alii, e cod. Vrsini. Schutz. *esset*, quod si retineas, superius ex Lambini coniectura fortasse *dixit* esset legendum. *T.*

(6) Exquisitius dicitur pro, quod non dicam philosophia, sed mediocri prudentia dignum sit. De hoc usu vid. Tursellin. de Part. Lat. Wytt.

huiuscemodi [1] sermone et consessu, facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui cerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter. Quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, deos esse; [2] itaque non pugno; rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse [3] argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. [4] Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophi-

(1) Vulgo *eiusmodi*. Lambin. *eiuscemodi*. Davis. e cod. *huiusmodi*. Edd. Bonon. Mars. Asc. Heind. *huiuscemodi*. Paullo post expunxi *in* ante *consessu*.

(2) Haec probe tenenda sunt, ne fallamur cum iis qui nihil prorsus statuisse Academicos arbitrantur. Cf. cap. 30, et adhibe Scoltenium Dissert. de Div. nat. p. 45 et 30. Cr.

(3) *Esse* abest cod. Reding. probante Heindorf. quod statim sequatur *cur esse deos c.*

(4) Simplicius in Epict. pag. 222: Πάντες γάρ ἄνθρωποι καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες.... κἂν ἄλλοι κατ' ἄλλας ἐννοίας, νομίζουσιν εἶναι θεόν πλὴν Ακροθοϊτῶν οὓς ἱστορεῖ Θεόφραστος ἀθέους γινομένους ὑπὸ τῆς γῆς ἀθρόως καταποθῆναι. Hos Θῶας vocat Porphyrius de Abstin. lib. II, § 8. Similium tamen impietate etiamnum laborant aliae quoque gentes, si recentioribus fides. Adi V. C. Ioan. Lockium de Intell. Humana lib. 1, cap. 4, 8. Cf. tamen virum celeberrimum I. A. Fabricium de Verit. Relig. Chr. cap. VIII, § 4. Dav.

stes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sui sic posuisset: *De diis* [1] *neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere*; Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis, periurisque dicemus?

> — *Tubulus si Lucius* [2] *umquam,*
> *Si Lupus,* [3] *aut Carbo, Neptuni filius,* [4]

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus, aut tam impurus [5] fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

XXIV. Concedo esse deos: doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc, quodcumque in solum venit, [6] ut

(1) Recte sic Heind. cum codd. Glog. Red. et ed. Marsi. Vulgo *divis.*

(2) L. Tubulus alias Romanus praetor, unus ex omni memoria sceleratissimus, et audacissimus a Cicerone alicubi dicitur. Insignem avaritiae, corruptique et venalis iudicii notam inustam habet lib. II de Finib. c. 16. Lescal.

(3) Vectius Albutius Lupus, ob morum saevitiam, lupos inter potius quam inter homines adscribendus, Lucilii famosis coopertus versibus legitur in Satyris Horatii lib. II, Sat. 1. Id.

(4) Fr. Douza versiculos istos, comparatis quae sequuntur, sic explet: *Si Lupus aut Carbo aut Neptuni filiu' divos Esse putasset, tam impius aut periuru' fuisset.* Ceterum particulam *aut* ante *Neptuni filius* e Scaligeri emendatione cum Heind. delevi. — *Neptuni filius*) Id est, alius quispiam scelestus, et insignis impietatis. *Poëtae*, inquit A. Gellius XV, 21, *ferocissimos et immanes et alienos ab omni humanitate, Neptuni filios dixerunt.* Lesc.

(5) *Impius* edd. Mars. Asc. Goth.

(6) Quidam legendum putant *quod-*

dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim, quod vacet corpore; [1] corporibus enim [2] omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. Haec ego nunc physicorum oracula fundo: vera an falsa, nescio; sed veri tamen similiora, quam vestra. [3] Ista enim flagitia Democriti, [4] sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam, et quasi adunca; [5] ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, [6] sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti; priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti.

quid in solem venit, etc. Lamb. — — Haec qui mutant, temere faciunt. Dav. — Post haec Heind. miratur, neminem adhuc offendisse otiosum illud et ignavum *efficis*. Cod. Glog. *effugis*, cui alia manus superscripsit *effigis*, unde statim prodire ait *effutis* (coll. I, 30, II, 37). Quod perplacet, nam quum paullo ante dixerit *quodcumque in solum venit*, vocabulum *effutis* non nimis durum est. *Effigis* etiam est in cod. Fa. Ma.

(1) Lambinus audacius quam par erat: *quae primum nullae sunt; nihil est enim minimum; deinde non est inane; nihil enim est quod vacet corpore.*

(2) Sic Heindorf. melius. Vulgo *corporibus autem.*

(3) Walkerus maluit *quam vestra ista, flagitia Democriti sive etiam antea Leucippi.* Aptior tamen, si quid mutandum sit, Heindorfii ratio: *sed — quam vestra. Sed quid vestra? Ista enim flagitia Democriti* etc.

(4) Flagitium saepe dicitur a Cicerone, pro falsa opinione et stulta, quae quasi flagris digna sit. Wytt.

(5) Vrsinus in Mss. invenit *alia aspera, alia rotunda, alia autem partim angulata et pyramidata, quaedam curvata et quaedam quasi adunca.* Cod. Glog. *rotunda alia, partim angulata, sinuata quaedam et quasi adunca.* Vt alias aliorum diversitates praeteream, Heindorfius locum ita constituendum arbitratur: *esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, alia pyramidata et angulata, tum sinuata quaedam et quasi hamata.*

(6) His verbis loquitur de causa tum efficiente tum extrinseca. Nam Epicurus atomis suis vim impertiebatur qua moveri et aliae ad alias impelli poterant. *B.*

Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere.[1] Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? [2] Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur *ubi* est veritas? [3] Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus; an in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? Deorum enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis. Non igitur aeterni; quia si sunt ex atomis, iidem nati aliquando sunt. Si nati, nulli dii ante, quam nati. [4] Et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Vbi igitur illud vestrum beatum et aeternum?

(1) Verba haec non sunt tam clara, quam initio videri possint. Cicero alludit ad militiae Romanae morem, ubi dicebantur ii *nomen dare*, qui in numerum militum recipiebantur; et e contrario *nomen* aut *sacramentum amittere*, est relinquere militiam, aut exauctorari. Ita apud Ciceronem lib. I, de Offic. cap. 11, Cato prohibet filium, qui a duce erat exauctoratus, in hostem pugnare, nisi denuo sacramentum dixisset, *quia, priore amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat*. Bvher.

(2) Id est, quam mercedem, aut quod pretium tibi persolvi velis, ut Epicureus esse desinas? Quae merces, aut quod praemium te adducere possit, ut ab Epicurea secta desciscas? Sic saepe alibi loquitur M. Tullius. Sed de hoc genere loquendi nos plura in commentariis Plautinis. Lamb.

(3) *Vbi* in ceteris codd. et edd. omissum Heindorfius e cod. Glog. supplevit.

(4) Vulgo *sint sane ex atomis; non igitur aeterni; quia enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. Si natum nulli dii antequam nati.* Ego vero Heindorfii sententiam secutus lectionem expressi, quam e cod. Glog. hic ibi a se correctam eruit; ubi sic legitur *qui si sint ex atomis, iidem*

quibus duobus verbis significatis deum. Quem[1] quum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. Hoc persaepe facitis, ut quum aliquid non veri simile dicatis, et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate,[2] quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus *aut etiam*, *aut non* poneretur, alterutrum verum esse; pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, *Aut vivet cras*,

nati etiam aliquando sunt. Si nati, nulli dei antequam nati.

(1) Sic in cod. Glog. superscriptum. Vulgo *quod*.

(2) Quum secundum Epicurum animus ex atomis constet, et haec moveantur secundum leges corporeas a supero deorsum ad perpendiculum; sequebatur nullam esse libertatem animi et omnia fieri fato seu necessariis legibus motus: itaque Epicurus dixit atomum a perpendiculo paullum declinare, quumque interrogaretur quae esset causa huius inclinationis, dixit eam fieri casu fortuito. WYTT. — De hoc atomorum *clinamine*, quod Lucretius dicit, vide ipsum de Rer. Nat. II, 215 seqq. ibique Lambin. p. 118. — Agendi vero necessitatem hac ipsa atomorum doctrina ab Epicureis introduci, molestissime fert Plotinus, liberae voluntatis strenuus assertor. Vid. v. c. p. 229, C. Qui loci Plotiniani componendi sunt cum Platonicis Sophist. (p. 245, e.) p. 379 seqq. Heind. et Theaet. (p. 155, e.), p. 327 seq. Hdf. quibus Leucippus et Democritus tanguntur. Cr.

aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, *aut etiam*, *aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Vrgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse omnia falsa diceret, quae sensibus viderentur; Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide.[1] Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit.[2] Hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id[3] in ceris[4] fingeretur, aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei; sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod etiam non praedicanti tamen facile equidem crederem: sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Ly-

(1) Davis. e coniectura dedit *calide*. Ernestius malebat *nihil horum callide*. Heindorf. comparata cod. Glog. scriptura Ciceronem suspicatur scripsisse: *Nihil horum viri valde callidi.*

(2) Hoc Catonis Censorii fuit dictum, ut liquet ex lib. II de Divin. cap. 24. DAV.

(3) Heind. auctoritate codd. Glog. et Red. omisit *id*.

(4) Davis. ex Aldina recepit *ceretis*.

ceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem [1] audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult. Credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum. Ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. [2] Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid unquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur: quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? [3] quid est enim [4] in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem; atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus, et quasi sanguis quid sit intelligis? [5] Ego enim scire te ista

(1) *Quidem* addidit Heindorf. e cod. Red. Idem postea *equidem* cum Lambino pro *quidem*.

(2) Id est colonum, Graecis κληροῦχος.

(3) Walkerus conj. legendum: *atqui si haec Democritea non audisset, quid de eo fieret?* Heindortius vero vel: *A quo si Democritea non audisset, qui audierat?* vel: *Atqui si ab hoc Democritea non audisset, qui audierat?* Mihi autem in mentem venit: *Atqui si haec Democritea non audisset, quid erat?* ut significetur Epicurum in physicis nihil fuisse, si Nausiphanem non audisset, a quo Democritea ista didicerit. Nihil enim esse in physicis Epicuri, quod non sit a Democrito.

(4) Vulgo *quid est in physicis*. Dav. ex codd. Eliens. et Lincoln. *quid enim est in physicis*. Melius Heindorf. *quid est enim*, etc.

(5) Vulgo *quasi sanguinem quid intelligis?* Camerar. Davis. et alii *quasi sanguinem quid sit intelligis.* — Constructio est, Quid intelligis istud quasi corpus et quasi sanguinem? quid intelligis sub isto quasi corpore et sub isto quasi sanguine? Vulgo dicunt minus latine: quid intelligis per hoc? Wytt.

melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Quum quidem semel dicta sunt, [1] quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus, et quasi sanguis, quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos: nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus: sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil. eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori; nec ille fusus et candore mixtus rubor, sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse.

XXVII. Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum. Cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, [2] forma occurrat humana.

(1) Sensus huius loci hic est: Equidem non intelligo, quid sit quasi corpus, quasi sanguis? Tu si intelligis, dic mihi quid sit? Scire enim te ista melius, quam me non fateor solum, sed facile patior. Attamen si tu mihi semel dixeris, quid intelligas, ipse quoque intelligam; quum enim semel mihi dicta sint, cur ego non possim intelligere quod tu intelligas?

(2) Davisius e codd. Eliens. Lincoln. et edd. Marsi. Ascens. legere mavult *quum deum cogitet* — Quod placet Davisio *deum* est etiam in cod. Glog. et nostris E. Fa. G. M. ed. Th. Heindorfio utrumque aeque bonum videtur. In prioribus recepit Heind. Walkeri emendationem *deinde quod*, *quoniam*, quam et ratio postulat et partim confirmat cod. Reg. exhibens *deinde quod omnibus rebus*, quem verborum ordinem pro vulgato *rebus omnibus* idem reposuit. Ma.

Deinde, ut, quoniam [1] rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat; nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla possit alia figura domicilium mentis esse. [2] Primum igitur quidque consideremus quale sit.[3] Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. [4] Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent; aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices: erat enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam, aut leonem, aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae?

(1) *Quod quoniam.* Ita legendum esse vidit amicus quidam Walkeri; idque confirmatur auctoritate cod. Red. e quo recepit Heind. Vulgo male *ut, quoniam.* — Haud ita male; quin immo hanc lectionem cum Edit. Paris. restituo. *T.*

(2) Sic Heindorfius edidit e cod. Glog. et Red. In cod. Reg. et Ed. Venet. est *quod nulla alia figura domicilium mentis esse possit.* Pleraeque edd. *quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit.*

(3) Heindorfius conj. *Horum igitur quidque consideremus quale sit.* Poterat etiam sic legi: *Primum igitur illud consideremus quale sit.*

(4) Vulgo *probabilem omnium. Quis* ... Davis. malebat *probabilem. Omnium quis* ... Recte vero Heind. cum cod. Glog. *Etenim quis* ...

Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius, quam hominem putaret, eam esse causam, cur deos hominum similes putaremus? Quid censes, si ratio esset in belluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse?

XXVIII. At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam: non enim hoc loco de ingeniis, aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus; qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, [1] adiunctis humano corpori, nolis esse? Difficili in loco versor: est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. Et quidem formica formicae. [2] Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris. Sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo

(1) *Invehens* idem valet ac *invectus*. Noster in Bruto, cap. 97: *Adolescentia per medias laudes quasi quadrigis vehens.* Apuleius Metam. lib. I init. *Equo indigena peralbo vehens* (ubi vid. Oudendorp. p. 12, de verbo *vehere* absolute posito. Cr.) — A. Gellius II, 2: *Ei consuli pater proconsul obviam in equo vehens venit.* Similiter *equo vehentem* dixit idem, V, 6. Tritonis descriptionem suppeditavit Apollonius Rhodius lib. IV, 1610 seqq. Dav.

(2) Scil. *similis esse vult.* Heindorfius cui haec hoc loco posita absurda et inepta videntur, e lectione cod. Glog. corrupta: *Et quid dei forma esset cum cuius hominis* huiusmodi sententiam efficit: *Est enim vis naturae tanta, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse, et ne deum quidem forma alia esse velit nisi hominis, sed tamen cuius hominis? — Et quidem formica formicae.* Ad hunc locum iudicandum nonnihil faciat recte tenuisse usum formulae *et quidem* ap. Ciceron. Tu cf. II, 45: solem quoque animantem esse oportet, et *qui-*

pueri delectat Alcaeum. [1] At est corporis macula, naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae, et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium; in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur,
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulchrior esse deo.

Hic illi deo pulchrior. [2] At erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum [3] illi et venustum videbatur?

XXIX. Redeo ad deos. Ecquos in iis [4] si non tam strabones, [5] at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis?

dem reliqua astra, etc. Alia collegit doctiss. Goerenz. ad Cic. de Finib. pag. 239, 213, 546 seq. — Mox *vix singuli* i. e. nonnulli, pauci; vid. Schwarz. ad Plin. Paneg. XXXVII, pag. 146, qui nec nostrum locum neglexit. *B.*

(1) *Delectat* scil. *in carmine*. Ergo nihil opus erat Ernestium illud mutare in *delectabat*, quod monuit Heindorf. — *Naevus.... Alcaeum.* Ad haec verba conf. Mitscherlich. ad Horat. Carm. I, 32, 11; qui Ciceronem dicit respexisse ad Alcaei in Lycum puerum carmina. Vniversum autem locum nostrum et adhibuit suo consilio, et vero illustravit Winckelmannus in Histor. Art. I, 54, ed. Dresd. noviss. Cr.

(2) Vulgo *Huic deo pulchrior*. Cod. Glog. *Huic ille videbatur deo pulchrior*, quod recepit Heindorf. suppresso tamen verbo *videbatur*. Mihi quidem verius visum *Hic illi*, quia deinde sequitur *illi et venustum videbatur*. — Gruterus vulgatam lectionem recte defendit; eaque nihil est convenientius. *Huic*, nempe Catulo, Roscius videbatur *deo pulcrior*. Dav. — Quod Canterus voluit, *hic*, est in cod. D; cod. Glog. *huic ille deo pulchrior videbatur*, et plane ita noster La. unde Heind. recepit *ille*, vocem *videbatur*, ut glossema, omisit. Quod et nobis ita visum est, antequam Heind. editionem acceperamus. Ma.

(3) *Salsum* exquisite dicitur de ea corporis venustate, quae habet aliquid illecebrosum, et lenocinii plenam, ut Plutarch. Symposiac V, 4, dicit Graecos illud *κάλλος γυναικός*, quod sit *μεμιγμένον χάριτι καὶ κινητικὸν*, appellare *ἁλμυρόν*.

(4) *In iis* e Davisii coniectura addidit Heindorf.

(5) Vt Roscius erat. — *Strabo* di-

Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? nam, si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Sin una [1] omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. [2] Si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit,[3] ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt; neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, atque vestitu. [4] At non Aegyptii, nec Syrii, nec fere cuncta barbaria. Firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. Etenim fana multa exspoliata, et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam,[5] quam tu nunquam ne in somnis

citur qui oculis est distortis.— *Paetulus*, diminutivum adiectivi *paetus*, oculis oblique tuens, quod vitium etiam in mulieribus pro venustate haberi solebat, unde Venus Paeta ferebatur. — *Silus*, idem qui *simus*, naso sursum repando praeditus. WYTT.

(1) Sic Walkero auctore rescripsi. Vulgo *Si una*.

(2) Non erit, quo deus a deo possit distingui. Nota est Academicorum ἀκαταληψία. DAV.

(3) *Sic occurrit* quod reposuit Lambin. pro vulgato *si occurrit*, et ob verborum nexum requiritur, et confirmatur aliquot codd. Davisii item cod. Glog.

(4) Omittitur *atque* in edit. Oliveti et Schulzii; utrum ex codicibus, an fortuito exciderit, nescio; habet copulam editio Caroli Steph. 1554, editio Ernestina ac novissima Parisina. *T.*

(5) Si quid hoc loco mutandum est, *vestram* scribe pro *nostram*, cum tem-

quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva, [1] nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. [2] Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis.

XXX. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, [3] ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, [4] caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, [5] quem fecit Alcamenes; in quo, stante in utroque vestigio, [6] leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age, [7] his vocabulis deos esse faciamus, quibus a no-

plum istud Iunonis Sospitae fuerit Lanuvii patria Velleii. Dubitandum enim non est, quin Cotta, ridens credulitatem istius Epicurei, per ironiam adiecerit illud *vestram*, idque meliori iure quam quo paulo ante, loquens de Roscio comoedo, dixeral, *municipem tuum Roscium*. Idque tanto magis fit verisimile, quod paulo post Iunonem istam distinguit ab altera illa, quae erat Romae, el addit: *Ergo alia species Iunonis Lanuvinis, alia nobis*. Ita enim est legendum, ut Davisius post Vrsinum nos docuit. Bvhas.

(1) Sic cum plerisque Mss. edd. codd. Glog. et Red. At Davis. et Ern. e duobus Mss. *Argia*. Illud cum Heindorfio revocavi.

(2) *Alia nobis* recte additum a Davisio e cod. Vrsini.

(3) Sine causa idonea Walkerus verba *id est — naturae* insititia esse opinatus est.

(4) Manut. dedit *imberbum*.

(5) Davis. e cod. Eliens. *Et quidem laudamus Vulcanum Athenis eum*. In cod. Glog. *quum quidem essem Athenis laudabanus Vulcanum eum quem;* qua e lectione, speciosa sane coniectura, Heindorfius efficit istam: *Equidem quum essem Athenis, laudabant unice Vulcanum eum* .... collato Valerii Max. loco VIII, 11, 3.

(6) Vulgo *in quo stante atque vestito*. Sed pro verbis *atque vestito* est in cod. Glog. *in utroque vestigio* idque cum Heindorfio recepi, qui tamen *atque vestito* una cum isto servavit.

(7) Vulgo *age et his*. Heind. *age ut his*.

bis nominantur. At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius *idem*, [1] quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris; [2] deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi [3] displicere? An tu mei similem putas esse, aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam, aut lunam, aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? qui potest [4] esse in eiusmodi trunco sapientia? [5] Haec vestra sunt. Si igitur nec humano visu, quod docui, nec alio aliquo, quod tibi persuasum est; quid dubitas negare, deos esse? Non audes. Sapienter id quidem: [6]

(1) Tacite additum videtur a Schutzio; abest enim in aliis editionibus. *T.*

(2) I. e. ne in libris quidem pontificiis Romanorum magnus est numerus nomiuum deorum, attamen nomina deorum sunt innumerabilia; quia unusquisque populus alio nomine eosdem nominat deos. Wytt.

(3) Davis. auctoribus Manut. et Lamb. dedit. *tibi.* — Observa formas diversas, *confiteri nescire, quod nescires, et ipsum sibi displicere:* quae permutatio personae secundae ac tertiae offendiculo doctissimis fuit commentatoribus, ut, renitentibus libris omnibus scriptis ac editis, *ipsum tibi displicere* legendum esse coniicerent (et sic edidit Davis.). Ego vero et quae in secunda, et quae in tertia persona efferuntur, impersonaliter credo intelligenda, ut si dixisset Tullius: *Quam bellum erat confiteri potius quemquam ignorantiam suam, quam ista*, etc. Quem tam secundae, quam tertiae personae usum satis esse vulgarem, probare non opus est, sufficit monere. Workens.

(4) *Quid potest* cod. Glog Vel hoc, vel *quae — sapientia* legendum arbitratur Heindorf.

(5) Truncus Latinis dicitur, quod capite, brachiis, pedibus caret: usurpatur etiam de homine stupido, ut a Cicerone in Orat. adv. Pis. cap. 9. Wytt. — Edd. vett. superius distinguunt *Ergo etiam beatum.* — *Et sapientem.* affirmanter. *T.*

(6) Cod. Glog. *est id quidem.* Red. *sapientis id qudem.*

Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos.

XXXI. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes:[1] quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *κυρίας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est*,[2] *id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* In hac ita[3] exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia[4] plane loquendi fecerit, fecisse consulto. De homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum dicat aliquid esse[5] beatum et immortale, an, si quod sit, id esse tale.[6] Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse; sed multis aliis locis, et illum, et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero deos

(1) Vulgo inepte *numerantes.* In cod. Eliens. uno *omnia nova sigilla inhiantes*, in altero *nova sigilla inhiantes.* Inde Davisius legendum putabat *in omnia sigilla inhiantes*, quod ille explicat *cum reverentia intuentes.* Sed hoc potius esset, *emere cupientes.* Ergo nihil melius est lectione *venerantes*, quam P. Manutius coniectura reperit probante Lambino; nisi forte placeat *numerantes deos* legere quod, verbum *deos* Wopkensius intelligendum potius quam scribendum opinabatur. — *Omnia sigilla numerantes*) Ne cui scilicet suus ab ipsis deesset honos debitus; ut cuilibet proprium honorem impenderent. Anon.

(2) Graece sic Epicurus: *Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον, οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλῳ παρέχει.* Exstat ap. Sext. Empiricum, Diogenem Laërtium, Nemesium, et alios bene multos. At haec *τῶν κυριωτάτων δοξῶν πρώτη, συνεκτικὸν ἁπάσης κοινωνίας καὶ νομοθεσίας ἔρεισμα εὐθὺς ἀνατρέπειν* non immerito videtur Plutarcho adv. Colotem Tom. II, pag. 1125. Vide et Lactantium de Ira dei, cap. 4. Dav.

(3) Cod. Glog. *itaque.* Heindorf. conj. *in hac itaque eius exposita sententia.*

(4) *Inscientia* conj. Lambin. recepit e cod. Reg. Davisius.

(5) Vulgo *aliquid iste.* Sed *esse* quod habet Eliens. cod. recte auctore Walkero reposuit Heind.

(6) Vulgo inepte *id esse immortale.* Egregia autem est Heindorfii emendatio *id esse tale*, scil. *ut nec habeat nec exhibeat cuiquam negotium.*

esse putat; nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte proposita; [1] alii omnia quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos; quid est, quod te impediat, aut solem, [2] aut mundum, aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura [3] ponere? Numquam vidi, inquis, [4] animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam, aut lunae, aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae, eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae; quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus, aut vidimus. [5] Quid? deum ipsum numne vidisti? [6] Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis nova, [7] aut ratio affert. Ita fit, ut mediterranei mare

(1) *Tot mali — post posita* cod. Glog. Et hoc quoque habent codd. Lincoln. Eliens.

(2) *Aut lunam* vulgo hic additum, quod in multis Mss. abest, eiecit Davis.

(3) *Numero* conj. Walker.

(4) Sic Heind. e cod. Glog. Vulgo *inquit*.

(5) *Aut quod vidimus* cod. Glog.

(6) Cod. Glog. *quid quoniam ipsum nonne vidisti*, in eius margine ab alia manu *quidque ipse minime vidisti*, unde Heindorf. coniicit: *quid quod animum ipsum minime vidisti?*

(7) *Nova* vulgo post *ratio* positum, hic posui, auctore Gulielmo.

esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam irrideri [1] te putares?

XXXII. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum (quae [2] funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam [3] conclusisti. Beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis: nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? Sumpsisses tuo iure. Quî autem tu istuc gradatim? [4] Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus: a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istud quidem est, non descendere. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic.

(1) Sic Heind. e cod. Red. edd. Marsi et Asc. Vulgo *rideri*. — Schutz. post *diceretur* comate tantum distinxit; Olivetana colon habet. Ego vero signum interrogationis praefero cum plerisque. *Irrideri* etiam legitur in edit. Car. Stephani. *T.*

(2) Sic Mss. At Lambinus Manutium secutus, *quem*. In *quae* intelligendum *dialectica* ex antecedente *dialecticorum* scil. *hominum*.

(3) *Argumento sententiam* dedit Heindorf. e coniectura Lambini et cod. Med. Manutius malebat *argumentis*. Davisius hoc verbum eiiciendum censuit. Equidem suspicor Ciceronem scripsisse *argumentationem conclusisti*.

(4) Vulgo post *pervenire* inserebatur *quid autem est istuc gradatim?* Id Ernestius uncis inclusit ut spurium, Walkero et Davisio auctoribus. Facciolatus autem probante Buherio ista ponenda censuit post *sumpsisses tuo iure*. Idque Heindorfius fecit (post

Video; sed hoc dico, [1] non ab hominibus formae figuram venisse ad deos. Dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri. At homines nati. Ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant dii immortales. [2] Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis; sed casu esse factum, ut essemus similes deorum. [3]

XXXIII. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Vtinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere! Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de natura deorum philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deos [4] posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes,

Olivetum utique. *T.*) Nec ab his ipse dissentio; rescripsi tamen *qui autem tu istuc gradatim* scil. dicere potes te pervenisse. Sic postea *quo modo accedis?*

(1) Optime sic Walkerus. Vulgo *huic video. Sed* —

(2) Vulgo *ea qua erant forma.* Sed vocabulum *forma* recte h. l. delendum censuit Ern. Sensus est: *ante igitur fuit humana quae dicitur forma, quam homines fuerunt, ea nimirum qua erant dii immortales.*

(3) Hunc ordinem verborum ex edd. Marsi et Asc. recte revocavit Heindorf. Vulgo *ut deorum similes essemus.*

(4) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *deum.*

quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari solertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur; dentes, palatum, fauces nullum ad usum; quaeque procreationis causa natura corpori affinxit, [1] ea frustra habebit deus; nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera: quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, [2] sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? Scito illa quidem sermone et attico, sed tamen... [3] Tantum Epi-

(1) Hoc e codd. Glog. Red. Ed. Marsi aliis restituit Heindorf., comparatis locis e fr. Timaei c. 6, et Orat. III, 45. Alii ut codd. tres ap. Davis. Guelf. *affixit*, quod cum Edd. Ascens. et Bonon. recepit Ernestius.

(2) Sic Heind. e cod. Glog. Vulgo *dixerunt*. — Ex editione Heindorfii quid voluerit Schutzius apparebit: in textu quidem vulgatam reliquit. *T.*

(3) In hac aposiopesi nihil aptius intelligitur quam *meretricula*; quasi scriptum esset *sed meretrix tamen*. Heindorfius interpunctionem revocavit quae est in cod. Glog. et Edd. vett. nonnullis, ediditque *sed tamen tantum Epicuri hortus habuit licentiae*. — *Sed tamen*) Video levi mutatione hunc locum esse sanabilem, si legas: *Scito illa quidem sermone, et Attico; sed tamen (tantum Epicuri hortus habuit licentia) ut soletis fere. Zeno quidem* etc. Illud *fere* idem significat ac *semper fere*, ut de Invent. I, 29: *Probabile est id, quod fere fieri solet*. Indignatur Cotta, quod mulier, et meretricula contra virum philosophum, contra Theophrastum scribere ausa sit; atque ita scribere, ut nullis abstinuerit probris verborum atque contumeliis, quibus summos homines onerare Epicurus, atque eius gregales solebant. Iam vero quam atrociter debacchata sit in Theophrastum mulierculae impudentia, aesti-

curi hortus habuit licentiae. Et soletis queri! Zeno [1] quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? [2] Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram, quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit; Phaedoni Socratico turpissime maledixerit; Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia cum eo [3] dissentiret, totis voluminibus conciderit; in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus; Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil [4] didicerat, tam male acceperit.

mari inde potest, quod origo illa proverbii fuerit, *suspendio arborem eligendi*: suspendio iam quaerere mortem oportere homines, vitaeque renuntiare, quum tantum licentiae sumant mulierculae, ut in doctissimos impune scribant. Bvuza. — Nihil muto in verbis, et rem intelligere videor. Modus est loquendi, quales adhiberi solent in sermone familiari; velut cum obiurgando dicimus: *Sed tamen haec tu commisisti, et quereris.* Illud autem, *soletis queri*, omnino cum Epicureorum indole convenit, quales hic describuntur. Nam quo quisque est ad faciendam iniuriam fortior, eo plerumque mollior ad ferendam. Quid mirum, si queritari solebant Epicurei? Iam in hoc Ciceronis loco duo quaedam video, quae fraudi fuerint hominibus ingeniosis. Ac primu quidem opinati sunt, particulas *quidem* et *sed* sic esse positas, ut altera concedat, altera inferat aliquid oppositum concesso. Quemadmodum in hac phrasi: *Rumores satis quidem constantes sed adhuc sine auctore.* Deinde, existimarunt in unum conici Velleium, quae de universo Epicuri grege dicuntur. De posteriore hac parte nihil est quod dicam; nam vident omnes: de illa priore, haec animadverto. *Quidem*, ut multis aliis in locis, ita in isto perinde valet ac *omnino*. *Sed* non semper oppositionem significat cum proximiore sententia; et est aliquando, ut monuit Obertus Gifanius, mere inceptivum; habetque usum inchoandae sententiae. Paulus Manutius corrigebat: *Sed cum tantum Epicuri hortus habuerit licentiae, etiam soletis queri.* Haec quidem paraphrasis est verborum Ciceronis, quae, si intelligas uti explico, eundem prorsus sensum reddunt. Dicam enim: Quum tibi tantum dederim, etiam quereris: vel Tibi tantum dedi et quereris: quid ad sententiam interest? In posteriore sane phrasi plus est simplicitatis, et eius negligentiae, quae familiarem sermonem non dedecorat. Anon.

(1) Scil. Epicureus.

(2) Qui perfectus Epicureus evaserat, ut est in Bruto cap. 3.

(3) *Cum eo* addidit Heindorf. e cod. Reil.

(4) Hoc iam a Pearcio probatum

XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, latino verbo utens, [1] scurram [2] Atticum fuisse [3] dicebat; Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. [4] Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. [5] Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraveritis, ut concedamus, eandem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio,

Heindorf. recepit e cod. Reg. Vulgo *nihil*. — *A quo nihil didicerat*) Epicurus, teste Sexto Emplrico adv. Math. I, 1, Nausiphanem audierat, hominem eruditum; quem tamen credi nolebat magistrum sibi, aut omnino ullum fuisse: idem a philosophis omnibus, praeterquam sui gregis, traducebatur ut illiteratus, et rudis bonarum artium. Qui cogitabit haec duo, saliva imbutus Socraticae urbanitatis, intelliget forsan, mutari hunc locum nisi in peius non posse. Anon. — Hanc ad me transmissam animadversionem cum lectoribus eo libentius communico, quod ipsos invidia liberat diiudicandae litis inter duos praestantes criticos: alterum reponentem *non nihil*, alterum, *nihil non*. Olivet.

(1) Schutz. *tali verbo utens*, ex coniectura Car. Gotth. Lenzii, comparantis locum Plin. Hist. Nat. XXXV, 3, 4, ubi ille de Nicia pictore: *scripsit*, inquit, *se inussisse* (ἐνέκαυσεν) *tali enim usus est verbo*. Vir doctus in Miscell. obss. Vol. I, T. I, pag. 40 legi volebat, *latino verbo utar*. T.

(2) Graece εἴρωνα.

(3) *Fuisse* uncis inclusit Ernestius; defendit Goerenz. Misc. philol. V, 2. Pro eo Heindorf. e cod. Glog. ubi est *fore*, edidit *fere*.

(4) A verbo χέσειν, quod est, ait bonos auribus, cacare. Lamb.

(5) *Lucubratione* Ernestum offendit, ut corruptum putaret, quod haec vox usurpatur sensu laudabili de studio nocturno in legendo et scribendo posito: at item sic vocatur feminarum pensum nocturnum tila tractantium, veluti apud Livium lib. I, c. 57, de Sexto Tarquinio et Lucretia: *Quam inter lucubrantes ancillas sedentem invenit*. Wytt.

comprehensio; ad extremum etiam sermo et oratio. Nam quod et mares deos, et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? Aut ista, sive beatitas, sive beatitudo dicenda est (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt), verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? Nihil aliud dicis, nisi, Numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis,[1] docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum de praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina est,[2] ab ea nos natura ut immortalitate vincamur, sic animi praestantia vinci:[3] atque ut animi,

(1) *Inquis* e cod. Glog. eruit Heindorf. vulgo omissum.

(2) Habemus supra cap. 24: *Vbi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum?* Itaque Epicureorum iudicio, haec duo, beatum esse, esse aeternum, constituunt naturam atque *essentiam* divinam, *divina natura sunt*. Davisio dura videbatur haec locutio: *quae sola divina natura sunt*: et homini delicato *natura* toties repetita nauseam movebat. Legi itaque volebat *quae sola divina sunt*. Factum male, quod non cavit diligentius Cicero, ne nostras barbarorum auriculas compositionis asperitate raderet. At enim discent a dialecticis Davisiani, quid hae locutiones differant: *Haec divina sunt, haec divina natura sunt*. Anon.

(3) Heindorfius e diversis lectionum in codd. vestigiis hunc locum ita putat constituendum: *Ergo hoc te ratio non docebit, quum a praestantissima natura eaque beata et aeterna, quae sola divina natura est, immortalitate vincamur, ab ea nos natura, ut immortalitate vincimur, sic animi praestantia vinci* etc. Ego vero propius a vulgata recedendum putavi.

item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura.

XXXV. An quidquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam) quam si ea genera belluarum, quae in rubro mari, Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus. Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime similitudo? Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut ait [1] Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis?

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? [2] De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas, nisi in hominis figura rationem inesse non posse. Sumet alius, nisi in terrestri; nisi in eo, qui natus sit; nisi in eo, qui adoleverit; nisi in eo, qui didicerit; nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo; postremo nisi in homine [3] atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma non turbet? [4] His enim omni-

(1) *Ait* e cod. Glog. addidit Heindorf.

(2) Heindorf. coniicit: *ad figuram quae vastior.*

(3) Heindorf. e cod. Glog. addidit *corruptibili.*

(4) Sic e certissima Wyttenbachii emendatione Bibl. Crit. P. III, p. 20

bus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit, aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere? Quid ita? quia nec ad speciem, nec ad usum alium [1] quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

XXXVI. Et eos tu vituperabas, [2] qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent, aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiamsi aberrant coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habemus, inquis, in animis [3] insitam in-

cum Heindorfio rescripsi. Vulgo *conturbet.*

(1) Veram hanc lectionem e cod. Glog. eruit Heindorf. Vulgo *quia nec speciem nec usum alium.* Buherius coniecerat *nec specie nec usu.* Davis. *quia nec speciem nec usum alius*, sc *digiti.*

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *At eos vituperabas.*

(3) Recte hanc cod. Glog. scripturam praetulit Heindorfius vulgatae *habebam — in animo.*

formationem quandam dei; et barbati quidem Iovis, galeataeque[1] Minervae. Num igitur esse tales putas? Quanto melius haec vulgus imperitorum? qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen: et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii, nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt;[2] velut ibes; maximam enim vim serpentium[3] conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt. Ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant, nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam tamen, belluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. Nihil habet, inquit, negotii.[4] Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione

(1) Sic idem e cod. Glog. Vulgo *galeatae*.

(2) Tres praecipue rationes memorantur, cur animalia coluerint Aegyptii. Eas recenset Diodorus Siculus lib. I, pag. 77, et ex eo Eusebius Praep. Evang. lib. II, cap. 1. Primam tangunt Lucianus de Sacrif. tom. I, pag. 361, et Artemidorus Oneir. lib. I, cap. 9. Tertiam Noster. Dav.

(3) Vulgo *consecraverunt. Velut ibes maximam vim.* Davisius e cod. Wouwer et Reg. a secunda manu *Velut ibes, quae maximam vim.* Sed praestat lectio cod. Glog. quam cum Heindorfio recepimus.

(4) Cod. Glog. *quos nihil habere, inquit, negotii.* Melior brevitate vulgata, in qua post *negotii* intelligitur *deus*, nisi forte id ipsum hic excidit.

aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, [1] ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec ratio [2] non modo deos spoliat motu, et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

XXXVII. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago. Quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde [3] actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Vtatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aëri, [4] ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque

(1) Cessatio dicitur vacatio a schola, item feriae scholasticae. Wytt.

(2) Vulgo *oratio*. At Buherius legendum esse vidit *ratio*, quod in cod. Glog. alia manu superscriptum reposuit Heindorf. — *Oratio* h. l. et in sexcentis aliis Tullianis eodem redit, quo *ratio*. Vid. Goerenz. ad Acadd. II, 13, 41, pag. 79. Argumentum loci autem iudicandum est ex his de Epicuro ap. Diog. Laërt. X, 138. Alia pugna Epicureis in hac causa cum Stoicis. Vid. Diog. l. VII, 104, et cf. Cic. de Finib. II, 10. Cr.

(3) *Quae demum* Heindorf. e cod. Glog. et Red. — Cl. Buherio placet *ratio vitae*; quod Epicuri sententia: *deos spoliat motu et actione divina.* Inter se tamen his locis bene convenit, nam *actio vitae* simpliciter vitam, vel, si mavis, rationem vitae denotat; ut *agere vitam* est vivere. Vide sis huiusce libri cap. 1. Dav.

(4) Recte sic Manut. (qui in Mss. repererat *superius aër*, vel *supremum aer*) idque receperunt Lambin. Heind. In codd. aliquot Davisius invenit *supremum aether*, unde ille edidit *superior aetheri*, quod Ernestius retinuit. — Manutius rectius legi putat *superiorem aer*, ut subaudiatur *locum teneat:* vel etiam, *superior aeri*; quam quidem lectionem recepit Lambinus. Sed Davisius ait: Manutii Lambinique coniecturam non admisi; nam Reg Lincoln. et Bonon. 1494, *supremum aether*: in codd. autem Victor. Pall. Eliens. et Med. legitur *superior aether*, prout ediderat Gruterus; unde rescribendum, *superior aetheri*. *Aether* certe pro *aëre* non raro ponitur. Vide Lucretium, lib. II, pag. 275; Virgilium Georg. I, 406; Lactantium, lib. I, c. 5. Pariter Graeci αἰθὴρ pro ἀὴρ usurpant. Vide Homerum, Iliad. II, 364. In aliis

sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igne nasci [1] putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando; porro, [2] quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit eorum naturae [3] accommodatum, deus quid appetat; ad quam denique rem motu mentis ac ratione [4] utatur; postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est: ita male instituta ratio exitum reperire non potest. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, [5] neque eandem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cerna-

quidem Tullii locis ἰσοδυναμοῦσιν *aether* et *caelum*. At verbis eandem potestatem semper non subiiciunt accuratissimi scriptores: quapropter sequenda videtur codicum fides. — Heindorfius aetherem sequenti vocabulo *ignibus* significari contendens, ideoque aëris mentionem necessariam ducens, edidit *superior aëri* cum Manutio et Lambino, in quo nos adsentientes habet. Neque tamen spernendum, quod coniecit Wopkensius lib. II, 4, *superior sit aer*, nisi quod Heind. scriptio minus a codd. recedit. Ma.

(1) Davis. coniecit *in igne* vel *in igni u. p.* Hoc probarunt Heind. et Schutz. *T.*

(2) Ita scribendum esse pro vulgato *postremo* bene monuit Heind. — Emendationem probat Moser. Davisio placebat *post vero*.

(3) Vulgo abest *eorum*, quod iure recepit Heind. e cod. Glog.

(4) *Ratione* cum Heind. rescripsi quod reperit Davisius in codd. Cantabr. et Eliens. idque probavit, etsi non recepit. Vulgo *rationis*.

(5) Expressa haec sunt ex Epicuro, non facile intelligenda, nisi eum ipsius verbis conferas, quae a Diogene Laërtio descripta lib. X, c. 139, Petrus Gassendus emendavit, atque ita reddidit, tom. IV, pag. 51: *Ait* Epicurus *deos non sensu, sed mente cerni, ipsosque non soliditate quadam consistentes, aut distinctione numerabiles, veruntamen similitudine quasi homuniformes, propter affluxum continentem imaginum ad exhibendum menti nostrae talem naturam comparatarum.* Eam doctrinam nemo, ut mihi quidem videtur, melius exposuit, quam S. Augustin. Epist. 118, n. 27 et sq. BVHER.

tur, [1] neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio; ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet.

XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam; quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? Omnem enim talem conformationem animi[2] ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. Vt igitur Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, [3] tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem et Gracchi, et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerim, [4] tum ad animum meum referantur; hoc idem

(1) Schneiderus ad Epicuri physica, pag. 79, ad *transitione* intelligi vult *imaginum*. Goerenz ad Cicer. Acadd. II, 19, p. 79, ita locum explicat: Et hanc esse dei videndi, i. e. cognoscendi rationem, ut ad similia ex similibus transeas, si claram eius notionem informare tibi velis. Haec ille. Ego in eiusmodi loco referre malo aliorum pericula, quam ipse periclitari. Cr.

(2) *Conformatio animi*, quam alibi vocat *informationem*, est idea. *Motus inanis animi*, nam haec vox e proximo, ut saepe fit, membro repetenda est, idea est futilis, cui nihil respondet in rerum natura. Dialectici chimaeram vocant. Anon.

(3) *De M. Octavio deferentem sitellam.* Vt ei tribunatum plebis suffragio suo populus abrogaret, quod agrariae legi, quam tulit Gracchus, intercederet. Historiam narrant Plutarchus in Gracchis, p. 829, et Appianus, Bell. Civ. lib. I, pag. 609 sq. De sitella vero Veterum loca collegit Hadr. Turnebus, Advers. lib. XIII, cap. 13. Dav. — Buherius post *videre* animadvertit copulam *et* deesse, quia non, dum concionabatur, deferebat sitellam, sed peracta demum concione; igitur vel hoc Heindorfio videtur recipiendum, vel vox *tum* transponenda, legendumque *tum de M. Oct. def. sit. cum motum*, etc. Cod. Glog. et noster Fa. *tamen* pro *tum*. Mr. — Proximis uoice medetur codex meus G. qui *contionatum* exhibet. Lege *concionatum*, neque magis desiderabis Buherii *et*, quam transpositionem Heindorfianam. De *inani motu animi* cf. Acadd. II, 11, 34, ibique interpretes. Cr.

(4) Ita corrigendum censuit Ern.

fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur.[1] Fac imagines esse, quibus pulsentur animi; species duntaxat obiicitur quaedam. Num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia.[2] Sed et ille reprehensus est[3] a multis, nec vos exitum reperitis; totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me[4] incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma,[5] qua illi fuerunt? quae ergo illae?[6] et quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse,[7] et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cu-

Vulg. *pervenerint.* Et sic cod. Glog.

(1) A singulari numero ad pluralem transiit. Sic Seneca de Provid. cap. 2: *Miraris tu, si deus ille bonorum amantissimus .... fortunam illis, cum qua exerceantur, assignat! Ego vero non miror, si quando impetum capiunt spectandi magnos viros, colluctantes cum aliqua calamitate.* Mr.

(2) *Haec omnino licentia* cod. Glog. et Red.

(3) Vulgo *reprehensus a multis est.* Cod. Glog. et Red. *a multis reprehensus est.*

(4) Heindorfius conj. *quam hodie etiam in me incidere imagines.*

(5) Sic e coniectura Lambini rescripsi pro vulg. *ex forma.* — Quod dudum conieceram *ea* pro *ex*, reperi in cod. A. idemque placet Ern. et Heindorfio, qui cur non in textum receperit, non timidus alibi, non video. Reciperem ego, si illud nobis propositum esset, ut novam textus recensionem ederemus potius, quam ei parandae apparatum locupletissimum proferremus. Vir quidam doctus coniecit *idque ea forma*, quo non opus est, si sequimur nostrum cod. A. Eidem viro docto visa sunt verba *quomodo ergo ... imagines?* glossemata. Mihi nihil minus, si cum Heind. ex cod. Glog. legamus *quae ergo illae.* Mr.

(6) Veram hanc cod. Glog. lectionem cum Heindorfio recepi pro vulg. *quomodo ergo illi.*

(7) Haec verba non significant nullum fuisse Orphea. Volunt tantum poëmata, quae sunt Orpheo tributa, falso nomen eius prae se tulisse. Vide praestantiss. I. A. Fabric. Bibl. Graec. lib. I, cap. 18 (p. 143, ed. Harl. Cr.). Aristoteles certe lib. I de Anima, c. 5, p. 386, non obscure docet, quae fuerit eius de Orphicis carminibus sententia. Τοῦτο δὲ πέπονθεν, inquit, καὶ ὁ ἐν τοῖς Ὀρφικοῖς ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΙΣ ἔπεσι λόγος. Locus tamen, ad quem respexit Noster, iamdudum periit. Dav. — De Orpheo quae plurima dis-

iusdam fuisse Cercopis.[1] At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae nunquam omnino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas nunquam vidimus? quid, quod simulac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae?

XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis.[2] Tanta est impunitas garriendi! At quam

putarunt VV. DD. eorum summam exhibet Fabr. et Harles. l. l. Quibus adde quae nuper protulerunt vir doctus in Bibl. crit. Amstel. II, 6, p. 81, et alter in Wielaud. Museo Attic. I, pag. 231; Kannius in Analectt. philoll. p. 64; Fr. Schlegel in Hist. graec. poës. vernacule scripta, p. 17; Larcher. ad Herodot. II, 81, p. 345, et Valckenaer. de Aristobulo Iudaeo, p. 83 seqq. Eorum haud pauci etiam nostrum locum attigerunt, eiusque sententiam vel interpretando vel coniectando lenire studuerunt. Quod equidem miror. Namque tribus quasi gradibus h. l. procedit disputatio. Primo ponuntur ii, qui, quum fuerint, non amplius sint; alteru ii, qui nec umquam fuerunt; tertio, qui nec fuerunt, neque esse possunt. In primis illis censentur Homerus, Octavius, Gracchus, alii: in secundis *Orpheus*: in tertiis Scylla, Chimaera. Itaque dubitari nequit, quin h. l. dicatur certe Aristotelea negasse, fuisse umquam Orpheum. Haud absurde igitur librarius codicis G. in margine ita: *Orpheum fictum esse.*

(1) Valde blanditur Heindorfii emendatio: *et hoc Orphicum carmen Pythagorei esse cuiusdam Cercopis.*

(2) De hac Epicureorum sententia consule Lambin. ad Lucret. IV, 782, qui etiam nostrum locum adhibuit. Proxime coniectaveram: *garriendi. Aquarum instar fluentium continenter transitio fit visionum.* Nequedum me eius coniecturae poenitet. — Ποταμοῦ δίκην. Pluralis *aquarum* legitur II, 46, et in hoc loco suam quamdam vim habet. Antoninus in simili re (lib. V, § 23) dicit οἷον ποταμός. Ad argumentum vid. quae protulit Davisius. Adde Epicuri ipsius verba in epist. ad Herodot. § 48. Cf. Sext. Empir. Pyrrh. Hyp. III, 5, et Macrob. Saturn. VII, 14. E quibus locis mutilatum papyrr. Hercull. locum Epicuri περὶ φύσεως ita supplevit editor Neapolitanus, pag. 4: περᾶν δὴ συνεχῆ τὸν ῥοῦν, et reapse huius vocis vestigia alia occurrunt ibid. v. c. column. IV, col. VII (p. 69). Cr.

licenter! Fluentium [1] frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo faciet, ut sint omnia ista sempiterna? [2] Confugis ad aequilibritatem: sic enim ἰσονομίαν, si placet, appellemus; et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales; et quoniam nascuntur in terra, nascantur etiam in aqua. [3] « Et quia sunt quae interimant, sint quae conservent. » Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? [4] Deos istos esse non sentio.

(1) Davisius legi voluit: *i. e. i. garriendi atque licentia. Fluentium.* Heindorfius a cod. Glog. adiutus edidit: *Ad quam licentiam fruendam fluentium* etc.

(2) Vulgo *num eadem ergo ista facient, ut sint omnia sempiterna.* Cod. Reding. *Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia ista sempiterna*, unde eam lectionem effecit Heindorfius, quam vulgatae substitui.

(3) Sic Heind. Vulgo *et in aqua.* — Heindorfius: *nascantur etiam in aqua.* Videlicet ex doctrina Laur. Vallae negantis, Ciceronem *et* usurpasse pro *etiam.* Ei obtemperant Heusinger. ad Cic. Offic. I, 20, 2, et passim; Schütz. ad Cic. de Orator. pag. 121; Goerenz. ad de Legg. pag. 30, et ad Acadd. pag. 42. Refragantur F. A. Wolfius, qui certe in Tuscull. III, 19, pag. 145, intactum reliquit *et.* Hottinger. autem diserte et pluribus verbis ad de Divinat. pag. 154. Eis suffragatur Waguerus Prof. Marb. V. C. in prolusione acad. pag. 5. Et saepissime sic usurpari, pro certo posuit Facciolati in tot. Lat. Lex. II, pag. 199, ed. alter. Quocirca equidem a mutando abstineo. Cr. — Facciolatus quidem in universum affirmat *et* pro *etiam* Saepe usurpari: ex Cicerone vero vix duo vel tria exempla affert. *T.* — *Et quia sunt quae int. sint quae conservent.* Leg. *esse quae conservent.* Nam verba Velleii sunt, et a superioribus pendent. Vide cap. 19. Davis. — Heindorf. scribit *sunt, quae conservent*, quia in his ipsius Epicuri sententia proferatur. Alterum *sunt* etiam praestant edd. Marsi et Ascens. Ma.

(4) Sic legendum esse Vrsin. et Walkerus coniecerunt. Idem recepit Heindorf. e cod. Red. Vulgo *sed ea conservent quae sunt.* — Satis incul-

Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt, pellere se ipsa et agitari inter se con-

catum fuerat, nihil agere deos, ut ne cui veniret in mentem, hic illos numerari inter conservantia. Numerarunt nihilominus eruditi aliqui. Sed Gassendus, ut locum haberet purgandi Epicurum, et impletatis crimine liberandi; Valkerus, Davisius, ut in verbis mutarent aliquid; haec enim illis summa boni. Porro ut in hoc capite non parum est obscuritatis, totum enitar illuminare quadam paraphrasi, in quam multa includam, a S. Augustino, epist. 118. ad Dioscorum de his ipsis rebus opportune animadversa. Eius verba discriminabit litterarum diversitas. Epicurus deos esse arbitratus est *imagines, quae de solidis corporibus fluerent, solidaeque ipsae non essent, easque labendo in animos hominum facere ut vis divina cogitetur.* Quae imagines *quasi vaporis similitudine, continua velut emanatione ferrentur, et venirent atque intrarent in animos nostros, ut deum vel deos cogitare possemus. Cum quaeritur ab* Epicureis, *quare una imago videatur corporis alicuius, a quo innumerabiliter imagines fluunt; respondent, eo ipso quo frequenter fluunt et transeunt imagines, quasi quadam earum constipatione et densitate fieri, ut ex multis una videatur.* Haec, inquit Cotta Velleium alloquens, de imaginibus, quas vultis non modo in oculos, sed etiam in animos intrare, deque earum frequentia ac stipatione vos impune blateratis. At quam licenter, quam non pudenter abutimini concessa vobis impunitate garriendi, hominumque patientia! Etenim probandum fuerat ante omnia, perpetuo fluere eiusmodi imagines, et in omnes ferri partes sine ulla intermissione: Id autem non probas. Deinde, si continenter fluunt ac feruntur, quomodo sunt aeternae? quod enim aeternum est, esse debet constans ac stabile. Quis ergo *non eo ipso neget, aeternum deum* vestrum *posse cogitari, quo innumerabiliter fluentibus et labentibus imaginibus cogitatur?* Respondes, quod iam ante dixisti (c. 19) *innumerabilitate atomorum suppeditante fieri formas deorum sempiternas; cum ita discedant quaedam corpuscula de divino corpore*, aut quasi corpore, *ut alia succedant, et dissolvi illam naturam eadem successione non sinant.* Dico ego contra: Si res ita habet, ut innumerabilitas atomorum, et continens frequensque transitio et affluentia ad animos, sempiternas faciant formas deorum; cur eadem ista non facient, ut sint omnia sempiterna? Nulla res interire debet, *quia nulli deest ista*, ad quam confugitis, *innumerabilitas atomorum, quae perpetuas ruinas subinde suppleat.* Subsidio advocas aequilibritatem, sive ut appellas, aequabilem tributionem, et ais: Est natura mortalis aliqua; sic enim exigit ratio aequilibritatis: si vero exsistit natura aliqua immortalis, exsistit natura divina. At vide, quo ducat iste argumentandi modus. An me feras sic ratiocinantem? Exsistunt homines: ergo sunt etiam homines immortales. In terra nascuntur homines: ergo homines etiam nascun-

cursu fortasse possent; formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis.

XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo. Virtus autem actuosa; et deus vester nihil agens; expers virtutis igitur; ita, ne beatus quidem. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum: quos non pudeat [1] earum Epicuri vo-

tur in aqua. Si falsum est quod concludo, vitiose tu quoque colligis, et argumentationem affers non probam, neque tua aequilibritas quidquam efficit. Dicis hoc quoque: sunt interimentia, ergo necesse est ut sint conservantia: eo quod sint quae deterant, consequens est esse etiam quae reparent, alioqui non staret aequabilis tributio. Haec tua oratio est; haec responsio mea. Iam ostendi aequilibritatem istam merum esse ludibrium. Tamen esto sane innumerabilis, ut gregales tui volunt, atomorum multitudo, quae res conservet, et ruinas perpetua successione, ac frequente affluentia sarciat: do, inquam, hoc tibi. At da vicissim mihi, et confitere, conservari non posse nisi ea quae sunt: dii igitur vestri cum non sint, nulla eos atomorum innumerabilitas conservabit. Fac primum ut sentiam atque intelligam eos exsistere, tum ostendes quid eos conservet, contineatque, ne dilabantur atque intereant. Sed tamen, ut hoc quoque addam de individuis istis corpusculis atque atomis, quae, si vobis credimus, primordia sunt rerum omnium: dic tantisper et explica, quomodo ex illis oriatur omnis haec, quam videmus, rerum universitas, ac diversitas formarum. Nam atomi, de quibus tam multa dicitis, sane nullae sunt. Deinde si concessero illas plures esse quam nihil, *si concessero etiam concursu fortuito seipsas pellere et agitare, non et tibi fas est concedere, ut inter se atomi fortuito incurrentes, rem aliquam ita conficiant, ut eam forma modificent, figura determinent, aequalitate poliant, colore illustrent, anima vegetent.* Nihil igitur affertis, unde possit effici, deum, qualem fingitis, esse immortalem. *Anonymus.* — Mihi sana videtur codicum lectio. Sint, inquit, quae conservent: sed eae res conservent quae revera sunt et exsistunt: deos istos in rerum natura esse non sentio. DAV.

(1) Ita correxit Lambinus vulgatam *quos pudeat*; eumque recte secutus est Heindorf. — Davisius

cum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens, persequitur omnes nominatim.[1] Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum, aut florum[2] varietates, aût quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poëtae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant,[3] et aut Iuventatem, aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video; nec, quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores dicis[4] voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates: summa

non ante *arbitror* delet, et eandem particulam ponit ante *pudeat*. Ego vero minori cum mutatione legerem *Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum* aliquorum *quos pudeat*, etc. Buhen. — Quid si verba haec, *quos pudeat*, sic accipiantur, ut significent, *quos pudere oporteat*? in quibus si esset pudor, ut esse deberet, has Epicuri voces non audirent, non paterentur. Atque ita olim accipiebam, quum haec ipsa Gallice interpretarer. Oliv.

(1) In libro περὶ τέλους. Graeca nobis servavit Athenaeus, lib. VIII, pag. 280: Οὐ γὰρ ἔγωγε δύναμαι νοῆσαι τἀγαθὸν, ἀφαιρῶν μὲν τὰς διὰ χυλῶν ἡδονὰς, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροδισίων, ἀφαιρῶν δὲ τὰς διὰ ἀκροαμάτων, ἀφαιρῶν δὲ τὰς διὰ μορφῆς κατ' ὄψιν ἡδείας κινήσεις. Haec et alibi repetit. Adi quae notavimus ad Tusc. III, 18. Dav.

(2) Pro *florum varietates* Heindorf. e coniectura Walkeri recepit *colorum varietates*. Sed vulgata defendi potest comparato loco simili Tuscul. III, 18: *hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis; expones quae spectet florida et varia; fasciculum ad nares admovebis, incendes odores.*

(3) Vulgo *ambrosiam, epulas comparant.* Heindorfius *epulis* restituit e cod. Red. et edd. Marsi et Asc. *ambrosiamque* ex eadem Ascens.

(4) *dicis* dedit Heindorf. e cod. Red. Vulgo *ducis*. In cod. Glog. *dicitis*.

enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri-sententias his ipsis verbis, quibus erant scriptae.[1] Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae,[2] multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit, sed saepius. Annuere te video; nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares.

XLI. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referatis;[3] alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros voluptatis esse[4] expertes; ita vestro iudicio ne beatos quidem. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se. Habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo, et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate nisi, Mihi pulcre est, et, Ego beatus sum, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, quum sine[5] ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna,

(1) Heindorfius conj. *quibus ab illo erant scriptae.*

(2) Epicurus sese pariter et Metrodorus sapientes nominarunt. Vide Ciceronem Fin. lib. II, cap. 3. Dav. — Nostri autem loci fontem in Demosthenis oratione inesse monstravit magnus Tib. Hemsterhusius ad Luciani Nigrin. 1, pag. 249 Bip. Ita enim Demosthenes pag. 524, p. 324: *τῇ γαστρὶ μετροῦντες καὶ τοῖς αἰσχίστοις τὴν εὐδαιμονίαν.* Adde Biblioth. Crit. 1, 2, pag. 60, ubi aliorum etiam scriptorum imitationes indicantur. Cr.

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *referantur.*

(4) Vulgo *esse voluptatis.* Meliorem ordinem cod. Bed. praebuit.

(5) *Quomodo sibi videatur iste deus beatus quum sine* Lambin. et aliquot edd. vett. ut Asc. Aldd. habent *quomodo videatur iste deus beatus,* omissis verbis *ne intereat*, unde Heindorfius suspicatur scriptum a Cicerone sic fuisse: *nec tamen video, quomodo videatur sibi iste deus beatus, aut quomodo non vereatur ne intereat*, etc.

quumque ex ipso imagines semper effluant. [1] Ita nec beatus est vester deus, nec aeternus.

At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos, libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? ut Coruncanium, aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas; non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, [2] sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non modo homines non colant, [3] sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere [4] sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas, iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint, non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono.

XLII. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim

(1) Sic ed. Mars. Heind. Vulgo *afflυant*. Lambino placebat *ad nos affluant*.

(2) Quum Graeciam Xerxes invaderet, τὰ ἱρὰ καὶ τὰ ἴδια ἐν ὁμοίῳ ἐποιέετο, ἐμπιπράς τε καὶ καταβάλλων τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα, ut ait Themistocles apud Herodotum lib. VIII, cap. 10. Vide et Ciceronem de Legg. lib. II, cap. 10. DAV.

(3) *Hominibus non consulant* maluit Manut. recepit Lambin.

(4) Sic cod. Glog. idque recepit Heind. pro vulg. *elicere*.

deorum. Nisi forte Diagoram, aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem; cui neutrum licuerit,[1] nec esse deos, nec non esse. Horum enim sententiae omnium, non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. Quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa,[2] ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? Quid? qui fortes,[3] aut claros, aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est; quem noster et interpretatus, et secutus est, praeter ceteros, Ennius. Ab Euhemero autem et mortes, et sepulturae demonstrantur deorum. Vtrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusinam[4] sanctam illam et augustam,

Vbi initiantur gentes orarum ultimae:[5]

(1) Hanc verbi *liquet* perfecti formam eruit Heindorf. e cod. Glog. et Red. Vulgo *liquerit*. Edd. Mars. et Asc. *libuerit*.

(2) Sextus Empiricus adv. Mathem. pag. 310: Ενιοι τοίνυν ἔφασαν τούς πρώτους τῶν ἀνθρώπων προστάντας, καὶ τὸ συμφέρον τῷ βίῳ σκεψαμένους, πάνυ συνετοὺς ὄντας, ἀναπλάσαι τὴν περί τε τῶν θεῶν ὑπόνοιαν, etc. Vide sis Plutarchum Plac. Philos. lib. I, c. 7; Lactantium de Ira dei cap. 10, 47. et Augustinum C. D. IV, 32. Dav.

(3) Vulgo *aut fortes*. Sed illud *aut* rectius abesse Heindorfio concedo.

(4) Sic Heindorf. e codd. Glog. Red. *Eleusinem* ed. Mars. Vulgo *Eleusina*.

(5) Versus ille refragatur sententiae Meursii, Eleusin. cap. 19, qui

Praeterea Samothraciam, eaque, quae Lemni

Nocturno aditu occulta coluntur
Silvestribu' saepibu' densa.

Quibus explicatis, ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

XLIII. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate [1] rerum; tum principia mentis, quae sunt [2] in eodem universo, deos esse dicit; tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti, quam Democrito digniora. [3] Quis enim istas imagines comprehen-

vuli externos, et praesertim barbaros, numquam iis mysteriis initiari. Coniicit tamen ille huncce versum spectare ad Anacharsim, qui ista lege exceptus fuit. — Argumentum vide Schellingii librum germanicum de diis Samothraciis pag. 28, 85, et passim; vid. quoque Diod. Sic. III, 55, et Strabo, Geogr. X, p. 326. Wytt.

(1) Sic cod. Elieus. uterque, idque Victor. et Heind. praetulerunt vulgato *inesse universitati*.

(2) Vulgo olim edebatur *principia mentesque quae sunt*. Sed veram lectionem eruerunt Buherius et Davisius ex loco Augustini Epist. 118, 28, eamque confirmat MS. in marg. ed. Lambin.

(3) Democritus erat Abderites; is autem populus ob ingenii stuporem fuit insignis. Notum est illud Martialis Epigr. lib. X, 25: *Abderitanae pectora plebis habes.* Vide Iuvenalem, Satir. X, 48, et Hadr. Iunium inter Adagia Des. Erasmi pag. 279 edit. Hanov. Dav. — Democritum hac in causa a Ciceronis vituperio vindicare studuit Baylius in Diction. sub v. Democrit. pag. 984. Mosbemius autem ad Cudworthi System. intell. p. 848, ex hoc ipso loco est conatus efficere, in veterum philosophorum decretis referendis Ciceroni non ubivis fidem esse habendam. Idem duos insuper Ciceronis de Democriti εἰδώλοις locos apposuit, ad Attic. II, epist. 4, ad Famil. XV, epist. 16, quos contulisse neminem poenitebit, utpote qui te optime de Democriti opinionibus monitum facient. Cr.

dere animo potest? quis admirari? quis aut cultu, aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat [1] esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim melius, aut quid praestantius est [2] bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum vultis, neminem deo nec deum, nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur.

XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent enim, [3] sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius: quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate [4] gratificationem et benivolentiam ponitis? Vt enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum, verbum est amoris; ex quo amicitiae nomen est ductum: quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus; non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod

(1) Heindorf. auctore Walkero reposuit *dicit* At h. l. *quum dicat* idem est ac *quamvis dicat.*

(2) Ita Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *quid enim est melius aut quid praestantius.*

(3) Sic cum Walkero et Heindorfio scripsi pro vulg. *censent autem.*

(4) Sic Lambin. Ern. Heind. Vulgo olim *imbecillitatem gratificationemque.*

fructus ex eis capiuntur. Hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum? qui nulla re egentes, et inter se diligunt, et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos, Epicuro videri; quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculis [1] similem deum fingeret, lineamentis duntaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem; exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, nihil [2] omnino curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla potest esse; idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit deos. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat. Quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

(1) Sic edd. plerique et cod. Glog. Davis. et Mss. *homunculi* quod recepit Ern.

(2) Ita Heindorf. e cod. Red. Vulgo *omnino nihil.* Idem postea e cod. Glog. *potest esse.* Vulgo *esse potest.*

M. TVLLII CICERONIS

DE

NATVRA DEORVM

AD

M. BRVTVM

LIBER SECVNDVS.

I.

Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim.[1] Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. Neque enim flumine conturbor inanium verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus: Eundem equidem mallem[2] audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi, et pontificis, et Cottae, de diis immortalibus

(1) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *sum*.

(2) *Malim* sermonis lege requiri putat Heindorf.

habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit Cotta,[1] oblitus es, quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus: Geram igitur[2] tibi morem, et agam quam brevissime potero. Etenim convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam[3] de diis immortalibus quaestionem in partes quatuor. Primum docent, esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab his administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus; tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, quum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem;

(1) *Cotta* eiecit Heindorf. quod abest cod. Red. Idem deinde *quid* pro *quod* reposuit ex eodem cod. et Glog.

(2) *Igitur* quod vulgo abest, praebuit cod. Glog.

(3) Vulgo additur *istam*, quod melius omitti cum cod. Red. recte iudicavit Heindorf.

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius ait,[1]

— *patrem divomque, hominumque*,

et praesentem ác praepotentem deum? Quod qui dubitet,[2] haud sane intelligo, cur non idem, solne sit,[3] an nullus sit, dubitare possit. Quid enim? est hoc illo evidentius?[4] quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari[5] potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse, aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionum enim commenta delet dies; naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. Idque evenit non temere, nec casu, sed quod praesentes saepe divi vim suam declarant:[6] ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius dictator cum Octavio Ma-

(1) *Ait* e cod. Glog. addidit Heindorf. — Hic autem loquendi modus ex Homero sumptus est, apud quem Iupiter passim vocatur πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Dav.

(2) Cod. Glog. *ac praepotentem. Denique qui dubitet* unde Heindorfius coniici posse dicit legendum, *ac praepotentem deum. Denique hoc qui dubitet.*

(3) *Solne sit* Heind. e cod. Glog. Vulgo *sol sit.*

(4) Vulgo *quid enim est hoc illo evidentius?* Lambinus *qui enim est hoc illo evidentius?* Buberius *quid enim? est hoc illo evidentius*, quod recepi cum Heindorfio, qui tamen malit *qui enim? num est hoc illo evidentius?*

(5) *Inveterascere* conj. Lambinus. Vulgo *inveterare*. Sed verius *inveterari* quod Heindorf. eruit e cod. Glog.

(6) Ita cod. Glog. Vulgo *sed quod praesentiam saepe divi suam declarant.*

milio Tusculano pro imperio [1] dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt; et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, [2] avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis [3] dixissent, Regem Persen illo die captum, senatuique nuntiavisset, [4] primo, quasi temere de re publica locutus, in carcerem coniectus est: post, a Paullo literis allatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu, et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum, quemvis non aut hebetem aut impium, praesentes [5] deos esse confiteri coëgerunt.

III. Praedictiones vero, et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae futura sunt, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus [6] licentia fabula-

(1) Hanc lectionem praebuit cod. Glog. Vulgu *praelio dimicaret.*

(2) Sic Mss. Vrsini, quod probavit Davisius, recepit Heindorf. Idem nomen est ap. Valer. Max. I, 8, Lactant. Inst. div. II, 7. Vulgo *Vatienus.*

(3) Davis. conj. *in equis albis.* — Ad Q. Fratr. II, 13: *Vexatus Gabinius: exagitati tamen a Domitio publicani, quod eum essent cum equis prosecuti.*

(4) Sic cod. Glog. Vulgo *nuntiavit, et primo.*

(5) Sic Heindorf. e codd. Red. Glog. Vulgo *deos praesentes.*

(6) Vix verum est *ea ficta*, certe, quoniam ad sequentia referendum est, potius *illa ficta* requireretur. — *Quod si ea ficta credimus*, etc. Sic ratiocinatur Lucilius. Si ea esse ficta et fabulosa credimus, vixisse olim Mopsum, Tiresiam, etc. et augurandi scientia excelluisse, dubitare quidem non possumus, quin talium fabularum inventores admiserint, et pro veris habuerint *res* ipsas, *praedictiones, ostenta, praesensiones*, auguria,

rum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum; quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret: [1] ne domesticis quidem exemplis docti, numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit? qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est; Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares, aut etiam inferiores reperiemur; religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandam uvam [2] regiones vineae termi-

etc. in quibus occupatos fingebant eos homines. Verumtamen si omnem abrogamus fidem his narrationibus, an idcirco deos esse non probabimus domesticis exemplis, et rebus quae in civitate nostra evenere? *Anon.*

(1) Vulgo *repudiarent*. Heindorf. e cod. Red. recepit *repudiaret* hoc sensu: *ni ipsa res et veritas eos admitteret.* In cod. Glog. est *repudiaretur*. Ernestio placuerat *repudiassent*.

(2) Vulgo legitur *ad investigandum suem*. Sed, quod ipse Cicero narrat de Divin. I, 17, Attius Navius quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, voverat, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea. Itaque sue inventa, per lituum in quatuor partes vineam divisit, et hac ratione mirabili magnitudine uvam invenit. Ergo non *suem* sed *uvam* investigabat in vinea; nec Cicero, qui idem in libris de Divinatione recte narravit, in his libris de Natura deorum paullo ante eodem anno scriptis, adeo vel errare, vel memoria vacillare poterat, ut *suem* pro *uva* investiga-

navit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius [1] maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis, augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur, nulla peremnia servantur, [2] nulla ex acuminibus,[3] nulli viri vocantur.[4] Tum enim bella gerere

tam esse diceret. Itaque vel, quod Pearcio placebat, verba ad *investigandum suem* delenda, vel pro *suem* reponendum est *uvam*. Idque ut facilius praetuli. Fortasse Cicero scripserat *ad investigandam uvam, inventa sue regiones*, etc. Ceterum verba *An Atti Nevii — gessisset* transponenda videntur post superiora *numen deorum comprobabimus*.

(1) Schutz. espunxit *Hostilius*, eo quod absit a cod. Glog. Nimis dure, meo sensu. Puto equidem nomen regis Tullium posuisse, quanquam ex ἁμαρτήματος μνημονικοῦ; fuit enim Tarquinius Priscus. *T.*

(2) Auspicia peremnia, ut ex Festo intelligere licet, erant, quum magistratus in campum euntes Petroniam amnem auspicato transibant. Festus in *Peremne*: *Peremne dicitur auspicari, qui amnem, aut aquam, quae ex sacro oritur, auspicato transit.* Idem in *Petronia*: *Petronia amnis est in Tiberim profluens, quàm magistratus auspicato transeunt, cum in Campo quid agere volunt. Quod genus auspicii,* peremne *vocatur. Amnem autem antiqui feminine enuntiabant.* Lamb. — *Peremnia* fuerunt, non quum solam Petroniam, prout censuit Lambinus, sed quum alios quoque fluvios auspicato transirent. Hinc ex disciplinae veteris neglectu provenisse monet Cicero de Div. lib. II, cap. 36, ut *amnes non transeant auspicato*. Id autem *flumen auspicatur, quod sua sponte in amnem influit*, ut loquitur Festus in *Manalis fons*. Ita certe locum restituit Ios. Scaliger, quem de variis *peremnium* generibus vide sis ad vocem *Peremne*. Dav.

(3) Illorum meminit lib. II de Divin. cap. 36: *Itaque nec amnes transeunt auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est*, etc. Sed cuiusmodi hoc auspicium fuerit, Sigonius lib. 2, *de antiquo Iure Provinciarum* cap. 6, et Rosinus lib. 1 *Antiquit. Rom.* cap. 6, adhuc incompertum sibi esse ultro fatentur. Gevartius autem, et fidenter: *Ego non dubito*, inquit Electorum suorum libro I, cap. 2, *auspicia* ex acuminibus *ea esse dicta, quae ex cuspidibus signorum militarium terra evulsorum capiebantur*. Lescalop.

(4) Quum olim delectus habebatur, primi citari nominarique solebant, boni ominis gratia, Valerius, Salvius, Statorius, Victor, quo quidem et salutem et victoriam sibi ominabantur; quod idem, ut reor, milites in procinctu testamentum facturi imitabantur. Nam etsi, impendente maximo

nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos diis immortalibus capite velato verbis certis [1] pro re publica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse.

IV. Atqui et nostrorum augurum, et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus, [2] res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus,

mortis periculo, sic testari solebant, tamen, viris bonorum nominum vocatis, sibi et salutem et victoriam auspicabantur. Sed genus illud testamenti in desuetudinem abiisse et hic dicit Cicero, et Iustinianus refert. *Viros* tamen *vocari* prisco genere orationis et religionis dixit, ut e Macrobio apparet lib. I Saturn. cap. 16, sic scribente: *Viros vocare feriis non oportet: si vocaverit, periculum est.* Iterum: *Vitabant veteres ad viros vocandos etiam dies, qui essent notati rebus adversis.* TVRNEB. — Post *nulli viri vocantur* vulgo additur: *ex quo in procinctu testamenta perierunt.* Haec absunt a cod. Red. Et sunt h. l. prorsus inepta, quod bene Heindorfius monuit, cuius argumentationi hoc addo. *Testamenta in procinctu* si iam tum desiissent, ex quo duces Romani, qui bella gererent, auspicia non haberent, non potuissent Q. Metelli Macedonici milites testamenta in procinctu facere, quod diserte testatur Velleius Paterculus II, 5. Is enim pro consule res gerebat in Hispania. Proconsules autem auspicia non habuisse et aliunde constat, et hoc ipso Ciceronis loco confirmatur. Quid? quod illa testamenta militum in castris obsignata, quorum Caesar mentionem facit de Bello Gall. I, 38, coll. Flori lib. III, c. 10, non alia fuisse videntur? Itaque haec verba *ex quo in procinctu testamenta perierunt*, ex annotatione grammatici cuiusdam margini adscripta in Ciceronis contextum recepta sunt, qui fortasse ex Institutionibus Iustiniani lib. II, tit. 10, meminerat *testamenta in procinctu* una cum iis quae in calatis comitiis fiebant *ex veteribus temporibus in desuetudinem abiisse.*

(1) Legitimis et solemnibus.

(2) Ita Cicero fuisset locutus, si dicere voluerat, id accidisse in consulatu Scipionis et Figuli: verum loquitur de comitiis consularibus in consulatu Gracchi secundo, ubi illi designati fuerunt. Miror neminem vidisse legendum: *In P. Scipione et C. Figulo consulibus res ipsa probavit.* Significat enim eventum in Scipione et Figulo confirmavisse id, quod augures et haruspices fore praedixerant, quum ii designabantur. *In* absorpsit litera ultima vocis praecedentis, ut sexcentis locis factum est. BVH.

consul iterum, crearet,[1] primus rogatorum,[2] ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices introducti responderunt, non fuisse iustum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, « Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi, et augur, et auspicato? an vos Tusci, ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis, et interpretes esse comitiorum potestis? » Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros,[3] recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse (hortos [4] Scipionis), quod, quum pomoerium postea intrasset,[5] habendi senatus causa, in redeundo,

(1) Sic Edd. Marsl, Manul. Heind. Vulgo. *recrearet.*

(2) Legendum arbitror: *primae centuriae rogator.* cf. Divin. II, 35.

(3) Ita Romani ob reverentiam vocabant libros sacros et Pontificios. Ad Attic. IX, ep. 11: *Nos autem in libris habemus, non modo consules a praetoribus, sed ne praetores quidem creari ius esse.* Valerius Maximus lib. I, 3, de eadem Gracchi actione loquens eos libros appellat, *libros ad sacra populi pertinentes.* Sed mirum est, Plutarchum in *Marcello* libros istos militares vocare, nisi ibi pro στρατευματικοῖς ὑπομνήμασι legendum ait Γράκχος μαντικοῖς ὑπομνήμασι, quo modo libri augurales a Graecis vocantur Bvn.

(4) Sic codd. Pall. plerique Davisiani, it. cod. Red; *hortum Scipionis* cod. Eliens. *in hortos Scipionis* ed. Asc. At Lambinus *in hortis Scipionis*: Buherius conj. *avispectionis.* Sed totum illud *de Scipionis hortis* glossatori deberi videtur.

(5) Gellius lib. XIII, cap. 34: *Pomoerium,* inquit, *est locus intra agrum effatum, pone muros, regionibus certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii.* Et Servius ad Aeneid. VI, vers. 197 dicit etiam, *Ager post moenia* (ita legendum est pro *post pomoeria*) *ubi captabantur auguria dicebatur effatus.* Eo loco, ut patet e dictis et e Varrone lib. IV L. L. consul debebat capere auspicia, nec licebat illi ulterius progredi. Inde patet, id non potuisse fieri in hortis Scipionis, qui certe ibi non erant, quum locus iste relinqueretur semper incultus. Inde palam est, voces istas, *hortos Scipionis*, Ciceronis non esse. Manutius pro istis in Mss. reperit *haruspectionis*, quod non de nihilo est, licet hic non conveniant. Quid si

quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum; senatus, ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? vir sapientissimus, atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum, quod celare [1] posset, confiteri maluit, quam haerere in re publica religionem; consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas. Quid? haruspicum ars nonne divina? Haec *et* innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, iccirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia [2] constat. Omnibus enim innatum est, et in animo quasi insculptum, esse deos. Quales sint, varium est: esse nemo negat.

V. Cleanthes quidem noster quatuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae

inde formaretur *avispectionis*, aut *avispicionis*? Egregie certe ista vox huc veniret. Bvuer.

(1) Sic Heind. e cod. Glog. Vulgo *celari*.

(2) In edd. Marsi et Asc. plurimisque codd. Mss. legitur: *omnium gentium summa constat*, quod Heind. post Davisium revocavit. At cod. Glog. itemque ed. Ald. etc. vulgatum *sententia* tenent.

percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia; tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus,[1] aut repentinis terrarum hiatibus; tum, praeter naturam, hominum pecudumque portentis;[2] tum facibus visis caelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas [3] vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus [4] evenerat; quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est. Quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt. Quartam causam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli; solis, lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem,[5] pulchritudinem, ordinem: quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Vt si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut in forum venerit; quum viderit [6] omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem, *qui* intelligat, qui praesit, et cui pareatur: multo magis in

(1) Sic Heindorf. e certa Gulielmi coniectura. Vulgo *lapidibus*. — Vir quidam doctus coniicit *ignibus*. T.

(2) Heindorfius mavult *tum praeter naturam hominum pecudumque partubus*. Idem coniicit legendum *tum facibus et visis caelestibus*.

(3) *Cincinnatas* codd. Pall. Med. Reg. Cantabr. Glog. Red.

(4) Cod. Vrsini *M. Tuditano et Ap. Claudio coss.* Heindorfius Ciceronem scripsisse arbitratur *C. Sempronio Tuditano et M. Aquilio coss.*

(5) Codd. Glog. Red. et plerique alii; in Edd. Marsi et Ascens. *utilitatem*. Heindorfius *varietatem* (ex quo ortum sit *utilitatem*) glossema existimat vocabuli *distinctionem*.

(6) Sic cod. Glog. quod cum Heindorfio recepi pro vulg. *videat*.

tantis motionibus, tantisque vicissitudinibus, tam [1] multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil unquam immensa et infinita vetustas mentita sit, [2] statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari.

VI. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. « Si enim, inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit; est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? etenim si dii non sunt, quid esse [3] potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius [4] quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus. » An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum [5] ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum intuens si non hoc deorum [6] immortalium domicilium putes, nonne

(1) Heindorf. mavult *et tam multarum.*

(2) Recte hanc lectionem defendit Heindorf. quum Walkerus pro *mentita sit* legendum opinaretur *mutavit* vel *mutaverit.*

(3) Cod. Glog. *quid potest esse*, et sic Heind. et Schulz. *T.*

(4) Vulgo *melius esse.* Sed verbum *esse* quod abest cod. Reg. Glog. recte delevit Heindorf.

(5) Sic recte cod. Lincoln. Edd. Marsi et Asc. Vulgo *tantum vero.*

(6) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *terrarum, si tuum ac non deorum.*

plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia [1] propter caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint.

VII. Et tamen ex ipsa hominum sollertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. Vnde enim hanc homo arripuit? ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem,[2] si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico, et si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio, quem non coget ea, quae di-

(1) Est hoc observatum iam a veteribus physicis, homines in humilibus regionibus et crasso aëre habitantes minus esse ingeniosos quam homines habitantes altioribus in regionibus et aëre: atque haec causa habebatur, quare Athenienses magis ingeniosi essent quam Boeotii. Wytt.

(2) Cod. Red. et Servius ad Virgil. Aen. III, 600, *spiritabilem*.

cuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? [1] aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque [2] solstitiis brumisque cognosci? [3] aut aestus maritimi, fretorumque angustiae, ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno et continuato divino spiritu continerentur. [4]

VIII. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix, aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur; sic orationis flumine reprehensoris convicia [5] diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat: « Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur. » Similiter effici potest, sapientem esse mundum; similiter, beatum; similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia; [6] nec mundo quidquam melius; ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo:

(1) Hoc loco *uno tempore* significat primo vel altero: horrere autem terra dicitur hieme. WYTT.

(2) *Recessusque* alii.

(3) Licet duo sint *solstitia*, aestivum unum, alterum hiemale; usu tamen recipitur, ut *solstitium*, id quod θερινόν est, denotet; *bruma* vero, χειμερινόν. Dein illud aestatem, haec autem tempus hibernum significat. DAV.

(4) Ita ed. Mars. Heind. Vulgo *uno divino et c. sp.*

(5) *Convicia* e Davisii coniectura cum Heindorfio recepi pro vulg. *vitia*.

(6) Walkerus conj. *contraria*.

« Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu [1] mundus. » Pergit idem, et urget angustius: « Nihil, inquit, quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis. » Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem concludit [2] hoc modo: « Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii [3] quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes? »

IX. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse): tamen id ipsum rationibus physicis confirmare [4] volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae aluntur et crescunt, [5] contineant *quandam* [6] in se vim caloris, sine qua neque ali possent, neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo. Quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili: qui quamdiu remanet

(1) Heind. e cod. Glog. recepit *non igitur sensu caret mundus*. Vulgatum tamen melius: quoniam in conclusione fortior vis est in *caret*, quam in voc. *sensu*.

(2) Bene sic Heind. e cod. Glog. Vulgo *conclusit*.

(3) Sic cod. Glog. edd. Marsi et Asc. Vulgo *tibicinis*. Et recepit Heindorf.

(4) Sic Davis. e cod. Reg. Vulgo *confirmari*.

(5) Hoc auctoritate cod. Glog. reposui pro vulg. *alantur et crescant*. Coniunctivo enim hic nihil opus est.

(6) *Quamdam* quod vulgo abest ascivit Heind. e cod. Glog.

in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore occidimus ipsi et exstinguimur. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore. Negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur: cuius etiam in reliquiis inest calor iis,[1] quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu; animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum [2] ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal, sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, caloris naturam [3] vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat [4] omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur. Quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu [5] elici ignem videmus, et recenti fossione fumare terram calentem,[6] atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime

(1) Heindorfius suspicatur a Cicerone scriptum *cuius etiam in reliquiis inesse calorem his quas natura respuerit.*

(2) *Evolsum* antiqno more Davis. e cod. Vrsin. Reg. Med.

(3) Vulgo *eam caloris naturam.* Pronomen *eam* hic delendum esse recte iudicavit Heindorf.

(4) Eliens. et Cantab. perperam, *trahat omnia.* D. autem Lambinus scribendum coniecit, *trameat omnia.* Sed nihil opus est, ut quidquam mutemus; hanc enim metaphoram non refugerunt auctores optimi. Ennius apud Philargyr. in Georg. IV, 59: *Transnavit cita per teneras caliginis auras.* Virgilius, Aen. X, 264: *Strymoniae dant signa grues, atque aethera tranant Cum sonitu..* Vide Silium Italicum lib. XIII, 238, et Lucretium l.b. IV, 178, et lib. VI, 1050. Dav.

(5) *Ac contritu* conj. Lamb.

(6) Ita rescripsi pro vulg. *terram fumare calentem* in quo nonnulli hemistichium poëtae sibi reperisse videbantur. Sed ut antea in *elici ignem* verbum praemittitur substantivo, sic h. l. item aptius.

hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae continetur cavernis,[1] eaque hieme sit densior, ob eamque causam calorem insitum in terris contineat arctius.[2]

X. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri, et augescere. Atque aquae etiam admistum esse calorem, primum ipse liquor aquae declarat et effusio: [3] quae neque conglaciaret frigoribus, neque in nivem pruinamque concresceret,[4] nisi eadem se, admisto calore liquefacta et dilapsa, diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus [5] coactus durescit humor; et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore.[6] Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventicius ha-

(1) Vulgo *cavernis contineatur*. Melius verbum substantivo praemisit Davis. auctoritate cod. Reg. et Lincoln. Indicativum autem *continetur* coniunctivo antetulit Heind. e cod. Glog.

(2) Pro *in terris* placuit Ernesto Buherii *interius*, quod etiam Heind. in Addendis recipi vult. Statim dedit idem *continet* pro *contineat*; mutassem, sit, in *continent* (sc. cavernae), praesertim quum hoc praebeat cod. Glog. (ita et nostri E. Fa. et M.), nisi post haec *eaque* (*sc. terra*) *hieme fit densior*, durissime ad praegressum *cavernas* sermo rediret. Mihi non admodum displicet *continent*, quamquam tum desiderem *eae*. Mr.

(3) Sic Heindorfius edidit e cod. Glog. Vulgo *primum ipse liquor, tum aquae declarat effusio*. In Psl. 2, *liquor aquae declarat effusioque*. Victor. et cod. Eliens. *liquor aquae declarat effusae*.

(4) Vulgo *neque nive pruinaque concresceret*. Buherius malebat *neque in nive pruinaque concresceret*. Veram autem scripturam coniectura eruit Heindorfius, quam non dubitavimus in ordinem recipere.

(5) Vulgo *frigoribus adiectis*, corrupta per librarios scriptura. Reposui *frigoribus coactus*; ita locus est simillimus huic Virgiliano Eclog. IV, 36: *Nam frigore mella cogit hiems, eademque calor liquefacta remittit.*

(6) Evanescit, siccatur. Rarefactio, ut vocant, non omissa est, sed tantisper dilata. Vide Infra: *is autem exsistit motu eius caloris* etc. Anon.

bendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris.[1] Ille vero et multo quidem calore admistus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum. Earum enim quasi vapor quidam aër habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae *in aeneis*[2] effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et augescere.

XI. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam necesse est,

(1) Plutarchus de Repugn. Stoic. pag. 1053 E: Τὸν ἀέρα φύσει ζοφερὸν εἶναι λέγει (ὁ Χρύσιππος) καὶ τούτῳ τεκμηρίῳ χρῆται τοῦ καὶ ΨΥΧΡΟΝ εἶναι πρώτως. Hinc Clemens, qui fere semper Stoicus est, ἀπηνῆ ψυχρότητα tribuit aëri. Vide sis eius Protr. pag. 5 Quod si quis etiamnunc de Stoicorum sententia dubitet, is adeat Iust. Lipsium, Phys. Stoic. lib. II, Dissert. 15, aut Aeg. Mensgium ad Diogenis Laërtii lib. VII, §. 137. Dav. — Haec erat Zenonis sententia, ut testatur Diogenes Laërtius in Zenone Citieo, εἶναι δὲ τὸ μὲν πῦρ τὸ θερμὸν, τὸ δὲ ὕδωρ, τὸ ὑγρόν, τὴν δὲ ἀέρα, τὸ ψυχρὸν, τὴν δὲ γῆν, τὸ ξηρόν; id est: *esse autem ignem quidem, calorem; aquam vero, humorem: aera vero, frigus; terram autem, siccitatem.* Lamb.

(2) *In aeneis* scil. *vasis* addidit Heindorf. e cod. Glog.

quae non solitaria sit, neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant: quo nihil in quoque [1] genere nec potest, nec debet esse praestantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est; naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere; eoque *dicendum est* [2] deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque est etiam [3] mundi ille fervor, purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum est [4] igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mun-

(1) Cod. Red. *in quocumque* Cod. Glog. *in suo genere*; unde Heindorf. suspicatur legendum *in suo quoque genere*.

(2) Verba *dicendum est*, quae vulgo absunt, assumpsi e cod. Glog. Recte enim Heindorfius mouuit *eoque* simpliciter positum aptum non esse; quum praecedat *quocirca*.

(3) Sic auctore Buherio edidi. Vulgo *atque etiam*.

(4) Vulgo *absurdum igitur est*. At Heindorf. e cod. Red. recepit *absurdum est enim*, quod vulgatae haud praetulerim.

dum esse sine sensu; qui integro et puro et libero eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur: praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur?

XII. Audiamus enim Platonem, quasi quendam deum philosophorum: [1] cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is ardor qui non alieno impulsu, [2] sed sua sponte movetur, [3] animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Vt enim nulla pars est corporis nostri, quae non sit minoris, [4] quam nosmet ipsi sumus; sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse, quam mundum omnem, oporteret.

(1) Cic. ad Attic. IV, 16: *Deus ille noster Plato*. Cf. Tuscull. I, 17, 39; de Legg. III, 1, et adhibe disputata Schoemanni in Diss. de Divin. nat. p. 15 seq. Ca.

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *is autem ardor non alieno impulsu*.

(3) Heindorf. dedit *moveatur* e cod. Red. Sed nihil opus erat indicativum mutari.

(4) Recte hoc e cod. Vrsini restituerunt Davis. Ern. Vulgo *minor*. — Versu superiori τὸ *est* vulgo sedem habet post *nostri*. Sed de hisce minimis parum sollicitus est Schutzius. Quidquid igitur vel additum vel transpositum

XIII. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignuntur [1] e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem *et* sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis [2] recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. [3] Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda [4] est, deoque tribuenda, id est, mundo; in quo necesse est

deprehendatur, nulla nota subiecta, hoc eum fecisse putandum est.] *T.*

(1) *Gignantur* e codd. Reg. Med. Lincoln. ed. Victor. reposuerunt Davis. Ern. Heindorf.

(2) Copulam post *autem* et post *pestiferis* Heindorf. addidit e cod. Glog.

(3) Cicero Tusc. Quaest. IV, 9, fere eodem modo dixit: *Sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi, nec contineri queant. Quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones*, etc. Locus iste magnam lucem affert huic nostro loco. Ratio secundum Stoicos erat data homini ad domandum eius affectus, si erant mali, et ad moderandum eos, qui videbantur boni. Posterius id intelligit Balbus per *remitterentur*, et vox ista est ibi maxime propria, quod multis exemplis potest demonstrari. Bvn. — *Tum remitterentur, tum continerentur.* Interdum temperarentur, ne nimii fierent; interdum prorsus exscinderentur. Hunc sensum recte vidit ampliss. Buherius, et retinendam esse vulgatam lectionem merito statuit. Vt enim *funis*, sic appetitus *remittitur*; quum laxatur eius intensio. Cicero Tusc. lib. II, cap. 22: *Vt onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt: simillime animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere.* Plinius lib. VII, epist. 9: *Nam mirum est, ut his opusculis animus intendatur remittaturque.* Pariter ἐπιτείνειν et ἀνιέναι opponunt Graeci. Vide Clementem Alexandrinum, Paedag. lib. I, cap. 8; Iamblichum in vit. Pythagorae, §. 224; Photium cod. CLXIX, pag. 380, et Aristotelem Nicom. lib. VI, cap. 1. Dav.

(4) Ernestio placebat *ponenda est*; vulgatam bene defendit Heindorf.

perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in universa [1] rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Vt enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus, naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is est autem gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem.

XIV. Quid est autem [2] inscitius, quam aut [3] eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim aliter potest esse optima? [4] Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. Homo enim sapiens fieri potest: mundus

(1) *Vniversa* quod erat in cod. Glog. superscriptum pro vulgato *in ulla* optimo iure recepit Heindorf. Respondet enim ei, quod deinde dicitur, *sic in omni natura.*

(2) Vulgo *quid autem est*, et paullo ante *Is autem est.*

(3) Sic cod. Glog. Vulgo abest *aut.*

(4) Sic edd Marsi. Asc. cod. Red. Vulgo *qui enim potest aliter esse optima?* Heindorf. e cod. Glog. *qui enim potest esse aliter optima?*

autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur. Ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. Scite enim Chrysippus, ut clypei causa, involucrum, vaginam autem, gladii; sic, praeter mundum, cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat, [1] animantium causa; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causa; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. Sed mundus, quoniam omnia complexus est (neque enim est quidquam, [2] quod non insit in eo), perfectus undique est. Qui igitur potest ei deesse *id* quod optimum est? [3] Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens, omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equuleo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem mundo nihil [4] perfectius: nihil virtute melius. Igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igi-

(1) Sic cod. Red. et recepit Heind. pro vulg. *gignit*, quoniam hic ipsius Chrysippi sententia profertur

(2) Ita cod. Glog. Vulgo *nec est quidquam*.

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *Quid igitur potest ei deesse quod est optimum?*

(4) Hoc ordine cod. Glog. Vulgo *nihil mundo*.

tur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur; et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admista natura, totaque sunt calida atque perlucida:[1] ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque colluceat; et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. « Ergo, inquit, quum sol igneus sit, Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere; necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. Atqui [2] hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium; idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. » Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant, et in suo quaeque [3] genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque

(1) Vir quidam doctus ita legi vult: *neque ulla praeterea admixta natura, tota sunt calida*, etc. quod non displicet. Ma. — Ad initium capitis 15 adhibe Cic. Somn. Scip. cap. 3, p. 452, ed. Facciolati. Cr.

(2) Sic cod. Red. atque hoc iam Davisio placebat. Vulgo *atque*.

(3) Heindorf. e cod. Red. ascivit *quoque*.

animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. Quum enim [1] aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur, [2] in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est, et semper agitatur, et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam. Ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda.

XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia, et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. [3] Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in

(1) Vulgo *quum igitur*. Sed *enim* quod nexus postulat, e cod. Reg. substituit auctore Walkero Heindorfius.

(2) Hic Philosophi locus iniuria temporum periit. At in lib. II de Caelo cap. 12, stellas πράξεως καὶ ζωῆς μετέχειν dicit. Plutarchus de Placit. Philos. lib. V, cap. 20: Εστι πραγματεία Αριστοτέλους, ἐν ᾗ τέσσαρα γένη ζώων φησὶ, χερσαῖα, ἔνυδρα, πτηνὰ, οὐράνια. Ex hoc, ut videtur, opere desumptum fuit id, quod refert Cicero. Huc etiam convenit, quod habet Stobaeus, Ecl. Phys lib. I, pag. 51. Achilles Tatius Is. ad Phaenom. cap. 5: Εν γῇ καὶ ἀέρι καὶ ὕδατι ζῶά ἐστι· διὸ ἀκόλουθον καὶ ἐν οὐρανῷ καὶ αἰθέρι εἶναι. Idem autem cap. 13 docet, Stoicos decrevisse, ἐπειδὴ πάντα τὰ στοιχεῖα ζῶα ἔχει, ἄτοπον, τὸ κρεῖττον πάντων τῶν στοιχείων ζώων ἄμοιρον εἰπεῖν. Et pari sane modo ratiocinantur οἱ ἀπὸ τῆς στοᾶς apud Sextum Empiricum adv. Math. pag. 234 C. E contrario Schol. Pindari ad Olymp. 10: Η μὲν θάλασσα, inquit, ἔχει τοὺς ἰχθύας, ἡ δὲ γῆ τὰ τετράποδα καὶ τὰ ἑρπετὰ· ὁ δὲ ἀὴρ τὰ πτηνὰ· ὁ μέντοι αἰθὴρ πυρώδης ὢν οὐκ ἔχει. Vide tamen Apuleium de deo Socratis pag. 678. Dav.

(3) Nota est Pythagoricorum ab animantibus abstinentia, quae quum ob alias causas, tum ad acuendam mentem et ingenium alendum fuit instituta. Dav.

sideribus esse, quae et aethereum mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus, longo intervallo extenuatis, alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. Nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia, neque naturam [1] significat; est enim plena rationis:[2] neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate; moveri autem solem et lunam et sidera omnia; quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum, aut levitate in sublime ferri: quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumquaque ferretur.[3] Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest,

(1) Marclandus Ep. Crit. ad Fr. Hare p. 25, corrigendum opinabatur *temeritatem*; Davisius autem *necessitatem*. Neutrum vulgato praeferendum.

(2) Lambinus coniiciebat legendum esse: *est enim expers rationis* scil. natura. Sed verum est *plena*, relatum ad *constantia*.

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. et Red. Vulgo *circumferretur*. — Nam quum terra et aqua deorsum ferantur, ignis autem sursum: hi motus proficiscuntur a natura, seu naturali necessitate. Sed tertium genus motus, quod fit in orbem et compositum est ex duobus prioribus, antiqui philosophi tribuerunt animis, per eumque motum effici volebant cogitationem: quod genus motus a recentioribus physicis magis illustratum est. Wytt.

utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. Mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae esse mentis existimem.

XVII. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione [1] animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius; ad hanc notionem praesensionemque [2] nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum, minimeque resipiens [3] patriam, et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus; tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius,

(1) *Ratione* in Mss. aliquot invenit Lambinus.

(2) Sic Clericus. Vulgo *praesensionem notionemque*. Schutzius cum Heindorf. e cod. Glog. *praesensionem praenotionemque*. T.

(3) *Respiciens* Ern. quod est in plerisque libris Mss. Sed verum est *resipiens* quod ex Vrsini libro primus reposuit Davisius. — Pro *respiciens* Cicero scripsit *resipiens*, quod idem est ac redolens, i. e. in eo ne odor quidem apparet attici salis et festivitatis, etc. faceliae. WYTT.

quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem esse mundum, et sensus, mentis, rationis compotem. [1] Qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais, et cylindrum, et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora duntaxat aspectu; quod mihi tamen ipsum non videtur: quid *est* enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? [2] Quumque duae formae praestantes sint, ex solidis, globus (sic enim σφαῖραν interpretari placet); ex planis autem circulus, aut orbis, qui κύκλος graece dicitur: [3] his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium [4] a summo; quo nihil fieri

(1) Vulgo duriore verborum structura *animantem sensus mentis rationis mundum esse compotem*; in cod. Glug. omissis verbis *mundum esse*, legitur *animantem esse sensus mentis rationis compotem*, unde veram lectionem coniectura eruit Heindorfius, quam in ordinem recepi.

(2) *Asperitati* opponitur laevitas: *offensio* autem est aliquod impedimentum quod tactui resistit; *anfractibus*, i. e. quasi rupturis, aperturis; *eminens*, idem est quod exstans, quod item dicitur exsilieos: *lacunosum*, interruptum. WYTT.

(3) Sic olim statuit Pythagoras: Τῶν σχημάτων τὸ κάλλιστον σφαῖραν εἶναι τῶν στερεῶν, τῶν δὲ ἐπιπέδων κύκλον, ut testatur Diogenes Laërtius lib. VIII, §. 35, nec aliter uno ore Mathematici. Ms:

(4) Ita cum Heindorfio e Davisii coniectura rescripsi pro vulg. *quantum idem.* — Ernest. desiderari ait *quantum ab eodem summum*, vel cum Davis. legendum esse *medium*, vel saltem *quantum ipsum a summo*. Heind. dedit *medium* ex certa Davisii coniectura. Ms. — *Idem* h. l. refertur ad accidens *medium*, itaque non erat opus, ut Davisius pro *idem* vellet scribere *medium*. WYTT.

potest aptius. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis; [1] ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequabilitatem [2] motus, constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri, ut alia sit figura; [3] innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. Quae, si bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, caeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit. [4]

XIX. Nam, quum duo sint genera siderum; quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occa-

(1) Mathematicis disciplinis operam non dedistis. Apul. Apol. p 21: *Non modo campo et glebis, verum etiam abaco et pulvisculo te dedisses.* Claudian. de Cons. Theod. vs. 126: *Invenit aethereos signantem pulvere cursus.* Noster de Archimede Tuscul. lib. V, c. 23: *Humilem homunculum a pulvere et radio excitabo.* Ibi nos plura. Locutionis ratio est, quia geometrae veteres in mensa pulvere conspersa figuras suas seu σχήματα describebant. Vide Aristophanem, Nub. vs. 177. Dav. — Pro *ne* revocavit Heindorf. *an ne* e cod. Red. et Edd. Mars. et Asc.

(2) Sic Davisius legi volebat pro vulg *aequalitatem*, idque recte e cod. Red. recepit Heindorf.

(3) Ita Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *ut sit alia figura.*

(4) Huic loco illustrando pauca quaedam monuit Hier. Columna ad Ennii Fragm. pag. 327. Sed rem plane conficiunt ab eo praetermissa verba Varronis apud Augustinum, Civit. Dei lib. VII, cap. 8: *Palatum*, inquit, *graece οὐρανὸν appellant: et nonnulli poëtae latini caelum vocaverunt palatum.* Isidorus etiam Orig. lib. XI, cap. 1: *Palatum nostrum, sicut caelum, sursum est positum..... sed Graeci similiter palatum οὐρανὸν appellant.* Quin et more suo lusit Clemens Alexandrin. quum Paed. lib. II, cap. 1. ait: Ἡμῖν δὲ τοῖς θηρωμένοις τὴν βρῶσιν τὴν ἐπουράνιον, ἄρχειν ἀνάγκη τῆς ὑπὸ τὸν ΟΥΡΑΝΟΝ γαστρός. Οὐρανός ibi *palatum* denotat, quod quum non animadverterent interpretes, elegantiam loci nullo modo ceperunt. Hac de re fertur elegans Theocriti Chii facetia. Exstat apud Athen. lib. VIII, cap. 34. Hinc abunde liquet, unde Tullius ansam arripuerit iocandi; simulque constat, eos codices inscientia librariorum temeratos esse, qui *caeli palatium* nobis exhibent. Dav.

sum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat; alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur: primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officientis [1] noctem efficit; nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et lx et ccc, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam; inflectens autem sol cursum tum ad septemtriones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia, [2] tum australis. In lunae quoque cursu est *et* brumae quaedam et solstitii similitudo; multaque ab ea manant et fluunt,

(1) Recte sic Heindorfius correxit vulgatum *officiens*. — Fortasse leniori medela legi possit, *ipsa enim umbra terra soli officiens noctem efficit*. Eligat lector. Ma.

(2) Sic Heind. e cod. Glog. idemque probaverat Davisius. In compluribus Mss. est *aquilenta*, in ed. Asc. *aquilonaria*, unde id recepit Ernestius. — Edd. Asc. Bas. *aquilonaris*, quod placuit Manutio, et Lambino, recepitque Clericus. *T*.

quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra.

XX. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, [1] tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis, et lunae, et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur, Φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit. In quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae Φαέθων dicitur: eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proximum [2]

(1) Aliquot codd. et edd. *abeunt*, *tum accedunt*, unde Heindorfius suspicatur scriptum esse a Cicerone *tum abeunt a sole*, *tum accedunt*.

(2) Ernestius de Walkeri coniectura dedit *proxime*.

inferiorem orbem tenet Πυρόεις, quae stella Martis appellatur: eaque IIII et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est: ea Στίλβων appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium, terraeque proxima, stella Veneris, quae φωσφόρος graece, Lucifer latine dicitur, quum antegreditur solem; quum subsequitur autem, Hesperus.[1] Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem; quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

XXI. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum, non possumus[2] intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana conveniens constansque conversio: nec habent aethereos cursus, neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat: nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent

(1) Lambinus probabili coniectura legendum censuit *Graece* Ἕσπερος, *Latine vesper*. — Superius addidi *quae* ante φωσφόρος ex Edit. Clerici; excidit fortasse in Ernestina; nam vetustiores pronomen habent. *T.*

(2) *Possumus* restituit Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *possum*.

igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantia, declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in caelo nec fortuna, nec temeritas, nec erratio, nec vanitas [1] inest; contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, *ea* circum [2] terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero.

XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium

(1) Sic edd. Mars. Asc. etc. quod cum Heindorfio restitui. Davisius e Clerici coniectura et cod. Eliens. pro eo dedit *varietas*, idque Ernestius recepit. — *Nec erratio, nec varietas inest.* Vulg. *vanitas;* sed nos egregiam viri praestantissimi Ioan. Clerici coniecturam recepimus, quam diserte firmat MS. Eliensis. Ratio est, quod *constantiae*, non *vanitas*, at *varietas* opponatur. Supra cap. 16: *Fortuna, amica varietati, constantiam respuit.* Item de Div. lib. II, cap. 53: *Ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam esse docet.* Dav. — Restituit Heind. et bene defendit lectionem *vanitas*, quam Kinderval. quoque ferri posse putabat; neque enim *vanitati* in seqq. opponitur *constantia*, sed *fortunae* ea opponitur, *temeritati ratio, errationi ordo, vanitati veritas.* Ex nostris habent *varietas* codd. D. I. et M. Vulgat. interea retinemus Ms.

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *cunt circum.*

reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sectam,[1] quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur; sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque et appetitiones, quas ὁρμὰς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque causam vel prudentia, vel providentia appellari recte possit (graece enim πρόνοια dicitur), haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. Dictum est de universo mundo; dictum est etiam de sideribus: ut iam propemodum[2] appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos humores colligant, nec iis corporibus sunt, ut casus[3] aut ictus extime-

(1) *Semitam* conj. Buherius. Vulgatum recte defendit Davisius. Cicero in Verrem lib. V, cap. 70: *Haec eadem est nostra rationis regio et via: horum nos hominum sectam atque instituta persequimur.* Et pro Coelio c. 17: *Hanc sectam rationemque vitae re magis quam verbis sequuti sumus.* Quintilian. III, cap. 8: *Ne videamur exprobrare diversam vitae sectam, cavendum est.* DAV.

(2) Cod. Glog. *ut iam prope in eodem appareat*; cui ab alia manu superscriptum *prope in oculis.* Inde Heindorf. legendum esse arbitratur *ut iam prope oculis appareat.*

(3) Sic Heindorf. e codd. Red. et Glog. Vulgo *ut aut casus.*

scant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos [1] et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrima forma praediti, purissimaque in regione caeli collocati, ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia tuenda [2] conservandaque consensisse videantur.

XXIII. Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa, et a Graeciae sapientissimis, et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo donatum, [3] nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

Sine Cerere et Libero friget Venus;

tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa [4] nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Spes [5] consecrata. Inde Virtutis templum,

(1) Sic eos describit Lucretius lib. V: *Tenuis enim natura deum, longeque remota Sensibus ab nostris, animi vix mente videtur.* Eadem ratione λόγῳ θεωρητοὺς appellabat, id est, qui ratione tantum cernuntur. Sed hac de re plura in commentariis Lucretianis. *Monogrammum* autem appellant pictores id, quod solis lineis informatum ac descriptum est, nullisdum coloribus adbibitis. Hinc *homines monogrammi* per translationem, ut docet Nonius, homines macie praetenues, et quasi decolores. Lamb. — Hunc locum fusius explicatum vide apud Coelium Rhodig. Lectt. Antt. V, 19. Ms.

(2) Vulgo *conservanda et tuenda.* Ordinem verborum commodiorem ab Heindorfio praeoptatum praebuerunt codd. Red. et Glog.

(3) Vulgo *natum.* Davisius vel *datum* vel *donatum* malebat. Posterius in cod. Glog. vulgato superscriptum Heindorfius recepit.

(4) Post *ipsa* vulgo repetebatur *vis* quod in cod. Eliens. aliisque nonnullis omissum deleverunt Lac. Gronov. et Heind.

(5) Vulgo *erat Fides consecrata.*

inde Honoris [1] a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis [2] erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis, et Voluptatis, et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum *quidem* rerum, neque naturalium: quamquam Velleius aliter existimat; sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. Vtilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, [3] quae vis sit, in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem

Sed recte auctore etiam Lambino, *Spes* est ab Heindorfio repositum. — Etiam Goerenz. ad locum geminum de Legg. lib. II, c. 11, p. 144 legi iubet: *erat* Spes *consecrata*. Ca.

(1) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *vides Virtutis, vides Honoris.*

(2) Davis. et Wesseling. Obss. 2, 5 coniecerunt *nonnullis ante annis.* Buherius *haud multis ante annis.* — Defendit Ern. vulgatam, dicens verbum *multi* esse σχετικὸν, dicique etiam de annis, qui alio respectu pauci dicantur, ut contra *nuper* de longo tempore; de saeculis infra ineunte cap. 50. Heindorfius retinet vulgatam, sed ait, vix multos annos dicturum fuisse Ciceronem, si haec scribenti ei satis de temporum illorum ratione constitisset; recte enim multos dici annos, si viginti anni uni duobusve opponerentur. Ma. — Wesseling. in Observ. II, 5, p. 159 seq. qui eum Ernesto vulgatam tueretur, illud *multis ante annis* accipiebat, ut Plautinum *complusculos annos*, laudabatque Ciceronem ad Famil. VII, 1, et Livium XXVII, 34. Idem vir doctus manifestum hac in re Ciceronis Liviique dissensum monstrat, quum soli Honori aedem Q. Fabius consecraverit. Cf. etiam Vitruvii praefat. VII, 16, ibique Schneid. pag. 16. Ca.

(3) Vulgo additur *a me*, quod abest a Schutziana. *T.*

nostri maiores auguste sancteque [1] cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, iccirco Cerere nati, nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item.[2] Hinc etiam Romulus, quem quidam eundem esse Quirinum putant: [3] quorum quum remanerent

(1) Vulgo *Liberum* hic additur, quod expunxit idem Schutzius. *T.*

(2) Heindorfius e cod. Glog. et Red. recepit lectionem *quod in Libero servatur, in Libera non item?* et sic uterque Aldus ediderunt, nisi quod habent *servant.* — Commode quidem ad intelligentiam. Dixerat Cicero, natos Cerere, nominatos esse *Liberum* et *Liberam, quod ex nobis natos, liberos appellamus.* Eo significaverat, ut mares, *liberos*, ita feminas olim appellatas fuisse *liberas.* Idcirco addit non sine causa, in usu communi esse adhoc, ut mares appellentur *liberi*; non autem ut feminae nominentur *liberae*. Bvh. — *Quod in Libera servant, in Libero non item.* Sic Victorii, sic Gruteri, sic etiam nostri codices. Mihi recepta lectio multo videtur melior, quod *Libera* passim de Proserpina dicatur; at *Liberum* de solo Semeles filio usurpat sermo vulgaris, nisi quum mentio fiat aedis sacrive cuiusdam Cereri, Libero, Liberaeque dedicati. Sic apud Livium lib. III, cap. 55: *Familia ad aedem Cereris, Liberi, Liberaeque venum iret.* Idem lib. XXXIII, cap. 25: *Ex argento multatitio tria signa aenea Cereri, Liberoque, et Liberae posuerunt.* Iterum lib. XLI, cap. 33: *Supplicatio ad Cereris, Liberi, Liberaeque fuit.* Tacitus, Ann. lib. II, cap. 49: *Aedem dedicavit Libero Liberaeque et Cereri iuxta Circum maximum.* In hisce locis Liber Cerere natus intelligitur. Dav. — *Liberum Semele natum, non eum*, etc. Vid. *Villoison* ad Sanctorucii librum gallicum de mysteriis p. 242, et quae ipse disputavi in Mytholog. tom. III, pag. 387 seqq. *Quod in Libera servant, in Libero non item.* De formula in exitu sententiae *non item* vide Goerenz. ad de Legg. I, cap. 47, p. 73, qui plures locos Tullii congessit. In lectione constituenda Davisio plurimi recentiorum suffragantur, et nuper V. C. *Millin* in *Peintures des vases antiques* pag. 74 seq. nec ipse meum qualecumque iudicium seiungendum ab hac auctoritate censui. Vide Mythol. III, pag. 394. Nunc tamen me advertit Heindorfiana lectio, et ampliandum existimo. Io. Laurent. Lydus de Mensib. pag. 81, universe pronuntiat ita: Λίβερ παρὰ Ῥωμαίοις ὁ Διόνυσος. Cr.

(3) Erat quidem Romanis in usu, ut Romulus appellaretur *Quirinus*, quoniam ut memorat Cicero, de Leg. I, 1, *Romulus, post excessum suum, dixit Proculo Iulio, se deum esse, et Quirinum vocari.* Haec tamen fabula, erat multis fabula: aliis opinantibus *Quirinum* esse Martem: Servius in Aen. I, 296. aliis Ianum, qui sane Romae dicebatur *Ianus Quirinus*: Macrob. Saturn. I, 9. Vtut haec sunt, de

animi atque aeternitate fruerentur,[1] dii rite sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

XXV. Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum: qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo, pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas. Caelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. Saturnum autem, eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus graece id ipsum nomen habet. Κρόνος enim dicitur; qui est idem quod χρόνος,[2] id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur[3] annis. Ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus est autem a Iove,[4] ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum

Quirino Romulo quae esset opinio Ciceronis, haec declarant, ab ipso scripta, Offic. III, 10, ubi de caede Remi: *Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim.* Bvh. — *Quem quidem* etc. Fluctuant editiones inter *quidam* et *quidem.* T.

(1) Stoici animos non omnino immortales credebant, sed longissime mansuros: *Stoici*, inquit Noster, Tusc. lib. I, cap. 21, *usuram nobis largiuntur, tamquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos, semper negant.* Conf. Vossium de Idololatria lib. I, cap. 10. *B.*

(2) Sic auctore Heindorfio rescripsi pro vulg. *qui est idem χρόνος.* Apud Lactantium Inst. I, 12 legitur *quod est idem quod χρόνος.*

(3) Ita edd. Venet. Victor. Heind. e codd. Reg. Glog. Red. Vulgo *saturetur.*

(4) Reposui *est* quod habent omnes, praeter Schutzium. *T.*

vinculis alligaret. Sed ipse Iupiter, id est, *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a *iuvando* Iovem, a poetis *pater divumque hominumque* dicitur, a maioribus autem nostris *optimus maximus*; et quidem ante *optimus*, id est, beneficentissimus, quam *maximus*; quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Planius quam [1] alio loco idem,

Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est. [2]

Hunc etiam augures nostri, quum dicunt, *Iove fulgente, tonante* (dicunt enim *caelo fulgente, tonante* [3]). Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc: [4]

Vides sublime fusum, immoderatum aethera,

(1) Ita legendum esse e cod. Eliens. et Ed. Victor. vidit Davisius. Vulgo *planiusque alio loco*, inepte. Paullo post verba *dicunt enim—tonante* recte absunt cod. Gul. Pal. 2, Glog.

(2) Sententia haec est: cui omne quod in me est et lucet, i. e. vitam, exsecrabor i. e. consecrabo. Dixit more Graecorum, qui verbum ἐξιεροῦν nonnunquam eodem sensu usurpant. Wytt

(3) Non est haec altera formula, sed explicatio illius: *Iove fulgente, tonante*. Si quosdam habuit Gruterus codices manuscriptos, his carentes quinque vocibus: *Dicunt enim, caelo fulgente, tonante*: fecit prudenter, quod eos omisit, tamquam mendosos. His certe vocibus sublatis, non staret sententia, quae est huiusmodi: *Hunc* Iovem, caelum *etiam augures nostri* nuncupant; *quum dicunt*, Iove fulgente, tonante: *dicunt enim* caelo, *quum dicunt* Iove. Anon.

(4) Vulgo addebatur *breviter*, quod Heindorfio auctore eieci. Davisius uncis incluserat, Buherius pro eo scribendum putabat *graviter*. — Quod uncis inclusit Davisius *breviter*, Heindorf. plane omisit, adscripsisse quemdam margini suspicans locum ex libro II de Divin. cap. 48, ita, *breviter: dicunt enim, Iove f[illegible]te, tonante comitia*, etc. Hoc vero est hariolari. Me quidem non ita offendit vox *breviter*, non enim ea opponitur versui Ennii, qui unus certe brevior est tribus Euripideis; sed ipsi Euripidi, qui multa quidem praeclare, sed saepe prolixius, hoc vero *breviter* pronuntiasse a Cicerone dicitur. Mr.

Qui tenero terram [1] *circumiectu amplectitur:*
Hunc summum habeto divom: hunc perhibeto Iovem.

XXVI. Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror et coniux Iovis, quod ei et similitudo est aetheris, et cum eo summa coniunctio.[2] Effeminarunt autem eum, Iunonique tribuerunt, quod nihil esset [3] eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum; nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando*,[4] paullum primis literis immutatis. Terrena autem vis omnis, atque natura Diti patri dedicata est, qui *Dives*, ut apud Graecos Πλούτων, quia et recidant omnia in terras, et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam,[5] quod Graecorum

(1) Edd. Marsi Asc. Heindorf. cum codd. Reg. Eliens. Med. Lincoln. Reding. Glog. *qui terram tenero.*

(2) Davis. Ernest. *quod ei similitudo*, etc. Vulgo *quod et similitudo.*

(3) Sic Heindorf. e codd. Red. Glog. Vulgo *nihil est.*

(4) Iust. Lipsius Saturn. lib. I, c. 2 legit, *Neptunus a nubendo*, vel *a nuptu*; et priorem coniecturam certissimam iudicat G. I. Vossius in Etymol. voce *nuptae*. Huic quidem etymologiae patrocinantur Varro de Lingua Latina IV, p. 20, et Arnobius III p. 118. Quin et ea veri multo est similior. Quum vero quaeratur, non quod probabile sit veriverbium, sed quid scripserit Tullius, inanem esse illam bariolationem fidenter assevero; nam Cotta III, 24, ita Lucilium ridet: *Quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una litera explicare, unde ductum sit.* Dav. — *Neptunus... Portunus.* Ad Arnobii locos (III, 23 et 31) vide Elmenhorst. adde Fulgentii Mytholog. I, 3, ibique Munckerˌ et Staver. pag. 630, et rursus pag. 961, et adhibe locum primarium Ovidii, Fast. VI, 54. In forma *Portumnus*, quam alii Veterum libri, vel librariorum scripturae, praestabant, refragantem habebis Oudendorpium in copiosa disputatione ad Apuleii Metam. p. 307 seq. Cr.

(5) Ita P. Manutius e Maffei libro. Codd. Pall. Med. Lincoln. aliique Davisiani, habent *cui Proserpinam.* Codd. Glog. et Red.: *cui Proserpina quidem Graecorum....* In cod. Reg. teste Davisio legitur *cui Proserpinam— Graece nominatur nuptam dicunt*, unde

nomen est; ea enim est, quae Περσεφόνη graece nominatur:[1] quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. Mater autem est a *gerendis* frugibus Ceres dicta,[2] tamquam *Geres*; casuque prima litera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque Δημήτηρ, quasi Γημήτηρ, nominata est. Iam quia *magna verteret*, Mavors; Minerva autem, quia vel *minueret*,[3] vel *minaretur*.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt:[4] quod ab *eundo* nomen est

Heindorfius suspicatur locum ita constituendum esse: *Cui Proserpinam nuptam dicunt. Ac Proserpina quidem Graecorum nomen est*, etc.

(1) Quae de Proserpinae nomine disputant vett. philosophi, adumbrata legas in Mytholog. nostr. IV, 345 seqq. Alias reperias in Procli Comm. ad Plat. Cratyl. (p. 72 Heind.) quae h. l. apponi non attinet. Vide sis etiam Arnobium lib. III, c. 33, ibique interprr. Eadem autem fuit *Feronia*, a fratribus Arvalibus sancte coli solita. Vide Opuscull. mythologg. ex cod. Palat. p. 29, et Marinium in fratrr. Arvall. Actis p. 395. Cr.

(2) *Dicta* vulgo omissum e cod. Glog. addidit Heindorf.

(3) Sic Heindorfius e codd. Eliens. et Med. rescripsit. Vulgo *qui magna— quae vel minueret*. — Martis etymon Oscum potius vel Sabinum volunt grammatici, ut Festus et Varro de Lingua Latina liber IV, cap. 10 fin. a *Mamers*. Conf. etiam Dionys. Halic. I, 16; Livium XXII, 9; Gell. N. A. XIII, 22; et adhibe Lanzium in *Saggio di lingua Etrusc.* pag. 723 seq. pag. 740. Ad locum de *Minerva* cum Tullio comparandus est Arnobius III, 31, ibique Elmenhorst. Tenendum autem vetus verbum *meneo* pro moneo, a μένος, docente G. I. Vossio de Orig. et Progr. Idololat. pag. 199; indidemque Etruscam nominis originem repetiit Lanzius in *Saggio di lingua Etrusc.* p. 199 seq. 203, 205, 209, ubi Etrusca monumenta exhibentur, in quibus eius deae nomen nunc *Menrfa*, nunc lenius *Menerfa* scriptum legitur. Cr. — Minervae nomen a verbo *minari* verisimile fit per aliud nomen deae Pallas, quod nomen est a πάλλειν, vibrare hastam. Wytt.

(4) Paullinus in Anecdot. Muratorii t. I, p. 122: *Sacra Iovi faciunt, et, Iuppiter optime, dicunt, Ianoque rogant, et Iane pater, primo ordine ponunt.* Hanc ob causam *Ianus* dictus est *initiator* apud Augustinum in Civ. Dei lib. IV, cap. 11. Haec adde testimoniis, quae congessit Barn. Brissonius, Form. I, p. 45, 46. Dav. — *Pr. in s. Ianum... Iani.* De Iano quaedam adumbravi in Mytholog. II, pag. 450 seqq. adde de hoc deo universe eiusque nomine Censorinum de die natal. c. 22, ibique interpr. et Van Goens. ad Porphyr. de antr. Nymph.

ductum; ex quo transitiones perviae, *Iani*;[1] foresque in liminibus profanarum aedium, *ianuae* nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est:[2] ea est enim, quae ab illis Ἑστία dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio, et sacrificatio extrema est.[3] Nec longe absunt ab hac vi dii Penates, sive a *penu* ducto nomine (est enim omne, quo vescuntur homines, penus), sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum; quem solem esse volunt; Dianam autem, et Lunam, eandem esse putant; quum sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus aliis[4] *solus* apparet; Luna a *lucendo* nominata sit; eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana omnivaga[5] dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam

pag. 143. De principatu in sacrificiis adde Ovidium, Fast. I, v. 171; Aurel. Victor. cap. 3. Cum Cicerone hac in re non usquequaque facit Io. Lydus de Menss. p. 57. Cr.

(1) *Iani*. Ab eundo, i. e. a verbo *ire*, quod antiquitus Graeci *io*, item *iao*, unde *Ianus* deus; *ianua* et mensis *ianuarius*, annum aperiens. Wytt. — Ad hunc locum respicit, et hanc *Iani* simul etymologiam ridet Cornificius apud Macrobium, Saturn. lib. I, cap. 9. De *Ianis* autem vide quae collegit Is. Casaubonus ad Suetonii Augustum c. 31. Dav.

(2) Vim huius *Nam* haud percipio. Quid si legatur *Iam*, ut infra *Iam Apollinis*? T.

(3) In Vesta autem sacrificia desiisse perpauci testantur; et ab hac dea factum fuisse sacrificandi principium, bene multi; sic Ovidius, Fast. lib. VI, vers. 303, et Falernus apud Silium Italicum VII, 184. Vide Hesychium in ἀφ' ἑστίας ἀρχόμενος; Zenobium, Adag. Cent. I, 40, et Scholiasten in Aristophanis Vespas, vers. 842. Dav.

(4) *Aliis* e cod. Glog. inseruit Heindorf.

(5) Lambin. Gruter. *annivaga*, ut est apud Probum ad Virgil. Eclog. VI.

vagantibus. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnunquam, aut, ut plerumque, novem lunae cursibus: qui quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur: concinneque, ut multa, Timaeus:[1] qui quum in historia dixisset, qua nocte natus esset Alexander,[2] eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit, minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate.

XXVIII. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti[3] sunt; genera praeterea, coniugia,

(1) Hoc dictum Hegesiae Magnesio tribuit, ac aliud plane de eo iudicium fert Plutarchus. Haec eius verba sunt in Alexandro tom. I, cap. 3, pag. 665: Ἐγεννήθη δ' οὖν ὁ Ἀλέξανδρος ἱσταμένου μηνὸς ἑκατομβαιῶνος...ἕκτῃ, καθ' ἣν ἡμέραν ὁ τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος ἐνεπρήσθη νεώς· ὡς Ἡγησίας ὁ Μάγνης ἐπιπεφώνηκεν ἐπιφώνημα κατασβέσαι τὴν πυρκαϊὰν ἐκείνην ὑπὸ ψυχρίας δυνάμενον· εἰκότως γὰρ ἔφη καταφλεχθῆναι τὸν νεών, τῆς Ἀρτέμιδος ἀσχολουμένης περὶ τὴν Ἀλεξάνδρου μαίωσιν. A sententia Ciceronis invitissimus discedo; iubet tamen τὸ φιλάληθες, ut mihi saniorem videri philosophi Chaeronensis κρίσιν hic profitear. Idem etiam statuit Bohursius, non inelegantis ingenii vir, de modo recte cogitandi Dial. I, p. 50, ac multo ante doctissimus Turneb. Advers. XXVII, 4. Facetiarum nimius amor, quem in Tullio notarunt Veteres, eum egit transversum. Dav. — Mox: *quae..... ad omnes veniret, Venerem.* Arnobius lib. III, cap. 33, ex Cicerone: *quod ad cunctos veniat, Venerem cognominatam esse*, ubi Elmenhorst. et Nourr. alias quoque etymologias collegerunt. Illa Stoicorum ratio non prorsus displicuit eruditis. Vide Vossii Etymol. l. lat. p. 546; Lennep. Etym. p. 224 seq. in verbo ἵνω, unde ipsum *venio* ducatur, *Veneris* etymon inesse suspicatur. Cr.

(2) Sic Heindorf. e codd. Glog. et Red. Vulgo *Alexander esset.*

(3) Heindorfio aptius videtur *inventi*.

cognationes, omniaque traduota ad similitudinem imbecillitatis humanae. Nam et perturbatis animis inducuntur; accipimus [1] enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, bellis [2] praeliisque caruerunt; nec solum, ut apnd Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur, et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis [3] summaeque levitatis. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi, qui, qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. [4] Cultus autem deorum est optimus, idemque castissimus atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi [5] superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen postea latius patuit. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam re-

(1) Cod. Glog. *accepimus*, quod recepit Heindorf.

(2) Vulgo *dii bellis*. Abest autem *dii* codd. Eliens. 1, 2, Reg. Med. Lincoln. Glog. Red. Recte igitur Heindorf. expunxit.

(3) Cod. Vrsini et Augustin. *de Civ. D. IV*, 30, *vanitatis* quod placuit Davisio. Heindorfius reposuit e cod. Red. et Glog. *scurrilitatis*.

(4) *Debeamus* Lambin. — Sententia est: Poterimus intelligere, *qui, qualesque sint dii, quos deos et venerari, et colere debemus, et quae* illis imposita sint nomina. Anon.

(5) Davisius, aliquot codd. et Edd. vett. *ut sibi sui liberi*.

legerent, religiosi dicti sunt,[1] ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, itemque ex [2] *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes; his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est (in superstitioso et religioso [3]) alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos, et quales essent, ostendisse.

XXIX. Proximum est, ut doceam, eorum [4] providentia mundum administrari. Magnus sane locus, et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis; ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die [5] dictum est, anum fatidicam πρόνοιαν a Stoicis induci. Quod eo errore dixisti, quia existimas providentiam ab his fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. Vt, si quis dicat, Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud, Areopagi; sic, quum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitrator,

(1) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo *sunt dicti religiosi*.

(2) Vulgo *tamquam a diligendo*. Totum locum e duobus Lactantii rodd Cantabr. (qui his verbis utitur Inst. IV, 28) Walkerus ita constituit: *ii sunt dicti religiosi ex relegendo, tamquam ex eligendo elegantes, ex diligendo diligentes*, etc. Optima vero est Heindorfii ratio qui e cod. Glog. reposuit *itemque ex diligendo*.

(3) Assentior Ernestio qui haec verba quae uncis inclusi, delenda putavit. Et haec quidem *in religioso* absunt ab Edd. Marsi Ascens. aliisque velt. it. cod. Red.

(4) Ita Heindorf. e codd. Glog. et Red. Vulgo *deorum*.

(5) Id est in libro primo c. 8. Atque hic sermo non erat hesterno die habitus. Recte igitur Vrsinus hic vel memoria lapsum Ciceronem, vel librariorum vitium esse coniecit. Sed ipsi potius Ciceroni quam librariis, tribuendum. Cicero enim, quod monuit Heindorfius, in animo habuit, tres illos sermones tribus libris comprehensos tribus deinceps diebus habitos esse.

deorum. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolite consumere; et mehercule, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet; non datum est; non potestis. Nec vero hoc in te unum [1] convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbani-

(1) *Vnum* iudice Heindorfio melius abesset, cui assentior. — Habent veteres edit. *uno... limato*. Doctissimi viri, communi consensu, *unum... limatum*, quod flagitabat latinitas, codicum nonnullorum auctoritate freti, reposuerunt. Primus autem Lescaloperius ipsam sententiam gravi vitio laborare perspexit: idemque non male reposuit, *nec hoc in te convenit... nostrorum hominum urbanitate limatum*. Certe fieri non potest, ut hoc quod vult Noster in Velleium omnino conveniat, quum fuerit Romanorum *urbanitate limatus*. An *urbanus* esse potest, qui salibus caret? Si nescis, adi Quintilianum, Inst. Orat. lib. IV, cap. 3. Quin et ab horum interlocutorum cultu et elegantia tales abhorrent contumeliae. Quum tamen codices vulgatam lectionem servent, minima mutatione legerim, *nec vero hoc in te una convenit .. nostrorum hominum urbanitate limatum*. Ita Tullius Velleium ab ea stupiditate quam reliquis impegit Epicureis, immunem praestabit Dav. — Non recepit Heindorf. Ernesti correctionem, quamquam eam a latinitate ipsa flagitari existimet, quia ex ceterorum Epicureorum grege its eximi debuerit: *hoc vero in te unum non convenit*. Neque tamen probat, et iure quidem, Davisii *una*, quia id pro *etiam* poni non potest. Probabilior ei videtur Walkeri coniectura *omnino* reponentis; mavult tamen voce illa eiecta scribi, *nec vero hoc in te convenit..... limatum*. Kindervaterus vel eiiciendam credit eam vocem, vel scribendum, *neque vero hoc in te convenit*, *unum moribus .. limatum*; quem verborum ordinem probat aius Censor Ienensis (1794, 167), sed scribit *uno moribus..... limato* Vulgatam defendere laborat Wopkens. Lectt. Tull. 2, 7, frustra, ut videtur. Mr. — Vulgatam quoque defendit Wytt, si ita simpliciter sumatur, ait, repugnabit propositio Balbi, qui continuo dicit Velleium esse urbanitate limatum. Haec repugnantia ut tollatur, particula *nec*, ut alibi saepe, debet accipi pro *et non*. et constructio sic ordinanda: *et vero hoc in te unum non convenit*; i. e. hoc vitium in te unn Epicureorum non habet locum. — Et ipse enotaveram mihi Suetonii locum, Octav. 25, p. 139 Wolf. *Nihil autem minus in perfecto duce quam festinationem temeritatemve convenire arbitrabatur*. Quo in loco Schefferus in Miscellan. Observ. novis, vol. IX, p. 338, annotat ille quidem var. lectionem *venire*, sed tamen continuo Ciceroniani loci similitudine utitur. Contra Ernesto uterque locus displicet. Wolfius autem nihil novandum iudicavit. Neque magis in loco Ciceronis novandum arbitror. Cr.

tate limatum; sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine literis, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

XXX. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tres in partes fere dividunt nostri.[1] Quarum prima pars est,[2] quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri: quo constituto, sequitur ab animantibus principiis[3] omnia esse generata.[4] Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens, quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum: nihil est autem praeclarius mundi administratione; deorum igitur consilio administratur mundus.[5] Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est *esse* melius et maiore vi praeditum, quam

(1) Sic Heindorf e cod. Red. Vulgo *nostri fere dividunt.*

(2) Vulgo *pars prima est.* Alterum dedit Heindorf auctoritate multorum Mss. it. edd. Mars. et Asc.

(3) Id est, a causis efficientibus, animo praeditis; hanc autem divisionem theologiae Stoicorum tradit Sextus Empiricus, adv. Phys. IX, sect. 45-194, ubi rationes Stoicorum et contrarias exponit. Wytt.

(4) Ernestius *omnia* uncis inclusit et deinde rescripsit *ab animantibus principiis eas esse generatas*, pro vulg. *eam esse generatam*, Davis. et Buher. malebant *ea esse generata*. Et sic cod. Glog. Lectio a nobis recepta Heindorfio debetur, qui in cod. Red. reperit *esse omnia generata*.

(5) *Mundus* a Grutero aliisque expulsum restituit e cod. Glog. Heindorfius.

deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens quae videmus. Non est igitur natura deorum praepotens, neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati, vel naturae, qua caelum, terra mariaque regantur.[1] Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli est igitur naturae obediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus, intelligentes esse deos, concedemus[2] etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas, minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari.

XXXI. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sunt,[3] ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rem publicam atque urbem aliquam, regentes. Sequitur, ut eadem sit in his, quae humano in genere, ratio, eadem veritas[4] utrobique

(1) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo *maria terraeque regantur*.

(2) *Concedemus* reposuit Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *concedimus*.

(3) Ita cod. Reg. et Glog. e quibus Heindorfius hoc reposuit. Vulgo *sint*.

(4) Davisio placebat *virtus*, quod est in cod. Eliens. etsi alterum *veritas* non omnino reiiciebat. — *Eadem veritas*. Id est, eadem cognitio veritatis. Quum sit tam varia bonis scriptoribus acceptio *veritatis*, non video quo alio sensu dici commode possit, *eandem esse veritatem in diis, quae est in hominibus*. — Heind. ex codicis Eliens. lectione et Themistii loco, quem laudat Davisius, coniici posse ait *eadem virtus et veritas utrobique sit*. Quod sequitur *eorum*, Buherius animadvertens non ad *deos* pertinere, sed ad illa *mentem... concordiam*, ambigui-

sit, eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque, et mentem a diis ad homines pervenisse: ob eamque causam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, quum eorum [1] augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides virtus, concordia, unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? [2] Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia, necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. Nihil est autem nec maius, nec melius mundo. Necesse est ergo, deorum consilio et providentia eum [3] administrari. Postremo quum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani; efficitur, omnia regi divina mente at-

talem lollere voluit, coniiciens *quas qui convenit... cum earum*; quam emendationem ab atteoto lectore non desiderari recte ait Heind. Mr. — Equidem, qui islud *utrobique* languere seosissem, quum e codicum vestigiis, tum ex prosime sequentibus Tullii verbis: *mens, fides, virtus, concordia*, etc. ita coniiciebam: Sequitur, ul eadem sil in his, quae in humano genere, ralio, eadem *veritas, fides virtusque sit*. Cr. — Schutz. *eademque sit lex*: expunxi τὸ *sit* quod abest in aliis. *T.*

(1) Scil. *Mentis, Fidei, Virtutis, Concordiae*. Buherius malebal *quas qui — quum earum* —

(2) Confer de Legg. I, 8: *... animum tamen esse ingeneratum a deo*, etc. Cr. — Idem argumentum paucioribus et acerrimis verbis espressit praealti iogeoii vir, noster *Montesquieu, Esprit des Lois*, c. 1, hoc sensu: Qui dixerunt a causa non intelligente iotelligeoles creaturas procreatas esse, dixeruut rem magnopere absurdam. *B.*

(3) Prooomen *eum* vulgo positum ante *deorum* hie collocavil Heindorf. cum codd. Gleg et Red.

que prudentia.[1] Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. Sequitur, ut doceam, omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime geri.[2] Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam esse censent[3] vim quandam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; alii autem, vim participem rationis atque ordinis, tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus,[4] nemo opifex consequi possit imitando. Seminis enim vim esse tantam,[5] ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita effingat[6] et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint, et ex sese sui similia gignere. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quaeque his accidant.[7] Sed nos quum dicimus na-

(1) Sic edd. Mars. Asc. Heindorf. ut est in codd. Eliens. Med. Glog. Red. Vulgo *providentia.*

(2) Sic Davis. (et Heind.) e codd. Eliens. Reg. Med. Lincoln. Vulgo *regi.*

(3) Hoc ordine cod. Glog. et Red. quem Heindorfius praetulit vulgato *censent esse.*

(4) *Efficiat* addidit Heindorfius e cod. Glog. quod mihi tamen temere e versu superiore repetitum videtur a librario.

(5) Lucilius spectat λόγον σπερματικὸν Stoicorum, i. e. rationem seminalem, per quam natura, quum in minimo semine primo omnia futura semina posuit, reliqua deinde producit per hanc vim seminibus compositam: quod hodierni vulgo vocant *Systema evolutionis.* Wytt.

(6) Sic Heind e cod. Glog. Vulgo *fingat.*

(7) Epicurus naturam omnium rerum quae sunt, id est, universi, τοῦ παντός, dixit constare tribus his re-

tura constare [1] mundum, non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid eiusmodi, sola [2] cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quaedam similitudo.

bus, corporibus, vacuo et horum duorum accidentibus. Wytt.

(1) Vulgo additur *administrarique* quod iure suspectum fuit Heindorfio. Nam aptum non est exemplis, quae statim proferuntur.

(2) Ita legendum esse vidit Walkerus. Vulgo *nulla* quod defendi nequit, nisi, quod Heindorfio in mentem venit, addatur *nisi*. — *Nulla cohaerendi natura.* Natura cohaerendi, est vis coniungens partes via et ordine dispositas, ut in arbore, ut in corpore animalis, *in quibus nulla temeritas, sed artis quaedam similitudo apparet.* In gleba, in fragmento lapidis, et aliis eiusmodi, nulla talis apparet similitudo artis: idcirco dicuntur nullam habere cohaerendi naturam. Anon. — Quid sibi velit hoc, *nulla cohaerendi natura*, fateor ingenue me non videre. Quid enim? nonne lapidis aut glebae aut ligni partes, quae constituunt totum lapidem, totam glebam, totum lignum, inter se cohaerent? an hoc dicit, fragmenta lapidis iam non cohaerere cum toto lapide? neque fragmenta glebae cum tota gleba? et ita ordine carere et arte? Quorsum haec? videtur enim constituere velle discrimen inter res inanimatas, ut in his sit aliquis ordo, et artis quaedam similitudo, id est, rationis: in illis nullus ordo, nulla ratio. Quare videtur pro *cohaerendi* legendum vel *crescendi*, vel *coalescendi*, vel aliquid aliud tale. Contra nihil videtur mutandum; nam perspicue discrimen constituit inter totam terram, et particulam terrae: quod terra tota ordinem quemdam et artem prae se ferat, non item terrae fragmenta. Lamb. — Non incommoda videtur Cl. Walkeri coniectura, cui placet *sola cohaerendi natura.* Nos malumus *una* vel *nuda cohaerendi natura.* Ovidius, Trist. II, vs. 407: *Tempore deficiar, tragicos si persequar ignes, Vixque meus capiat nomina nuda liber.* Docebant philosophi, *materiam ipsam cohaerere non potuisse, si nulla vi contineretur.* Quae verba sunt Ciceronis Acad. lib. I, cap. 6. Vide porro Gatakerum ad Antonini VI, 14, et Fabricium in Sexti Empirici lib. VII adv. Mathem. §. 102, et lib. IX, §. 81. Dav. — Ern. ad h. l. *Ego intelligo, non tali natura, ut opera alia partibus apte structis et nexis, et absolutionem habentia.* Quod tamen non exprimi *cohaerendi* voce mouet Heindorfius, probabiliterque Walkerum coniicere *sola* pro *nulla*, quam coniecturam vel recipiendam censet, vel scribendum *nulla nisi coh. natura;* et hoc quidem magis placet, quam quae Davisius excogitavit. Marklandus, Epist. Crit. p. 25, non optimis rationibus haec verba a mala manu invecta existimat. Mr. — *Nulla cohaerendi natura.* Cf. Bibl. Crit. lib. IV, cap. 3, p. 21, ubi Wyttenbachius tamen de h. l. non vult decernere. Walkerus, quocum facit Heindorf. Davisianis exemplis adiecit locum Origenis περὶ εὐχῆς pag. 19 Oxon. *Co-*

XXXIII. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent; profecto ipsa terra eadem vi continetur naturae,[1] quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis; eiusdemque expirationibus aër alitur, aether, et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem adspiratione[2] aëris sustinentur; ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat:[3] nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare, et cedere. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi effi-

haerendi autem vocabulum varie usurpant Veteres, docente Ernesto in Cl. Cicer. in voc. et Pareo in Lex. crit. quem etiam novissimus editor de Legg. lib. I, c. 8, 24, adhibuit. Adde Facciolati tot. Latin. Lex. in voc. *Natura* autem proprie est id, quo plantae similiaque continentur, cf. Tusc. lib. I, cap. 34, ut Graecorum φύσις. Vide Galakerum ad Antonin. pag. 226. Ego, posteaquam h. l. *Epicureos* tangi vidissem, in quos itidem supra lib. I, cap. 24, de atomis usurpatur illud *nulla cogente natura*, et iterum: *nulla moderante natura, nulla ratione*: igitur quum haec legissem, utriusque loci similitudine commotus, etiam h. l. reponendum suspicabar: *nulla cogente natura*, scil. artifice et rationis participe. Sed tamen advertit me nec minus locus cap. 34 post init. ... *an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint*. Itaque manum abstineo. Ca. — *Nulla cohaerendi natura*. I. e. expers mechanismi et compositionis. Wytt.

(1) Sic Heindorf. cum cod. Glog. Vulg. *vi continetur et arte naturae*. Davisius illud *et arte naturae* uncis inclusit. Post Heindorf. *et ex sese stirpes* e. cod. Red.

(2) *Spiratione* alii.

(3) Cod. Red. *ipseque aër ubicunque vivit, ubicunque audit, nobis consonat*. Vnde Heindorfius, cui vulgata lectio absurda videtur, coniicit legendum esse *ipseque aer nobis, ubicunque videmus, lucet, ubicunque audimus, nobis sonat*: quod sane ingeniosum est nec tamen necessarium. Nam in vulgata lectione paullo audacius dicitur *aër nobiscum videt, nobiscum audit*, pro inservit sensibus nostris videndi atque audiendi.

ciunt unamque naturam. Et quum quatuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua; [1] ex aqua oritur aër; ex aëre aether: deinde retrorsum vicissim ex aethere aër; ex aëre aqua; [2] ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro citroque [3] commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est, [4] hoc eodem ornatu, quem videmus; aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. [5] Quorum utrumvis *ut* sit, sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut rursus (ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum, tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur,

(1) Hoc autem de rerum mutatione dogma tenuit, inter alios, Heraclitus, id ab Orpheo mutuatus, si Clementi fides Strom. lib. VI, p. 265. Hanc in rem multa Veterum loca congessit vir doctissimus Thom. Gatakerus ad Antonini lib. IV, §. 46. DAV. — Conf. infra lib. III, cap. 12 fin. ubi gemina leguntur. Adde Lucretium lib. I, v. 792, qui de his rerum vicissitudinibus ita canit: *Nam quodcumque suis mutatum finibus exit, Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante*. Vbi adhibe Lambinum. CR.

(2) Davis. ex aliquot codd. et Heind. e Glog. receperunt *inde aqua*.

(3) Davis. e Pall. suisque codd. *sursus, deorsus, ultro, citro.*

(4) Haec sententia Platonis et Aristotelis: Platonis quidem mundum a deo creatum, sed in omnem aeternitatem conservatum iri; Aristotelis autem mundum semper fuisse et fore. De re illa utriusque philosophi libros passim adeas. WYTT.

(5) Haec est sententia Stoicorum, qui statuebant mundum alternis vicibus modo igne, modo aqua consumptum iri, scilicet elementis vel in ignem, vel in aquam conversis: hoc autem tempus, per quod tempus duret, dicebatur annus magnus Stoicorum. Diogenes Babylonius eum censuit CCCLXV annis Heracliteis, quorum unusquisque consistit 18,000 annis vulgaribus, igitur 6,570,000 annis vulgaribus. Vide Stobaeum, Eclogg. Phys. pag. 21; Plut. de Placit. Philos. lib. II, cap. 20, et Bruck. Hist. Phil t. I, pag 946. WYTT.

aut mundum regi confitendum est. Etenim qui reliquas naturas omnes, earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? Vt, si qui dentes, et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura; non intelligat, ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.[1]

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus; omniaque sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit. Ex iis enim naturis quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est.[2] Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit; et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuerit,[3] desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem

(1) Nititur hoc argumentum illo decreto, causam efficientem semper praestantiorem esse quam effectum, seu nullam causam efficientem posse aliquid efficere quod praestantius sit quam ipsa: porro notatur praes. coniunct. *si quis dicat, is non intelligat,* pro quo vulgo ponunt *si quis diceret... is non intelligeret.* WYTT.

(2) Ex ea materia quam deus ut architecta habuit, et e qua mundum composuit, nihil melius effici potuit. Est hoc Chrysippi argumentum, cuius locum servavit Plutarchus de Rep. Stoicorum pag. 1051. WYTT. — Nonne manifesto patet materiam non creatam, sed aeterne exsistentem admittere philosophos istos? *Providentia,* aiunt illi, *in melius naturam ordinavit; si quid mali in mundo, non ex ordinante providentia, sed ex ordinata materia effluxit. Nihil querelae in providentiam recinamus.* Ita dei bonitatem, non salva eius potentia, incolumem praestant. *B.*

(3) Recte hoc recepit Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *potuit.*

pulchriores; videamus, utrum ea fortuitane [1] sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia.[2] Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quidquam sine ratione; ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam quum adspexeris, scire adhibitam esse artem; quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; et quum solarium, aut descriptum, [3] aut ex aqua [4] contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus;

(1) Vulgo *fortuita*. Sed *fortuitane* e codd. Reg. Lincoln. Med. aliisque commendavit Davisius; Heindorfius vero in cod. etiam Red. repertum recepit.

(2) Est haec interrogatio negans, ut facile appareat, quid statuatur, hac veluti formula: Si omnes mundi partes et ad usum optimae et ad speciem pulcherrimae sunt, non mundus ortus est *fortuito*, i. e. *casu*, prout Epicurei volunt, sed mundus in eo est statu, in quo cohaerere nullo modo potuerit, nisi ab eo gubernaretur et conservaretur. De mundi autem perfectione quod ab initio huius capitis positum est dogma Stoicorum, hoc item ornavit poëta Sotades ap. Stobaeum in Flor. Tit. 96, pag. 528, et iam ante Stoicos sic pronuntiavit Ecphantus Pythagoricus ap. eumdem Stobaeum tit. 46, p. 333. Cf. Lipsium de Phys. Stoicorum I, 7, 8. Wytt.

(3) Verissime sic correxit Heind. vulgatum *aut quum solarium vel descriptum*.

(4) Clepsydram dicit, quam *ex aqua mensuram* vocavit Caesar, Bell. Gall. lib. V, cap. 13. Apposite Censorinus de Die Nat. c. 22: *P. Corn. Nasica censor ex aqua fecit horarium, quod et ipsum ex consuetudine noscendi a sole horas, solarium coeptum vocari.* Dav.

quis in illa barbarie dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione?

XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina; et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus,[1] quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint perfecta illa,[2] quam haec simulata, sollertius. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— — — — tanta moles labitur
Fremebunda ex alto, ingenti sonitu et spiritu;
Prae se undas volvit; vortices vi suscitat;
Ruit prolapsa; pelagus respergit reflans, [3]
Ita num interruptum credas nimbum volvier,
Num quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum, aut procellis, vel globosos turbines
Exsistere ictos undis concursantibus? [4]

(1) Stoici apud Sextum Empiricum adv. Mathem. p 329: Τὴν γοῦν Ἀρχιμήδειον σφαῖραν σφόδρα θεωροῦντες ἐκπληττόμεθα. ἐν ᾗ Ἥλιός τε καὶ Σελήνη κινεῖται καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἄστρων, οὐ μὰ Δία ἐπὶ τοῖς ξύλοις οὐδ' ἐπὶ τῇ κινήσει τούτων τεθηπότες, ἀλλ' ἐπὶ τῷ τεχνίτῃ καὶ ταῖς κινούσαις αἰτίαις, unde sua mutuatus est Cicero. Porro de Archimedis sphaera, praeter alios multos, adeundi Noster Tusc. lib. I, cap. 25; Lactantius, Div. Inst. lib. II, cap. 5, et Claudianus, Epigr. XVIII. Dav.

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. ordine elegantiore. Vulgo *illa perfecta*.

(3) Vulgo *profluit*. Sed ap. Priscianum de metris comicis p. 1325, ed. Putsch. legitur *reflat*. Ego vero rescripsi *reflans*. Apte autem poëta dixit *navem a mari* respergi reflante i. e. aestuante et remorum vi concitato. Heindorfius vulgatam in textu reliquit; maluit tamen *proflat*.

(4) *Ita dum interruptum.... Dum quod sublime*, etc. Cum doctiss. Buherio legerim, *Ita tum interruptum... tum quod sublime*, etc. Dav. — Scripsit Heind. ex cod. Glog. quem veram scripturam servasse ait, *ita num inter..... num quod subl.* et post *concursantibus* signum interrogandi ponit. Quae placent sane. Mr. — *Ictos*. Amplissimus Buherius reponit *actos*. Dav. — Cod. Glog. *Exsistere aut ventos concursantibus*. Codd. D. et M. *et*

Num quas terrestres Pontus strages conciet: [1]
Aut forte Triton fuscina evertens specus,
Subter radices penitus undante in freto
Molem ex profundo saxeam ad caelum eruit? [2]

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam; idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu, [3]

Sic incitati et [4] *alacres rostris perfremunt*
Delphini. —

item alia multa:

— — — *Silvani melo*
Consimilem ad aures cantum et auditum refert. [5]

Ergo ut hic primo adspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea quum vidissent motus eius finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in

concursantibus. Buherii *actos*, quod etiam Ernesto placet, ut in prioribus eiusdem *tum.... tum*, ideo non recepit Heind. quia *ictos* plane idem est, sed poëtae convenientius. Mr.

(1) *Num quas.* Vulgo *Nisi quas.*

(2) Apud Priscianum l. l. *vomit*, quod, etsi parum aptum est Tritoni, tamen Buherio placuit. — Prisciani codices, *ad coelum vomit*, quod, ut ἀρχαϊκώτερον, ei praetulerim lectioni, quam prae se ferunt Ciceronis exemplaria. Sic graecus poëta dixit πρὸς οὐρανὸν ΕΞΕΜΕΙΝ, quam loquendi rationem quasi παρατράγῳδον damnat Longinus περὶ ὕψους, §. 3. Ambrosius, Hexaem. lib. III, cap. 2, n. 9: *Quomodo fit, ut ima soli ora undam vomant.* Vide et cap. 5, 23. Dav. — Davisio adstipulatur Toupius ad locum Longini p. 277, ed. Oxon. De Tritone *vomit* absurdum dicit Heindorfius. Cr.

(3) Mos erat apud Veteres, ut constat praecipue ex compluribus locis poëtarum, dum ferrentur per altum navigia, canendi, ut remiges ad numerum brachia moverent. *B.*

(4) Metro convenienter sic edidit Heindorf. e codd Glog. et Red. Vulgo *sicut inciti atque.*

(5) *Ferunt* mavult Heindorf.

hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

XXXVI. Principio enim terra, sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animabili [1] spirabilique natura, cui nomen est aër, graecum illud quidem, sed receptum [2] iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam aether latine, quam dicitur aër: etsi interpretatur Pacuvius hoc quod

Memorant nostri caelum, Graii perhibent aethera. [3]

Quasi vero non Grains hoc dicat. At latine loquitur. Si quidem nos non quasi graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiugena de isto aperit ipsa oratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt: quorum princeps

(1) *Animali.* Sic Heindorf. cum Probo ad Virg. Ecl. VI. Vulgo *animabili.* — Natura rursus sumitur pro materia, substantia. *Spirabilis* i. e. qua respiramus; *animabilis,* i. e. qua animum, seu vitam ducimus: nam animus oritur a graeco ἀντμάω, haurio. Quaedam editiones habent *animali*, quod non opus est. Wytt.

(2) Ita legendum esse coniecit Heindorf. Vulg *perceptum.* Cod. Glog. *praeceptum.*

(3) Heindorfius, comparato loco Varronis de L. L. IV, p. 7 ed. Bipont., versiculos Pacuvii hos fuisse existimat:

Hoc vide circum supraque, quod complexu continet
Terram; memorant nostri caelum, Graii perhibent aethera.

Indeque Ciceronis locum sic ut edidimus constituit. Vulgo edebatur *etsi interpretatur Pacuvius* Hoc quod memoro nostri caelum G. p. aëra. — Versus est ex tragoedia Chryse apud Vossium pag. 34; qui utrum sit iambicus an trochaicus dubitatur. Alter ex incerto dramate ibid. p. 80; in

est sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa; deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi, non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut si moti [1] loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimet [2] fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae literarum vel aureae, vel quales libet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis Annales Ennii, [3] ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti autem quemadmodum as-

priore autem versu Paeuvius sui oblitus graecum hominem inducit loquentem latine, ita ut non cogitet, se graecum debere esse. Wytt.

(1) Sic Walker. et Heindorf. Vulgo *mota*, subaud. *sidera*. — Leg. *moti*, quod recte vidit Cl. Walkerus: patet enim vocem illam ad nihil aliud quam ad *ignes* referri posse. Dav. — Ern. cum Wopkensio, Lectt. Tull. II, 7, retinet vulgatam, et hic eam sic defendit, ut ad *mota* intelligat *sidera*. Recte monet Heind. ni statim subiiceretur *a tantis ardoribus*. Recepit igitur Walkeri coniecturam *moti*, ut correctum reperit in cod. Red. Neque vero eumdem sequitur Walkerum, interpungentem, *ut conflagrare terras necesse sit, a tantis ardoribus moderatione ea temperatione sublata*. Ceterum haec omnia, inde ab *Atque* usque ad *sublata*, negligenter et nimis contracte esse a Cicerone dicta existimat. Ms. — *Si mota loco sint*. Videtur h. l. excidisse *propius ad nos*, vel simile quid: nam si mota sint loco remotius a nobis, tunc non conflagrare, sed conglaciari aut frigore corrumpi terras necesse sit. Wytt.

(2) Ita cod. Glog. quod cum Heindorfio recepi pro vulg. *existimat*.

(3) Celeberrimus locus, et a nonnullis ad typographicae artis antiquitatem monstrandam male adhibitus. Quam rem nuper etiam attigit F. A. Wolfius in Prolegg. Homerr. pag. 84. Cr. — *Annales Ennii*. I. e. eius carmen de historia romana. Simile argumentum habet Cicero de Div. I, 13. Wytt.

severant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant,[1] non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa, et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus,[2] suspexisse videantur. Praeclare ergo Aristoteles, « si essent, inquit, qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram; accepissent autem fama et auditione, esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore, patefactis terrae faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum

(1) Epicurus statuit, μηδὲ ΠΟΙΟΤΗΤΑ τινα περὶ τὰς ἀτόμους εἶναι, πλὴν σχήματος καὶ βάρους· τὸ δὲ ΧΡΩΜΑ παρὰ τὴν θέσιν τῶν ἀτόμων ἀλλάττεσθαι. Vide Diogenem Laërtium lib. X, §. 44. Dav. — Delevit Heind. cum Buherio interrogandi signa post *perfectum* et *interire* et illo loco distinctionem minorem posuit, hoc maiorem, recte frigidam esse h. l. interrogationem statuens; ita vero construi orationem, quasi non praecessisset *quemadmodum*, Graecorum more, neque illo latinis scriptoribus inusitato. Et plane, ut Heindorfius dedit, exhibet cod. noster G. Ma. — Signa interrogationis reposui: neutra tamen ratio mihi satisfacit. *T.*

(2) *Qui locus est proximus.* Iam Ald. Manutius in comment. Venet. 1583, pag. 55, retrahere a turpi lapsu Kindervaterum poterat. Recte enim accipit de ordine atque dispositione disputationis: in explicatione tamen ipsa errat. Neque enim dum oratio versatur in secunda disputationis parte, utpote quae iam absoluta fuerit c. 36 (cf. etiam c. 30), sed in tertia, quae ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium. Transitur autem ad caelestium rerum explicationem cap. 40. Vnde suspicatus eram, verba *qui locus est prox.* glossatoris esse. Nunc

repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem, ventorumque vim cognovissent, adspexissentque solem, eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is [1] diem efficeret, toto caelo luce diffusa; quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, [2] lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: quae quum viderent, [3] profecto et esse deos, et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur. » Atque haec quidem ille.

XXXVIII. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret; quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. [4]

codicem Glog. adstipulari video. Cr.

(1) *Vt is* dedit Heind e cod. Glog. — Ego vero iu scriptione *ut* librarii manum agnosco, qui Ciceronem corrigere, quam eius loquendi usum observare, mallet. Et frequentissima sunt in illo codice istiusmodi correctionum exempla, non ineptarum quidem, sed earum, quae saepe imponerent Heindorfio; cuius rei iam specimina aliquot dedimus et dabimus nonnulla in sequentibus. Ma.

(2) Quamvis locus Aristotelis, quem vertit Cicero, iam periit; tamen inanis est eorum suspicio, qui philosophum illum similia non tradidisse confirmant. Sextus Empir. adv. Mathem. pag. 311, 312: Ἀριστοτέλης ἀπὸ δυοῖν ἀρχῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἀπό τε τῶν περὶ τὴν ψυχὴν συμβαινόντων, καὶ ἀπὸ τῶν μετεώρων... θεασάμενοι γὰρ μεθ' ἡμέραν μὲν ἥλιον περιπολοῦντα, νύκτωρ δὲ τὴν εὔτακτον τῶν ἄλλων ἀστέρων κίνησιν, ἐνόμισαν εἶναί τινα θεὸν τὸν τῆς τοιαύτης κινήσεως καὶ ἀταξίας (leg. εὐταξίας) αἴτιον. De re ipsa praeclarus est Dionis Chrysostomi locus Orat. XII, p. 201. Dav.

(3) Ita plurimi codd. Mss. et Edd. vett. unde Heind. restituit. Vulg. *haec quum viderent.*—Repone *quaecque quum viderent:* non enim erat cur Grut. tria ista verba viderentur adscititia. Certe post longiorem orationis ductum crebrae sunt huiusmodi ἀνακεφαλαιώσεις, et si varietates, quas causatur vir ille doctus, ratio sint idonea, cur locos scriptoribus abiudicemus, nihil fere non in Veterum monumentis νόθον et κίβδηλον censebitur. Dav.

(4) Cod. Glog. et noster Fa. *tum reluxisse sibi*. Cod. Red. *tum revixisse*

Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem adspiceremus; quaenam species caeli [1] videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi; neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident: proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui quum tam certos caeli motus, tam ratos [2] astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa [3] et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta; non dubitamus, quin illa opera sint rationis: quum autem impetum [4] caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summa salute et conservatione rerum omnium; dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellente [5] divinaque ratione? Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media sede mundi, [6] solida et globosa et un-

sibi. Et commode carere posse ait Heind. sermonem voce *ut*. Ma.

(1) Heindorf. e cod. Glog. dedit *caeli species*.

(2) *Statos* legit Nonius v. *aptus*.

(3) Davis. e codd. Eliens. et Reg. edidit *tamque inter se omnia connexa*.

(4) Frustra Walkerus legendum opinabatur *ambitum*.

(5) *Quadam* vulgo additum auctoritate multorum Mss. deleverunt Davis. Heindorf. Et huic quidem paullo post placet: *Libet enim iam*.

(6) Platon. Phaed. pag. 83, ed. Wyttemb.... καὶ τῆς γῆς αὐτῆς *ἰσοῤῥοπίαν*, ad quem locum vid. Wyttenb. annot. quum in Phaedone, p. 297, tum praesertim Philomathiae

dique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus: quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas amplitudines,[1] saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri argentique venas, infinitamque vim marmoris. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum? qui volucrum lapsus atque cantus? qui pecudum pastus? quae vita silvestrium? Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti, non patiuntur eam, nec immanitate belluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari; quorumque operibus agri, insulae, litoraque collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. At vero quanta maris est pulchritudo? quae species universi? quae multitudo et varietas insularum? quae amoenitates orarum et litorum? quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium? Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus alludit,[2] ut una ex duabus naturis conflata videatur.

part. III, p. 105 seq. — *Vndique... congl.* Nutus a Graecis νεῦσις, ab hodiernis dicitur *tendentia*, quia omnes partes terrae in ipsam tendunt. In medio debent convenire earum pulsus, et efficere earum vim centripetam, quam hodierni ita vocarunt. Diximus de hac re ad Plat. Phaed. in fin. Wytt.

(1) Sagaciter hoc investigavit Heindorfius e corrupta lectione *altitudines*, pro qua Lambinus *latitudines*. Buherius *solitudines* suaserat; *altitudines* enim ferri non potest, quia statim sequitur *montium altitudines*, nisi hic, quod Davisio in mentem venit, *celsitudines* legere velis. — Heindorfio suffragatur Moser. *T.*

(2) Hoc iam Davisius e cod. Reg. a sec. manu restituit, idemque prae-

Exinde mari finitimus aër, die et nocte distinguitur: isque tum fusus et extenuatus sublime fertur; tum autem concretus in nubes cogitur, humoremque colligens terram auget imbribus; tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates; idemque et volatus alitum sustinet, et spiritu ductus alit et sustentat animantes.

XL. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi: in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur. Isque oriens et occidens diem noctemque conficit; et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia pars terrae,[1] iisdem spatiis vagatur, quibus

buit Heindorfio cod. Glog. ubi superscriptum est *alluit*. Edd. vett. nonnullae et codd. Pall. *eludit*, quod Ernestius tenuit. Ed. Mars. cum aliquot Mss. *eludit*. — *Mare*... *eludit*. Eleganter et poëtice dicitur pro mare quasi petens terram et ad eam alludens, ludendi finem facit in litoribus. Wytt. — Nonnulli Mss. *cludit*, quam lectionem, licet ineptam et insulsam, probat Lescaloperius. Mare quidem non magis litoribus, quam flumen ripis, terram claudit. Si dubites, exemplorum affatim suppeditabunt Ioan. Wawerius et Des. Heraldus ad Minucii Felicis cap. 3, p. 27. Dav. — Ernesto placet *eludit*, quidquid priores contra dicant, et explicans per *ambit*, *circumdat*, melius convenire sequentibus, *ut una duabus naturis conflata videatur* existimat, quam *eludit* et *alludit*. In quo me adsentientem habet. Recepit idem iam Gesnerus in Chrestom. Cicer. p. 415. Heind. dedit *alludit* ex cod. Glog. qui tamen superscriptum habet *alluit*. Mr. — *Cludit* etiam propter sequentia placet, et legitur in Ciceronis Top. cap. 7. Cr.

(1) Immo terrâ minor est plusquam XLV vicibus. Stoicorum vero diversa fuit sententia, qui σελήνην μείζονα

sol; sed tum congrediens cum sole, tum digrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet; atque etiam tum subiecta atque opposita soli, radios eius et lumen obscurat; tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae, repente deficit. Iisdemque spatiis hae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt: quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo: quarum ita descripta distinctio est, [1] ut ex notarum figurarum [2] similitudine nomina invenerint.

XLI. Atque hoc loco me intuens, Vtar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa, ita me delectant, quia latina sunt, ut multa ex his [3] memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

Cetera labuntur [4] *celeri caelestia motu,*
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

τῆς γῆς ἀποφαίνονται, ut ait Plutar. de Plscit. Philos. lib. II, cap. 27. Stobaeus, Eclog. Phys. p. 59: Ποσειδώνιος καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Στοϊκῶν (σελήνην ἔφασαν) μικτὴν ἐκ πυρὸς καὶ ἀέρος, ΜΕΙΖΟΝΑ δὲ ΤΗΣ ΓΗΣ, ὡς καὶ τὸν ἥλιον. Adeo ut Cicero, licet hic Lucilii Stoici personam gerat, non tam immaniter errarit, ac solebant e porticu philosophi. Ipsis tamen Stoicis gravius fallebantur alii. Sic Anaximander lunam dixit κύκλον εἶναι ἐννεακαιδεκαπλασίονα τῆς γῆς, ut testantur Plutarchus, II, 25, et Stobaeus, Ecl. pag. 459. Dav.

(1) Id est, earum divisio ita notata est, ut nomina habeant ex similitudine nota figurarum, veluti piscium, capricorni, ursae, etc. Wytt.

(2) *Nota figurarum* Davisio placuit itemque Ernestio, quod habent codd. Eliens. Reg. Med. Lincoln. Guelf. Edd. Marsi Asc. Bonon. Recte vero lectionem *notarum figurarum* tenuit Heindorf. cum cod. Glog. et Red.

(3) Sic Davis. e cod. suis et Heind. e Glog. et Red. Vulgo *ex iis.*

(4) Arat. Phaenom. vs. 19: Οἱ μὲν ὁμῶς πολέες τε καὶ ἄλλυδις ἄλλοι ἐόντες Οὐρανῷ ἕλκονται πάντ' ἤματα συνεχὲς αἰεί. D. — *Cetera.* Designat sidera errantia: in praeced. carm. quae non

quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex[1]
Dicitur esse polus.

Hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, numquam occidentes,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones[2]
Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,[3]
Altera dicitur esse Helice;

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus; paribusque stellis similiter distinctis[4] eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.[5]
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur.
Haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

refert Cicero, de stellis fixis mentionem fecit Aratus; unde ad alias transiens, ait *Cetera*. B.

(1) Vers. 24: Καὶ μεν πειραίνουσι δύω πόλοι ἀμφοτέρωθεν. D.

(2) Hunc versum qui vulgo ponitur post verba *cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus*, recte huc transponendum iudicarunt Buherius et Heindorf. — Vs. 36: Οἱ τὴν μὲν Κυνόσουραν ἐπίκλησιν καλέουσι, Τὴν δ' ἑτέρην Ἑλίκην. Dav.

(3) Censet Heind. hunc versum alieno positum esse loco; Buherio recte monente, non Helices tantummodo stellas a Latinis *septemtriones* esse vocatas, sed utrique ursae hoc tributum esse nomen; debuisse igitur hunc versum inferri statim post illa: *Hunc circum Arctoe duae feruntur, numquam occidentes*, et post hunc demum versus illos *Ex his altera*, quum sine dubio Cicero illo expresserit, quod est apud Aratum, τὸ δὴ καλέονται ἅμαξαι. In quo quod ad rem ipsam me assentientem habet; neque tamen ego ausim transponere hos versus contra omnium librorum auctoritatem, neque ausus est Heind. praesertim quum sint nonnulla Veterum loca, quibus Helice ursa tantummodo maior vocatur. Vid. Phil. Caesii Caelum astronomicorum poëticum, pag. 107. Mo.

(4) Valkerus malebat *distincta*.

(5) Vers. 39: Τῇ δ' ἄρα Φοίνικες πίσυνοι περόωσι θάλασσαν. Ἀλλ' ἡ μὲν καθαρὴ, καὶ ἐπιφράσσασθαι ἑτοίμη, Πολλὴ φαινομένη Ἑλίκη πρώτης ἀπὸ νυκτός· Ἡ δ' ἑτέρη ὀλίγη μὲν, ἀτὰρ ναύτῃσιν ἀρείων· Μειοτέρη γὰρ πᾶσα περιστρέφεται στροφάλιγγι. Paucis Ovidius, Trist. lib. IV, Eleg. III, 1: *Magna minorque ferae: quarum regit altera Graias, Altera Sidonias, utra-*

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

> *Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,* [1]
> *Torvu' Draco serpit, subter superaque* [2] *revolvens*
> *Sese, conficiensque sinus e corpore flexos.*

Eius quum totius praeclara est species, *tum* [3] in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

> *Huic non una modo caput ornans stella relucet,* [4]
> *Verum tempora sunt duplici fulgore notata,*
> *E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,*
> *Atque uno mentum radianti sidere lucet:*
> *Obstipumque caput, tereti cervice* [5] *reflexum,*
> *Obtutum in cauda maioris figere dicas.*

que sicca, rates. Paucioribus autem Seneca, Med. vs. 697: *Maior Pelasgis, apta Sidoniis minor.* Vide et Fast. lib. III, 406; Manilium I, pag. 40, ac Arrianum de Exped. Alex. lib. VI, cap. 26. Vrsae minoris inventionem Thaleti tribuit Callimachus apud Diogenem Laërtium, lib. I, § 23, et Achillem Tatium, Isag. in Phaenom. cap. 1, pag. 123. Vide et Scholia in Iliad. Σ, 487. Dav. — Hinc Eratosthenes, c. 2, προσηγορεύθη δὲ ὑπὸ τῶν πλείστων Φοινίκη, nimirum Vrsa minor, seu Cynosura. Cf. Schaubach. ad eum locum, pag. 72, et Hygin. pag. 424, ed. Staver. Extremus versus: *Nam... convertitur orbe*, legitur etiam in Cicer. Acad. II, 20, 66, ubi aliquot libri perperam *convehitur*, notante Goer. Cr.

(1) Vs. 45: Τὰς δὲ δι' ἀμφοτέρας, οἵη ποταμοῖο ἀποῤῥώξ, Εἱλεῖται, μέγα θαῦμα, δράκων, περί τ' ἀμφί τ' ἐαγὼς Μυρίος, etc. Seneca, Thyeste, vs. 869: *Et qui medias dividit Vrsas Fluminis instar lubricus anguis.* Serpentis lapsum cum flumine primus comparavit Hesiodus, quem sequuti sunt Virgilius aliique. Vide Servium ad Georg. I, 245, et Pet. Victorium, Var. Lect. lib. XXXIII, c. 15. Dav. — Cod. La. *Tortus draco*, quod perplacet; nihil tamen muto, quum idem dicatur versu seq. Mr.

(2) Davisius antiquam formam *superaque* pro vulg. *supraque* revocavit, auctoritate codd. vett. et Prisciani l. XIV, pag. 1001, ed. Putsch. ubi h. l. cit.

(3) Ernestio auctore inserui *tum* vulgo omissum.

(4) Vs. 45: οὐ γὰρ ἐκείνῃ | Οἰόθεν οὐδ' οἶος κεφαλῇ ἐπιλάμπεται ἀστὴρ | Ἀλλὰ δύο κροτάφοις, δύω δ' ὄμμασιν, εἷς ὑπένερθεν | Ἐσχατιὴν ἐπέχει γένυος δεινοῖο πελώρου, | Λοξὸν δ' ἐστὶ κάρη, νεύοντι δὲ πάμπαν ἔοικεν Ἄκρην εἰς Ἑλίκης οὐρήν, etc. Dav.

(5) Sic cod. Eliens. unus et alter e quo recepit Heindorf. Vulgo *obstipum caput et tereti c. r.* — *Obstipum caput.* Id est, reversum et rigidum. Wytt. — Ad voc. *obstipum* consule Ernestum ad Suet. Tiber. cap. 68, pag. 317 ed. Wolf. Cr.

Et reliquum quidem corpus draconis totis noctibus cernimus;

Hoc caput (1) *hic paullum sese subit aequore condens*, (2)
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una. (3)

Id autem caput

Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur; (4)

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, (5) *genibus quia nixa feratur.*
Hic illa eximio posita est fulgore Corona. (6)

Atque haec quidem a tergo; propter caput autem Anguitenens:

(1) Vs. 61: Κείνη που κεφαλὴ τῇ νήχεται, ἧχί περ ἄκραι Μίσγονται δύσιές τε καὶ ἀντολαὶ ἀλλήλῃσιν. Sensus est, Caput Dracontis horizontem, quem Oceanum poëtae vocant, radere, que meridienus cum eodem horizonte committitur, ut observat D. Petavius Variar. Dissertat. lib. III, cap. 5. At ob brevitatem noctium dierumque longitudinem ita loquuti sunt Aratus et Cicero, si sit Hygino fides, Poët. Astron. lib. IV, cep. 3, ubi huncce cum levi variatione versum profert. Theon utremque profert interpretationem. H. quidem Grotius emendandum putat, *Hoc caput hic paullum sese subito aequore condit*. Vt *subito* sit participium, non ἐπίῤῥημα. Malim, *Hoc caput hic paullum sese summo aequore condit*; ut intelligetur caput Draconis Oceano se non penitus immergere, sed eius tentum stringere superficiem. Dav. — Buherius legi volebat, *se subiecto aequore condit*; cum eliis videns, illud *subito* tolerari vix posse, praesertim si graece conferemus. Devisii lectionem in enotatione Heindorfius prae ceteris probat, ite ut in textum eam recipiendem fuisse dicet; sed in Addendis, p. 43, fidenter, nunc demum video, ait, a Cicerone scriptum fuisse *sese subit aequore condens*, qua certe emendetione meliorem excogitatum iri vix credimus. Mr.

(2) Sic emendevit Heindorf. vulgetum *Hoc caput hio paullum sese subitoque recondit*.

(3) Arati versus notus: Μίσγονται δύσιές τε καὶ ἀντολαὶ ἀλλήλῃσι. D.

(4) Vs. 63: Τῆς δ' αὐτοῦ μογέοντι κυλίνδεται ἀνδρὶ ἐοικὼς Εἴδωλον, etc. Theon.: Πρὸς τὴν θέσιν ἀποβλέπει· καὶ γὰρ ὀκλάσας καὶ καταπεσὼν ἐστιν ὡς ἀπό τινος ΚΑΜΑΤΟΥ. Hinc petet, versionem Ciceronianam τοῦ μογέειν non esse cum Grotio vituperendem. D.

(5) Ver. 66: Ἐν γόνασιν κλέουσι· τὸ δ' αὖτ' ἐν γούνασι κάμνον Ὀκλάζοντι ἔοικεν. Dav.

(6) Vers. 71: Αὐτοῦ κἀκεῖνος στέφανος, τὸν ΑΓΑΥΟΝ ἔθηκε Σῆμ' εἶναι Διόνυσος. Sic enim melius et versioni Ciceronis accommodetius legitur quem ἀγαυός, ut in vulgatis. Theon utriusque scripturee meminit. Dav.

Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii. (1)
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Atque eius ipse manet (2) *religatus corpore torto:* (3)
Namque virum medium serpens sub pectora (4) *cingit.*
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepaï.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum. (5)

Dein quae sequitur, huic Booti (6)

—— subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro:

cui (7) subiecta fertur

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Tum quae sequuntur (8) ita dimetata (9) signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat:

(1) Vss. 76, 82 sqq. Αὐτὸν ἐπιφράσσοιο φαεινόμενον Ὀφιοῦχον... Ἀμφότεραι (χεῖρες) δ' ὄφιος πεπονείαται, ὅς ῥά τε μέσσον Δινεύει ὀφιοῦχον· ὁ δ' ἐμμενὲς εὖ ἐπαρηρὼς Ποσσὶν ἐπιθλίβει μέγα θηρίον ἀμφοτέροισι Σκορπίον, ὀφθαλμῷ τε καὶ ἐν θώρηκι βεβηκὼς Ὀρθός, etc. D.

(2) Sic codd. Reg. Lincoln. Red. quod recte Davis. probavit, recepit Heindorf. Vulgo *eius et ipse manet.*

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *toto.*

(4) Ern. malebat *sub pectore* quod est in cod. Red et aliquot Mss. Andr. Patricii.

(5) Vers. 92: Ἀρκτοφύλαξ, τόν ῥ' ἄνδρες ἐπικλείουσι βοώτην, Οὕνεχ' ἁμαξαίης ἐπαφώμενος εἴδεται Ἄρκτου. D.

(6) Vulgo *Dein quae sequuntur. Huic enim Booti* . . . Cod. Red. *Denique sequitur et huic Booti*, unde veram lectionem eruit Heindorfius. — Arat. vs. 94: ὑπὸ ζώνῃ ΔΕ οἱ αὐτὸς Ἐξ ἄλλων Ἀρκτοῦρος ἑλίσσεται ἀμφαδὸν ἀστήρ. Ma.

(7) *Cuius* est in codd. Eliens. Reg. Med. Red. pluribusque edd. vett. In quo Davisius putabat excidisse *pedibus*. Sed vulgatam lectionem, quam habet etiam cod. Glog. bene defendit Heindorfius.

(8) Vulgo *Atque ita*. Sed verba *tum quae sequuntur* hic posui, quae vulgo leguntur post versum, *At capra*..... Heindorfio placebat: *Tum sequuntur atque ita.*

(9) Recte sic Heindorfius praeeunte Gronovio ad Liv. VIII, 38. Vulgo *demetata.*

Et natos Geminos invises sub caput Arcti. [1]
Subiectus Mediae [2] *est cancer, pedibusque tenetur*
Magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur. [3]
Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet —— [4]
Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem. [5]

cuius sub pedibus

Corniger est valido connixus [6] *corpore Taurus.*

Eius caput stellis conspersum est frequentibus

Has Graeci stellas, Hyadas vocitare suerunt:

a pluendo; ὕειν enim est pluere. Nostri imperite suculas; quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis a tergo [7] subsequitur.

Namque ipse [8] *ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.* [9]

Hunc antecedit

(1) Vers. 147: Κρατὶ ΔΕ οἱ δίδυμοι· μεσσῃ δ' ὑπὸ καρκίνος ἐστὶ, Ποσσὶ δ' ὑπ' ἀμφοτέροισι λέων ὑπὸ καλὰ φαείνει. Dav.

(2) Sic Grotius et Heindorf. Vulgo *media*.

(3) Vs. 100: Αὐτὸν μέν μιν ἅπαντα μέγαν διδύμων ἐπὶ λαιᾷ Κεκλιμένον δήεις· ΕΛΙΚΗΣ ΔΕ ΟΙ ΑΚΡΑ ΚΑΡΗΝΑ ΑΝΤΙΑ ΔΙΝΕΥΕΙ, σκαιῷ δ' ἐπελήλαται ὤμῳ Αἴξ Ιερὴ, etc. D.

(4) Grotius conj. *At capra laevo humero clara obtinet*. In multis cod. est *claro*, unde Heindorf. suspicatur Ciceronem scripsisse *claro obtinet illa nitore*.

(5) Vs. 165: Ἀλλ' ἡ μὲν πολλή τε καὶ ἀγλαή· οἱ δέ οἱ αὐτοῦ Λεπτὰ φαείνονται ἔριφοι καρπὸν κατὰ χειρός. Dav.

(6) Sic Lambin. Grot. Heind. Vulg. *connexus*. Davisius *convexus*. — *Connixus* Wyttembachio probatior videtur, ut Arato magis congruens. *B.*

(7) Sic Davis. e cod. Cantab. Et Heindorfius quoque *tergo* reperit in cod. Glog. Vulgo *terga*.

(8) *Ipse* dedit Dav. (item Heind.) quia in Graecis Arati est αὐτός. Vulg. *ipsum*.

(9) Aratus, vs. 182: ΑΥΤΟΣ μὲν κατόπισθεν ἐὼν Κυνοσουρίδος Αρκτου Κηφεύς. Dav.

Obscura specie stellarum Cassiepea . . . [1]
Hanc autem illustri versatur corpore propter [2]
Andromede fugiens [3] *adspectum maesta parentis.*
Huic Equus ille iubas [4] *quatiens fulgore micanti,*
Summum contingit caput alvo: stellaque iungens
Vna, tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret, [5]

quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris. [6]

XLIV. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

Cuius propter laevum genu [7]

Vergilias tenui cum luce videbis.

(1) Ita Grot. Dav. Heindorf. Vulgo *Cassiopea.* — Vs. 188: οὐ μάλα πολλὴ Νυκτὶ φαινομένη παμμηνίδι Κασσιέπεια. D.

(2) Vs. 192: Αὐτοῦ γὰρ κἀκεῖνο κυλίνδεται αἰνὸν ἄγαλμα Ἀνδρομέδης, ὑπὸ μητρὶ κεκασμένον, ubi Theon, inter alias interpretationes, notat κεκασμένον dici posse quasi κεχωρισμένον. In hunc certe sensum Ciceroni vocatur *aufugiens aspectum moesta parentis;* nam reprobanda prorsus est duorum Pall. scriptura, quibus est *haud fugiens.* Tum vero dare debuit Aratus κεχασμένον ἀπὸ τοῦ χάζεσθαι, *a recedendo;* siquidem τῷ κάζεσθαι talis non competit potestas. Dav.

(3) Veram hanc scripturam Heindorfio praebuerunt codd. Glog. et Red. Vulgo *Andromeda, aufugiens.*

(4) Ita Heindorf. e cod Glog. Vulgo *iubam.* — Vs. 205: Ἀλλ' ἄρα οἱ καὶ κρατὶ πέλωρ ἐπιλήλαται ἵππος ΓΑΣΤΕΡΙ ΝΕΙΑΙΡΗι· ξυνὸς δ' ἐπιλάμπεται ἀστὴρ, Τοῦ μὲν, ἐπ' ὀμφαλίῳ· τῆς δ', ἐσχατόωντι καρήνῳ.

(5) Vers. 224: καί τοι παρὰ θηήσασθαι Αὐτοῦ καὶ κριοῖο θοώτατοί εἰσι κέλευθοι. D.

(6) Vers. 240: Ἰχθύες· ἀλλ' αἰεὶ ἕτερος προφερέστερος ἄλλου, Καὶ μᾶλλον βορέαο νέον κατιόντος ἀκούει. D.

(7) Recte sic Heindorf. e Mss. et edd. vett. Vulgo post *pulsant* inseritur versus: *At propter laevum genus omni ex parte locatas Parvas Vergilias,* etc. — Ἀγχι δέ οἱ σκαιῆς ἐπιγουνίδος ἤλιθα πᾶσαι Πληϊάδες φορέονται· ὁ δ' οὐ μάλα· πολλὸς ἁπάσας Χῶρος ἔχει, καὶ δ' αὐταὶ ἐπισκέψασθαι ἀφαυραί. Hos Ciceronis versus laudat Priscianus, lib. VI, col. 685, ubi *genus* pro *genu* poni multis demonstrat exemplis. Vide sis et Nonium in *genu* ac Servium ad Virgilii Aen. III, 22. Mn.

Inde Fides leviter posita et convexa videtur. 1
Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans, 2
Corpore semifero magno Capricornus in orbe.
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.

Hinc autem adspicitur,

Vt sese ostendens emergit Scorpius alte 3
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens plumis 4 *convolvitur ales.* 5
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus

Exinde Orion obliquo corpore nitens. 6

(1) Vers. 268, 272: Καὶ χέλυς, ἥτ' ὀλίγη..... Ἀντιπέρην ὄρνιθος ἐλίσσεται, etc. D.

(2) Vers. 284, 292: ὁ δ' ὀπίσθερος Αἰγοκερῆος Τέλλεται.... Ὁππότ' Αἰγοκερῆϊ Συμφέρετ' Ἠέλιος, τότε δὴ κύος ἐκ Διός ἐστι. D.

(3) Ed. Ascens. *Hic autem aspicitur sese emergens Scorpius alte.* Davisio placebat verbis *hinc autem adspicitur* deletis ita legi: *Brumali flectens contorquet tempore currum. Hinc sese ostendens emergit Scorpius alte.* Heindorfius mavult: *Hic item aspicitur — emergens Scorpius alte.* — *Plexum* dedit Heindorfius e quatuor Gruteri suisque, ex quatuor Davisii codd. it ex edd. Mars. et Asc. Vulgo *flexum.* — Vs. 305, 312, 315: Ἤτοι γὰρ μέγα τόξον ἀνέλκεται ἐγγύθι κέντρου Τοξευτής, ὀλίγον δὲ παροίτερος ἵσταται αὐτοῦ Σκορπίος ἀντέλλων... Ὁ δέ οἱ παρακέπταται ὄρνις Ἀσσότερον βορέω· σχεδόθεν δέ οἱ ἄλλος ἀήτης... καί μιν καλέουσιν ἀητόν. Prima vox a quamplurimis exsulat Mss. Legerim *et sese ostendens.* Tamen ut verum fatear, non erat, cur Balbus aliquid versibus hisce praetermitteret. Dav.

(4) *Plumis* e codd. Glog. et Red. dedit Heindorf. pro vulg. *pennis.*

(5) In versione Arateorum vs. 84 sic legitur *Hic missore vacans fulgens, iacet una sagitta. Quam propter nitens penna convolvitur Ales.* Primum versum hic excidisse suspicatur Buherius.

(6) Vers. 322: Λοξὸς μὲν Ταύροιο ὑποκέκλιται αὐτὸς Ὠρίων, etc. Dav. — in cod. Oxf. e. est *Oriens* pro *Orion.* Qualia subinde notamus, ut appareat, quae sit alicuius libri auctoritas in aliis rebus; librarius enim, qui tam inepte saepe allucinatur, ubi notabili quodam et impedito loco sensum praestat commodum et lectionem probabilem, certe non ex ingenio correxisse credendus est, quod ei vel perexiguum, vel nullum fuit, sed in libro vetustiore reperisse, quae proferat. Mo.

Quem subsequens

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget. [1]

Post Lepus sequitur.[2]

Curriculum numquam defecto [3] *corpore sedans.*
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. [4]
* * * * * * * [5]
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces, [6]
Fluminis illustri tangentem pectore [7] *ripas.*

Quem [8] longe serpentem et manantem

—— adspicies, proceraque Vincla videbis, [9]
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen [10]
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propterque [11] Centaurus

Cedit, equi partes properans submergere chelis. [12]

(1) Vers. 327: Φαίνεται ἀμφοτέροισι ὑπὸ ποσσὶ βεβηκώς. D.

(2) Sic Heindorf. e codd. Glog. et Red. Vulgo *subsequitur*.

(3) Sic cod. Eliens. quod recepit Heind. Vulgo *defesso*.

(4) Vers. 342: Ἡ δὲ Κυνὸς μεγάλοιο κατ' οὐρὴν ἕλκεται Ἀργώ. D.

(5) Hic exciderit necesse est versiculus unus et alter ex versione Arateorum vs. 440 sq. nam non *Argo* est sub *Ariete et Piscibus*, sed *Pistrix*. Hoc post alios monuit Buherius.

(6) Vers. 357: .... ὑπὸ κριῷ τε καὶ ἰχθύσιν ἀμφοτέροισι Βαιὸν ὑπὲρ ποταμοῦ βεβλημένον ἀστερόεντος. Haec autem de Pistrice, non Argo, dicuntur: quapropter excidit *hinc Pistrix*, vel simile quiddam; prout bene monuerunt Lescaloperius et Boherius. Hinc etiam scribendum liquet, *Fluminis illustris tangentem corpore ripas*, quemadmodum notavit Grotius: ac ita diserte repraesentat Bonon. 1494. Dav. — Heind. quoque cum Buherio ante hunc versum aliquid excidisse putat. Cr.

(7) *Pectore* dedit Heindorf. e cod. Glog. et Red. pro vulg. *corpore*.

(8) *quem* scil. *fluvium Eridanum*.

(9) Vers. 362: Δεσμοὶ δ' οὐραῖοι, τοῖς ἰχθύες ἄκροι ἔχονται, Ἄμφω συμφορέονται ἀπ' οὐραίων κατιόντες. D.

(10) Aratus, vs. 402: Αὐτὰρ ὑπ' αἰθομένῳ κέντρῳ τέραος μεγάλοιο Σκορπίου, ἄγχι Νότοιο Θυτήριον αἰωρεῖται. Dav. — *Nepae*. i. e monstri seu scorpii. Sensus est: prope Scorpii fulgentis acumen videbis Aram, quam velus auster flatu permulcet. Wytt.

(11) Sic Heindorf. e cod. Med. Vulgo *propter quae*.

(12) Vs. 438: Ἱππούραια δ' ὑπὸ σφίσι Χηλαὶ ἔχουσιν. Αὐτὰρ ὁ δεξιτερὴν αἰεὶ τανύοντι ἔοικεν Ἀντία δινωτοῖο Θυτηρίου.... Ἀλλ' ἔπι γάρ τε καὶ ἄλλο περαιόθεν ἕλκεται ἄστρον. Ἴδρην μιν καλέουσι, etc. D.

Hic dextram porgens, [1] *quadrupes qua vasta tenetur,*
Tendit, et illustrem truculentus cedit ad aram, [2]
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum,

In medioque sinu fulgens Cratera relucet. [3]
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante-Canem [4] *Procyon Graio qui nomine fertur.*

Haec omnis descriptio siderum, atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus huc et illuc casu et temere cursitantibus [5] potuisse effici cuiquam sano videri potest? An vero alia quaedam natura, [6] mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil magis, [7] quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undi-

(1) *Porgam* pro *porrigam* Veteres dixisse Festus testatur, ut *surgo* pro *surrigo*. Sed Aldina editio non habet *porgens*, sed *pergens*. Id ego non improbo; nam simili modo et alibi *labens*, et *serpens*, et se *portans* dicit. Sed dices, unde regitur τὸ *dextram?* Nimirum a sequentibus *tendit* et *cedit*. Nam *cedere dextram* eleganter dicimus, unde celebre illud in Fabulis *Cedo manum*. Possis tamen *caedit* legere κατὰ δίφθογγον, ut ad Feram referatur, quae Hostia dicitur Hygino. Et hoc veri simile est, licet pugnent codices, quia addit *truculentus*, hoc est σφαγεύς, ab eo fonte, a quo et *trucidare* dicimus. Grot.

(2) Hunc versum sic correctum dedit Heindorf. *Tendit ut illustrem truculentus caedat ad aram.*

(3) Vs. 448: Μέσσῃ δὲ σπείρῃ Κρητὴρ· πυμάτῃ δ' ἐπίκειται Εἴδωλον Κόρακος σπεῖρην κόπτοντι ἐοικός· Καὶ μὴν καὶ Προκύων διδύμοις ὑπὸ καλὰ φαείνει. Ma.

(4) Heindorf. mavult scribi *Ante Canem.*

(5) Vulgo *concursantibus*. Davis. e cod. Elicos. Med. Reg *cursantibus*. Veriorem lectionem Heindorfio praebuerunt codd. Glog. et Red.

(6) Recte sic Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *aut vero alia quae natura.*

(7) Ita cum Heindorfio ex emendatione Walkeri rescripsi pro vulg. *maius*. — *Magis* est in cod. D. a prima manu, teste Mosero. *T.*

que medium locum capessentes, nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quasi quodam vinculo circumdata [1] colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur, et ad medium rapit et convertit extrema. [2] Quocirca, si mundus globosus est, ob eamque causam omnes eius partes undique aequabiles, ipsae per se atque inter se continentur; contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus (idem autem medium et infimum in sphaera est [3]) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequabiliter, neque redundat umquam, neque effunditur. [4] Huic autem continens aër fertur ille quidem levitate sublimis, [5] sed tamen in omnes partes se ipse fundit. Itaque et mari continuatus et iunctus est, et natura fertur ad caelum: cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, qui aether dicitur, [6] et suum retinet ardorem tenuem et nulla

(1) Sic Edd. et scripti plurimi. Vulgo *circumdato.*

(2) Haec item Stoica sunt, secundum quae deus in medio mundo quasi habitans, omnia ad centrum eius trahit, quae vero sunt in superficie eius globi, *vinculo circumdato colligat*, i. e. vincit et convertit. Illud sane, *vinculo circumdato colligantur*, fluxit a Platonis opinione de anima extrinsecus mundum cingente in Tim. pag. 529, A, de qua diximus *ad Eunapium*, p. 64, 65. Wytt.

(3) Hanc lectionem e cod. Glog. recepit Heindorf. Vulgo *id autem medium infimum in sphaera est.*

(4) Annon ex his potuit Newton excogitare systema suum de attractione? *T.*

(5) Recte Davis. hoc recepit in codd. aliquot pro varia lectione adscriptum. Vulgo *sublimi.*

(6) Ita cum Heindorfio scripsi. Vulg. *quae aethra dicitur.* Et *aether* est in Ms. Eliens. Glog.

admistione concretum, et cum aëris extremitate coniungitur.

XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent, et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant.[1] Sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem stellae natura flammeae. Quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis, et ex aquis excitantur: quibus altae renovataeque stellae, atque omnis aether, refundunt eadem, et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut admodum paullulum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumat. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum, humore consumpto, neque terra ali posset, neque remearet[2] aër; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursum animante ac deo[3] renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur.[4] Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur, quarum tan-

(1) I. e. astra ipsa conglobata et rotunda sunt, itaque etiam nituntur versus centrum suum atque hac forma et figura sustentant suam gravitatem. WYTT.

(2) *remanaret* conj. Buherius.

(3) Stoici ignem *animantem esse ac deum* statuebant. Porphyrius apud Eusebium, Praep. Evang. XV, 16: Τὸν δὲ θεὸν οὐκ ὀκνοῦσι (Στωϊκοὶ) πῦρ νοερὸν εἰπόντες. Plutarch. de Rep. p. 1051, F: Χρύσιππος οὐδὲν οἴεται πλὴν τοῦ ΠΥΡΟΣ ἄφθαρτον εἶναι τὸν θεόν.

(4) Ap. Probum et in cod. Eliens. *fieret, denique ornatus oriretur.* Inde Davis *fieret, idemque ornatus oriretur.* — Simplicius in Aristotel. de Caelo, I, 9: Καὶ δὲ ὁ Ἡράκλειτος ποτὲ μὲν ἐξάπτεσθαί φησι τὸν κόσμον, ποτὲ δὲ ἘΚ ΠΥΡΟΣ ΑΥΘΙΣ ΣΥΝΙΣΤΑΣΘΑΙ Ταύτης δὲ τῆς δόξης ὕστερον ἐγένοντο οἱ Στωϊκοί. Numenius, ap. Euseb. Praep. Evang. lib. XV, cap. 18: Ἀρέσκει γὰρ τοῖς Στωϊκοῖς φιλοσόφοις, τὴν ὅλην οὐσίαν εἰς πῦρ μεταβάλλειν, οἷον εἰς σπέρμα, καὶ πάλιν ἐκ τούτου αὐτὴν ἀποτελεῖσθαι τὴν διακόσμησιν,

tus est concentus ex dissimillimis motibus, ut quum summa Saturni refrigeret,[1] media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet, infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae, quem non movet,[2] hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. Age ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus; quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur; obducunturque libro, aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula, tamquam manibus, apprehendunt, atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus,[3] si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus, refugere dicuntur, nec eos ulla ex parte contingere. Animantium vero quanta varietas est? quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant? quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squamá videmus obductas; alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit.

οὐχ τὸ πρότερον ἦν. Adi sis et Plutarchum contra Stoicos, pag. 1075. Davis.

(1) Hoc ex antiquo errore traditum, nam planeta quivis ita est calidus aut frigidus, ut minus magisve a sole distat. Wytt.

(2) *Commoveret* Edd. Mars. Asc. Lambin.

(3) Vulgo additur *brassicisque*, e glossemate scil. quod recte expunxit Heindorf. (assentiente Mosero. *T.*)

Enumerare possum ad eum pastum capessendum conficiendumque, quae sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt,[1] ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu, et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum; alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant: quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant[2] ad pastum.

(1) Cod. Glog. *ita a natura locata sunt*, cod. Red. *ita nata atque locata sunt*.

(2) *Habeant* quod est in Edd. Marsi et Bonon. male probavit Davisius. — Quod placebat Davisio, *habeant*, Heindorf. ne latinum quidem esse censet, quum praecedat *data*, scil. est, et sequantur praeterita *erat*... *vescerentur*.... *dedit*. Priorem vero rationem nullam esse probatum ivimus ad cap. 56 in not., posteriorem si quis non magni momenti esse credet, nos adsentientes habebit. Exhibent illud *habeant* ed. Marsi et codd. G. Oxf. e. et u. Ms. — Heusinger. Praef. ad Offic. p. 53, per enallagen accipit *habebant*, ut sit *habituri fuissent*, laudans patria sui annotat. ad Mall. Theodor. pag. 55. Equidem, ut non nego, latinum esse *habeant*, etiamque elegans ac Ciceronianum: ita amplector lectionem alteram *habebant*. Venuste enim fingitur elephas fuisse ea corporis magnitudine, antequam manum adscisceret. Quod commentum, quo naturae quasi fabrica ante oculos ponitur, continuatur etiam in sqq. *At quibus bestiis erat is cibus*, etc. Lucretii loco nostrum locum adhibuit Lambinus, pag. 144. Cr.

XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia: ut in araneolis,[1] aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant; aliae autem ex inopinato observant, et si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pinna vero (sic enim graece dicitur) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi.[2] Itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae morsu[3] pinna compri-

(1) Nimis, credo, offenditur hac constructione Heindorf. negligentiore quidem illa, neque vero plane inaudita. Neque acceptum esse *in* pro *inter*, vel *ex* ab interpretibus crediderim. Suppleri potest absque nimia difficultate, vel duritie ad verba *ut in araneolis* vel *est*, vel *videmus*. Lenius certe procederet oratio, si scriptum esset *ut araneolis: aliae enim*, etc. hoc facile damus Heindorfio. Sed cur Ciceronem semper corrigamus? Quod item fecit Buherius corrigens: *ut in aran. alias quasi rete texunt, ut si quid inhaeserit, conficiant, alias autem ex inop. observant*, etc. ubi recte offenditur Heind. verbis *alias.... alias*; a qua correctiona parum apta Wopkensium, Lect. Tull. II, 10, vindicare locum voluisse ait ineptiore explicatione, quasi araneae, ut formicae, gregatim operarentur, ut alia hoc, alia illud ad laborem communem conferret. Nihil tamen mutandum; quidni enim (si Aristotelem sequi voluit Cicero, Hist. An. 9, 27, Schneid.) primum *aliae* de feminis, alterum de maribus intelligi possit? Ma. — *Vt in araneolis, aliae*. De hac constructione monui supra ad I, 36. Ca. — Haec nimirum exscripsi, ut appareat, quam intemperanter Viri Critici interdum verba profundant, ubi ne verbo quidem opus esset. *T.*

(2) *Pina vero cum parva squilla* etc. Nobilissimum Chrysippi locum, qui pro fonte est, graece servavit nobis etiam Athenaeus a Davisio laudatus. Tu vide lib. III, vol. I, pag. 349 ed. Schweigh. *Pina* est etiam in Goerenzii libris omnibus de Finibus III, 19, 63. Sicut autem nostro loco Kindervat. ita ibidem Goerenz. recentiorum naturae exploratorum auctoritate utitur, quo eam narrationem explodat. Schneiderus ad Aeliani Hist. Anim. lib. III, cap. 29, cautius in ea re agi voluisse videri potest. At recens Veterum fidem, interpositis experientiae firmamentis, tueri conatus est Iosephus Capere-Latro, Tarenti archiepiscopus. Vide appendicem itinerarii vernaculi, itineris per Germaniam et Italiam facti, auctore Elisa a Recke, vol. III, pag. 331 seqq. Ca.

(3) Vulgo *tum admonita a squilla pina morsu*. Codd. Med. Lincoln. Reg. Red. Gualf. *tum admonita squilla*

mit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu naturae ipsae congregatae sint. [1] Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, [2] quae gignuntur in terra, veluti crocodili, fluviatilesque testudines, quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab his, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt; deinde eas relinquunt et effugiunt sequentes, [3] quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam.

XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quandam, quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent: quae quum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent; id quod [4] ipsa invaderet: eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, [5] easque,

pinae morsu. Vnde Davis. Ern. Heind. dederunt *tum admonita squillae pinae morsu.*

(1) Hanc litem solverunt ii, qui φασὶ συγγεννᾶσθαι αὐτὰ αὐτοῖς καὶ ὡς ἂν ἐξ ἑνὸς σπέρματος γένεσθαι. Vide Athen Deipnos. lib III, pag. 89, E. et 93, F. D. — Walkerus corrigit *natura ipsa.*

(2) Passive accipiendum de eo, quod istae bestiae admirandum habent. Eius significationis exempla collegit Goerenz. ad de Legg II, 12, p. 146. Mox: *veluti crocodili. .. persequuntur* expedivimus supra ad I, 36, *velut ibes.* Cr.

(3) Paulo aliter Manutius, ac Lambinus. Sic enim legunt: *ex quibus pulli orti primum aluntur ab iis, ut a matribus; deinde eas relinquunt, a quibus exclusi, fotique sunt: et effugiunt, cum primum,* etc. Recte quidem, et dilucide: nec tamen erat cur vox *sequentes*, quam habent Victorius et Gruterus, non retineretur. Oliv.

(4) *In quod* mavult Walkerus.

(5) Hanc pelicanorum technam memorant bene multi, quorum testimonia congessit Sam. Bochartus, Hieroz. part. II, lib. II, cap. 24. At erodiis eam adscribit Plutarchus, Solert. Anim. p. 967, D. qua in re

quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. Ranae autem marinae dicuntur[1] obruere sese arena solere, et moveri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque,[2] quis potest non mirari? Grues quum loca ca-

philosophum Chaeronensem lapsum censet Ferd. Pintianus ad Plinii Hist. Nat. lib. X, cap. 40. At Bochartus ἐρωδιῶν *ardearum* nomine *pelicanos* eum censet intelligere. Verum tamen ardeas cum pelicanis confusas non esse patet ex Aeliani Hist. Anim. lib. III, cap. 24, quem locum laudavit ipse vir summus: alium vero praetermisit, qui rem plane conficit. Is exstat Hist. Anim. lib. V, cap. 35: Ὁ ἐρωδιός, inquit, τὰ ὄστρεα ἐσθίειν δεινός ἐστι, καὶ μεμυκότα αὐτὰ καταπίνει, ὥσπερ οὖν οἱ Πελεκᾶνες τὰς κόγχας. Hinc inanes esse tam Bocharti quam Pintiani suspiciones liquet. Vide et Philen. de Anim. c. 9. Plutarchus ostrea tantum et conchas miscuit. D. — *Platalea... invaderet. Eademque haec avis... esculenta.* Vide Davis. Aristotelis locus est Hist. Anim. X, 40 (41); Plinii, Histor. Natur. X, 40, vol. I, p. 576 Hard. Cui et ipsi ea avis dicitur *platea*. Conf. Aristotelem, qui fertur, in Mirabb. Auscult. cap. 13, ibique Beckmann. p. 38. Ad priorem autem ipsius Aristotelis locum Schneiderus, tom. IV, p. 79, ita: *Originem latini nominis diverse scripti in Plinio et Cicerone indagare hodie vix licet; videtur tamen ab aedea latirostri ductum esse, et ipsa narratio ad hanc avem fuisse a pelecane translata. Altera, id est, prior Ciceronis narratio, eidem avi, plataleae vel platene appellatae, convenire non videtur, sed diversae, quam nescio qua similitudine nominis vel rei inducti scriptores eum πελεκᾶνι confudisse videntur.* Haec Schneiderus V. C. Beckmannus autem l. l. similia iis, quae prior Tullii narratio habet, de *Laro parasitico* Linnaei narrari, monet; quae avis aliis *Cataractes parasitus* dicatur. Idem vir doctus fabulas attigit de pelecane, qui pullos suos sanguine in vitam revocare tradatur. Cr.

(1) Antigonus Carystius, Hist. Mirab. cap. 52: Τῶν ἰχθύων δὲ τὸν ἁλιέα καλούμενον βάτραχον θηρεύειν τὰ ἰχθύδια τοῖς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀποκρεμαμένοις, ὧν τὸ μὲν μῆκός ἐστι ΤΡΟΧΟΕΙΔΕΣ, ἐπ' ἄκρου δὲ προσκείμενον, ὥσπερ δέλεαρ, στρογγύλον· ταῦτ' οὖν, κρύψαντα ἑαυτὸν, προτείνειν. Quid sit μῆκος τροχοειδὲς, nemo dixerit. Leg. ὧν τὸ μὲν μῆκός ἐστι ΤΡΙΧΩΔΕΣ, prout est apud Aristotelem, Histor. Animal. lib. IX, c. 37. Vide sis et Plinium, Histor. Nat. lib. IX, cap. 42, et Aelianum, Hist. Anim. lib. IX, cap. 24. Dav.

(2) *A quo pleraque*; nimirum *sunt animadversa*. Hoc ob I. F. Gronovium adnoto, qui deleto commate

lidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quem [1] grues efficiunt, ea tamquam a puppi, ventis adiuvatur: haeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt. Quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet cui innitatur, [2] revolat, ut ipse quoque quiescat; et in eius locum succedit ex iis, quae acquierunt: [3] eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. Multa eiusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. Atque illa mirabilia.

L. Quid ea, quae nuper, [4] id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione

legit, *a quo pleraque quis potest non mirari*; et addit, hoc est, *cuius pleraque*. Vide doctissimum virum ad Livii lib. XXVII, cap. 5. Apertus quidem est error, sed primario reipubl. literariae civi non exprobrandus, uti nec Cl. Cortio, qui eumdem errorem erravit ad Sallustii Iugurth. cap. 31. Dav.

(1) Sic cod. Glog. Vulgo *quam*.

(2) Ita Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *non habet ubi nitatur*.

(3) Lambinus addidit *proxima*. Sed quod in codd. Eliens. Med. est *quae assequitur*, Davis. conj. *quae eam sequitur*. Heindorf. autem mavult *et in eius locum succedit, quae eam sequitur ex iis quae acquierunt*. — Alii sic interpungunt et legunt: *ut ipse quoque quiescat. In eius locum ...* — Basilium, Ambrosium et Cassiodorum huiusce rei testes vocavit eruditissimus Bochartus, Hieroz. part. II, lib. I, cap. 11, p. 74. Addas licet haec Eustathii in Hexaem. pag. 28: Οἱ δὲ γέρανοι ὁμοῦ πᾶσαι ἐξ ἴσου ἵπτανται, μία δὲ προηγεῖται αὐτῶν, καὶ τακτόν τινα χρόνον προηγησαμένη, εἰς τὸ κατόπιν περιελθοῦσα τῇ μετ' αὐτὴν (leg. μεθ' αὐτὴν) τὴν ἡγεμονίαν τῆς ὁδοῦ παραδίδωσιν. Dav.

(4) Dixerat Balbus, maximam esse ingeneratam animantibus conservandi sui a natura custodiam: hic memorat, ostensa illis esse curandi sanandique corporis ea remedia, quae homines vix longo post tempore invenerunt. Supplenda est phrasis vocibus aliquot, quarum absentia nullam obscuritatem affert, quoniam facile videt lector eas abesse. Quid? inquit; annon eas bestiae iam inde a primordio norunt

canes, purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant.[1] Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere; quo quum essent usae, non morerentur: capras autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra metum et vim suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur; atramenti effusione sepiae, torpore torpedines. Multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt.[2]

LI. Vt vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut sem-

adhibentque rationes curandi sui, quas medicorum ingenia nuper invenere. *Nuper* dico. Etsi enim ante aliquot saecula ess artes repererint medicorum ingenia: tamen potest dici nuper admodum repertas esse, si ratio habeatur longissimi temporis, ex quo bestiae illas habent. Habent scilicet a natura ipsa traditas. *Anon.*

(1) In magna varietate lectionum, quas Heindorfius enotavit, ipse statuit ita legendum h. l. *atque illa mirabilia, quod quae ... reperta sunt, vomitione canes, purgatione alvi ibes se Aegyptiae curant.* — Duo sunt remedia, quae medici e belluis (ut ferunt) didicere, et utraque ad corpora purganda accommodata: unum scilicet vomitus, quod a canibus, quum eos herbula quadam perpurgari conspexissent, acceperunt: alterum, clyster, ab Ibi aegyptis, videntes eam marina aqua per inferiores partes se abluere. Exponebat igitur ea nunc Cicero: sed in hac, quam habemus, scriptura, confusa sunt et perturbata omnia. Itaque rectius esse putavi, hunc locum, quemadmodum in priscis libris est, describere. Vict.

(2) Idem Beckmann. ibidem pag. 41: *Animal a Linnaeo* putorium, *a Buffono* le conepate *dictum, quod in America septentr. degit, quando ab hominibus, vel canibus, vel hoste quocumque exagitatur, primum se in pedes dat et fuga salutem petit; sed deinde viribus defectum, quando effugium omne praeclusum videt, urinam cum alvo foetidissimo subito et vehementer in insequentem emittit, atque hoc modo hostem effugere conatur.* Idem vir doctus nec Tullii nostri locum neglexit. Cr.

per essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra, [1] aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur; idque semen inclusum est in intima parte earum baccarum, quae ex quaque stirpe funduntur; iisdemque semiuibus et homines affatim vescuntur, et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem generis earum [2] appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt: quod perpetuitatis causa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum, et ad concipiendum aptissimae; et in mare, et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque *satum* [3] fingit animal: quod quum ex utero elapsum

(1) Controversae lectionis lenissimum remedium putabat Ernest. si *a terra* adiungatur verbo *altae*: quae *altae a terra*, quum adulevere terrae nutrientis succo, *aut radicibus*, *aut stirpibus continentur*. *Radicibus* continentur plantae, olera et similia, *stirpibus* arbores: nisi pro *aut* malis *ac*, quod sequentia videntur suadere, in quibus tantum stirpium mentio. Heindorfius vulgatam incommodam credit, quod ad vocem *altae*, et absurdam, quod ad verba *aut radicibus aut stirpibus*, quasi non, quae plantae *radicibus* a terra continentur, eaedem *stirpibus* quoque continerentur. Pro *altae* ed. Marsi habet *alte*. Cod. Red. cum cod. Reg. facit, omittens hanc vocem, et ita noster cod. O. Verba *altae aut radicibus* et alterum *aut* Davisius uncinis circumdedit, Heind. plane delevit, dedilque *quae a terra stirpibus continerentur*, monens *radicibus* esse esplicatoris cuiusdam, et *altae* ortum esse posse, quia forte verbo *stirpibus* superscripserit *al. radicibus*. Probam lectionem a Davisio propositam et ab Heindorfio receptam, habent nostri codd. B. C. D. H. I. La. (a pr. manu, nam secunda vulgatam adscripsit) et N. Ms. — *Aut radicibus* etc. Radix variis fibris, ac quasi ramulis per terras se diffundit: stirps radici truncum committit. G. I. Vossius in *Etymolog.*

(2) Ita cod. Glog. Red. Vulgo *earum generis*.

(3) Ita correxi vulg. *septum* Grut. conj. *coeptum* (quod placuit Davisio et Oliveto), Heindorfius *conceptum*; *septum* frustra defendit Ernestius. — Pro Grutero et Davisio stat quodammodo cod. O. in quo est *ceptum animal*, quod etiam Heindorfius

excidit, in iis animantibus,[1] quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit; eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae: quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere?[2] Etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt. Facile enim illa aqua et sustinentur, et fetum fundunt.[3]

LII. Testudines autem et crocodilos dicunt,[4] quum

in suas partes trahere possit. Tum in verbis *elapsum excidit* pleonasmum esse ait Ernestus, vultque *elapsum exiit*, quo merito non opus esse dicit Heind. Mr. — *Elapsum excidit* recte tuetur Heine. Tu vid. Virg. Aen. VII, vs. 310: *Lapsa cadunt folia*. Proxime supra attende illa: *Partes corp. et ad procreandum et concipiendum aptissimae*. Honeste; ut *genitalia membra*, quae aeque honeste dicuntur, docente Ruhnkenio ad Rutil. Lup. pag. 61. Cr.

(1) *Animalibus* cod. Red. et Glog. idque recepit Heindorf..

(2) Aristoteles, Polit. lib. I: *Τὰ μὲν συνεκτίκτει τῶν ζώων τοσαύτην τροφὴν, ὡς ἱκανὴν εἶναι, μέχρις οὗ δύνηται αὐτὸ αὑτῷ πορίζειν τὸ γεννηθέν* Vrsin. — Voces *ad eum finem* supervacaneae Grutero videntur, nec iis omissis, latinam fore orationem diffiteor. Nullo tamen modo sunt delendae; nam noster id extulit plene, quod alibi passim ἐλλειπτικῶς dicitur. Sic rursus in Verrem, Act. I, cap. 6: *Ea mansit in conditione atque pacto usque ad eum finem, dum iudices reiecti sunt*. Ibi quoque eadem verba *profani quiddam resipere* statuit ille vir eruditus. Sed hi loci se mutuo tuentur. Cornelius Nepos, XV, 2: *Exercebatur... ad eum finem, quoad stans complecti posset*. Non dispari ratione Hyginus, Poet. Astron. III, 40: *Quae ad figurationem siderum pertinent, ad hunc finem nobis erant dicta*. Dav.

(3) Buherius conj. *facile enim illa et aqua sustinentur et fetum fundunt*. Heindorfius mavult *facile enim illa ita aqua sustinet, ut fetum fundant*.

(4) Hisce consentanea tradunt Plutarchus de Solert. Anim. pag. 982, et Aelianus, V. H. lib. I, cap. 6. Tam vero testudines quam crocodilos *ovis*

in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere. Ita et nascuntur, et educantur ipsa per sese. Iam gallinae, avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosve construunt,[1] eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos quum excluserunt,[2] ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. Accedit *etiam* ad nonnullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum sollertia[3] et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt.[4] Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum, atque abundantiam, aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos ad serendum agros[5] relinquit. Mesopotamiam

incubare tradunt Aristoteles, Histor. Anim. lib. V, cap. 33, et Plinius, Hist. Natur. lib. IX, cap. 10, ac lib. X, cap. 62. Insuper notarim, Ms. Reg. *corcodilos* exhibere: quod haud temere damnandum; licet Graeci semper κροκοδείλους dicant. Certe nonnullorum poëtarum latinorum versus sine hac literarum transpositione non constant. Omnino vide Marq. Gudium ad Phaedri lib. I, fab. 25. D.

(1) Sic Buherius. Vulgo *nidosque*. Cod. Red. *nidosque*. Ern. *nidos*. — Deinde *constituunt* cod. Glog. edd. Marsi et Asc. *T.*

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. id. Marsi et Asc. Vulgo *excluserint*.

(3) Vulgo *etiam sollertia*. In cod. Glog. *et sollertia*. Particulam *etiam* cum Heindorfio h. l. delevi. Ernestius illam post *accedit* deleverat. — Superius Goer. tuetur *nonnullarum*, quod Tullius animantes femineo genere dixerit, ac sic fere loqui soleat, ubi bestias hominibus opponat. Cod. noster G. tuetur h. l. masculinum. Cr.

(4) Sic Lucretius, lib. V: *At levisomna canum fido cum pectore corda, Et genus omne quod est veterino semine partum, Lanigeraeque simul pecudes, et bucera saecla, Omnia sunt hominum tutelae tradita....*

(5) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo *et oblimatos agros ad serendum*.

fertilem efficit Euphrates: in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium [1] dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum; multos fertiles agros, alios aliorum fructuum.

LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia tamque iucunda gignit? neque ea uno tempore anni; ut semper et novitate delectemur et copia. Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias? [2] quorum flatu nimii temperantur calores; ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereuuda sunt: et tamen multa dicuntur. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates; aestus maritimi mutuo accedentes et recedentes; [3] montes vestiti, atque silvestres; salinae ab ora maritima remotissimae; medi-

(1) Schutzius, *frumenti et similium* cum Maoutio, Lambino, aliisqoe. *T.* — Probum iudico illud *similium*. Ita enim solent veteres scriptores facere, ut, quum peregrinarum terrarum proventus describant, indigenarum rerum similitudinem adhibeant. Strabo lib. XIV, pag. 1017: in Indiae, ait, regione nasci σῖτον αὐτοφυῆ πυρῷ παραπλήσιον. Conf. etiam Plinium, Hist. Nat. lib. XVIII, cap. 9; Theophrast. Histor. Plant. lib. IV, cap. 5, ne plura congeram. Cr.

(2) Heindorfio suspectum est *Etesias*, quia hic ventorum in genere utilitas potius commemorari debuerit. Sed potuit Cicero *Etesiarum* exemplo uti, Italis praecipue ad calores temperandos, et ad navigationem in Graeciam utilium. Cf. Plin. Hist. Nat. II, 47. Senecae Quaest. Nat. V, 10, 17, 18.

(3) Sic legendum puto cum Heindorfio ex cod. La., teste Mosero. *Mutuo* a secunda manu superscriptum legitur in cod. Glog., eodem teste. Vulgo *multum accd.* quod ab omnibus reiicitur. Olivet. Lescalop. et Schutz. *tum acced.*, *tum reced.*, nimia fortassis licentia; Davis. et Willemb. legunt *mutuum* proplus a vulgata scriptura. *T.*

camentorum salutarium plenissimae terrae; artes denique innumerabiles, ad victum et ad vitam necessariae.[1] Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

LIV. Hic quaerat[2] quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum[3] molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? nihilo probabilius,[4] deos mutorum[5] et nihil intelligentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt dii et homines; quibus profecto nihil est melius. Ratio est enim, quae praestat omnibus. Ita fit credibile, deorum et hominum causa factum esse mundum, quaeque in eo sint, omnia. Faciliusque intelligetur,[6] a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu; ad haec omnia percipienda os est aptissimum,

(1) Heindorfius fatetur se non intelligere, quomodo, ubi de naturae ipsius, non de hominum operibus agatur, hic *artes* potuerit auctor subiungere. Sed ideo subiunxit, quod pleraque illa dona naturae minus utilia essent, nisi artes accederent. cf. de offic. II, cap. 3.

(2) Sic Walkerus e cod Reg. quod cum Heind. recepi. Vulgo *sin quaerat*. Cod. Glog. *sed quaeret*, cod. Red. *si quaerat*.

(3) Cod. Glog. *tanta rerum*.

(4) Heindorf. dedit *nihilo id probabilius*.

(5) Vulgo *mutarum*. At *mutorum*, quod est in cod. Eliens probavit Davis. idque cum Heindorfio, qui idem in cod. Glog. invenit, recepi.

(6) Heindorf. e cod. Glog. recepit *facilius autem intelligetur*

quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis [1] manditur atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini [2] vocantur: quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus; quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte [3] tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. [4] Ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, [5] quod devoratur, dilatantur; quae autem supra, contrahuntur. Sed quum

(1) *Constitutis* praeferebat Davis. idque est in codd. Eliens. Glog.

(2) Cod. Glog. *canini*.

(3) Vulgo *quae accepta sunt; oris utraque*. Manut. et Lambin. *quae accepta sunt ore. Is utraque*. Quod recepimus, primus dedit Heindorf. — Ad Lambini et Manutii lectionem addidit Heind. unum vocabulum *oris*, quod excidisse putat, quum oculus librarii ab eodem verbo bis posito ad alterum aberraret; scripsitque, *quae accepta sunt ore Is oris utraque ex parte*. Quod quamquam non displicet, tamen Heind. hoc quoque loco nimis perspicuitatis studiosus apparet. Igitur in illorum duumvirorum emendatione acquiescere possemus; quis enim, quaeso, alias tonsillas intelliget, postquam modo praecessit *ore*? Sed animum explet et genuina videtur editionis Bas. lectio, ubi est, *quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt; et oris utraque ex parte tonsillas attingens*, etc. Ma. — *Oris* expunxi, quod additum ab Heind. retinuit Schutzius. *T*.

(4) Heindorfio non placet Davisii *deglutit*, quod nec mihi satisfacit. Conieceral primum *depressum* pro *depulsum*; nunc utrumque et *depulsum* et *depellit* sanum ei videtur, post hoc vero excidisse credit *inferius*, utpote absorptum a sequente *ipsius*. Possit etiam aliquis verba *depulsum et* pro insititiis habere, et scribere *quum quasi detrusum cibum accepit*. Sed ampliandum videtur. Mr. *Depellit* non satis convenit h. l. quia hoc iam dictum erat nomine *depulso*: itaque haud inepte coniecit Davisius *deglutit*. W.

(5) Heindorf. e cod. Glog. *infra quam id*. — Aliter legitur hic locus in manuscriptis: *Quae sunt infra, in quas id quod devoratur descendit*. Vrs. — Vrsini conj. Heind. non placet, nec eam probo; ego coniicerem: *quae... id, quo devoratur*. Mox *paullo supra*. In vocula *supra* adverbii vim monstravit Bauer. ad Sanctii Minerv. lib. 1, pag. 478, not. Mox: *respiret et reddat*. Attende soni similitudinem, et confer etiam Gudium ad Phaedri fab. I, 2. Cr.

aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat: tegitur quasi quodam [1] operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. [2] Sed quum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum; pulmones autem ex aëre extrinsecus [3] spiritum adducant; in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa, arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit: ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo, et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur.

LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam, et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum respiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem et alvo [4] secretus a reliquo cibo succus

(1) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulg. *quodam quasi operculo.*

(2) In codd. Davisii scriptum: *quod ob quam causam datum est, nisi quod si in eam cibi forte incidissent;* unde Davisius coniecit legendum, *quod ob causam datum est, nisi ne... incidisset.*

(3) Vulgo inepte *pulmones autem et cor extrinsecus.* Pro *cor* in cod. Glog. legitur *aër*, unde Heindorfius eam lectionem eruit, quam in ordinem recepimus. Neque vero ei obstat quod cap. seq. pars quaedam animae i. e. aëris concipi dicitur parte cordis, quae ventriculus appellatur. Hoc enim loco tantum de alvo et de pulmonibus agitur.

(4) Quam *alvum* dixit Tullius, alii fere *ventriculum*, nos vulgo *stomachum* vocamus. Sed quorsum perti-

is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur [1]) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur, eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. [2] Ab eo cibo quum est secreta bilis iique humores, qui ex renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdem portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus, in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque [3] perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est: sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniu-

neat *stomachi* mentio, nullus equidem adsequor. Omnis enim cibus in *stomacho* concoctus, tandem in intestina decidit: eius autem partes crassiores egeruntur, quum ex tenuioribus fiat chylus. Cuncti Pall. ut et Reg. Mediol. Cantab. Bonon. 1494, particulam copulativam praetermittunt; unde vocem proxime sequentem pro glossa habendam esse (nam *alvi* nomine passim veniunt *intestina*) non inanis est suspicio. Itaque rescribendum puto: *Ex intestinis autem secretus a reliquo cibo succus is, quo alimur, permanat ad iecur.* Hoc sane modo clara sunt omnia. Et ita statuere Veteres. Vide Aristotelem de Part. Anim. lib. III, cap. 7; Nemesium de Natur. Hom. cap. 23, pag. 202 seqq. Lactantium de Opif. Dei, cap. 11, 16, 17; Ambrosium de Arca et Noë, cap. 11, n. 28, et Athenagoram de Resurr. cap. 5, pag. 157. Recentiores tamen anatomici rem se secus habere retexerunt. Vide Cl. Clerici Physic. lib. IV, cap. 9, 2, seqq. D. — Quae uncinis incluserat Dav. verba *et alvo*, eiecit Heind. auctoritate cod. Glog. praesertim quum copulam *et* omittant fere omnes codd. Verba *a medio intestino* Ernest. explicat graeco vocabulo μεσεντερίῳ. Ms.

(1) Sic Heindorf. e codd. Red. Lincoln. Med. Eliens. Vulgo *appellant*.

(2) *Dilapsus* Gruter. — Restituit Heind. scriptionem *dilapsus*, quam omnes fere libri exhibent, ut aptissimam, quum de cibo (*chylo* explicat Ern.) per varias vias a iecore diffuso sermo sit. *Dilapsus* habent libri Heind. et nostri omnes, exceptis cod. I. ubi est *lapsus*, et ed. Bas. quae exhibet *delapsus*. Ms.

(3) *Coactusque* Grut.

cunditatis oratio. Illa potius [1] explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab ipso spiritu,[2] deinde a concitatione [3] pulmonum; ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant: cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias.[4] Vtraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid dicam de ossibus? quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos [5] accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tracti et profecti,[6] in corpus omne ducuntur.

(1) Ernestius referebat *illa* ad antecedentia de pulmonibus, Recte vero Heindorf. illud ut saepe ad sequentia referendum esse monuit.

(2) Sic Heindorf. ex edd. Mars. Ascens. At Davis. e codd. Eliens. Med. cum Victorio dedit *ipso ab spiritu*. Vulg. *ab eo spiritu*.

(3) Ita Heindorf e cod Gothofr. In edd. vett. ut Mars. Asc. et in codd. Lincoln. Med. Guelf. Reg. *coagitatione*, cod. Glog. *a coagitatione*, cod. Red. *agitatione*. Victor. *contagione*, quod in codd. Pall. 1, 2 repertum receperunt Gruter. Ern.

(4) Hic est Veterum error, quod sanguinem tantummodo in venis, in arteriis autem solum aërem meare statuerunt. Atqui sanguis movetur per utrumque genus, per arterias et per venas, sed per arterias vehementius, quippe per has a corde in omne corpus propellitur; per venas lenius, quippe per has e corporis extremitatibus ad cor redit: non mirum ea de re graviter veteres philosophos erravisse: etenim circulationem sanguinis primum Britannus medicus Guil. Hervaeus anno circiter 1630 invenit. WYTT.

(5) *Fingendos* conj. Heindorf.

(6) Sic e Buherii emendatione ediderunt Davis. Ernest Heind. (quam praeter ed. Ascensianam firmat iam etiam ed. nostra Basil. Ms.) Vulgo *tractae et profectae*.

LVI. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a diis,[1] quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos constituerunt,[2] ut deorum cognitionem, caelum intuentes, capere possent. Sunt enim in terra[3] homines non ut incolae[4] atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tamquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi, tamquam speculatores, altissimum locum obtinent: ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. Et aures[5] quum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris consecutae[6] sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis[7] iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus, omnesque nimios[8] et frigoris et caloris appulsus sentire possemus. Atque ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea,

(1) Sic Heindorf. (et olim Victorius) e cod. Glog. et Red. Vulgo *a deo*.

(2) Ita cod. Glog. unde Heindorfius recepit. Vulgo *constituit*.

(3) Sic Davis. Vulgo *e terra*.

(4) Heindorf. coniicit *non modo incolae*.

(5) Heindorfius mavult *etiam aures*.

(6) Ita cod. Eliens. Glog. Red. quod probavit Davis. Heindorf. recepit. Vulgo *vicinitates oris secutae sunt*.

(7) *Poculentis* Davis.

(8) *Nimios* Heindorfius delendum censuit, quia *appulsus* ut lenius opponatur *ictibus*.

quae profluentia necessario tetri essent aliquid habitura;[1] sic natura res similes procul amandavit a sensibus.

LVII. Quis vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? Quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum[2] perlucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur.[3] Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et adspectum, quo vellent, facile converterent. Aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupilla[4] vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet; palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, et aptissime[5] factae *sunt* et ad

(1) Similem naturae solertiam observat Xenophon. Memor. lib. I, cap. 4, 6: Επεὶ δὲ τὰ ἀποχωροῦντα δυσχερῆ, ἀποστρέψαι τοὺς τούτων ὀχετούς, καὶ ἀπενεγκεῖν ᾗ δυνατὸν προσωτάτω ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων. Ambrosius, Hexaem. lib. V, cap. 9, n. 72: *Decore creator noster ductus reliquiarum a vultu hominis avertit, ne, dum alvum purgamus, inquinaremus adspectum.* Vide sis eumdem de Noë et Arca, cap. 8, n. 24, ac Offic. lib. I, cap. 18, n. 78, ac Cyrillum Hieros. Cat. IV, § 22 et alios multosque recenseam. Ma.

(2) Heindorfius *primum* hic repetitum delevit.

(3) Lambin. Davis. *continerent.* — Non probat Heind. Lambini emendationem, cui assentiebatur Dav., *continerentur* apte dici contendens de membranis illis ita firmis, ut non rumpantur. Ma.

(4) *Pupilla* et mox *pupillas* dedit Heindorf. ex edd. vett. et codd. Glog. et Red. Vulgo *pupula* — *pupulas.* — Olim *pupilla.* Veneti *pupula*: illud autem alterum diminutivum fuerit, ut *cista, cistula, cistella.* Sed *pupulam* dicunt, quam Graeci κόρην, nigrum in oculo. Camer. — Hac forma (*pupula*) utitur etiam Lucretius, III, vs. 411, ubi cf. Lambinum. Plura autem de scriptura disputat Oudendorp. ad Apuleii Metam. III, 57, p. 215, qui Horatio, Ovidio ipsique Apuleio hanc scripturam *pupula* vindicat. Et quidni vindicemus etiam Tullio, quum libri scripti haud pauci addicant? Etiam Fronto de feriis Alsiensib. tom. I, p. 491 ed. princ. *Ad* pupulas *hominum et palpebras incurrere.* Ca.

(5) Sic recte Heindorf. Vulgo abest *et.* — Deinde *sunt* tacite addidit Schutzius, ut puto; abest enim in editionibus quas inspexi. *T.*

claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum: quibus et apertis, oculis si quid incideret,[1] repelleretur; et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremur, utrique [2] tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae, leniterque [3] eminentes. Nasusque [4] ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. Auditus autem semper patet: eius enim sensu etiam dormientes egemus; a quo quum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit; quod posset,[5] si simplex et directum pateret. Provisum etiam, ut si qua minima bestiola conaretur irrepere, [6] in sordibus aurium, tamquam in visco, inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi causa factae, [7] tutandique sensus,

(1) Sic recte Buherius censuit interpungendum. Vulgo *quibus, et apertis oculis, si quid incideret.*

(2) Vulgo legitur *ut qui.* — *Qui* in Ascensiana editione non comparet. Lego *ii*, vel *hi*, *tamquam involuti quiescerent*. D. — Ernestus primum delenda censebat verba *ut qui*, postea vero ad Davisii rationem se adplicabat. Ms.

(3) Sic Walker. Heindorf. Vulgo *leviterque.*

(4) Ita Victor. item Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *Nasus.*

(5) *Quod posset* vulgo omissum addidit Heindorf. e cod. Glog. — Neque vero peior est ea, quam codd. G. et K. repraesentant, lectio: *intrare possit, uti si simplex et dir. pateret;* immo illam pro interpretamento huius paullo difficilioris habeo. Ms. — Ex horum codicum lectione glossatoris additamentum erui posse videtur; scripserat fortasse aliquis in margine alicuius codicis *quod posset utique si simplex* etc. Fluidior sane oratio, his omissis, exsisteret. An potius haec pro Tullianis habenda? Videant acutiores. *Typ.*

(6) Sic Claud. Puteanus teste Grutero correxit: idque cum Heindorfio recepi. Vulgo *irrumpere.*

(7) Post *factae* cod. Glog. et Red. addunt *sunt;* unde Heindorf. conicit

et ne adiectae voces laberentur atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos [1] habent introitus, multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus. [2] Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu; et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere; humoremque semper habent ad pulverem multaque alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est: ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum.

LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa [3] cernunt subtilius; colorum enim [4] et figurarum venustatem atque ordinem, et, ut ita dicam, decentiam, oculi iudicant: atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt; iratum, propitium; laetantem, dolentem; fortem, ignavum; audacem, timidumque cognoscunt. Aurimque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tibiarum nervorum-

legendum: *Extra autem eminentes quae appellantur aures et tegendi causa factae sunt.*

(1) *Quasi corneos* recepit Heindorf. e codd. Glog. Red. Eliens. — *Corneolos . . . introitus.* Est enallage diminutivi, seu figura, qua ex duobus nominibus alterum in diminutivo positum pro altero exstat: velut h. l. dicendum erat, *parvulos introitus corneos*, et *introitus* erat ponendum diminutivo. Sic item dicitur *aureolus liber* pro *libellus aureus*. Wytt.

(2) Quibus naturis? Hoc est, naturalibus qualitatibus, duritie scilicet, qualis est in corneolo introitu, et flexuosa obliquitate. Lescal.

(3) Walkerus malebat *multo*. Davisius *cuncta*.

(4) Sic ex Heindorfii coniectura rescripsi pro vulg. *colorum etiam*.

que cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta:[1] candidum,[2] fuscum; laeve,[3] asperum; grave, acutum; flexibile, durum: quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item, et gustandi pariter et tangendi[4] magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos, plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint.

LIX. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari vellem,[5] Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres? quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et

(1) Si quis haec cogitet, mecum (opinor) censebit Ciceronem non bis de *voce* in eadem sententia locutum esse; statuetque priora verba *et in vocis* locum non suum occupasse. En totum locum eo modo, quo scripsisse Ciceronem credo: *Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium; quo iudicatur et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio; et* in *vocis* (scilicet cantibus) *genera permulta, canorum, fuscum*, etc. Peaac.

(2) Sic Heindorf. e Davisii correctione. Vulg. *canorum*. — Suetonius, Nerone, c. 20: *Quamquam exiguae vocis et fuscae*. Quintilian. lib. XI, c. 3, p. 715: *Hic etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit, mire facit. Canorum* tamen, ut recte vidit Lescaloperius, haud commode *fusco* potest opponi: nec tamen in Ciceronem, sed in librarios, culpa videtur reiicienda. Lego itaque *candidum, fuscum*; et tum demum utraque vox, ut par est, a coloribus erit ad sonos translata. Plinius, Histor. Natur. lib. XXVIII, cap. 6: *Venere vox revocatur, quam e candida declinat in fuscam*. Quintilianus, lib. XI, cap. 3, p. 693: *Nam est et candida et fusca vox*. Sic etiam ΛΕΥΚΗΝ et ΦΑΙΑΝ dicunt Graeci. Dav.

(3) *Lene* ex edd. vett. et aliquot Mss. dedit Heindorf.

(4) Heindorf. e codd. Glog. Maffaei et Lamb. recepit *et gustandi et pariter tangendi*.

(5) Ernestius *disputem .... velim*. — Heind. contra ex cod. Red. recepit *disputarem.... vellem*, quod unice verum existimat. Ampliandum videtur. Ma.

comprehensio esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione,[1] concludimus; singulasque res definimus circumscripteque complectimur: ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit; qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus, et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus? Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis, quam est praeclara,[2] quamque divina? quae primum efficit, ut ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit; haec a vita immani et fera segregavit.[3] Ad usum autem orationis, incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium a mente ducens percipitur et funditur.[4] Deinde in ore sita lingua

(1) Heindorfio verba *videlicet quid ex quibusque rebus efficiatur idque* spuria esse videntur, cui tamen haud assentior.

(2) Cod. Glog. *quam praeclara est* quod recepit Heindorf.

(3) Eliens. habet, *haec autem vitam humanam et feram segregavit*. Si huic lectioni plures faverent codd. rescriberem, *haec vitam humanam a fera segregavit*. Vide Ciceronem de Orat. lib. I, cap. 8. At quum reliqui libri vulgatam servent, nihil novandum censeo. Dav. — Servandam existimat Heind. vulgatam, nisi quod ex cod. Glog. ubi est *haec eadem vitam humanam et feram segr.* pro *eadem* coniicit *demum*. Mr.

(4) Ducit vox principium a mente. Quid est enim vox humana? cogitatio, ut ita dicam, sono vestita. *An.*

est, finita dentibus. Ea vocem, immoderate profusam, fingit et terminat; sonosque [1] vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentes, et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, [2] chordarum dentes, nares cornibus iis, [3] qui ad nervos resonant in cantibus.

LX. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles commissuras et artus, nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum, apta manus est, admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta, vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, adinventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus [4] omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus; urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. Iam vero *operis* [5] ho-

(1) Sic Lambin. — *Quae sonos vocis.* Sic omnes libri; nihilominus tamen haud ita scripsit Cicero. Non male quidem D. Lambinus, verbis transpositis, edidit: *terminat, sonosque vocis.* Optime vero reposueris: *terminat, atque sonos vocis.* In Veterum monumentis saepius accidit, ut ex syllabis repetitis omitteretur una. Dav. — Wopkensius, Lectt. Tull. 2, 13, multis allatis exemplis id probatum ivit de quo nemo dubitabat, apud Latinos saepe pronomen relativum inchoare periodos; distinctionem igitur maiorem poni vult post *terminat,* ut *quae* sit id. quod *haec.* Quod merito displicebat Heindorfio, qui vix se abstinuisse ait, quominus invitis libris omnibus Davisii lectionem reciperet, quae sane optima videtur. Mr.

(2) *Nostri.* Stoici.

(3) Cur non dixit *nares cornuum eorum,* etc. nam debebant etiam ἀσυνδέτως deinceps consequi similes casus; *linguam plectri similem; chordarum, dentes; nares cornuum eorum,* etc. Notandus igitur locus, cuius similem me apud Lucretium reperire et notare memini lib. IV sub extr. Lamb. — Schutz. refragantibus editis plerisque, *cornibus iis quae.* T.

(4) *Opificibus manibus* ex emendatione Walkeri recepit Heindorf.

(5) Optime sic Lambin. Vulgo

minum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa ferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. [1] Et praeterea vescimur bestiis et terrenis, et aquatilibus, et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus; nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur; [2] nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras; arborum autem consectione, omnique materia, et culta, et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis septi frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus; nos fruges

operibus. Manus enim cum *operis* s. ministris comparantur. — Davisius vulgatam exemplis fulcit. *T*.

(1) I. e. quae tradantur vetustati, i. e. serventur condimentis. Dubium videri possit, utrum hic legendum sit *condita* an *cóndita*, i. e. reposita, servata. Prius tamen verius videtur, quia Veteres ad servandos fructus vel cibos eos condire solebant vel sale, vel melle, vel alia materia. Wytt.

(2) Pro *utimur*. Vid. De Invent. II, 7. Lactant. Div. Instit. I, 6. *T*.

serimus, nos arbores; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. Quid vero hominum ratio? non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus; defectiones solis et lunae cognitae, praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus, accipit ab his cognitionem deorum; ex qua oritur pietas: cui coniuncta iustitia est, reliquaeque virtutes, e quibus vita beata exsistit par et similis deorum; nulla re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna.

LXII. Restat, ut doceam, atque aliquando perorem,[1] omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata. Principio ipse mundus, deorum hominumque causa factus est; quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt.[2] Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque: soli enim ratione utentes, iure ac lege vivunt. Vt igitur Athenas et Lacedaemonem,

(1) Cicero aliter posuisse videtur, sic: ut aliquando perorem et doceam omnia. Est autem *perorare* finem imponere orationi aliqua clausula, quae inde dicitur *peroratio*. Wytt.,

(2) Heindorfio verba *quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt*, a librario ex praecedentibus inculcata videntur.

Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse; omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum esse recte [1] dicuntur: sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. Iam vero circuitus solis et lunae, reliquorumque siderum, quamquam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen etiam spectaculum [2] hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus: quae si hominibus solis nota sunt, hominum causa facta esse [3] iudicandum est. Terra vero foeta frugibus, et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum causa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est; earumque omnium rerum, hominum est et usus, et cura.

LXIII. Vt fides igitur et tibias eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quae diximus, solis iis confitendum est esse parata, qui utuntur. Nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis, aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formica-

(1) Vulgo *recte esse*. In cod. Red. est *ratione dicuntur*. Vnde Heindorfius verum esse coniecit *populorum esse recte dicuntur*.

(2) Ita scribendum esse vidit Heindorf. Vulgo *quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum* etc.

(3) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo *hominum facta esse causa*. Idem pro vulg. *iudicanda sunt* dedit *iudicandum est*; quod habent cod. Glog. ed. Marsi et Asc. omisso tamen *est*.

rum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur; domini palam et libere. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas *esse* [1] fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis [2] atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. [3] Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, [4] nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bobus [5] loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natae ad iugum; tum vires humerorum et latitudines, ad ara-

(1) *Esse* vulgo omissum Heindorf. addidit e cod. Glog.

(2) Edd. nonnullae *coniectis*. Forlasse verum *consectis*.

(3) *Possent* corrigendum censet Ernestius, idque e cod. Glog. receperunt Heindorf. et Schulz. *T.*

(4) Heindorf. e cod. Red. posuit *quid aliud significat.* — Dedit Heind. ex cod. Reg. *quid aliud significat*, ut est in nostris codd. G. et K. Sequens *se* post *nisi* contra Wopkensium, Lectt. Tull. 2, 13, qui alibi fere semper textum vulgatum ab aliorum coniecturis vindicat, defendit Heind. dicens scriptum esse, quasi supra dixisset, *canes vero..... quid aliud significant.* At id ipsum, quod non ita dixit Cic. iam dudum me male habuit; quamquam sine libris eam vocem delere non susim. Mz. — Cod. *Red. Reg.* Passim codices isti permutantur, ut nescias uter sit intelligendus. Vid. notae initium. *T.*

(5) Sic codd. Glog. Red. Edd. Mars. Asc. Heindorf. Vulgo *bubus*.

tra trahenda. [1] Quibus quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis numquam ulla [2] afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum, [3] *domitumque iuvencum.* [4]

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur.

LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. Sus vero quid habet, praeter escam? cui quidem, ne putresceret, [5] animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, [6] nihil genuit natura foecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipi-

(1) Vulgo *extrahenda*; Buherius conj. *pertrahenda*. Ego ex coniectura Ern. scripsi *trahenda*.

(2) *Nulla umquam* codd. Glog. Eliens. Med. Lincoln. Edd. Mars. Asc. Victor.

(3) *Vinctum* habet antiquus liber, eamque lectionem confirmant ea, quae περὶ Βοὸς ἀροτῆρος cecinerunt graeci poëtae. Vrsin. — *Victum* tuetur Grotius. Eamdem tamen, quam liber Vrsini, lectionem dant Eliens. Med. et Ascens. Vnde legerim *manu iunctum domitumque iuvencum*. *Iunctus* autem *iuvencus* is est, qui iugum passus est: quemadmodum *iunctus mulus* apud Columellam, lib. II, c. 22. Sulpicius Severus, vit. Martini, cap. 21: *Iunctis scilicet bubus dum dissoluta arctius lora constringit*, etc. Dav. — Ernest. cum Grotio praeferebat *victum*; Heindorf. dedit *vinctum*. Mihi quoque lectio *vinctum* magis arridet. Mr.

(4) Haec sunt ex Arato conversa.

(5) Apud Nonium, probante Lambino, *putisceret* (quod exhibet Editio noviss. Paris.). Heindorfius dedit *putesceret* quod est in compluribus Mss. — *Putisceret*. Non inscite illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum pro sale, ne *putisceret*. Et sane plures Mss. hoc in loco dant *putesceret*, quod eodem redit. Ego tamen cum Cl. Buherio in *Leopardi* castra transierim qui, lib. XVII Emendat. cap. 3, legit *ne putresceret*, prout exhibent nonnulli codices. Nam Graeci τῷ σαπῆναι rem designant, quod non malum odorem, sed putrefactionem denotat. Dav.

(6) Haec omnino putabatur esse caro maxime ad nutriendum et vires augendas apta, itaque etiam sub Cae-

tur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. [1] Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque [2] sollertia. Quamquam aves quasdam et alites et oscines, [3] ut nostri augures appellant, rerum augurandarum causa esse natas putamus. Iam vero immanes [4] et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, [5] et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis; multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eliciamus, [6] sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et

saribus *fora suaria*, id est, ubi caro suilla gratis dabatur, publice dedicata erant. WYTT.

(1) *Pronaea* videtur a Cicerone scripta esse graece: nec enim est latina vox πρόνοια, quam Cicero alibi vertit *providentiam*: πρόνοια autem a Graecis pro divina providentia ab Euripide primum videtur dicta *esse*, quod monuit Bentleius in Diss. Phalar. de qua diximus in Bibl. Crit. P. II, WYTT.

(2) Verba *ratione atque* desunt in cod. Glog. Omnino huius membri structura Heindorfio duriuscula videtur. Si codex aliquis haberet *nisi hominum iis insidiaretur sollertia*, hoc se praelaturum ostendit.

(3) *Aves... alites, oscines*. Ita dividebant augures genus avium, ut *avis* universe notaret omne animal volans: *ales* autem maiorem avem, v. c. aquilam, similes; *oscen, oscinis*, avis quae ore canit. Vt enim a *tibia* et *cano* est nomen *tibicen*, sic ab *os* et *cano* est nomen *oscen*. WYTT.

(4) *Immanes*. Id est, quae manibus tangi et tractari se non patiuntur: his opponuntur *mansuetae*, i. e. quae adsuetae sunt manibus hominum. WYTT.

(5) Clemens Alexandrinus de Mose, Strom. lib. I, p. 419: Ποιμαίνει πρόβατα, προδιδασκόμενος εἰς ἡγεμονίαν ποιμενικὴν (leg. ποιμενικῇ· haec enim via multo facilior est ea, quam instituit Cl. Potterus) προγυμνασία γὰρ βασιλείας, τῷ μέλλοντι τῆς ἡμερωτάτης τῶν ἀνθρώπων ἐπιστατεῖν ἀγέλης, ἡ ποιμενικὴ, καθάπερ καὶ τοῖς πολεμικοῖς τῇ φύσει ἡ θηρευτική. Hunc locum adumbravit ex Philone de vita Musis, I, pag. 475. Aristides, Orat. II, pag. 25: Δι' ἓν μὲν, ὅτι τῆς ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ μόριον τέχνης ἐστί· μᾶλλον δὲ ΕΙΚΩΝ, etc. Hinc Polluci lib. V Prooem. venatio dicitur τοὐπιτήδευμα ἡρωϊκὸν καὶ βασιλικὸν, καὶ πρὸς εὐσωματίαν ἅμα καὶ εὐψυχίαν ἀσκοῦν, καὶ εἰρηνικῆς τε καρτερίας ἅμα καὶ πολεμικῆς τόλμης μελέτημα. Praeter alios plures vide sis Xenophontem, Cyropaed lib. I, cap. 2, 10; Aristotelem de Rep. lib. I, cap. 8, et Plinium Pan. cap. 81, 2. DAV.

(6) Sic Heind. e cod. Red. Vulgo *eligamus*.

periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram, mariaque omnia: cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum, vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, cum [1] incredibili cursus maritimos celeritate. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur; Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis et temporibus apparet, tum in privatis rebus, [2] tum maxime in publicis. Multa cernunt haruspices, multa augures provident; [3] multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis: quibus cognitis multae saepe res ex [4] hominum sententia

(1) Ita cod. Glog. quod cum Heindorfio recepi. Vulgo *tum*. — Paulo ante Schutzius, *vestitus*; utrum consulto, an ex incuria copulam omiserit, incertum. *T.*

(2) Vulgo *quae multis locis, rebus, temporibus apparet, tum in privatis tum maxime*. In cod. Red. abest *rebus*, quod hic sane aptum non est, idque de sententia Heindorfii posui post *privatis*.

(3) *Praevident* edidit Aldus pater, idque praeferendum censuit Buherius. — *Multa augures provident*. Desunt haec verba in editis nonnullis ante Davisium, ut iste quidem testatur; aberrante nempe typotheta ad tertium *multa*. T.

(4) *Ex* vulgo male omissum revocavit Heind. e cod. Glog. — Ita sane codices, quantum constat, omnes; nec tamen ullus, aut saltem parum commodus exsurgit sensus. Lambinus ex coniectura recipit, *multae saepe res ex animi sententia atque utilitate partae*. At haec quidem pura puta est licentia. Quum tamen suspicionem proferre nihil impediat, putarim voces *hominum sententia* scriptas fuisse pro *omnium scientia*. *Omnium* vero *scientia atque utilitate*, nota fuit marginalis, eaque declarat

atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec alii cuiquam [1] a diis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt. [2]

LXVI. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus; his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. Sin autem consulunt iis, qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus; etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum; et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico

librarius, quibus de rebus hic ageretur. Lego itaque *multae saepe res partae*, verbis superfluis omnino deletis. Quod si nimis audax videatur haec coniectura, ad receptam lectionem propius rescribas licet, *multae saepe res horum scientia atque utilitates partae*. Dav. — Dedit Heind. *ex h. sententia*, quod cum Lescaloperio coniecit Buherius, quodque exhibet cod. Glog. Idem placuit etiam Ernesto. Iam neque Davisii coniectura opus erit, neque Wopkensii, *multae saepe res hominum, solertia ac sedulitate partae*. Mr.

(1) Sic Heindorf. e cod. Red. Glog. Davisius cum Pall. duobus *alicui quam*. Iac. Gronovius et Ern. *alicuiquam*. — In editione Caroli Stephani legitur *nec ab alio alicui, quam a d. i. d.* T.

(2) *Debebant* dedit Heindorf. e cod. Glog.

Calatinum, Duellium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paullum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea, et nostra civitas, et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. Quae ratio poëtas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Vlixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos, discriminum et periculorum comites, adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus, et singulis hominibus consuli. Quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero id ita [1] refellendum est, ut, si segetibus vel vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo, aut neglectum a deo iudicemus. Magna dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res: si quidem satis a nostris, et a principe philosophorum Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis. [2]

(1) Sic legendum coniecit Heind. Vulgo *nec vero ita*. Idem deinde pro vulg *aut vinetis* cum Marso et Ascens. dedit *vel vinetis*.

(2) Ea quippe sola, pro Socraticorum Stoicorumque mente, beatos efficit, nec ullum iniuriae locum relinquit. Vide Maximum Tyrium, Dissert. 2, et Senecam de Constant. Sap. cap. 5. Hinc Iustinus Martyr, Apol. I, cap. 2: Ἡμεῖς μὲν γὰρ πρὸς οὐδενὸς πείσεσθαί τι κακὸν δύνασθαι λελογίσμεθα, ἢν μὴ κακίας ἐργάται ἐλεγχώμεθα, ἢ πονηροὶ διεγνώσμεθα·

LXVII. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas, teque et principem civem et pontificem esse cogites, et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas; eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est, contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

ὑμεῖς δ' ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὔ. Ad dictum Socraticum respicit, quod, ex Platonis Apologia, post alios multos, retulit Arrianus, Epict. lib. II, cap. 1. Dav.

M. TVLLII CICERONIS

DE

NATVRA DEORVM

AD

M. BRVTVM

LIBER TERTIVS.

I.

Quae quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. — Hic Velleius, Nescis, [1] inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me *ego* [2] tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. — Tum Cotta, non mehercule, [3] in-

(1) Donatus *in Andr.* Act. 4, sc. 5: Nescis *plerumque dicimus ei, quem non redarguere volumus imperitiae, aut ignorantiae, sed quem facere volumus, ut velit libenter.* Pass.

(2) *Ego* inseruit Heindorf. e codd. Glog. Red. Med. vulgo omissum.

(3) Sic cod. Reg. probante Davisio. Heindorf. e cod. Glog. *sum mehercule.* At enim non satis paratum se dicit

quit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. — Qui tandem? inquit ille. — Quia mihi *inquit* [1] videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magnopere pugnare. Tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat, aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque [2] humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum nullum habere, ludere videtur, satisque putare, si dixerit, esse quandam beatam naturam et aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refel-

Cotta venire ad refellendos Stoicos. — *Sim, mehercule, inquit, Vellei.* Haec esse corrupta, vident omnes. P. Manutius coniecit, *Sane hercule, inquit, Vellei*: D. autem Lambinus edidit, *sic est mehercule*. Sed nulli codices addicunt. Reg. exhibet *non mehercule*, quod probo: rei enim difficultas fecit, ut Cotta bene paratus, seu fortibus ad Balbum confutandum argumentis instructus, non venerit; idcirco se non tam *refellere* eius *orationem* cogitare, *quam ea, quae minus intellexit, requirere* testatur. Dav. — *Sim* cum Buherio scripsit Ern. intelligens: sim bene paratus. Marsus dedit, *Sed mehercule*, et ita quoque ed. Th. Heindorfius ait *sim* pro *utinam sim* poëtis in usu esse, Cic. non item; neque optanti asseverandi vocem *mehercule* satis convenire. Dedit igitur ex cod. Glog. *Sum mehercule*, quod habet etiam noster La. et placet sane. Neque vero nihili ducendam arbitror animadversionem viri cuiusdam docti, qui ad marg. collationis cod. I. (ubi, ut in reliquis omnibus, est, *Tum Cotta, Si me hercule*), elliptice dictum esse, vel per ἀποσιώπησιν, illud *Si me hercule*, ut supra I, 33: *scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen*. Mr. — Attigit hunc locum etiam Wopkens. in Lectt. Tull. pag. 122. — *Si* autem varie usurpatur a scriptoribus, ut saepiuscule viris doctis molestias exhibuerit. Vid. v. c. Gronovii et Handii disputata ad Statium pag. 455 seq. Vt ut est: Bavius etiam Voorda, ad calc. Thes. controvv. p. 450, tuetur *si* et optative accipit, intellecto *venirem* ex antecedente venire, laudans hos locos: de Offic. II, 10 (ubi cf. Heusingerum); pro Flacco cap. 7; Virgil. Aeneid. VI, 187. — Idem vir doctus commode explicat proximum *par ratio*. Cr.

(1) *Inquit* addidit Heindorf. e cod. Glog.

(2) Vulgatam restituo. Schutzius post Heindorf. e cod. Red. *membris quidem*. T.

lere eius orationem, [1] quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. — Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. Sin me interrogare, non tam intelligendi causa, quam refellendi; utrum voles, faciam: vel ad singula, quae requires, statim respondebo; vel quum peroraris, ad omnia.

II. Tum Cotta, Optime, inquit. Quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducet ratio. [2] Sed antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, [3] ut meminissem, me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias, religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper, sem-

(1) Edd. Mars. Ascens. *rationem.*

(2) Recte pro vulg. *oratio* Heindorfius dedit *ratio* e codd. Glog. Red. Eidem assentior *ducet* legendum esse, pro vulg. *ducit.* — Pro *oratio* dedit Heind. *ratio* ex codd. Glog. et Red. quod neminem non statim amplexurum esse credit; *ratio*, dicit, i. e. argumentatio seu disputatio. Quasi non id ipsum etiam apud Nostrum nonnunquam verbo *oratio* exprimatur! Mo. — Cicero scripsisse videtur *ut nos... ratio*, et ita alibi subinde loquutus est. Wytt.

(3) Lambinus malebat *qua me in perorando cohortabaris.* Equidem malim verba *orationeque ea* delere. — Lambinus reponendum putavit, *qua me in perorando cohortabaris.* At mutatione nihil est opus; cur enim oratio cohortari non dicatur, nullus video. Similiter Noster Acad. Quaest. II, 33: *Quid fiet artibus? quibus? iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti quam scientia; an iis, quae tantum id quod videtur sequuntur, nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?* Vbi *diiudicandi vis* artibus adscribitur; ut in loco, quem tractamus, orationi cohortatio. Phaedrus lib. III, fab. x, 5: *Ergo exploranda est veritas multum, prius Quam stulta prave iudicet sententia.* Haec etiam frustra tentarunt viri eruditi. Plura collegimus ad Tusc. III, 22, et ad lib. II de Div. c. 35. Dav. — Neque Heindorfio placet Lambini coniectura. Mo.

perque defendi; nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti, aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor; habeoque C. Laelium augurem, eundemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, [1] quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio, in sacra, et in auspicia divisa sit, [2] et tertium [3] adiunctum sit, si quid praedictionis causa, ex portentis et monstris, [4] Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt; harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi: mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta iecisse nostrae civitatis; quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. Fac nunc ergo intelligam, tu quid sentias. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere.

III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, in-

(1) Orationem de Collegiis intelligit, quam *aureolam* vocat infra cap. 49. Eius habendae occasionem exponit lib. *de Amicit.* cap. 25. Dav.

(2) Ergo quatuor sunt partes religionis publicae Romanorum, ut Cicero ipse in orat. pro Har. Resp. refert, c. 9: *Maiores nostri statas solemnesque caerimonias pontificatu: rerum bene gerendarum auctoritates augurio: fatorum veteres praedictiones Apollinis vatum libris: portentorum explanationes Etruscorum disciplina contineri putarunt.* Cf. Cell. Ant. Rom. I, sect. 2, 4. Wytt.

(3) Ita Heindorf. e codd. Glog. et Red. Et sic iam Davisio placebat. Vulgo abest *et* ante *tertium*.

(4) Vrsinus in Ms. reperit *monitis*.

quit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. Haec si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus: sed exspecto, quid requiras.

Tum Cotta, Primum *quidem* videamus,[1] inquit, etsi id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo erui [2] non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim: rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. — Dic igitur, quid requiras. — Egone? Primum illud, cur, quod in ista partitione [3] ne egere quidem oratione dixis-

(1) Recte Heindorf. *quidem* dedit e cod. Glog. pro vulg. *quidque*. Idem deinde suapte auctoritate dedit *Etsi*, quum vulgo scriberetur *Et si id est primum*. Haud scio tamen an Cicero sic potius scripserit: *Ac primum quidem illud videamus, inquit, quod inter omnes,* etc.

(2) Ita rescripsi pro vulg. *exuri*. Heindorf. e codd. Glog. Redd. edd. Mars. Asc. *exire*. Lambino placebat *exseri*. Aliis vel *eximi*, vel *exui*, vel *excuti*. Sed unice verum est *erui*. Eodem modo Cicero dicit, ad Att. XII, 36, *neque hoc mihi suada erui potest*. — Ruhkopf. ad Sen. Epist. 69, 2, *exui* putat legendum, allato alio Ciceronis loco, Fin. V, 12, *hominem ex homine exuens*. T. — Walkero cum Ern. vocabulum *exuri* nimis durum visum est; ille ne stare quidem posse ait; Heindorfio vero audax talis metaphora h. l. adeo visa est inepta, ut receperit ex codd. Glog. et Red. Edd. Marsi et Ascens. *exire*. Walkerus volebat *erui*, Ern. *excuti*. Si ab optimis libris standum est, recipiendum erit cum Heind. *exire*, ita enim etiam nostri Fa. G. M. edd. Th. et Bas. Sed magis tamen placet vel Walkeri vel Ernesti coniectura. Ut enim *exuri* nimis vehemens est, ita *exire* non satis convenit verbo *potest*, quod passivum aliquod flagitare videtur. Ergo nec plane spernendum, quod receperunt Alemannus et Bipontini *exui*, quodque exhibent codd. E. et Oxf. e. Sed interea maneat vulgata. Ms.

(3) Vulgo legebatur *cur quod per-*

ses, quod esset perspicuum, et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. — Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, [1] quum idem uno assequi possim.

IV. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo; perspicuitas enim argumentatione elevatur; nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuereris [2] autem altero oculo, causa non esset; quum idem

spicuum in istam partem ne egere, etc. Ego Heindorfii sententiam sequor. Respicitur lib. II, c. 2. — Lambinus voluit, *cur quod in ista parte ne egere quidem*, etc. Vulgata sane lectio ferri non potest, licet defensorem nacta sit Petr. Lescaloperium. Sed similes habent labra lactucas. Vt quod res est dicam, voces illae, literis maiusculis scriptae, spongiam merentur, legendumque: *cur quod ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum*. Nimirum ut librarii paullo superius orae codicum adscripserant *esse deos*; sic hoc in loco *perspicuum in istam partem* adleverant, quo lectores capita rerum, de quibus ageretur, rescirent. Sed et ipsa loquendi ratio imperitum fraterculum satis arguit. Dav. — Ern. cum Dav. facit, addens pro *quod* legendum videri *quum ne eg.* etc. in quo adsentientem habet censorem Ienensem (1794, 167). Heindorfius, non magis quam illi integrum existimans locum, uncos removit, quia eiectis verbis istis nondum restitutum censebat locum. Eiici igitur vult nonnisi *perspicuum*; reliqua manifesto ita corrigenda esse ait: *cur, quod in ista partitione* (quadripartita illa Balbi; vid. init. cap.) *ne egere quidem orat. dixisses*. Quod non displicet; at valde probatur lectio ed. Bas. ubi est *cur qui id*, cum qua facit quodammodo cod. M. qui exhibet *quid*. Ma.

(1) *Et non altero contuear*. Davis. e Mss. it. Heindorf.

(2) Sic Heind. e codd. Glog. Red. Med. Lincoln. aliis, it. ed. Marsi et Asc. Vulgo *contuerere*.

obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velis, [1] propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. [2] Ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant [3] omnes Iovem.

Quasi vero quisquam nostrum, istum potius, quam Capitolinum, Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit, constetque inter omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? [4]

(1) Ernestius sine libris correxit *velles.* — Sic edidere omnes pro vulgato *velis*, quod est contra rationem temporum et modorum. Wytt.

(2) *Regerentur* Heindorf. reposuit e cod. Glog.

(3) Vulgaris loquendi ratio foret *quod invocant*, quod appellant, *omnes Iovem.* Sed *quod* non solum metro adversatur, sed etiam consuetudini latinae, secundum quam pronom. relativum sequitur genus sequentis nominis, non antecedentis. Sic Cicero v. c. de Legg. I, 7: *animal hoc providum et sagax, quem vocant hominem*, pro *quod vocant hominem.* Wytt.

(4) Omnes homines, praeter sapientem suum, stultos esse Stoici contendebant; et eorum est Parado-

V. At enim praesentes vidimus [1] deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: [2] eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatinio [3] potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari [4] potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo, nec fabellas aniles proferas. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in

xum, *πάντας τοὺς ἄφρονας μαίνεσθαι*. De eo vide Ciceronem, Parad. IV, aut Iust. Lipsium, Manud. ad Philos. Stoicam lib. III, Diss. 20. Dav.

(1) Sic cod. Glog. quod cum Heindorfio recepi pro vulg. *videmus*. — Ad rem quod attinet, vide Davisium. Scholten de Divina Nat. apud Cicer. pag. 24: *Hoc intelligi nequit, nisi observetur, Stoicos* sapientem *ita perfectum esse statuisse, ut in re et natura esse non posset, tum reliquos omnes stultos et insanos etiam vocasse. Ergo Cotta in hoc loco mihi non illud velle videtur, falsam esse hanc de qua agitur Balbi sententiam, sed tantum demonstrare, quam parum sibi constarent Stoici*. Cr.

(2) Cod. Glog. *sepultos etiam dicit*, unde Heind. dedit *sepultos etiam esse dicit*, et plane ita erat sine dubio in libro, qui scriptori codicis M. ad manum fuit, quamquam is, non intellecto scripturae compendio, quod pro *etiam* positum fuerat, scripsit *sepultos autem esse dicit*. Mo.

(3) *Vatienus* edere voluisse Schutzius videtur; nam primo quidem loco *Vatienus*, deinde *Vatinius*, edendum curavit, vel potius neglexit. *T.*

(4) *Approbari* e cod. Glog. recepit Heindorf.

foro dedicatam; nonne senatusconsultum de Vatinio vides? Nam de Sagra, Graecorum etiam est vulgare proverbium: 'qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro. [2]

* * * * * * *

VI. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit. Miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum, et tamen commune solatium: praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia; quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. [3] Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Vnde porro ista divinatio? quis invenit fissum iecoris? [4] quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo; nec possum Atii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, [5] a philosophis debeo

(1) Graece sic effertur adagium: Ἀληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρᾳ. Vide Zenobium, Cent. II, 47, et Suidam. Dav.

(2) Hic in Mss. desunt nonnulla.

(3) Fatum plerumque definitur immutabilis necessitas rerum futurarum, et hanc Stoici duplici ratione demonstrabant, altera per *decretum causarum*, quod vulgo dicitur principium *causalitatis*, quia omnes res futurae ab antecedentibus causis pendent, velut in machina omnis futurus motus pendet ab antecedenti: altera ratio posita est in *principio repugnantiae*, quia in omni re alterum valere debet, vel negatio, vel affirmatio: veluti Caius cras morietur, aut vivet, quorum alterum fore necesse est. Wytt.

(4) *Fissum iecoris* in haruspicina dicebatur linea dividens exta bipertito, ut altera pars ad amicos, altera ad hostes pertineret. Vide Turneb. Adv. IV, 18; Ernest. Clav. Cic. voc. *fissum*. Wytt.

(5) Cod. Glog. *quomodo* pro *qui*, ex interpretamento; et sic saepissime in hoc cod. interpretis manum agnosces nonnumquam, ubi Heind. Cice-

discere, praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur. [1] At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, [2] cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur, non intelligo? Tu autem etiam Deciorum

ronem ipsum se agnoscere credit. Mr. — Hoc ipsum iam suspicatus sum in vocibus nonnullis ab Heindorfio ex isto codice assumptis, quibus facile caruissemus, suppleri que possunt sine offensione. Vis igitur excusari potest Schutzius V. Cl. qui interdum plus iusto proclivior est ad textum refingendum vel supplendum iuxta Neotericorum dogmata et coniecturas: quamquam alii quidam mihi videntur religiosius hoc criticum negotium gerere: lectiones etenim aperte vitiosas quandoque intactas relinquunt, quum vel probas alicuius codicis lectiones, vel coniecturas duorum vel plurium summorum criticorum consensu firmatas laudabiliter admittere potuissent. Quosnam tandem fructus, quaeso, ex arte critica perciperemus, si textus vitiosi perpetuo essent legendi? At *est modus in rebus* etc. *T.*

(1) *Praesertim quum isti plurimis de rebus divini mentiantur.* Olim *divinis.* Mira tamen haec est ratio, cur a philosophis discere debeat. MS. Reg. omittit *divinis.* Huic igitur si credas, scribendum, *praesertim quum ista plurimis de rebus mentiantur*, seu fallant, et decipiant, ut ea, quae praedicere videntur, non eveniant. Pronomen de auguriis reliquisque divinationibus esset intelligendum. De hac ipsa re agit lib. II, cap. 4, et de Divinat. lib. I, cap. 14. At quum singularis sit illius MS. lectio, nos illam recepimus emendationem, quae Cl. Walkeri debetur ingenio. Dav. — Heind. neque vero Dav. recepit Walkeri scriptionem exhibens, *praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur.* Ceterum Davisii ordinem sequuti sunt Olivetus et Ern. Laudat Walkerus varia loca, quibus vox *divinus* hoc sensu posita occurrat, v. c. de Divin. II, 3, *qui divini habentur.* Ms.

(2) *Quid simile medicina.* Reg. noster exhibet, *quid simile habent medicina*: eamque lectionem probat ampliss. Buherius. Sed solemne fuit librariis, illa, quae deesse censebant, ex ingenio supplere: quumque ea vox facile subaudiri possit, verbis Tullianis non est admiscenda. Arnob. lib. I, pag. 35: *Quid simile dii omnes, a quibus opem dicitis aegris et periclitantibus latam?* Ubi subaudiendum *fecerunt*, ut *habent* hoc in loco. Tertullianus, Apol. cap. 1: *Christianus vero quid simile?* Nimirum *facit.* Iterum cap. 46: *Adeo quid simile Philosophus et Christianus?* scilicet *faciunt.* Vide sis et Ambrosium de Abrahamo I, 3, pag. 12. Horatius lib. II, Serm. III, 99: *quid simile isti Graecus Aristippus?* Hieronymus in Epitaph. Nepotiani, Epist. III, p. 20: *Quid simile infernus et regnum caelorum.* Dav. — Cum Dav. facit Ern. subaudire iubens *habent*; quod merito durum visum et Wopkensio, Lectt. Tull. 2, 14, et Heindorfio, qui nihil aliud quam *est*, intelligi volunt; idem, ait Heind., opinor, significavit Walkerus, quum sic distinguere

devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorum fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent. Rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur: id quod evenit. Nam Fauni vocem [1] equidem numquam audivi; tibi, si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio.

VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te, Balbe, est, intelligo deos esse: [2] quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. [3] Nam Cleanthes, ut dicebas, quatuor modis formatas [4] in animis hominum putat deorum esse notiones. Vnus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum: alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus: tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia: quartus ex astrorum ordine, caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis, non possumus dicere, quum

haec iubet: *Quid simile, medicina, cuius ego rationem video et divinatio,* etc. Post *divin.* Heind. cum Davis. distinctionem minorem posuit. Docet Heind. vocem *quid* esse accusativum, more Graecorum absolute positum, et aliam esse locorum, quae Dav. attulit, quam nostri, rationem Ms.

(1) Non erat cur Cl. Buherius reponeret *iam Fauni vocem*; quum particula, quam dant omnes libri, passim μεταβάσεως sit nota. Vide nos ad lib. I. cap, 12. Dav.

(2) *Esse deos* cod. Glog.

(3) Scholl. Diss. de Div. Nat. p. 25: *Id ex animi sententia dicere non potuit. Puto igitur illud* nihil *ita explicandum esse, ut Cotta dicat, se ex hactenus a Stoicis disputatis* (forlasse voluit: *ex iis, quae adhuc a Stoicis disputata sint*) *nihil didicisse, vel, eos nihil docere, cui non contradici possit.* Cr.

(4) Lambin. conj. *informatas.*

ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. [1] Nam reliquae causae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum; de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, [2] quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi [3] convenientiam consensumque afferebas; Zenonisque breves, et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus; eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo ca-

(1) Olim, *necne sint*. Vltimam vocem praetermittunt vulgati. Sed quum eam repraesentent non modo Bonon. 1494, Ascensius et Victorius, verum etiam Mss. Reg. Eliens. Med. e, Lincoln. mihi non videbatur negligenda. Sic supra lib. I, cap. 22: *Quaeritur... sint necne sint.* Ac Tusc. lib. II, cap. 11: *Hoc doce, doleam necne doleam, nihil interesse.* Hermas lib. I, Vis. III, c. 4: *Vtrumne sint haec ac non sint.* Vide sis et lib. I de Divin. cap. 39. Dav. — Non recepit Heind. illud *sint*; et abest sane haud raro in tali structura. Sed ego non magis quam Heindorf. assequor, cur illam verbi repetitionem Ciceronianam esse neget Ernestus. In loco de Divin. I, 39, quem laudat Davis. in omnibus libris est *fiat, necne fiat, id quaeritur.* Ms. — De repetito *sint* bene monet Bremi ad lib. de Fato 12, p. 54, et nostro etiam loco servatum vult Goerenz. ad locum geminum de Fin. lib. V, cap. 16, 45; nec equidem video, quomodo tam insigni meliorum librorum consensui refragari velis. Cr.

(2) Forte, *quae Chrysippum dicere aiebas*; vel in antecedentibus, *eodemque illud etiam differemus.* Harum emendationum alteram, prout arbitror, flagitat oratio. Dav. — Dedit Heindorfius ex codicibus Glog. et Red. *quae*; consentiunt plerique nostri. Cr.

(3) Delenda videtur copula etc. Wopkens. — Paulo post Editio novissima Paris. *efferebas*, fortasse ex incuria operarum. T.

lore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur; omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, [1] quum docere velles deos esse, [2] quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, deos esse.

VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae

(1) *Quae a te nudius tertius dicta sunt.* Ἀμάρτημα μνημονικόν· lotus enim hic dialogus uno die fingitur habitus. Vide Fulv. Vrsinum ad lib. II, cap. 29. Dav. — Ernesto videtur verbum *nudius tertius* esse a librario aut glossalore, qui in aliis libris Ciceronis dies diversos disputalionum meminerit, putaveritque hanc esse terliam tertii diei disputationem. Ad quae Heindorfius: *Qui toties Ciceronis hos libros legisset, eum quis non miretur fugere potuisse superiora illa II*, 29, *ubi Vellejo Balbus*, velut a te ipso hesterno die dictum est, *etc. ubi quamvis ab Vrsino admonitus nihil animadvertit Ernest. Hic vero ne Davisii quidem notam inspexit.* Cf. etiam nostram notam ad illum, quem Dav. et Heind. laudant, locum. In cod. G. scriptum est, *quae a te dicta sunt nudius tertius.* Kindervaterus ad haec: Sed quidni Cic. sibi cogitare potuerit disputationem trium dierum? Nam disputationem babitam esse uno die, illustrari ex his quidem libris non potest (sed vide Heindorf. ad II, 29). Convenerunt enim amici Ciceronis in villam Coltae, ibique *feriis Latinis* (I, 6) disseruerunt. Nunc quum feriae Latinae quatuor complecterentur dies, ideoque disputantibus otium esset, quidni Cicero animo suo proponere poluerit colloquium per tres dies pertinens? Balbus quidem dicit in fine libri tertii: *Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus.* At haec vel tertio disputationis die eum dicere potuisse quis neget? Mr.

(2) Verba *deos esse* uncis incluserunt Davis. et Ernestius, ut suppositilia, recte repugnante Heindorfio, qui ea manifesto a proximis, *quum docere velles*, pendere ait; illa autem, *quare et mundus*, etc. ab iis, quae praecessere, *quae a te..... dicta sunt.* Quo nihil videtur verius. Ita quoque Schutzio videtur, cuius editionem (Opp. Cicer. tom. XV, Lips. 1816) inde ab hoc loco mihi conferre licuit. Duriusculi tamen aliquid sermonis structura haec habere visa est Wopkensio, qui in Lectt. Tull. 2, 14, sic explananda verba putavit, ac si dixisset Cicero, *quum velles probare*

praeterierunt,[1] de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere; sed ab hac *eae* quaestione,[2] quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse: ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quatuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus; consideremus secundam. Quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas; sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil[3] in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere.[4] Sed quum *item* mundo[5] negas

esse deos ac proinde diceres, mundum universum.... sensum mentemque habere. Non ita, ait Heindorfius, balbutire Romanorum eloquentissimus potuit. CR. et SCH.

(1) *Tacitae.* Dicitur ibi passive pro silentio praetermissae; nam etiam tacitus dicitur saepius pro tacens, active. WYTT.

(2) Vulgo *sed ab hac quaestione.* Davis. e codd. Reg. Med. aliis *sed ab hac ea quaestione.* Heindorfius pro *ea* rescripsit *eae.*

(3) *Quod nihil.* Sic Davis. Vulgo *quo nihil.*

(4) Heindorfius adhibito cod. Glog. in quo est *quo modo possemus eum non animantem cogitare* h. l. sic constituendum existimat, *quod nihil in rerum natura melius esset mundo: quo si nihil melius esset, quomodo possemus eum non animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc non cernere.* — Pro *modo,* cod. Red. habet *mundo,* unde fidenter Heindorf. scripsit, *quod nihil in rerum natura melius esset mundo, modo,* etc. Nimis cupide, ut ego existimo, more suo arripuit glossatoris haud inepti interpretamentum. Cod. A. pro *modo* habet *quomodo;* ita quoque cod. Glog. qui post *eum* addit *non.* Et recte monet Heind. Balbum supra lib. II, cap. 47, non negare, mundum animantem cogitari ab hominibus posse. Proponit igitur hanc totius loci emendationem, *quod nihil in rerum natura melius esset mundo: quo* etc. (Vid. sup.) Ego vero viro, qui ita licenter corrigit, fere auctor sim, ut ipse libros de Natura Deorum conscribat, in quibus si ad libitum suum scripserit, modo latine scribat et ad rem accommodate, neminem adversantem habebit. Mihi nihil videtur mutandum, sed verbis *modo possemus... hoc cernere,* Cottam,

quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, assentior; si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit, mentem ab oculis sevocare; sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura: ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur iccirco in urbe esse rationem,[1] cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num iccirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit.[2] Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur.* Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis, hoc modo rationem poteris conclude-

antequam in recensenda Balbi sententia pergit, suam quasi in parenthesi interponere existimo. Mr.

(5) *Item* vulgo omissum Heindorfius addidit e cod. Glog.

(1) In urbe non est ratio, sed in *civitate:* est enim *urbs* numerus aut copia aedificiorum, *civitas* autem congregatio hominum in eamdem societatem. Sic Cicero Acad. IV, 45: *Non dubitasset, quin et Roma urbs esset, et eam civitas incoleret.* In Orat. pro Sext. cap. 42: *Conventicula hominum, quae postea civitates nominatae sunt, tum domicilia iuncta, quas urbes dicimus.* Wytt.

(2) Walkerus conj. *coartavit*, Buherius *declaravit*, Davisius *dilucidavit*. Recte vero Heindorfius vulgatum ita defendit, ut *dilatavit* significet i. q. Zeno conclusione effecit, ut multo plus, quam ille vult, ex ea consequatur; eodem enim modo quo ille mundum ratione uti docet, potest demonstrari, eum literatum, musicum, philosophum etc. esse

re: *Quod literatum est, id est melius, quam quod non est literatum. Nihil autem mundo melius. Literatus igitur est mundus.* Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixti, nihil fieri sine eo,[1] nec illam[2] vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur. Nihil igitur affert pater iste Stoicorum,[3] quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus; et tamen nihil est eo melius. Nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius adspectu, motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas; quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule iniuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae.

X. Quid Chalcidico Euripo[4] in motu identidem

(1) Vulgo *nihil fieri sine deo.* Heindorfius mavult *nihil fieri nisi ex eo* (*sc. mundo*).

(2) Sic Walkerus probante Heindorfio. Vulgo *ullam.*

(3) Sic Lucretius Epicurum patrem appellat lib. III, principio: *Tu pater et rerum inventor; tu patria nobis Suppeditas praecepta*, etc. Lamb. — Metaphorica haec *patris* significatio scriptoribus haud est infrequens. Sic πατὴρ τοῦ λόγου dicitur ἀρχηγέτης cuiusdam disciplinae. Vide Iustinum Martyrem, Dial. cum Tryphon. pag. 218, 231 ed. Paris. Irenaeus lib. IV, c. 41, 2 edit. Bened. *Qui enim ab aliquo edoctus est verbo, filius docentis dicitur, et ille eius pater.* Hinc est, quod Plato Iuliani ΠΑΤΗΡ καὶ διδάσκαλος Cyrillo dicatur lib. III in Iulian. p. 97. Origenes in Celsum lib. I, pag. 19: Οσα ἄλλα φέρουσιν οἱ σοφοὶ Κέλσου τῶν ΔΟΓΜΑΤΩΝ ΠΑΤΕΡΕΣ. Sic et alii. Dav.

(4) Euripus dicitur fluxus et refluxus aquae. Talis fuit ad urbem insu-

reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses, vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus, vel recessus sine deo fieri possunt?[1] Vide, quaeso, si omnis motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque febres[2] et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur; callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit): is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt,*

hae Euboeae Chalcidem. Eius constantiam in reciprocando tradunt item Strabo, Geogr. IX, pag. 618, septies quotidie reciprocationem fieri perhibens, item Pomponius Mela II, 7, 78. At Livius negat narrans, Euripum temere nec statis temporibus agitari: nec tamen fidem facit. Vide Isaacum Vossium ad Melam l. c. WYTT. — Livius lib. XXVIII, cap. 6, hoc omnino negat: *Fretum ipsum*, inquit, *Euripi non septies die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat; sed temere in modum venti, nunc huc, nunc illuc verso mari, velut monte praecipiti devolutus torrens rapitur.* At a Tullii partibus stant Strabo, Mela, aliique quam plurimi. Vide Nonnum in Gregorii Nazianzeni Stelit. I, Hist. 34. DAV.

(1) Vulgo *nonne possunt* (id est, *annon possunt*, ita saepiuscule in Tullio, docentibus Ernesto et Goer. ad Acad. II, 24. Cr.) Sed recte in cod. Glog. omissum *nonne*; cuius loco in cod. Red. est *minime*. Ceterum quod hic Heindorfius comparavit locum Tusc. I, 15: *Quid poëtae? Nonne post mortem nobilitari volunt?* in eo prorsus contraria ratio est interrogationis.

(2) Sic Lambin. Vulgo *tertianas quidem febres*. Heindorfius simpliciter scribi malebat *tertianas febres*. —

efficere non potest. Qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus? Est igitur deus. Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si dii non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius. Id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam*, inquit, *dominis* [1] *aedificatam esse, non muribus; sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.* Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, [2] non, quemadmodum docebo, [3] a natura conformatum putarem.

Nisi placeat illa Lambini coniectura, lege, *ne tertianas item febres*, quod etiam M. A. Mureto venit in mentem. Certe flagitat loci sensus, ut vel hanc vel illam emendationem recipiamus. Davis. — Frustra trepidant critici, et ferrum ignemque adhibent, ubi nihil est morbidum. Quid Cotta dicit? *Si omnia quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina esse ducimus*, uti vis: *vide*, cave, *ne dicendum sit febres*, si non omnes, *tertianas quidem, et quartanas divinas esse.* Si non omnes, tertianae quidem, et quartanae, certis temporibus ordinem suum conservant, consequens est ergo, has saltem esse divinas. Anon. — Illud *quidem*, quod omnes libros tam scriptos, quam editos, occupat, Ernestus quoque vel in *quoque*, vel in *item* mutandum censet. Heind. illud propter antecedens *ne* a librario inculcatum existimat, et legi vult, *ne tertianas febres et quartanas*, etc. Mihi Lambini ratio veri videtur similior. Schutz. etiam *quoque* recepit, Mureti et Lambini emendationem. Ma.

(1) Sic auctoritate cod. Glog. et Red. Heindorfius verba collocavit. Vulgo *inquit* ponitur post *dominis*.

(2) *Esse* vulgo omissum addiderunt e cod. Glog. Heind. et Schutz. *T*.

(3) Hoc agebat Cotta in tertia parte quam nos desideramus. Videtur autem eo loco Cottam, Academicorum

XI. At enim quaerit apud Xenophontem [1] Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero unde orationem, unde numeros, unde cantus: nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognationem continuatam [2] conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accipere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, [3] non deorum; estque in ea iste quasi consensus, quam συμπάθειαν Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

dubitatione relicta, Stratonis dogmaticam opinionem amplecti: quem minime, dum ceteros philosophos refellit, oppugnavit: immo eiusdem decreta mox confirmaturus est. — *A nat. conformatum.* Natura Academicis item ut Epicureis dicitur vis inanima, expers motis Sic de Nat. Deor. lib. II, cap. 16, 30, 32, 44, et lib. III, c. 9, 10. Wytt.

(1) Memorab. Socr. I, 4, 8.

(2) Haec lectio a Marso, Lambino probata convenit loco II, 7, ubi est *conspirans continuata cognatio.* In multis scr. et edd. *cognatione continuatam.* Davisio placebat: *cognatione continuata.* — Pearcius corrigebat: *partium naturae, quas cognatione continuata.* Deinde *nisi eae continerentur.* Typ.

(3) Veniam hanc dabit mihi doctissimus atque humanissimus Pearcius, ut nihil mutem. An vero, inquies, dicit Cotta, naturam cohaerere et permanere viribus naturae? Dicit omnino, neque aliter debuit: eam nempe sententiam defendens, quam exposuit Plinius in ipso aditu Naturalis Historiae II, 1, ubi de mundo dicitur: *Cuncta complexus in se; idemque rerum naturae opus, et rerum ipsa natura.* Itaque *natura*, ut opus, *cohaeret, et permanet viribus naturae*, ut opificis. Si haec deliramenta percipi animo nequeunt, aut verbis expli-

XII. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum. Corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahive non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem. Et si omne animal tale est, immortale nullum est.[1] Ergo itidem[2] si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est. Mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. Vt enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset; item nihil argenteum, nihil aereum,[3] si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia, e quibus quae sunt cuncta constant,[4] mutabilia sunt; nullum cor-

cari, id neque mirandum est, neque Christianis dolendum. Oliv.

(1) Vulgo legebatur: *Et si omne animal mortale est, immortale nullum est*, quod in codd. Glog. Med. Lincoln. Cantabr. omissum uncis incluserunt Davis. et Ernest. ut spurium. Servari tamen potest, modo cum Heindorfio pro *mortale* corrigas *tale*. — Placet quoque Mosero haec correctio. *T.* — Ad rem hoc tenendum est, ex Stoicorum decretis deos esse corpora animata; si autem sit omne corpus animatum, ceu animal necessario mortale esse, sequitur Stoicorum deos non immortales, non deos esse. *B.*

(2) In Mss. nonnullis ut Red. est *Ergo identidem*. Davisius ex codd. Reg. Med. Lincoln. Cantabr. dedit *Et si omne animal*. Atque sic quoque edd. Marsi, Asc. Bonon. Manut. et Lambin.

(3) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulg. *aeneum*.

(4) Vulgo *si omnia quae sunt, e quibus cuncta constant*. Davis. maluit *si omnia quae sunt et e quibus cuncta constant*. (Immo triplicem corrigendi rationem proposuit, quarum prima, *si omnia, ex quibus cuncta quae sunt constant*, altera ut supra, tertia *eque quibus* pro *et e quibus*, quod nemo sane probabit. *T.*) Nos Heindorfii rationem praetulimus. — Wopkenius 2, 15, merito Heindorfio ope-

pus potest esse non mutabile.[1] Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur. Omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. Ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua, aut aër, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile premi[2] collidique possit. Ignis vero et aër omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur: quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aër, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat[3] omne animal, nullum est animal sempiternum.

XIII. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit, et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere, et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne

ram perdidisse' visus est, quum exempla conquireret, ut copulam in his, *quae sunt*, e *quibus*, etc. ab ipso Cicerone neglectam esse doceret. Heind. ita luxatum membrum in locum reponere studuit, deditque, *si omnia, e quibus, quae sunt, cuncta constant*, quae ratio certe non ita praestat Davisianae, ut prae ea in textum fuerit recipienda. Recepit eam tamen Schutz. Mn.

(1) Cod. Glog. *nisi mutabile.*

(2) Hoc multis codd. et edd. vett. revocavit Heind. Vulg. *comprimi.*

(3) Sic Heindorf. e codd. Red. et Glog. Vulgo *intereant — constet.*

igitur animal confitendum est esse mortale. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest. Sin autem quid animal est, [1] id illa necesse est sentiat; et quod *illa* sentiat, non potest esse aeternum; et omne animal sentit: [2] nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria; et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, [3] id contra naturam est; et quod est contra naturam, id habet vim interimendi. Omne ergo animal intereat necesse est. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique [4] possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin intereat. Etenim necesse est ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, quum amplificata sint, interimant. [5] Nec ullum animal est sine sensu. Nullum igitur animal est aeternum. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest; aut concreta *est* [6] ex pluribus naturis, quarum suum quae-

(1) Ita Heindorfius edidil. Vulgo *sin autem quod animal est.* — Paulo post, *illa* dedil Schutz. pro *ea*. T.

(2) Verba *et omne animal sentit* Walkero videbaotur insititia.

(3) Lambinus corrigebat: *et refugit a quibusdam; a quo autem refugit.*

(4) Cod. Glog. *effici colligique.* — *Cogi.* Συνάγεσθαι. Sic de Fato cap. 5: *Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus voluntatis esse.* Sunt qui tam in hoc quam in illo loco rescribant *colligi*: sed falluntur. *Colligi* in h. l. habent codd. plerique tum MSS. tum editi. Dav.

(5) Sic Heindorf. e cod. Vratisl. adhibito etiam Glog. Vulgo *quin id intereat; etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus et calor, ut voluptas et dolor — amplificata sunt, interimunt.*

(6) Vulgo *concretum*; Davis. Ern. Heind. *concreta ex*, ut est in aliquot edd. vett. et cod. Glog.

que locum habeat, quo naturae vi feratur;[1] alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt; semper autem nullo modo possunt. Necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

XIV. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo. Qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit,[2] omittamus. Vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem.[3] Itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire; et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo calore exstincto corpora intereant, non intereant humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. Quamobrem id quidem commune est de calido:[4] verumtamen videamus exi-

(1) *Efferatur* Gruter.

(2) Vrsini cod *qui quoniam diceret quod intelligi noluit.* Victor. *quem quoniam, quid diceret, intelligi noluit.* Heindorf. e eod. Glog. *qui quid diceret quoniam intelligi noluit.*

(3) Respicit Cotta quae Balbus dixerat II, 10: *In illo calido et igneo inest procreandi vis.* Et cap. 12: *Ex mundi calore motus omnis oritur.* Zeno statuebat ignem esse *ipsam naturam, quae quidque gigneret.* Acad. I, 11. Anon.

(4) Si voluit Cicero, id calori proprium non esse, ut absque eo vivere non possint animalia, sed humori simul et spiritui commune, quemadmodum censuit Lescaloperius; ipse quidem cum Cl. Buherio non invitus legerem, *quamobrem id quidem commune eis est et calido.* Sed forsan aliud dixit Tullius; et eo propendet animus, ut eum scripsisse suspicer, *quamobrem id quidem commentum est de calido*: eo videlicet uno animalium vitam contineri. Dav. — Ernest. ad haec: i. e. *quod de calido dicitis id commune est ceteris, humido, aërio,* etc. *malim tamen deleri* de: ita sensus est: *non id proprium calido, sed commune cum aliis naturis primis, aëre, aqua, terra.* Cod. Glog. *commune est eum calido,* eod. Red. utraque lectione coniuncta, *de cum calido.* Vnde, ait Heindorfius, coniiciat aliquis, *commune his est eum calido.* Fatetur tamen, sua non magis, quam Buherii, aut Davisii, aut Ernesti coniectura opus esse. Mr.

tum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal intrinsecus[1] in natura atque mundo praeter ignem. Qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo anima[2] dicitur? quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? Probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus; non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim? non eisdem vobis placet, omnem ignem pastus indigere, nec permanere ullo modo posse, nisi alatur; ali autem solem, lunam, reliqua astra, aquis, alia dulcibus, alia marinis? Eamque causam Cleanthes affert, cur se sol

(1) *Intrinsecus* Heindorfius reposuit e Buherii coniectura, pro vulg. *extrinsecus*, quod est absurdum. Walkerus locum ita corrigebat: *Ita vultis, opinor, nihil esse animum extrinsecus in natura*, etc. — Erneat. ad h. l. ita: *Locus obscurus et sine dubio vitiosus, placetque correctio Buherii* intrinsecus *legendum iudicantis. Ita sensus erit: nihil habere in se vim animalem, et nihil animal vel animale dici posse, praeter ignem. Huic respondet Cotta: se non videre, quare id igni potius tribuatur, quam* animae, *a qua animantes dicantur, i. e. aëri.* Mn.

(2) Heindorfius probat Lescaloperii coniecturam ex *quo animal dicitur.* — Ernestus dubiam ideo hanc lectionem vocat, quia Cicero alibi dicat, animum dici ab anima (Tusc. I, 9). Sed in re prorsus dubia, ait Heindorfius, diversis locis utrumque, prout res ferret, iudicare potuit. Neque tamen non insulsam existimat vulgatam, et ita probat Lescaloperii correctionem, ut certam eam et evidentem appellet. Ernesto (qui contra eam monet, animal dici potius ab anima, unde et bestias rationis expertes, quibus non tribuatur animus, dici *animalia*, quique coniicit, *qui ex anima dicitur*, vel *ducitur*) obiicit, non animadvertisse eum, *animam* h. l. dici a Cotta in genere animalem

referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox: nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum?[1] Quid enim? prudentiamne deo tribuemus? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum. Cui mali nihil est, nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? Quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur. At obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertineat ad deos?[2] Hominum enim societas, et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis: cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi qui

naturam, spiritumve naturam permeantem, atque hic quidem *animum* ab eo tribui omnibus omnino animantibus (praecedit enim *unde animantium quoque constet animus*), eaque, ex *quo animal dic.* ita esse intelligenda, ex eo quod ex anima animantium (omnium) constet animus, animal dici. Quam ego explicationem verissimam credo. Neque Heindorfio placet ea, quam iniit in hoc loco Walkerus, ratio. Ma.

(1) In diis non esse quatuor illas virtutes a philosophis celebratas, *prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam*, Carneades discere poterat ex Aristot. in opere Ethic. ad Nicomach. X, 8. Hinc et suam disputationem ducit Olympiodorus in Comment. ad Plat. Phaedon. cod. III, pag. 78 seqq. Scilicet in deo summa est virtus, sed non secundum humanam imbecillitatem, at secundum eminentiam et infinitatem divinam. Wytt. — *Qualem autem deum intelligere non possumus nulla virt.* etc. Haec omnia ex ipsius Ciceronis animi sententia disputari, testimoniis diligenter conferendis firmare studuit Scholten. in Diss. de divina Natura apud Cic. pag. 44 seq. Ca.

(2) Sic Sch. Vulgo *pertinet*. T.

potest? in dolore, an in labore, an in periculo? [1] quorum deum nihil attingit. Nec ratione igitur utentem, nec virtute ulla praeditum deum intelligere qui possumus? [2]

XVI. Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis. Sunt enim illa imperitorum. Piscem Syri venerantur. Omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos, Alabandum Albandei, Tenedii Tenem; Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem [3] filium, cuncta Graecia; Herculem *etiam*, Aesculapium, Tyndaridas; Romulum nostri, aliosque complures; quos quasi novos et adscriptitios cives in caelum receptos putant. [4] Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

Sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Quare igitur plures adiungimus deos? [5] quanta au-

(1) Recte sic cod. Glog. Red. ed. Asc. Mars. Grut. Heind. Nonnulli ut Ernestius *aut in periculo*.

(2) Carneadis haec et antecedentia esse, eademque partim ex Aristotelis Ethicor. ad Nicomach. X, 8, ducta, commonstravit Tennemannus in Hist. Philos. IV, p. 351, qui idem eiusdem philosophi alium locum, Ethicorum magnorum lib. II, cap. 15, comparavit. Cr.

(3) *Palaemonem* insititium videbatur Heindorfio; addidisset enim, ut opinatur, Cicero hic quoque alterum *Melicertae* nomen.

(4) *Et adscriptitios cives.* Sumptum hoc est e more romano: velut patricii alii erant veteres, alii novi et recens adscripti. WYTT.

(5) Vnum neque vero plures deos a Cicerone ipso positos esse, et h. l. et aliis locis comprobare studit Schollen. de divin. Nat. apud Cicer. pag. 41 seqq. (quod idem antea placuerat Cudworthio in System. intell. I, 4, p. 669: displicuerat Moshemio). Quumque *Stoici unum principem deum* statuerent esse, a minoribus longo intervallo, adeoque toto genere distantem, hanc ipsam rationem amplexum esse etiam Ciceronem. Cf. Wyttenbachii Dissert. de Deo in Scriptt. Legat. Stolp. pag. 23, ibique laud. Plutarch de Oracull. defect. pag. 420 A.

tem est eorum multitudo? Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numera*tis* deos, eosque aut belluarum nomine appella*tis*, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem; aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges, Cererem; vinum, Liberum dicimus, genere quidem nos [1] sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? [2] Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde [3] rationem, quemadmodum id [4] fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. [5] Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerunt*, [6] ut ait Attius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore

Conf. Sext. Empir. adv. Math. IX, 8, 478 sq. Cr.

(1) Hoc ordine cod. Glog. Red. Vulgo *genere nos quidem*.

(2) Ad haec et sequentia plurima universe faciunt quae ex philosophorum doctrina posuit Anonymus in Allegoriis nominum deorum (opusc. mytholl. nostr. p. 43): ἓν δὲ ἕκαστον ὄνομα τῶν θεῶν κείμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γ' σημαίνει· ἢ πραγματικῶς, ἢ ψυχικῶς, ἢ στοιχειακῶς. Quae singula singulis deinceps deorum nominibus explicantur. Cr.

(3) Sic Davis. Ernest. Heindorf. e Mss. In Pal. 2 est *reddis*. Vulgo *reddes*. Gruterus conj. *redde, sis*.

(4) Recte *id* pro vulg. *idem* assumpsit Heindorf. e cod. Glog. et Red.

(5) Latioribus spatiis, quam consuevimus, isti versus excusi sunt; causa est, quod addere oportuit verba haec *fieri potuerit*, *aut cur*, quae desunt in Schutzio. Typothetas quidem subinde moneo de hoc vitio, id est de spatiis inaequaliter distributis; at sine fructu. Malum hoc aliaque nonnulla medelas alias poscunt, quam monita vel increpationes. Quae quidem medelae nisi ab editoribus adhiberi possunt. At isti ut plurimum alia curant. Nemo itaque correctorem causetur. *T.*

(6) Sic Heindorf. e cod. Glog. Red. Edd. Marsi, Ascens. Vulgo *fuerint*. — Herculis obitus, qui in monte Oeta se ipse ardenti rogo imposuit, in tragoedia Sophoclis, quae dicitur Trachiniae, exponitur. Hanc Sophoclis tragoediam vertit latinus tragicus Attius: hic autem versus inter fragmenta incertarum tragoediarum exstat in Petri Scriverii editione Fragmento-

pervenerit. Quem tamen Homerus apud inferos conveniri [1] facit ab Vlixe, [2] sicut ceteros, qui excesserant vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim. Plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas: antiquissimum, Iove natum; sed item Iove antiquissimo. [3] Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum literis invenimus. Ex eo igitur et Lisyto [4] est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. [5] Alter traditur Nilo natus,

rum e perditis tragicis latinis collectorum p. 453. Wytt.

(1) Hoc ordine Davis. et Heindorf. verba collocaverunt auctoritate codd. Reg. Med. Glog. Red. Vulgo *conveniri apud inferos.*

(2) Non ipsum, sed eius εἴδωλον. Sic diserte Poëta, Odyss. XI, 600: Τὸν δὲ μετ' εἰσενόησα βίην Ἡρακληείην, ΕΙΔΩΛΟΝ· αὐτὸς δὲ μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι Τέρπεται ἐν θαλίῃς, καὶ ἔχει καλλίσφυρον Ἥβην. Hinc Lucianus in Dial. Diog. et Herc. tom. I, p. 298: Αὐτὸς μὲν γὰρ ὁ Ἡρακλῆς ἐν οὐρανῷ τοῖς θεοῖς σύνεστι, καὶ ἔχει καλλίσφυρον Ἥβην· ἐγὼ δ' ΕΙΔΩΛΟΝ εἰμι αὐτοῦ. Putabant nimirum Veteres, esse *Acherusia templa, Quo neque permanent animae, neque corpora nostra, Sed quaedam simulacra modis pallentia miris*; ut ait Lucret. lib. I, vs. 123 seq. Adi sis etiam quae diximus ad Tusc. I, 16. Dav.

(3) Gruter. Ern. *sed antiquissimo item Iove.*

(4) Vrsini liber *Lisyca*, ex quo ille conj. *Lysidea.*

(5) Scholiastes ad Pindari Olymp. IX, 45: Πρὸς Ἀπόλλωνα (ἐπολέμησεν ὁ Ἡρακλῆς) οὕτω καὶ διὰ τοιαύτην αἰτίαν· εἰς γὰρ τὴν Πυθῶνα παραγένοιτο μαντευσόμενος περί τινος· ἔφη οὖν αὐτῷ ἡ Πυθία, μὴ παρεῖναι τὸν θεὸν μηδὲ χρησμῳδεῖν. Ὀργισθεὶς ἐπὶ τούτῳ ὁ Ἡρακλῆς, ἥρπασε τὸν μαντικὸν τρίποδα καὶ πρὸς αὐτὸν εἵλετο τὴν μάχην. Hoc tamen ad Amphitryonis et Alcmenae filium referebant Graeci, quemadmodum liquet ex Pausaniae lib. X, c. 13, qui tamen auctor est, ὅτι πρότερον ὁ Αἰγύπτιος Ἡρακλῆς ἀφίκετο ἐς Δελφούς. Dav. — *Concertavisse cum Apolline de tripode.* Hic labor etsi non ille quidem ad duodecim primarios pertinet, tamen poëtarum artificumque operibus mirifice nobilitatus est. Vide Pausaniam X, 13, 4, et confer Paciaudii Monum. Pelopon. tom. I, Prolegg. p. 34, et pag. 114, ubi egregium anaglyphum Musei Naniani Cythereum memoratur exhibeturque. Alterum, Albani Cardinalis, suppeditat Zoëga in *Bassiril. antich. di Roma*, n. 66. Tertium, idque facile princeps Dresdense, Beckerus in Augusteo I, n. 5-7, pag. 60 seqq. qui idem ingeniose explicare conatus est, refragantibus ex parte Boettigero in libro vernaculo *Andeutungen z.* Archaeolog. pag. 59 seqq. et Welckero in Annalib. liter. Heidelb. 1810, n. 45, p. 259 seqq. Cr.

Aegyptius: quem aiunt Phrygias literas conscripsisse.[1] Tertius est ex Idaeis Digitis:[2] cui inferias afferunt.[3] Quartus Iovis est et Asteriae,[4] Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur; cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iupiter genuit, sed tertius Iupiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus iure pontificio, et maiorum more, capedunculis iis,[5] quas Numa nobis reliquit, de

(1) *Phrygias literas* librum esse, pervetustum veteres complexum sive historias, sive fabulas, docuit Buherius ex Plutarcho *De Isid. et Osir.* Typ.

(2) P. Manutius e suis libris *Idaeis Dactylis.*

(3) In multis codd. legitur *afferunt. Cui*; unde Iac. Gronovius colligit scribendum esse *afferunt Coi.* Davisius malebat *afferunt Crites.* — *Afferre,* ait Ernestus, de inferiis non dicitur, quod sciam, sed *ferre, mittere, dare.* Puto primam syllabam e finali praecedentis verbi natam, legendumque *ferunt.* Ma. — Inferiarum in Herculis religionibus vestigia residua in artium monumentis, veluti in patera pervetusta, quae Herculem prostratum habet iuxta Minervam, addito utrimque nomine: *Menerva, Erkle,* et insuper: χουσαις, i. e. χοαῖς, *inferiis.* Vid. Lanzi *Saggio di lingua Etrusca* tom. II, p. 206 seqq. Cr.

(4) Alia omnia fabulosae veteris historiae scriptores. Apollodorum quidem, *Biblioth I,* 4, 1; Hyginum, *Fab. LIII,* reliquos si audimus, Asteria Iovem contempsit. Credamus ergo, Ciceroni praesto fuisse ignotos nobis auctores, ac fortasse Poenos. De Hercule Tyrio, Herodotus II, 44. Bvnza. — Ad rem ipsam quod spectat, mythologi fere tradunt, Asteriam, quum Iovem contemneret eiusque fugeret amplexus, in coturnicem mutatam fuisse. Fuere tamen scriptores, qui cum Cicerone faciebant. Conf. Athen. lib. IX, p. 392, E. Omnino vide Zenobium, Centur. V, 56, qui ad hunc Eudoxi locum respicit. Dav.

(5) *Capedunculis.* Hoc vocabulorum genus, vasorum significatu, frequens. *Capita* et *capitulia* de vasculis agnoscit Io. Lydus de Magistr. Romm. I, 46, p. 78, a *capere* repetens; conf. Cangii Glossar. med. et infim. Lat. in voc. *capitum.* Καπίθην, vasis mensuraeque genus, memorat Pollux, Onomast. IV, 168. Cf. etiam Lexic. Xenoph. II, p. 653. *Capides, capedines, capulae* et *capedunculae* praesertim frequentantur de vasis illis sacris. Conf. Burmann. ad Petron. pag. 253, et Oudendorp. ad Apul. Metamorph. pag. 137. Priorem illam for-

quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne Nymphae etiam deae? si Nymphae, Paniscine etiam, et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata. [1] Age porro, Iovem, et Neptunum deos [2] numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, [3] Acheron, Cocytus, Styx, [4] Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus, dii putandi. At id quidem repudiandum: ne Orcus quidem [5] igitur. Quid dicitis ergo de fratribus? Sic Carneades agebat, [6] non ut deos tolleret: quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno id negari potest? quem vulgo maxime ad occidentem colunt. Qui si est deus, patrem quoque eius, Caelum, esse

mam ipse Tullius usurpavit loco memorabili, quem adscribam. Ita enim ille, Paradox. 1, 1: *Quid a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur?* Ita Ernestus. Cr.

(1) Walkerus legendum opinabatur: *Igitur ne ceteri quidem dii, quorum templa sunt dedicata.*

(2) Sic Victor. Heindorf. e codd. Reg. Cantab. Glog. Vulgo *deum*.

(3) Heindorf. adhibitis cod. Glog. et Red. lectionibus coniicit ita legendum esse: *Ergo etiam Orcus frater eorum, deus est, et dii sunt illi, qui fluere feruntur apud inferos.*

(4) *Styx* vulgo omissum cum cod. Glog. et ed. Marsi et Heindorf. restitui.

(5) Schutzius addidit h. l. *deus*, quod e vestigiis codd. Lincoln. et Med. eruit Davisius. Idem Schutzius post *putandi* et post *igitur* signum interrogationis posuit. Alii aliter. *T.*

(6) Ita rescripsi ex Heindorfii coniectura. In cod. Glog. est *Hic C. agebat.* Vulgo *Haec agebat.* Davis. Ernest. *aiebat.*

deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether, et Dies, eorumque fratres et sorores: qui a genealogis [1] antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda.

XVIII. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros, deos esse dices; de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus, Neptuni,[2] reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid? quorum matres deae? [3] opinor etiam magis. Vt enim iure civili, qui est matre libera, liber est; item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime [4] colunt: qui si deus est, et Orpheus, et Rhesus dii sunt, Musa matre nati: [5] nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem

(1) Ern. conj. *theologis.* — Sed recte monet Heind. *genealogos* certum aliquod genus esse *theologorum*. Ergo nihil mutandum. Cr.

(2) Sic Schulz. Alii *Theseus qui Neptuni.* T.

(3) *Deae* addidit Davis. e cod. Reg. et Cantabr. Paulo post vulgo *in iure*; omisit Schulz. praeposit. *T.*

(4) Olim *sanctissimum* legebatur; variant MSS.

(5) Edd. Marsi et Asc. *matre Musa nati.*

potes, si Latonam deam putas, Hecatam [1] non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? [2] Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. Sin haec dea est, cur non Eumenides? quae si deae sunt, [3] quarum et Athenis fanum [4] est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae; [5] deae sunt speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. [6] Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint, Natio [7] quoque dea putanda est; cui, quum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus. Quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est, dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. Ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde fluxerunt.

XIX. Quid autem dicis? Si dii sunt illi, quos colimus et accipimus, [8] cur non eodem in genere Sera-

(1) *Hecatam* tuentur optimi libri, etiam aliorum scriptorum, quos adhibuit Oudeudorpius ad Apul. II, 23, pag. 96, qui praecepta sua multis exemplis firmavit, nec nostrum locum neglexit, itemque ex sequentibus alios ad hanc legem latinitatis revocavit, ut proxime cap. 21, *Antiopa*; c. 23, *Diona*. Ca. — Vulgo *Hecaten*.

(2) Cod. Glog. *a nobis quoque dea est;* unde Heindorfius auspicatur legendum esse *An nobis haec quoque dea est?*

(3) Heindorf. e cod. Glog. *quae vero deae sunt.*

(4) *Funus* Mss. Is. Vossii, quod hic defendit ad Melam II, 3.

(5) Vulgo additur *Furiae.* Sed istud quod iam Heindorfio visum, natum est ex antecedente *Furinae.*

(6) *Scelerum* revocavit Heindorf. ex edd. ante Victor. et cod. Glog. Vulgo *sceleris.*

(7) Heindorf. e cod. Reg. Med. ed. Marsi recepit *Nascio.* — Lectionem *Nascio* placere video Spangenbergio de Choligg. Latin. domestic. pag. 67, quem consule de huiusmodi singulorum Italiae populorum deis deabusque; adde Micalii librum: *Italia avanti il dom. de' Romani* lib. II, pag. 41 seq. Cr.

(8) Sic Davis. Ern. e codd. Reg. Lincoln. Med. Vulgo *accepimus.*

pim Isimque numeremus? [1] quod si facimus, cur barbarorum deos [2] repudiemus? Boves igitur, et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas in deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque unde haec nata sunt, reiiciemus. Quid deinde? Ino dea [3] dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia? Circe autem et Pasiphaë, [4] e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? Quid Medeae respondebis? [5] quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia [6] procreata est. Quid huius Absyrto fratri? qui est apud Pacuvium Aegialeus; sed illud nomen veterum literis usitatius. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An Amphiaraus deus erit et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, [7] negabant immortales esse ullos, qui

(1) Licet Pisone Gabinioque coss. Serapidis et Isidis sacra fuerint expulsa, postea tamen eos populus rom. in deorum suorum retulit numerum. Vide Tertullianum, Apol. cap. 6; ad Nat. lib. I, cap. 10, ac Arnobium lib. II, p. 95. Dav.

(2) Placet Heindorfii coniectura *cur ceteros barbarorum deos.*

(3) Heindorf. conj. *Quid enim? Inone dea dicetur.*

(4) Vulgo additur *et Aee*, quod eiiciendum esse viderunt Davis. Heynius et Heindorf. (quibus suffragatur Moser.)

(5) Heindorfio placet *Quid de Medea respondebis — — quod de huius Absyrto frater.*

(6) Verba *Aeeta patre, matre Idyia* Heindorfio insititia videntur.

(7) De *lege censoria* vide Ernesti Indic. Legg. in Clav. Cic. sub voc. Nos admoneamus Dicaearchi, qui in Graecia Descr. v. 87 (in Gronovii Thesaur. Antiqq. Graec. tom. XI, p. 36), ita: Καὶ τῆς θαλάττης ἀπέχον ἱερὸν οὐ πολὺ Ἔστ' Ἀμφιαράου, καὶ νεώς, καὶ τὸ τέμενος. De voce τέμενος dicendi otium fecerunt interpr. Graeci ad Iliad. B, 696, praesertim Eustath.

aliquando homines fuissent. Sed si hi sunt dii,[1] est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus,[2] aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? Quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. Atque [3] in plerisque civitatibus intelligi potest, augendae[4] virtutis gratia, quo libentius rei publicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt: itemque *Lei filiarum* est delubrum Athenis,[5] quod Leocorion nominatur. Alabandenses

ad Iliad. M, 313, p. 907. Kuhn. ad Polluc. I, 6, p. 5; Hemsterh. et Iacobs ad Antholog. gr. vol. I, cap. 1, p. 347 seq. Huc potissimum pertinent αἱ τεμενικαὶ πρόσοδοι, sive *reditus, qui ex agris consecratis in sacrum usum redigebantur.* Didymus ap. Harpocrat. in ἀπὸ μισθωμάτων (pag. 55 ed. Gronovii): ἑκάστῳ θεῷ πλέθρα γῆς ἀπένεμον, ἐξ ὧν μισθουμένων αἱ εἰς τὰς θυσίας ἐγίνοντο δαπάναι. Hinc Romulus apud Dionys. Halicarnass. lib. II, cap. 7, pag. 251 Reisk. qui agrum triginta curiis sorte attribuisse dicitur, idem tamen fertur ἐξελὼν τὴν ἀρκοῦσαν εἰς ἱερὰ καὶ τεμένη. Similiter graeci legislatores in agris populo assignandis illud fecerunt, ut suam diis deabusque partem immunem reservarent (Plato de Legg. lib. VI, cap. 8, p. 761, p. 205 Astii). Quae res quantopere ad extremae etiam aetatis leges pertineat, arguit cod. Theodosian. lib. X, tit. 1; lib. XI, tit. 20, leg. 6; lib. XVI, tit. 10, leg. 19, ubi consule Iac. Gothofredum. Ego priscae consuetudinis aliquot exempla apponam. Itaque, ut hoc utar, in tabulis Heracleensibus describitur ager Baccho consecratus, itemque alter Minervae Poliadi. Vide Mazoch. Comment. ad tabb. aen. Heracl. pag. 133. Simile marmor erutum e ruderibus Ithacensibus, ita insculptum: ἱερὸς ὁ χῶρος τῆς Ἀρτέμιδος, quem lapidem, hoc ipso Tulliano loco adhibito, docte explicavit Paciaud. in Monumentl. Peloponn. tom. I, p. 150 seqq. Gemina marmora nuper reperta per Graeciam a peregrinatoribus. Cr.

(1) Sic Sch. Alii *sunt hi dii.*

(2) Attamen hunc Athenienses, tamquam deum, sacrificiorum honore coluisse, docent loca quae laudavit eruditissimus Meursius de Reg. Athen. lib. III, c. 14. Dav.

(3) Davis. e codd. Med. Lincoln. Reg. Vrsin. dedit *Atqui.*

(4) *Acuendae* Lactant. Div. Inst. I, 15, ubi h. l. cit.

(5) Vulgo *itemque Leonaticum est.*

quidem sanctius Alabandum colunt, a quo urbs est illa condita, quam quemquam nobilium deorum: apud quos non inurbane Stratonicus,[1] ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus.

XX. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides:[2] solem deum esse, lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si luna dea est, ergo etiam Lucifer; ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt: igitur etiam inerrantes. Cur autem arci[3] species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher, et ob eam causam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis.[4] Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod

Recte vero hoc *Leonaticum* absurdum esse Lambinus et Heindorfius iudicarunt. Lambino placebat *Leo s. Lei natarum*. Fortasse latet in corrupta lectione Leonaticum patronymicum quoddam, quod *Lei* filias designabat. Interim rescripsi *Lei filiarum*. — *Leonaticum est delubrum Athenis, quod Leocorium nominatur*. Graece Λεωκόριον, fanum *Praxitheae*, *Theopae*, *Eubulae*, sororum, quas pater Leos Atheniensis patriae servandae causa iussu oraculi sacrificavit, ut tradit Aelianus V. H. lib. XII, cap. 28. Suidas et Hesychius in v. Λεωκόριον. Meursius de Ceramico Atheniensi c. 17. Nomen autem *Leonaticum* corruptum esse videtur, et forte legendum *Leoidum*, id est, filiarum Leonis. Wyt.

(1) Stratonicum citharistam intelligit, cuius nonnullas facetias memorat Plutarchus tom. II, p. 525, 602; multas vero Athenaeus, Deipnos. VIII, pag. 348 seqq. Adi sis etiam Strabonem lib. XIV, p. 963. et Aelianum V. H. lib. XIV, c. 14. Dav.

(2) Edit. noviss. Paris. *non vides?*

(3) *Arcus*. Priscianus l. VI: *De Iride Cicero dicens in III de Deorum Natura, in i finivit genetivum: Cur autem arci species non in deorum numero reponatur?* Igitur etiam in verborum ordine consentit hic liber cum vulgato textu. Cr.

(4) Sic Davis. Ern. Heind. Vulgo *coloratus* ut est in Mss.

si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, dii putandi. [1] Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. Iam[2] si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa dea est, et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina, et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso[3] ex Corsica dedicavit; et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, [4] Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum reci-

(1) Heindorfius e cod. Glog. addidit *sunt*.

(2) Vulgo *tum*. In cod. Red. Edd. Mars. Asc. Ven. *tamen*. Sed Heindorfius recte revocavit *Iam* e codd. Glog. Red. Ed. Victor.

(3) C. Papirius Maso, qui de Corsis triumphavit in monte Albano. *A. V. C.* 522. — *Fontis delubrum*. Vide Davisium, et conf. eumdem ad Cic. de Legg. lib. II, cap. 22. Adde Arnobium lib. III, cap. 20, ibidem interpr. pag. 154 ed. Orell. Servius ad Aeneid. VII, 84: *Nullus lucus sine fonte, nullus fons non sacer propter attributos illis deos, qui fontibus praeesse dicuntur*. Hinc fontium religio nonnunquam exstitit gravissimum argumentum causarum forensium, etiam publicarum. Testis Tacitus, Annal. I, 79. Quam ad nostrum locum inscriptionem exhibuit Vrsinus, ea ita legenda est: *Fonti Verbeces II*. Pertinebat enim fontium religio ad curam Fratrum Arvalium. Vide Marini, *gli atti de' Fratelli Arvali*, lib. II, pag. 375 seq. et pag. 416. Etiam Fratres *Atierati* qui dicuntur fontibus sacra videntur fecisse. Cuius rei mentio fit in tabulis Eugubinis, docente Marinio l. l. add. *Lanzi Saggio di lingua Etrusca*, lib. I, p. 361, 374; lib. II, p. 666, 749. Cr.

(4) Vulgo *Anemonem*. Lambinus conj. *Anienem*. Vrsinus, Cluverius, Buherius, Davis. Ern. *Almonem*. — De *precationibus* et *comprecationibus* confer Gellium, N. A. lib. XIII, cap. 22, et adbibe Lanzium in lib. laud. tom. III, p. 671. Dicitur autem *precatio* proprie de iustis precibus: *praefatio* de formula auspicandi; v. c. Quod bonum faustum felix sit, etc. Nihilo tamen minus saepiuscule inter se confusa reperias ea vocabula. Sic v. c. apud Suetonium in Claudio cap. 25, *praefatio* eadem est, quae Livio lib. IX, cap. 5, *precatio* dicitur. Eadem confusio in marmoribus obvia, v. c. in Fratrum Arvalium tab. XLI. Vide Marini lib. laud. I, pag. 274, 301. Cr.

piemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur:[1] ex quibus primum et secundum natos in Arcadia; alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum; alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur,[2] quam principem et inventricem belli ferunt; tertium Cretensem, Saturni filium; cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Διόσκουροι etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi

(1) Paulo aliter Clemens Alexandrinus, Protrept. p. 8: Εἰσὶν, inquit, οἳ τρεῖς τοὺς Ζῆνας ἀναγράφουσιν· τὸν μὲν Αἰθέρος ἐν Ἀρκαδίᾳ· τὼ δὲ λοιπὼ, τοῦ Κρόνου παῖδε, τούτοιν τὸν μὲν ἐν Κρήτῃ· θάτερον δὲ ἐν Ἀρκαδίᾳ πάλιν. Ita et Lucius Ampelius cap. 9; at Ciceroni suffragatur Arnobius lib. IV, pag. 133. Vide et Lactantium, Div. Inst. lib. I, cap. 11, 48. Dav. — *Ioves tres.* Davisianis adde Io. Laur. Lydum de Mens. cap. 5, p. 95, qui haud vulgaria de Iove habet, desumpta ex Cratete, Posidonio (quae addenda fragg. a Bakio collectis) Chrysippoque. Quae componenda sunt cum Platonis Cratylo p. 45 Heind.; Cornuto de N. D. cap. 2; Stobaeo in Eclogg. Physs. lib. I (p. 48), p. 86 Heer. et Eudociae Violeto p. 195 seq. Tres autem Ioves Io. Lydus ita introducit, ut Ciceronianum h. l. *theologi* circumloquutus videri possit· τινὲς δὲ κατὰ τὸν ἡρωϊκὸν καὶ μεριστὸν λόγον τρεῖς Δίας εἶναι βούλονται. Alio quodam modo tres Ioves inducit Proclus, MS. in Cratyl. (p. 67 Heind.) Nimirum exponit περὶ τῆς δημιουργικῆς τριάδος, cuius participes sunt Iupiter, κατ᾽ ἐξοχὴν dictus, deinde Iupiter Neptunus, tum Iupiter Pluto: Ο μὲν πρῶτος Ζεὺς, ὁ δὲ δεύτερος Ζ. ὁ δὲ τρίτος Ζ. Tum plura disputat, in quibus ponit etiam illa: Ἐστι γὰρ τῆς ὅλης ταύτης τριάδος πατὴρ μὲν ὁ Ζεύς· δύναμις δὲ ὁ Ποσειδῶν· νοῦς δὲ ὁ Πλούτων. Cr.

(2) Ενα μὲν Αἰθέρος, τὸν δὲ ἕτερον ἐν Ἀρκαδίᾳ τεχθῆναι, ἐξ οὗ φασὶν Ἀθηνᾶν. Vides, Arcadiae unum tantum Iovem attribuere, secus atque Clementem Alex. (p. 24 ed. Potteri). Sed Laurentii et hic locus et universus libellus misere mutilatus censeri debet. In sequentibus autem I. Lydus et ipse Iovem *Proserpinae patrem* memorat et allegorice explicat: Τῆς Κόρης, τουτέστι, τοῦ κόρου πατέρα, videlicet abundantiae ex agricultura natae. Postremo: *Tertium Cretensem*...

tres, qui appellantur Anaces [1] Athenis, ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatores, Zagreus, [2] Eubuleus, Dionysus; secundi duo, Iove tertio nati et Leda, [3] Castor et Pollux; tertii dicuntur a

sepulchrum est. In. Lydus l. l. τρίτον δὲ τὰν Κρήτην (τὸν Κρῆτα apogr. Marini). De Iove, Cretensium rege inque ea insula sepulto, vide Clementem Alexandrin. Protrept. p. 32 Potter. Arnob. adv. Gent. lib. III, cap. 30; lib. IV, cap. 14 et 25, ibique interpr. Cr.

(1) Olim *Anactes.* Emendavi *Anaces*; hoc enim est verum Dioscurorum nomen; unde Ανάκειον illorum templum dicebatur. Traduntur multae rationes et causae a graecis auctoribus huius appellationis, vel a verbo ἀνάσσω, vel ab adverbio ἀνακῶς, id est, humaniter et diligenter, quod se ita gesserunt erga Athenienses: magnis enim copiis in urbe existentibus sua interesse illi arbitrati sunt, ne quisquam omnino civis iniuriam a militibus pateretur, atque id summo studio procuraverunt. Vel ab ἄνω καὶ ἐκάς, quod custodiunt navigantes, quum sint stellae et supra nos stent; nam duo haec adverbia componentes, ἀνακῶς Athenienses solebant dicere. Et has et alias etiam huius nominis derivationes exponit Plutarchus in vita Thesei. *Anactes* generale nomen erat omnium regum, ut nonnulli putant (in quibus etiam Plutarchus est), ab eodem adverbio, quo *Anaces*, deducto nomine, quod custodirent summa cura et diligentia salutem eorum, quibus praeessent. Vict.—Διόσκουροι.. *Anaces.... Athenis.* Priscae formae vestigia supersunt in Herodoto (I, 24), atque adeo Thucydideo (VIII, 102), ἀνακῶς, ubi Scholia explicant, προνοητικῶς καὶ φυλακτικῶς; cf. etiam Marcellini Vit. Thucydid. p. 730 ed. Beck. Religiones autem, nemo nescit, priscarum formarum tenacissimas esse. Hinc qui dii rem Atheniensium publicam privatamque insigniter *curare* iudicati sunt, insigniter Ανακες sunt dicti. Cuius nominis rationem nonnulli repetebant ab expeditione Attica, in qua haud mediocris Dioscurorum benivolentia apparuerat in Atticas homines, referente Tzetza ad Iliad pag. 69. Inde ipsorum templum Athenis, dictum τὸ Ανάκειον nec minus τὸ Ανάκτορον, licet hoc posterius nomen omnibus deorum templis tributum sit, praesertim Eleusinio Cereris Proserpinaeque. Cr. — Moser cum Davisio praefert *Anactes* ex scriptis plerisque et edd. vett. *T.*

(2) Sic edidi ex Hemsterhusii emendatione ad Lucian. Dial. mort. 26. Vulgo *Tritopatreus*, *Eubuleus*, *Dionysus.* In cod. Red. scriptum *Treopatres*, in ed. Mars. *Tritopatres.*

(3) *Et Leda.* Interiora reclusit Hemsterhusii doctrina pag. 332 seqq. Iuliani locum Orat. IV, p. 147, quem idem tractat, attigit Eudocia p. 125. De Dioscurorum ἑτερημερίᾳ haud vulgaria e veteribus scriptoribus in medium profert Io. Lydus de Menss. pag. 64, in his ex Epimenide illud, marem et feminam fuisse Dioscuros. Cr. — Obtinuit autem fama, non utrumque fratrem Iove prognatum, sed Pollucem a Iove, Castorem vero a Tyndareo genitum. Inter alios sic Servius ad Aeneid. II, 601: *De Iove*

nonnullis Alco, Melampus, et Tmolus[1] Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Iam Musae primae quatuor, natae Iove altero,[2] Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete; secundae, Iove tertio et Mnemosyne procreatae

et Leda nati sunt Pollux et Helena: de Tyndareo et Leda Castor, qui solus mortalis fuit. Adi sis et euudem ad VI, 121. Dav.

(1) Vulgo *et Melampus*, *Emolus.* Davisius coniacit *et Tmolus* In cod. Glog. pro *Emolus* legitur *Cnolus* in Red. *Emollus.*

(2) Post *Iove altero* matris nomen excidisse videtur Heindorfio: quum in codd. aliquot post *altero* adiiciatur *nata* vel *natae*; in quo ille matris nomen latere putat. Ceterum *quatuor* h. l. *musarum nomina* recte legi Davisius confirmavit hoc Tzetzae scholio in Hesiodi Opp. p. 6: Αρατος ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν ἀστρικῶν τέσσαρας τὰς μούσας λέγει Διὸς τοῦ Αἰθέρος καὶ Πλουσίας νύμφης Αρχὴν, Μελέτην, Θελξινόην καὶ Αοιδήν. Camerarius sine causa voc. *Arche* delendum putabat, ut efficeretur *Musarum* numerus ternarius. — Acute Heindorfius auspicatur, in lectione codicum: *nato, nata, natae* latere *matris* nomen. Adde *nate* ex nostro cod. A. et habebis maternum nomen, si mecum legeris: *Quatuor natae Iove altero* et Neda (*vel* ex Nede), *Thelxinoe*, etc. Pausanias in Arcadicis cap. 47, §. 2, in templo Minervae Aleae inesse commemorat quum alia signa Nympharum Iovem nutrientium, tum etiam Nedae (καὶ Νέδα), quae et ipsa Iovis eaqua primaria nutrix. Tum pergit: Πεποίηται δὲ καὶ Μουσῶν καὶ Μνημοσύνης ἄγαλμα. Et altero loco Messen. 33, 2, ita narrat de eadem nutrice Iovis: κεκλῆσθαι δὲ ἀπὸ τῆς Νέδας τὸν ποταμὸν, videlicet Arcadiae Messeniaeque flumen Nedam (cf. Berk. ad Steph. Byz. in Νέδη). Priscae autem Musae a fluminibus lacubusque haud paucae nominatae sunt; vide Tzetzae locum a Davisio laudatum, quem repetiit Eudocia pag. 294, et ipsa in Epicharmi Musis memorata: Νειλοῦν, Τριτώνην, Ασωποῦν, Αχελωΐδα, et insuper illas Eumeli Corinthii: Κηφισοῦν (corrige hinc excerptum Parisinum apud Ruhnk. Epist. Crit. II, 309, ubi Κιφησιοῦν) Βορυσθενίδα (ita vicissim corrigendum ex eodem excerpto mendosum Βαρυσθ. Eudociae). Itaque si coniecturam nostram acceperis, in *matre Musarum* idem factum dicas, quod in ipsis Musis. Neque vero illud a fabularum usu abhorret, quod alumnus cum nutrice sua, posteaquam fuerit adultus, concumbat. Quo honore nulla potius impertiri debebat, quam *Neda*, utpota πρεσβυτάτη Νυμφῶν, nympharum maxima veneranda et carissima (Callim. Iov. 33, ibique Ernest.). Ex *nutrice* autem exstitisse *Musarum matrem*, et ipsum valde consentaneum est (Callimach. l. l. vs. 35 de iisdem Iovis nutricibus, μαιώσαντο. Etymol. magn. pag. 534 ed. Lips. ὅθεν καὶ μαῖα καὶ μοῦσα). Quod porro *primarum Musarum* matrem *Plusiam* prodit Tzetzes: confirmat eam lectionem Eudocia l. l. Nec haec appellatiu aliena est a *Musarum*, *quae eaedem Nymphae sunt*, appellatione. Vide modo Valkenar. in Lennep. Etymol. p. 592, et attende

novem; tertiae, [1] Piero natae, et Antiopa, quas Pieridas, et Pierias solent poëtae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas; Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur? Vnus eorum Iove natus, nepos Aetheris; alter, Hyperione; tertius, Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur; quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, [2] Ialysi, Camiri, et Lindi; quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circen procreavisse.

XXII. Vulcani item complures: primus Caelo na-

supra prolata ex Proclo, qui ἐν τοῖς σώμασι τὸ πλῆθος τῶν δυνάμεων, *virium copiam*, suppeditari a *Musis* dicit. Proinde commode ea, quae aliis *Neda* dicta sit, Iovis nutris fluminisque Nympha, eadem ab aliis *Plusia* posset vocari. Illud etiam tenendum est: Pausaniam a *Neda reliquisque Iovis nutricibus nymphis continuo ad Musarum et Mnemosynes*, a qua *alteram* Cicero Musarum progeniem ducit, mentionem transire. Haec ego etiam propterea accuratius declaranda duxi, quoniam in *Plusiae* nomine haerere videram Frid. Chr. Petersen. virum eruditum in Comment. de Musarum apud Graecos origine (in Muenteri Miscellan. Hafnienss. theologg. et philoll. lib. I, cap. 4, p. 95), qui tamen caute in h. l. est versatus. Cr.

(1) Vulgo hic inculcabatur *Iove tertio*, quod eiiciendum esse viderunt Iac. Gronovius, Davisius, Ern. Idem abest cod. Glog. Ergo id praeeunte Heindorfio expunxi. — Merito. De *Antiopa*, quam Iupiter Satyri specie indutus compresserat, sed aliam prolem editurus, dicendi otium fecit Valkenaer. in Diatr. Euripid. p. 59 seqq. Eidem fabulae idonea coniectura nuper opem tulit Gaisford. ad Procli Chrestomath. ad calcem Hephaestion. p. 73. Cr. — Qui reconditiorem uberioremque doctrinam sectantur, valde proficient ex doctissimis Creuzeri adnotationibus, quas cum alibi tum hoc capite praesertim Vir ille eruditissimus profudit. Nos, pro ratione nostra, pauca tantum derivasse sufficiat. *T.*

(2) Vulgo *quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur Ialysi, Camiri et Lindi*. Vulgatam nobis optime correxisse videtur Davisius adhibito Arnobii loco IV, p. 135, ubi legitur, *Quartus Ialysi pater, quem Rhodi peperit heroicis temporibus Acantho*. Idem tamen collatis variis lectionibus coniicit Ciceronem scripsisse *cui heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur Ialysum, Camirum, Lindum*. Heindorfius quia vulgo *Cercaphus* fertur Camiri, Ialysi Lindique

tus, ex quo et Minerva Apollinum is,[1] cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt; secundus Nilo natus, Phthas,[2] ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt; tertius ex tertio Iove, et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse; quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur.[3] Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus: cuius obscenius excitata natura traditur, quod adspectu Proserpinae commotus sit; alter Valentis et Coronidis filius,[4] is qui sub terris habetur,[5] idem Trophonius; tertius Iove tertio natus, et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt; quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare; quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque causam *in* Aegyptum[6] profugisse, atque Aegyptiis leges et lite-

pater fuisse, sic opinatur locum corrigendum esse, *cui heroicis temporibus Acantho Rhodi perisse dicitur Cercaphum, quem dicunt genuisse Ialysum Camirum et Lindum Rhodii.*

(1) Vulgo: *ex quo et Minerva Apollinem eum cuius*, qua in lectione durissime omissum est *natum dicunt*. Buherius malebat *ex quo Minerva Apollinem eum*, in quo item dura est omissio verbi *peperit*. Ergo nihil melius Davisii ratione *ex quo et Minerva Apollinum is, cuius* .... quam probante etiam Heindorfio coll. c. 23, in ordinem recepi.

(2) Sic correxit Davis. vulg. *Opas* quod habent Mss. omnes it. edd. vett. ut Mars. Asc. idque revocavit in textum Heindorf.

(3) Plerique Mss. et Edd. *nominabantur*. Davis. et Ern. reposuerunt *nominantur*, quod Lambinus in uno Ms. invenit.

(4) *Coronidis* e Davisii correctione cum Heindorfio reposui pro vulg. *Phoronidis*. — Correctionem admiserunt Moser et Creuzer. *T.*

(5) Locum sic interpungendum putarim, *is, qui sub terris : habetur idem Trophonius*. Arnobius lib. IV, p. 170: *Sub terra est alter (Mercurius), Trophonius qui esse iactatur*. Trophonius tamen Apollinis filius dicitur. Vide Pausaniam, Boeot. p. 785, et Philostratum, vit. Apollonii lib. VIII, cap. 9. DAV. — Heind. recte post *habetur* distinctionem sustulit; intelligendum enim est, *is, qui sub terris* (ὁ ὢν), *putatur simul esse Trophonius*. MR.

(6) Vulgo omissa praepositione *Aegyptum profugisse*. Eam addidimus e Lactantio Div. Inst. I, 6, ubi h. l. respiciens. *Apud Ciceronem*, inquit, *C. Cotta, pontifex, disputans contra Stoicos de religionibus et de varietate opinionum, quae solent esse*

ras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth [1] appellant; eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur.[2] Aesculapiorum primus Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum [3] invenisse, primusque vulnus dicitur obligasse; [4] secundus, secundi Mercurii frater; is fulmine percussus et humatus esse Cynosuris dicitur; [5] tertius, Arsippi et Arsinoae, qui primus pur-

de diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait, et enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum a quo occisus sit Argus, ob eamque causam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et literas tradidisse. — Fieri quidem potest, ut Cicero *in Aegyptum* scripserit: Lactantii tamen auctoritas mihi haud tanti est, ut hoc credam; nam historice loquitur. Historici vero parum utplurimum solliciti sunt, quibus verbis aliorum effata referant, dummodo sententia constet. *T.* — Probabat etiam Ern. Davisii coniecturam *in Aegyptum*, eamque recepit Schutz Heind. quamquam ei non displiceat, dubitat tamen, an, si ita scripsisset Cicero, lectiones variantes, *profuisse* v. *praefuisse* natae esse potuissent. Ma.

(1) *Thorth* ed. Mars. et Ald. Plato in Phaedro et Philebo Θεῦθ.

(2) Herodotus II, 82, de Aegyptiis: *μείς τε καὶ ἡμέρη ἑκάστη θεῶν ὅτευ ἐστί.* Primus autem mensis Mercurio dicatus ab eoque appellatus est, tamquam astrologiae fastorumque auctore. Vndevicesima enim die primi mensis Mercurio festum celebrabant Aegyptii, teste Plutarcho de Isid. et Osirid. (p. 378) p. 547 edit. Wyttenb. — *Septembrem* dicit Ptolemaeus hunc mensem. Vid. eius φάσεις ἀπλαν. in Petavii Vranolog. p. 71: Μὴν Θώθ, ἤτοι Σεπτέμβριος. Eo autem mense Nilus undique inundaverat Aegyptum; unde explicant locum Sanchuniathonis apud Euseb. Pr. Ev. I, p. 56, et Θωύθ interpretantur ex Coptico Thoout: *ambulatio piscis*, *Dupuis* in libro *Relig. univers.* vol. VI, p. 435 seq, et *Remi Raige* in opere: *Descript. de l'Égypte* (*Mémoir. Astronomiq.*) part. I, p. 169. Eodem referebant e Veteribus nonnulli Maiam Mercurii matrem, utpote quae *aqua* esset, et sacram eiusdem dei avem aquaticam, *ibim*, teste Io. Lydo de Mens. p. 100, 103. Cr.

(3) *Speculum* codd. Glog. Red. Edd. Mars. Asc. quod cur revocaverit Heindorfius nescio. — *Specillum.* Recte Ernestus, Schutzius, Moserus. Nimium suis libris hoc quoque loco tribuit Heindorfius. Pergit enim Ioannes: ὃς ἐξεῦρε μήλην. De μήλη, s. χηλῇ, specillo explorandis unguendisque vulneribus, uberrime exposuit Foesius Oecon. Hippocrat. p. 249 seqq. Verbum Ciceroni reddendum indicarunt critici ad Att. XII, 51, p. 388, τοῦτο δὲ μηλώτη, probante Ernesto in Graecit. indice in τοῦτο, quos vide. Adde Eustathium ad Odyss. I, 93, p. 24 Basil. ubi plura de μηλώσασθαι i. q. βάψαι, κ. τ. λ. Cr.

(4) Sic cod. Glog. Red. Vulgo *olligavisse*.

(5) Sic Heindorf. e cod. Red. Vul-

gationem alvi, dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit; cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulchrum et lucus ostenditur.

XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum; alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso [1] certamen fuisse traditur; tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse; quartus in Arcadia, quem Arcades Νόμιον [2] appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem [3] genuisse dicitur; secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus; tertiae pater Vpis traditur, Glauce mater: [4] eam Graeci saepe Vpim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove [5] et Proserpina natum; secundum Nilo,

go is *fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris.*

(1) Gruteriani quatuor exhibent *cum Iove tertio.* Et ita sane legerim, quum tertius Iupiter Cretensis fuerit. Vide supra cap. 21. DAV.

(2) Sic recte Heindorfius auctore Huetio correxit vulg. *Nomionem.*

(3) Buherius quia omnes Cupidines *pinnati* fuerint, sibi persuaserat Ciceronem scripsisse *primum Cupidinem.* Sed antiquissimos deos Graecorum haud fuisse alatos extra omnem dubitationis aleam posuit Vossius in libro *mythologische Briefe*, itemque *Cupidini* alas postea demum affictas esse docuit adhibito scholio ab Aristoph. Av. 575, ubi νεωτερικὸν dicitur τὸ τὴν Νίκην καὶ τὸν Ἔρωτα ἐπτερῶσθαι.

(4) Victorii ed. *tertia patre Vpi traditur, Glauca matre.* — De hoc nomine, praeter Davisiana, adhibe Herodotum IV, 35, ubi legimus Ὦπιν, Palaephat. 32, p. 132, ubi Lacedaemoniis haec deae appellatio tribuitur. Plura dabit Fischerus in Indice Aeschin. Socrat. in vocab. qui nec nostri loci est oblitus. Ceterum licet Ampelii *Ops* corruptum videri quest: respse tamen nomina *Vpis* et *Ops* ex uno eodemque fonte fluxisse commonstravit *Villoison* in *Mém de l'Acad. des Inscriptions* vol. XLVIII, p. 343 seq. CR.

(5) Sic Heindorf. e codd. Gleg. et Red. it. ed Marsi. Vulgo e *Iove.*

qui Nysam dicitur condidisse;[1] tertium Caprio[2] patre eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta;[3] quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici; quintum Niso natum et Thyone; a quo Trieterides constitutae putantur.[4] Venus prima Caelo et Die nata,[5] cuius Elide delubrum vidimus;[6] altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus; tertia, Iove nata et Diona, quae nupsit Vulcano; sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur; quarta, Syria Tyroque concepta,[7] quae Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam

(1) Optimam hanc lectionem ex editione Marsi et antiquis codd. ductam restituit Heindorf. Vulgo *qui Nysam dicitur interemisse*, quod incredibile est, Bacchum nutricem suam occidisse perhibitum. Hoc loco vero *Nysa* oppidum in India intelligitur, de quo Strabo lib. XV diserte narrat famam fuisse, illud a Baccho conditum esse.

(2) Sic multi Mss. et Edd. Sed corruptum nomen videtur. In cod. Glog. est *e Apio* in Red. *Capreo*, in Med. et Guelf. *Capreo*. Iac. Gronovio legendum videbatur *Cabiro*, cui accedunt Ernestius et Heindorf.

(3) Sabazius Dionysi cognomen fuit, unde Sabazia sacra. Cuius nominis etymologiam Suidas explanat in verbo Σαβάζιος, et Aristophanis interpres in Avibus et Vespis. Vt fortasse apud Macrob. Saturn. lib. I, c. 18, legendum sit *Sabazium*, non *Sebadium*. P. Man.

(4) *Trieterides*. Sic dicta sunt Bacchi sacra, quod tertio quoque anno fuerint redintegrata. Vide modo Servium ad Aen. IV, 302; Hyginum Fab. 131; et Iulium Firmicum de Error. Prof. Red. p. 14. Dav.

(5) I. e. Οὐρανὸς καὶ Ἡμέρα; ab aliis autem putabatur Ἀμήτωρ, i. e. sine matre nata, solo patre Οὐρανῷ, ut prodit Plato in Symp. pag. 318. Wytt.

(6) Sic Heindorf. e codd. Glog. Pall. 1, 2, 5, Gulielm. II. ed. Marsi. Vulgo *videmus*.

(7) Heindorfius haesit in v. *concepta*. Num enim, inquit, concepta ibi dici potest dea, ubi de ea concepta est opinio eiusque institutus cultus? Recte quidem ille, si Syriam et Tyrum regnorum nomina putemus. At quum primae secundae et tertiae Veneris parentes nominati sint, vix credibile est omissos esse in quarta: ergo vel nomina parentum hic omissa, vel ipsa illa *Syria Tyroque* parentum nomina esse statuendum. Et hoc quidem si placeat, legendum videtur *a Syria e Tyro concepta*. — Mihi haec verba medicam manum adhuc exspectare videntur; non enim satisfacit, quod mihi in mentem venit: *quarta in Syria, Tyroque urbe*

Apollinis matrem supra diximus; secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt; tertia illa, quam Iove generatam supra diximus; quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades Coriam[1] nominant, et quadrigarum inventricem ferunt; quinta Pallantis, quae patrem[2] dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem; cui pinnarum talaria affigunt.[3] Cupido primus, Mercurio et Diana prima natus dicitur; secundus, Mercurio et Venere secunda: tertius qui idem[4] est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem *et* eiusmodi[5] ex vetere Graeciae fama collecta sunt: quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi[6] sumus, revertamur.

XXIV. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, ceteraque huiusmodi,[7] rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut virtus, ut concordia; aut optandae nobis sunt, ut spes,[8] ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video; video etiam conse-

recepta. De re vid. Selden. de Diis Syris, Synt. 2, c. 2. Ma.

(1) Victor. Var. lect. II, 15 ex Clementis Alex. Protrept. p. 8, conj. *Coryphasiam* quod Lambinus recepit.

(2) *Suum* addidit Heindorf. e codd. Glog. et Red. Sed eo nihil erat opus.

(3) *Affingunt* Victor. Ald. Manut.

(4) Sic Davis. Heind. Vulgo *quidem*, quod Lambinus deleri volebat.

(5) Sic Victor. it. codd. Glog. et Red. unde restituit Heindorf. Vulgo *haec quidem eiusmodi*. In aliquot codd. ut Pall. quatuor *Atque haec quidem eoque eiusmodi*.

(6) Sic Lambin. Alii *digressi*.

(7) Sic Heindorf. e codd. Glog. Red. Vulgo *eiusmodi*.

(8) Verba *ut spes* vulgo post *ut fides* collocata recte Walkero auctore hic posuit Heindorf. coll. cap. 36. (Sed vid. ad hoc caput not. Pearcii. *T.*)

crata simulacra.[1] Quare autem[2] in his vis deorum insit, tum intelligam, quum cognovero.[3] Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget; quae digna certe non sunt deo. Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum: exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum? Haec, et alia generis eiusdem[4] *vos* ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, at quia minatur; Venus, quia venit ad omnia;[5] Ceres, a gerendo. Quam periculosa consuetudo! in multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? Quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una litera explicare, unde

(1) Sic Davis. et Heind. e codd. Pall. tribus aliisque il. Ed. Victor. Vulgo *quarum rerum utilitate video etiam consecrata simulacra.* — Davisii lectionem recipi quoque volebat Walkerus. Mr. — *Quarum rerum utilitate video etiam.* Advertere nos debet bonorum librorum auctoritas, qui *utilitatem video*, *video* exhibent; et docte de eiusmodi omissionibus disputavit Walkerus pag. 431 sq. Cuius doctrinam etiam adhibuit et ipse doctissimus Dorvillius ad Chariton. I, 4, pag. 213 Lips. qui huius geminationis exemplorum magnam copiam suppeditat ex utriusque linguae scriptoribus. Cr.

(2) Walkerus conj. *Quae autem.*

(3) Buherius malebat *quum ex te cognovero.* — Atqui hoc non necessarium; nam illud *ex te* subaudiendum, ut ultro omissum. Sic in antecedentibus saepe loquutus est: *intelligam, quum tu me docueris.* Wytt.

(4) *Iam vero, si quidem vos illa delectat expl. fab. et enod. nominum, exsect. a f. C.... Saturnum, haec* etc. Sic h. l. constituit Heindorf. adhibito cod. Glog. et ita edidit Schutzius. Mihi vero praeferenda videtur lectio vulgata, eamque restitui, distinctione tantum assumpta ex Stephaniana. *T.*

(5) *Venus* proprie est a Graeco nomine ἑνός, unus, quia in numine Veneris cernitur vis iungendi, prouti ex graeco ἅμα, simul, una, oritur latinum *amare*: ex ἑνός autem, praeposito digammate aeolico, fit Venus, ut ab ἕνετος fit venetus, et ex ἴς latinum *vis*. Wytt.

ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem, vocabulorumque,[1] cur quisque ita appellatus sit, causas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere,[2] atque hominum opinio sit: eos enim, qui dii appellantur,[3] rerum naturas esse, non figuras deorum.

XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim Fanum in Palatio, et Orbonae ad aedem Larum, et aram malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus:[4] de quibus habeo ipse, quid sentiam; non habeo autem, quid[5] tibi assentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare pertinentem. Idem de Cerere. Istam autem[6] intelligentiam aut maris, aut terrae, non modo comprehendere

(1) Copulam addidi Heindorfio auctore. Vulgo *vocabulorum*. Idem e cod. Glog. *quisque — appellatus sit* pro vulg. *quique — appellati sint*.

(2) Heindorf. e cod. Glog. *longe se aliter rem habere*.

(3) Ernestius rescripsit *appellentur*.

(4) Vrsinus conj. *digna iis loquamur*. Post eum editores dederunt *dicamus digna diis immortalibus*. Fortasse legendum *ne quum de diis immortalibus disputemus, diis dicamus indigna*.

(5) Ernestius utroque loco sine causa reposuit *quod*. Heindorfius *quid sentiam — quod tibi assentiar*. — Scripsit Ernest. ea lege, quam in Operum Ciceronis Praefatione, p. 5 (p. 8 ed. min.), coll. p. 11 (p. 8), posuit, iam dudum restricta ab Heusingero ad Cic. de Offic. 2, 2, 11, cuius exemplis plura addit Heindorf. ex Platone et Xenophonte. Prius *quod* igitur reiicit, quum *quid* sit id quod *quam rem*; alterum *quod* probavit et recepit, quum sit idem ac *quam ob rem*. Cr.

(6) Particulam *autem* Heindorfius eiiciendam opinatur.

animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos et quales sint dii, discere possim (quam quales tu eos esse vis [1]).

Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur; deinde, consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer assentior.

XXVI. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo. Sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto ut fateare. Sed * * * * [2]

Nequaquam istuc istac ibit:[3] *magna inest certatio.*
Nam ut ego illis[4] *supplicarem tanta blandiloquentia?*

(1) Verba *quam quales tu esse vis* delenda videntur, ut insititia; Heindorfio tamen membra potius deesse videntur ad supplendam sententiam: ut fortasse legendum sit: *Itaque aliunde aliud mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint, discere possim; quoniam, quales tu eos esse vis, agnoscere non possum.*

(2) Multa hic interciderunt.

(3) Ut ostendat disputator Academicus quod instituit, in ratione multum esse ad concinnanda scelera, e veteribus tragoediis exempla quaedam producit. Hi duo versus fuisse videntur in ea oratione, quam habuit irritata Niobe, cum *venturi praescia Manto* Thebanas mulieres ad divinos honores Latonae et *Latonigenis* deferendos esset adhortata. (*Ovid. Metamorph. VI*, 157). Nequaquam istud negotium ista via procedet, res non ita fiet uti tu suades. *Magna inest certatio.* Grave et longum certamen inter nos committemus ego et Latona, priusquam me sibi subiectam habeat. Anon. — *Medeae* potius quam *Niobae* personam decent hos versus: et illam potius quam hanc nominasse videtur Cicero, ut intelligitur ex cap. 29 init. Wytt.— Heindorf. versus ex Medea, vel Ennii vel Attii desumptos existimat, et ad Medeam pertinere: ita Schutzius; vid. pag. seq.; non probat Moser. *B.*

(4) *Illis*, hoc est Latonae, Apollini, Dianae. *Eritne ut ego illis supplicarim?* Interrogatio cum indignatione. Atque in his duabus voculis, *Ego illis*, plus inest, quam in tricenis versibus, quos apud scriptorem Metamorphoseon eadem haec Niobe declamitat. Legas, et conferas Anon.

Parumne[1] ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione?

Qui volt esse, quod volt, ita dat se res, ut operam dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum:[2]

Ille transversa mente mihi hodie tradidit repagula: [3]
Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo:
Mihi maerores, illi luctum: exitium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. Videsne igitur, quanto munere deorum simus affecti? atque eadem Medea patrem, patriamque fugiens:

— — — postquam pater
Appropinquat, iamque, paene ut comprehendatur, parat,
Puerum interea obtruncat, membraque articulatim dividit,
Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
Ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,
Ipsa interea effugeret: illum ut maeror tardaret sequi;
Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans, nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

(1) Vulgo *Niobe parumne*. Sed quum omnes hi versiculi a Medea pronuntientur, recte Heindorfius Niobes nomen uncis inclusit ut spurium. Et infra 26 Cicero dicit *Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis*, Niobe haud memorata.

(2) Cur hic versus esse dicitur *omnium seminator malorum?* Opinor, quia nihil est tam turpe, tam flagitiosum, quod proiecta illa et effrenata cupiditas hominis, propositum ad facinus quacunque ratione et via per fas et nefas ruentis, intentatum relinquat. At idem versus omnium quoque bonorum seminator recte dici potest: ad quem enim apicem virtutis et gloriae non aspirat magno animo vir, qui vult quod vult? Lesc.

(3) *Ille*, pater meus Aeetes, *transversa mente*, alieno abs me animo, *mihi tradidit repagula*, quibus quum utatur ad me includendam, ipsa utar ad recludendam omnem iram. *Perniciem illi dabo.* Absyrtum eius filium interficiam; vellus aureum, regni insigne, auferam, etc. Io.

Maior mihi moles, maius miscendum est malum,
Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui *non sat habuit coniugem illexe in stuprum*: de quo recte, et verissime loquitur Atreus:

Quod re in summa summum esse periculum arbitror,
Matres coinquinari regum; regiam
Contaminari stirpem; admisceri genus. [1]

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret?

Addo (inquit) *huc, quod mihi portento caelestum pater*
Prodigium misit regni stabilimen mei,
Agnum inter pecudes aurea clarum coma,
Quem clam [2] *Thyestem clepere ausum esse e regia:*
Qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.

Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus uniuscuiusque, sentit forum, sentit

(1) Versiculos hos, comparatis codd. Reg. Med. Eliens. lectionibus, rectius ita constituendos censuit Davisius. Vulgo: *Quod re in summa summum esse arbitror Periclum matres contaminari regias.* — Iambicorum versuum ratio constabit, si modo legatur, *Quod in re summa summum esse periclum arbitror, Matres coinquinari regum, regiam Contaminari stirpem, admisceri genus.* Ae ita videtur reponendum. Dav. — Heind. pariter ac Schutz. in notis germanam versuum horum formam a Davisio restitutam esse aiunt, eamque a se in textum esse receptam contendunt; neuter vero hoc fecit, sed Heind. dedit *periculum*, Schutz. vero *re in summa* (et *periculum*, uti videre est); quorum utrumque turbat ordinem a Davisio restitutum. Antequam Davisii correctionem vidissem, conieceram, primum versus pedem consilio omissum fuisse a Cicerone, scriptumque: ...*quod in re summa summum esse arbitror Periclum, matres coinquinari regias*, etc. ut *coinquinari* pro quadrisyllabo habeatur, quod in latinorum poëtarum metris minime est inauditum; simili modo *vindemiator* apud Horatium, Sat. I, 7, 30, est quadrisyllabum. Ma.

(2) *Quem clam* reperit in cod. Mss. Davis. Idem Heindorf. in cod. Glog. pro vulg. *quondam*. Davisius autem legi volebat: *quem clam Thyestes clepere ausu 'st e regia.*

curia, campus, socii, provinciae, ut quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur. Alterumque et a paucis, et raro; alterum et saepe,[1] et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Vt vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sunt multis, admodum paucis salutaria,[2] non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. Quamobrem si mens voluntasque divina iccirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit: quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem [3] paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non iccirco non optime nobis a diis[4] esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam patrimoniis multos male uti: nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istud negat?[5] aut quae est ista in collatione simili-

(1) Gruter. e codd. Pall. Med. El. Mars. Ascens. *alterum et semper.*

(2) Sic Heindorf. e cod. Glog. Vulg. *quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris.* Ed. Victor. *quoniam pestifera sint multis, admodum paucis salutaria.*

(3) Id est, vobis Stoicis non placet. Est Stoicorum placitum, deos non paucis consuluisse, sed omnibus, id est, providentiam non esse *peculiarem*, sed *universam*. Wytt.

(4) Heindorf. e codd. Glog. et Red. addidit *immortalibus.*

(5) Vulgo *Quisquam istuc negat?* Sed *quisquamne* habent codd. Pall. duo Med. Lincoln. Reg. Red. edd. Ascens. et Marsi, unde cum Heindorfio recepi. Fortasse tamen melius cod. Glog. *Quis istud negat?*

tudo?[1] Nec enim Herculi Deianira nocere voluit, quum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit; nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non poterant.[2] Multi enim et quum obesse[3] vellent, profuerunt, et quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec, si is, qui accepit, bene utitur, iccirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut[4] suscipitur, nisi consilio capto, aut sine omni motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera; mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus; bonam autem rationem, aut non bonam, a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset?

XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. Quid? comicae levitates, parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?[5]

—— —— —— —— *quid igitur faciam?*
Exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

(1) Ita Heindorf. e cod. Glog. Vulg. *aut quae est in collatione ista similitudo.* — Cicero dicit, illam collationem, patrimonii a parentibus relicti et rationis a diis datae hominibus, probari non posse, quum similitudine nulla nitatur. Ma.

(2) Alii *non poterant.*

(3) Sic Victor. Dav. Heind. e codd. Reg. Med. Glog. Red. Vulgo *multi enim etiam quum.*

(4) *Scelus* addidit Heindorf. e cod. Glog., quod retinuit Schutz. *T.*

(5) Terent. Eunuch. Act. 1, sc. 1, v. 1 et 3.

Ille vero in Synephebis[1] Academicorum more[2] contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo*, *summaque inopia suave esse* dicit

> *Parentem habere avarum, illepidum, in liberos*
> *Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui.* 3

Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

> *Aut tu illum fructu fallas*, 4 *aut per literas*
> *Avertas aliquod nomen, aut per servolum*
> *Percutias pavidum*; 5 *postremo, a parco patre*
> *Quod sumas, quanto dissipas libentius?*

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat: quem

> *Neque quo pacto fallam, neque quid inde auferam*, 6

(1) Comoedia Menandri a Statio latine versa.

(2) Pro *Academicorum* Walkerus, si Ms. cod. addiceret, libenter se repositurum ait *Stoicorum*, quum Academicis quidem in utramque partem disputare licuerit, at, qui contra communem opinionem ratione pugnarent, Stoici fuerint omnino. Heindorfius, quum opponit Walkaro locum ex lib. I, cap. 5, ubi scriptum esse ait, Academicorum fuisse *contra omnia disserere*, neque satis fideliter descripsit totum locum (ubi scriptum est: *Quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere*) hunc enim locum debuit laudare, neque pauca illa verba, quae paullo superius sunt scripta (*ratio contra omnia disserendi*), quorum ea, quae nos descripsimus, sensum exponunt; neque is sensus hic est, quem Heindorfius existimabat. Nam aliud est *veri reperiendi causa contra omnes philosophos et pro omnibus dicere*, aliud, *contra communem hominum opinionem* (παραδόξως) *loqui*; illud vero est Academicorum, hoc Stoicorum. Is autem, qui versibus sequentibus loquitur, minime gentium illorum imitatur morem, sed ea potius dicit, quorum quivis contraria exspectet. Certe igitur non est nihili, quod Walkerus profert, quamquam in tanto librorum consensu nihil mutaverim. Vnum illum eum veri quadam specie pro vulgata dici potest, quod *ratione pugnare* ait Caecilianum adolescentem; et totius disputationis summa eo redit, ut statuamus, Ciceronem, si ita scripserit, simile, quod aiunt in proverbio, claudicans h. l. usurpasse. Ma.

(3) Tibi faveat, tuique curam gerat. Simili modo dixit Plautus, Mil. Glor. act. IV, scen. 4, v. 47: *Qui ingenuis satis respondere nequeas, quae cupiunt tui.* Dav.

(4) Id est, reditu, foenore. W.

(5) Cod. Red. *timidum*.

(6). Cod. Glog. *neque aliquid au-*

Nec quem dolum ad eum, aut machinam commoliar,
Scio quidquam: ita omnes meos dolos, fallacias,
Praestigias praestrinxit [1] *commoditas patris.*

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

Cedo senem, iam instructa sunt mi in corde consilia omnia. [2]

XXX. Sed exeamus theatro: [3] veniamus in forum. Sessum it praetor. Quid? Vt iudicetur, [4] qui tabularium incenderit. [5] Quod facinus occultius? At se [6] Q. Sosius, splendidus eques romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas. [7] Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum Sexprimorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, [8] coniurationis Iugurthinae. Repete superiora:

feram. Codd. aliquot Pall. *neque unde auferam.* Heindorf. conj. Statium scripsisse *neque qui inde auferam*, neglecta synaloephe in *qui*.

(1) Lambin. Ern. *praestinxit.* — *Praestinxit.* Comice dictum pro *praevertit*, i. e. omnia exstinxit facilitas patris. Wytt.

(2) Versiculus Terentii Phorm. II, 2, 7. Vulgo sic legebatur *iam instructa mihi sunt in corde c. o.* Heindorfius e cod. Glog. et Red. in quibus est *instructa sunt mihi*, dedit *instructa sunt mi.* — Et sic habent codices A. et C. Leidae a Cl. Mosero collati, unde *sunt mihi*, vel *sunt mi* putabat vir ille esse legendum. *T.*

(3) Sic Schutz. Alii *e theatro.* T.

(4) Idem Schutzius ex Heindorfii coniectura sic interpunxit: *Quid ut iudicetur? Qui tabul. inc.* T.

(5) I. e. archivum, in quo acta publica et simul possessiones ac debita conscripta servabantur. Italico bello combustum est. Wytt. — Adhibe de tabulariis locum Frontonis in libro de testamentis transmarinis, pag. 281 ed. princ. *Olim testamenta ex deorum munitissimis aedibus proferebantur, aut tabulariis, aut lucis, aut archiis, aut opisthodomis.* Alia dabit Ernest. Clav. Cic. sub voc. Cr.

(6) Davisius quum in cod. Reg. legatur *ad se*, conj. legendum *Id se.* Fortasse verius *At id se.*

(7) *Transcripserit* autem est in alia nomina *res transcripserit*, veluti si quis agrum qui in tabulario inscriptus est, ut proprius Laelio, mutato nomine, inscribat ut proprium Catilinae. Vide Livium, lib. XXXV; Caium in Digest. XVI, t. 1, l. 13. Wytt.

(8) *Auri Tolosani.* De hoc est si-

Tubuli[1] de pecunia capta ob rem iudicandam; posteriora, de incestu rogatione Peducaea;[2] tum haec quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones.[3] Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TVO FVRTVM AIO FACTVM ESSE:[4] inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae; reliqua, quae ex empto, aut vendito, aut conducto, aut locato contra fidem fiunt; inde iudicium publicum rei privatae lege Laetoria;[5] inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo; quod C. Aquillius, familiaris noster,[6] protulit: quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, etiam[7] malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam dii

milis locus Ciceronis de Orat. II, 47. Meminit etiam Strabo, IV, p. 286; Iustin. XXXII, 4; Agell. III, 9. Quod aurum sublatum est a cos. Servilio Caepione, urbe socia Gallorum Tolosa per fraudem capta et direpta, anno Vrb. 646, a. n. Chr. 106. Cf. Freinsh. Livian. Lib. LXIV, cap. 40. WYTT.

(1) Nomen *Tubuli* Heindorfio videtur fluxisse ab explicatore ex loco Ciceronis de Fin. II, 16: cui tamen haud assentior. Esset enim nimis infinite dictum, si Tubuli nomen abesset. Ceterum L. Hostilius Tubulus praetor fuit A. V. 612. Q. Metello et Q. Maximo coss.

(2) I. e. quaestio de incestu, quae constituta est per legem a Peducaeo rogatam, i. e. suasam in concione: nam S. Peducaeus legem de incestu tulit anno Vrbis 640. Vide Ernest. in Cl. Cic. pag. 32; Bachium in Hist. iur. Rom. II, 2, § 60. WYTT.

(3) Lege Cornelia (Sullae) quaestiones constitutae sunt de sicariis, de veneficiis, de falso, quae lex etiam testamentaria dicitur (de testamentis subiectis), de peculatu lege Iulia C. Iulii Caesaris.

(4) Haec erat formula in accusatione furti. Vide Brisson. de Form. V, 25. WYTT.

(5) Lata a M. Laetorio Planciano A. V. 490 *de circumscriptionibus adolescentum*. Heindorfius sola tabulae Heracleensis auctoritate dedit *Plaetoria*.

(6) C. Aquillius Gallus, Ciceronis in praetura collega A. V. 687.

(7) *Etiam* revocavit Heindorf. ex ed. Ascens.

fraudem dederunt, facinus, ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici potest. Vtinam igitur, ut illa anus optat,

—— —— Ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset[1] *abiegna ad terram trabes :*

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur; innumerabiles autem improbe utuntur: ut donum hoc divinum rationis et consilii, ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. Sed urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset. Etsi hi quidem homunculi; sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra deum licet disputare liberius.[2] In hominum vitiis, ais, esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Vbi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus; qua possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaëthontem filium sustulit; aut *ut* Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt: nos autem

(1) Schutzius ex Prisciano VII, p. 751 correxit *accidisset*. In libro autem De Fato, c. 15, ubi eosdem versus Cicero usurpat, vulgatum *cecidisset* retinuit, suae emendationis oblitus. Ceterum sunt versus Ennii ex Medea. *T.*

(2) Quid ita? Quoniam, inquit Academicus, quum sit deus longe perfectissimus intelligendi potestate, prudentia et reliquis virtutibus, quae ad gubernationem spectant, si quid ab illo peccatum erit, minime omnium sit excusandus. Dei causam adversus Academicos egerunt innumerabiles theologi. Lescal.

philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum.[1] Atque hi tamen ipsi dii poëtici si scissent, perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur; posse enim asotos ex Aristippi,[2] acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationes[3] interpretarentur; tacere praestaret philosophis,[4] quam iis, qui se audissent, nocere. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt; non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Vt, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa; sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescisse. Vtinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur; sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat,

(1) Graece πραγμάτων, οὐ μύθων: res autem dicuntur pro veris actionibus, veritate. WYTT.

(2) *Asotos.* Graeca vox ἄσωτος proprie est qui conservari nequit, ut est apud Terentius, *homo, quem ne ipsa quidem salus servare potest. Luxuriosus* item dicitur *perditus.* WYTT.

(3) Hanc lectionem cod. Eliens. Ed. Victor. recte commendarunt Davis. Heindorf. Vulgo *disputationem.*

(4) Lambin. *philosophos.*

an nemo possit valere; sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu totum [1] locum conficit, cur dii homines negligant:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest. [2]

Debebant illi quidem omnes efficere bonos, si quidem hominum generi consulebant. Sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Annibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli [3] corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? [4] Sed haec vetera, et alia permulta: propiora videamus. Cur avunculus

(1) Sic meliore verborum ordine Heindorf. cum codd. Glog. et Red. Idem paullo post e cod. Red. reposuit *efficere bonos*, pro vulg. *bonos efficere*.

(2) Himerius apud Photium, Cod. CCXLIII, col. 1085: Εὐτυχοῦσι γάρ, φησὶν Ἐπίκουρος, οἱ κακοί. Καὶ τί κακίας μεῖζον δυστύχημα; Δυστυχοῦσι γὰρ οἱ σοφοί. Εἶτα εὐτυχίαν ἄλλην ἀρετῆς ἡγῇ βελτίω; vide Theophilum Antiocheoum lib. III, p. 296; Martialem IV, 21. Dav. — Himerii locus, a Davisio laudatus, nunc legitur in Eclogis, III, 17, p. 80, ubi vide Wernsd. Cr.

(3) Res pervulgatior quam verior. Eamdem repetit Cic. Offic. I, 13; III, 26; ubi vide Heusingerum. Iam contra hunc Palmerius in Exerc. ad graec. auct. pag. 451, contendit perperam hanc opinionem de Carthaginiensibus a Romanis iactatam esse, eos Regulum exquisitis suppliciis excarnificasse: at verisimilius est eum in Carthagine morbo exstinctum fuisse. Wytt.

(4) Hic est Africanus minor, de quo modo diximus, filius naturalis L. Aemil. Paulli, qui Macedoniam subegit, adoptatus a P. Scipione, filio P. Scipionis Africani maioris. Hic Carthaginem delevit bello Punico tertio: at maior Africanus Hannibalem debellaverat bello Punico secundo. Hic igitur minor Africanus domi suae noctu interfectus est, incerto auctore, Carbone conscio, ut Cicero affirmat de Orat. II, 40; ad Div. IX, 21; orat. pro Mil. cap. 7; Vell. Pat. II, 4. Idem.

meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius in exsilio est? Cur sodalis meus interfectus domi suae Drusus?[1] Cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? Cur ante etiam[2] tot civitatis principes a Cinna interempti?[3] cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere?

XXXIII. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit; nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. Prohiberi melius fuit, impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius,[4] homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus[5]

(1) M. Livius Drusus tribunus plebis causam senatus contra Saturninum defendit, et socios Italicos cum Romanis conciliare instituit: e concione domum deductus in turba amicorum, atrium domus suae ingressus ab incerto sicario interfectus est. Vid. Cicer. de Orat. III, 1, et Vell. Pat. II, 13, 14. ID.

(2) Heindorf. e codd. Glog. Red. Ed. Marsi et Asc. *cur etiam ante.*

(3) L. C. Cinna a Sylla in Asiam proficiscente cos. relictus cum M. Octavio hunc expulit, cum M. Mario ab exsilio redeunte se coniunxit, Vrbem caedibus Syllanorum replevit. Vid. Cic. orat. Philipp. I, 13; Tusc. V, 19; Vell. Pat. II, 20 sqq. WYTT.

(4) Q. Varius in oratoribus numeratur a Cicerone de Orat. I, 25, et in Brut. 49 et 62. Fuit seditiosus civis, cui restitit M. Scaurus, ut Cicero prodit in orat. pro Sext. cap. 47. Ab hoc trib. pleb. ann. Vrb. 662 lata est lex Varia, ut quaestio haberetur de iis, quorum consilio socii Italici arma sumpsissent contra populum romanum, qua lege ipse postea condemnatus est, ut Cicero memorat in Bruto cap. 89. Conf. Wesseling. Obss. I, 11. De eius autem hominis supplicio hic est singularis Ciceronis locus. WYTT.

(5) Hoc ordine codd. Glog. et Red. Vulgo *duodequadraginta Dionysius*

fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. Quam multos ante hunc, in ipso Graeciae flore, Pisistratus?[1] At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit.[2] Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones quidem multi[3] saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus; Zenonem Eleae in tormentis necatum.[4] Quid dicam de Socrate? cuius morti illacrymari soleo Platonem legens.[5] Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum?

XXXIV. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat,

tyrannus annos. Alterum cum Heindorfio praeluli. — Hic est Dionysius maior, qui e privato factus est rex Syracusarum, urbis in Sicilia opulentissimae et beatissimae, id est, ditissimae et florentissimae. Hic mortuus est Olymp. CIII, 1, a. C. 368; tyrannidem occupavit Olymp. XCIII, 4, a. C. 405. Vide Diodor. Sic. XIII-XV. Wytt.

(1) Athenis arcem Pisistratus et tyrannidem occupavit, anno periodi Iulianae 4153. Vita excessit, 4186. Regiam potestatem obtinuit annos VI, non tamen continentes; sed exiliis duobus interruptos. Vrbe pulsus anno 4161, locum recepit 4166, pulsus iterum 4170, rediit 4180.

(2) Apollodorus Cassandreae urbis tyrannus in Graecia, passim in exemplum crudelitatis citatur, vixit Olymp. CXX, circiter 300 annis ante Christ. Praeter Davisium ad h. l. vid. Nic. Heins. ad Ovid. Am. II, 9, 43, et nostra annot. ad Plut. de S. N. V. p. 53 et p. 62. Wytt — *Poenas sustulit.* Fortasse Cicero scripsit *poenas tulit*, quod multo est frequentius quam *poenas auferre*: poterat autem dici, *Phalaridem et Apollodorum poena sustulit*: dicitur autem hoc tanquam responsum Stoicorum. In.

(3) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo abest *quidem*. Forlasse tamen hoc melius ante *praedones* ponatur.

(4) Fuit Anaxarchus comes Alexandri M. in expeditione, indeque redux a Cyprio tyranno Nicocreonte in mortarium coniicitur, vivusque in eo contusus est. Zeno autem Eleates, i. e. civis Graecae Italiae urbis Eleae, unde Eleatica secta extitit, discipulus Parmenidis, in coniuratione adversus patriae tyrannum deprehensus, quum cogeretur consocios coniurationis prodere, linguam ipse sibi suam praecidit, ne socios proderet. Vide Diog. Laërt. IX, 26, et Davis. ad h. l. Wytt.

(5) Sc. dialogum Phaedonem, quo mors Socratis eiusque de immortalitate animorum disputatio continetur. Idem.

Harpalum, qui temporibus illis praedo in Pamphylia[1] felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret.[2] Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset,[3] navigabat Syracusas; isque quum[4] secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque[5] homo acutus, quum

(1) Verba *in Pamphylia* vulgo omissa Heindorf. recepit auctoritate codd. Red. Pal. 4. Wouw.

(2) Hunc Ciceronis locum cum historicorum narrationibus composuit Sancto-Crucius (*Sainte-Croix*) in opere: *Examen critique des historiens d'Alexandre-le-Grand* p. 433 ed. alter. Nimirum cum Arriani fide (de reb. gest. post Alex. apud Phot. Bibl. pag. 208), item Diodori Siculi (XVIII, 19) hoc posuisset vir doctissimus: Harpalum, plebiscito eiectum Athenis, et deinde Taenaro Laconiae profugum, in insula Creta per insidias Thimbronis amici sui necatum esse, postesquam Alexander Magnus diem suum obiisset Babylone, secus atque Curtius (X, 6) narret; qui Harpalum tradat sua morte Alexandri obitum praevertisse: igitur his positis ita pergit: *Les paroles que Ciceron met dans la bouche du philosophe Diogène, qui mourut le même jour que le conquérant, confirment en quelque sorte le récit de ces historiens.* Subiicitur locus Ciceronis. Vides Santo-Crucium h. l. de Alexandri praefecto accipere. De hoc Harpalo neminem poenitest legisse, quae Iscobsius in Museo Attico II, 3, pag. 154 seqq. congessit. Ac si cogites, quoties comici in eo homine notando Babyloniae, cui praefectus fuerat, mentionem faciant (vide v. c. Athenaeum XIII, pag. 595, C), et attendas aliquot librorum MSS. lectiones, possis coniectando effingere: *qui temporibus illis praedo summus in felici Babylonia habebatur.* Felix Babylonia quid sit, docere unumquemque potest Herodot. lib. I, cap. 193. *Summus* autem praetorum praedonumque principi congruat. Sed hoc nimirum est hariolari. Cr. — De Harpalo Alexandri praefecto, qui, ingente rapta pecuniarum vi, Athenas profugit, agi non videtur. Adi sis, inter alios, Plutarch. Phoc. p. 751; Demosth. pag. 857, ac Photium, Codd. 91, 92. Eum crediderim piratam intelligendum, quem *Scirpalum* vocat Diogenes Laertius lib. VI, §. 74. Suidas autem *Scirtalum*. Non aliter Aeg. Menagius et I. F. Gronovius statuerunt. Res tamen est parum certa. Dav.

(3) De his tyranni Syracusani facinoribus videatur Dionysius Hal. in Excerptt. nuper a Maio editis lib. XIX, p. 89 edit. Francof. Narratur alter eiusdem descensus in Italiam. Illud sacrilegium si in priore factum est, vides quomodo ipsos socios tractaverit Dionysius. Cr.

(4) Heindorfius legendum suspicabatur: *navigabat Syracusas, quo quum secundissimo*, etc.

(5) Sic Lambin. Heindorf. correxerunt vulg. *atque.*

bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii,[1] aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Kartaginiensium tyrannus Gelo.[2] Atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum; eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum[3] ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri[4] barbam auream demi iussit. Neque enim convenire, barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater im-

(1) *Iovis Olympii fanum ad Peloponnesum.* Error est scriptoris, quem Cicero sequutus est: neuter Dionysiorum classem appulit ad Peloponnesum: et hoc sacrilegium erga Iovem in Sicilia et Syracusis patrasse Dionysium tradunt Aelian. Var. Hist. I, 20; Clemens Alex. in Protrept. pag. 340. Sed Lucianum in Timone §. 4, p. 106, Iovis simulacrum Olympiae spoliatum a Dionysio significare putat Cuperus, Obss. III, 10, p. 298, perperam quidem ille, iudice Tib. Hemsterhusio ad illum Luciani locum. Interpretes non videntur animadvertisse discrimen inter Olympius et Olympicus: Olympius, graece Ὀλύμπιος, est caelestis, et Iovis Olympii multis locis erant templa et statuae: at Olympicus refertur ad urbem Peloponnesi Olympiam, ubi agebantur ludi Olympici, non Olympii: itaque in verbis *Iovis Olympii* nullum est vitium, sed in eo, quod dicitur Dionysius classem ad Peloponnesum appulisse. Wytt.

(2) *Hiero* cod. Glog. ed. Asc. — Hieronis frater Gelo fuit, qui saepe adversus Carthaginienses victor in Sicilia rem praeclare gessit, et copias Poenorum duce Hamilcare infestas Siciliae delevit, ut Herodotus scripsit Polymnia. Sed et Hieronis multae adversus barbaros victoriae memorantur, ut non existimem mutandam scripturam, praesertim quum apud Valerium Maximum (lib. I, cap. 1, 3, extern.), qui hanc etiam ut alias pleraque narratiunculas de Cicerone collegit, *Hiero* legatur. Ma.

(3) Voc. *aptum* auctoritate codd. Victor. Pall. 1, 5, probante Grutero, a Victorio, deinde a Davisio et Ern. omissum, restituit Heindorf.

(4) Scribendum vel *Aesculapii Epidaurii*, prout voluit Lambinus, et habet Pal. quint. vel *Aesculapio Epidauri*, quemadmodum legit Val. Max. lib. I, c. 1, 3, extern. Dav. — Scripsit Heindorf. *Aesculapi Epidauri*, defenditque vulgatam loco simili ex Tusc. V, 25. Ma. — Simile facinus in Apolline commisit Dionysius, teste Plutarcho de Isid. et Osirid. (pag. 379, d.), pag. 552 Wyttenb. τὸν δὲ Ἀπόλλωνα χρυσοῦς βοστρύχους ἔχοντα Διονύσιος ἀπέκειρεν. illud et-

berbis esset.[1] Iam mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri: in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORVM DEORVM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas paterasque et coronas,[2] quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat; eaque se accipere, non auferre, dicebat. Esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec,[3] quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse; exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque e sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam.

XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iupiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit; atque in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogum[4] illatus est; eamque po-

iam alligit Arnob. adv. Gent. VI, 21. Cr.

(1) Notum est graecum carmen, οὔ ποτε Φοίβου Θηλείαις οὐδ' ὅσσον ἐπὶ χνόος ἦλθε παρειαῖς. Vrs. — Est Callimachi Hymn. in Apoll. vs. 36. Dav.

(2) Sic Heindorf. adhibitis. (Ita Schutz. supple Mss. vel quodvis aliud. Vulgo vero legitur *et pateras, coronasque.* T.)

(3) *Haec omnia* Schutzius post Heindorf. e cod. Glog. *T.*

(4) In vitiosa hac lectione codd. omnes adhuc collati vel consentiunt, vel nihil melius afferunt. Ergo res rediit ad Criticorum coniecturas. Victorius e cod. suo *in tyrannidis rogum.* Lambinus post Marsum *in tympanidiis in rogum illatus est.* Facellus *triumphantis in modum in rogum illatus est.* Marclandus *in triumphantis toga elatus est.* P. Petitus Misc. Obss. I, 4, *in Thymaride heroum.* Buherius *in Pentapylis rogo illatus est.* Davisius *et in tyrannide, rogo illatus est.* Canegieterus *quum etiam impunitus in rogum illatus est.* Hemsterhusius: *in Temeno* (prope Syracusas) *in rogum illatus est.* Trillerus *vita impunitus in rogum illatus est.* Quas quidem coniecturas ad unam omnes recte improbat Heindorfius, cui ne Wyttenbachii quidem emendatio, ceteris certe omnibus praeferenda satisfacit Bibl. Crit. P. III, p. 22, *in suo lectulo immortuus tyrannidi in rogum illatus est.* — Possit etiam aliquis, collata codi-

testatem, quam ipse per scelus [erat nactus, quasi iustam et legitimam, haereditatis loco filio tradidit. Invita in hoc loco versatur oratio. Videtur enim auctoritatem afferre peccandi; et recte videretur,[1] nisi et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. Qua sublata, iacent omnia. Vt enim nec domus, nec res publica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla, nec supplicia peccatis; sic mundi divina[2] in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur; nec, si uredo, aut grando, quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis. Quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute.

XXXVI. Atque[3] hoc quidem omnes mortales sic

cum scriptione, qui fluctuant inter *tymp.* et *tyrann.* proxime ad Hemsterhusii et Wyttenbachii sententiam coniicere: *Atque in suo lectulo immortuus tyrannidi, in Temenite rogo illatus est.* Fuit enim *Temenites* extrema pars septemtrionalis eius urbis Syracusarum partis, quae dicebatur *Neapolis*, prope murum, vel murum potius complectens. Ms.

(1) Copulam *et* revocavit Schutz. ex vett. edd. *T.*

(2) *Sic mundi divina.* Nihil huc facit vox media, quam, velut adscititiam, cinximus uncinis. DAV. — Vncinis liberaverunt vocem *mundi* Ernestus et Heindorfius (itemque Schutz.), diversa vero uterque ratione ductus. Ernest. enim vulgatam ait ita posse accipi, ut primum universa moderatio divina intelligatur in mundum sc. universum, deinde separatim eius pars, quae ad homines pertinet; Buherium velle deleri *in homines* (cui suffragatur Pearcius): si alterutrum sit faciendum, malle se tamen Davisium sequi. Heind. vero *mundi* h. l. verbum adhiberi a Cotta ait ex Stoicorum sententia, qui mundum animantem esse et sapientem et deum statuerent (cf. 2, 8, 9, 11), mundo igitur ipsi divinam tribuerent in homines moderationem. Ms.

(3) *Atqui* malebat Davisius.

habent, externas commoditates, vincta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae, a diis se habere: virtutem autem nemo umquam deo acceptam retulit. [1] Nimirum recte. Propter virtutem enim iure laudamur, et *in* virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, quum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum, ob eas res [2] appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, [3]

(1) Sic Heindorf. e cod. Red. Vulgo *acceptam deo*. — *Alicui quid acceptum referre* est alicui pro munere quodam gratias habere. Metaphorica est dictio sumpta de tabulis rei familiaris seu oeconomicis, quae tabulae duplices erant, alterae accepti, alterae espensi. Itaque *aliquid in tabulas accepti referre certo nomine*, velut acceptum a Scipione vel a deo, idem est atque aliquid memoriae mandare tamquam beneficium ab illo viro acceptum. Sententia autem maxime a Stoicis celebrabatur, sed etiam ab aliis philosophis, qui providentiam divinam non tollerent, hominem sibi ipsum virtutem aut pravitatem adiungere, deum neutrius rei causam exsistere. Plato de Rep. lib. X, p. 520, ἀρετὴ ἀδέσποτος, θεὸς ἀναίτιος, *virtus non pendet ab externo dominio, deus culpa vacat*, quam sententiam pluribus explicat Plut. in Symp. lib. IX, cap. 5. Huc pertinet item illud Horatii lib. I, Ep. 18 fin. *Sed satis est orare Iovem, qui donat et aufert, Det vitam, det opes: aequum mi animum ipse parabo.* Quo loco Lambinus hanc ipsam Ciceronis disputationem adhibuit. Socrates quidem apud Platonem in Menone p. 24, virtutem divino munere hominibus impertiri sit, et ipse Cicero de Legg. lib. II, cap. 9. WYTT.

(2) Eroestio *ob eas res* insititium videbatur.

(3) Εὑρών, inquit Plutarchus, Συμποσ. lib. VIII, cap. 2, ὅτι τοῦ ὀρ-

Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. [1]

XXXVII. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam; a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet [2] Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a diis expetenda est. [3] Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem. At nonnunquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus, attribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, quum Samo-

θογωνίου τριγώνου ἡ ὑποτείνουσα ἴσον δύναται ταῖς περιεχούσαις, id est, quum reperisset, latus subiectum triangulo rectangulo tantumdem valere, quantum ambientia, seu continentia. Lamb. — Huiusce famae meminit etiam Laërtius I, 25. At hunc bovem σταίτινον, e *farina confectum*, fuisse φασὶν οἱ ἀκριβέστεροι, si fides sit adhibenda Porphyrio, vit. Pythag. § 36. Nonnulli tamen eum hac de causa ἑκατόμβην θῦσαι tradiderunt. Vide Athenaeum lib. X, p. 418, et Diogenem Laërtium lib. VIII, § 12. Plura Veterum loca suppeditabit Hadr. Iunius, Anim. lib. V, cap. 9. Dav. — *Musis bovem immolasse dicitur.* Plane sic noster G. Ad rem quod attinet, Davisianis adde hoc: Sponium in Miscell. Antiqq. p. 46, hinc explicasse caput bovis, sub clava, quam Melpomene gestat, insculptum in urna sepulchrali Barberinorum, quae eadem reliquas quoque musas exhibet, dissentiente tamen Winkelmanno de Allegoria (in Operib. vernac. vol. II, p. 617 seq. ed. nov. Dresd.) Cr.

(1) Davis. e cod. Reg. et Cantabr. *respergeret.* — Ciceronis autem μνημονικὸν ἁμάρτημα nullo modo videtur praetereundum: non enim res sic se habuit, ut retulit Noster; sed Pythagoras Apollinis Delii aram, velut inviolatam, adoravit, quod in ea nullum sacrificaretur animal. Censorinus de Die Natali cap. 2: *Deli ad Apollinis Genitoris aram, ut Timaeus auctor est, nemo hostiam caedit.* Adi Diogenem Laërtium lib. VIII, §. 13; Porphyrium, περὶ ἀποχῆς II, §. 28; Cyrillum in Iulianum lib. IX, p. 307, et Macrobium, Saturn. III, 6. Dav.

(2) *Licet* omissum cod. Red. Ed. Mars. Asc. Bonon.

(3) Haec opponuntur *menti, virtuti, fidei*, quae dicit Cotta *in nobis ipsis sita esse.* Annon vero *spes* tam in nobis sita est, quam *fides*? Cur igitur haec vox cum iis coniungatur, quae non in nobis insunt, sed e diis *expe-*

thraciam venisset, ἄθεος [1] ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, « Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, [2] quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint? » Ita fit,[3] inquit: illi enim [4] nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores, adversa tempestate timidi et perterriti, dicerent, non iniuria sibi illud [5] accidere, qui illum in eamdem navim recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes; quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. [6]

tenda sunt? Locus est, opinor, corruptus, quem sic restituo, loco vocis *spei* mutato: *Quamobrem licet menti delubra, et virtuti, et fidei et spei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: salutis, opis, victoriae facultas a diis expetenda est.* Nec alter Cotta antea locutus erat in cap. 24. *Aut enim in nobismetipsis insunt, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria:* ubi *spes* (ut in ea, quam prae me fero, lectione) cum *mente, fide, et virtute* coniungitur, non cum *salute*, etc. Prast.

(1) Vulgo latinis literis *Atheos.* Cod. Red. Glog. Ed. Marsi et Asc. *Atheus.*

(2) De *tabulis pictis* eorum, qui servati essent e periculis, est Plutarchi locus de Mario, qui praeter spem ex hostium manibus evaserat, in eius vita p 428, E Francof. Quam in rem plura congessit doctissimus Paciaudi in Monumentt. Peloponn. II, p. 167 seq. nec nostri loci oblitus. Cs. — Votivae tabulae mentio est apud Horatium, Carm. I, 5, et Ars. Poët. I, 21. Wytt.

(3) Cod. Glog. *ita sit.* (et sic Ernestus; ex typis dubiis, ut puto; nonnunquam enim discrimen inter *f* et *s* initial. adeo tenue est, ut facillime typothetae indocti decipiantur. Hunc errorem ex Ernestina transcripserunt Editores Parisienses recentiores. Nonnulla huiusce sphalmatis specimina in pagella quadam Plinii iunioris Edit. Paris. noviss. memini me iam notavisse, quum illum Scriptorem prae manibus haberem. *T.*)

(4) *Illi autem* cod. Reg. a prima manu, quod frustra commodius visum Davisio.

(5) Cod. Glog. *illud sibi.*

(6) Explicuit hunc locum similesque ex Veterum moribus Walckenaer. in Scholiis in N. T. nuper a Wassenberghio V. Cl. editis ad locum Evang. Luc. V, 3, p. 107, contulitque Diog. Laërt. I, 86, et Horat. Carm. III, 2, 26: ... *vetabo, qui Cereris sacrum Volgarit arcanae, sub isdem Sit trabibus fragilemve mecum Solvat phaselon.* Cuius loci sententia

XXXVIII. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem.[1] Quid est simile?[2] Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. At deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius, aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinam[3] *Tantalidarum internecioni modus*
Paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili[4]
Poenis luendis dabitur satias[5] *supplici?*

Vtrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim: portenta enim, et flagitia ab utrisque dicuntur.[6] Neque enim quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem,

plane ad Diagoram referri potest, ut qui Eleusinia vulgasse dictus esset. Ad illa autem Horatii Mitscherlichius commode adhibuit Euripid. Electr. 1334, et Callimachi H. Cer. 118. Cr.

(1) Haec dicuntur tamquam a Stoicis obiecta, quod significat etiam verbum *inquit*, quo saepe utuntur Graeci et Latini, quum alium loquentem inducunt. Argumentum autem ipsum a Stoico supra erat allatum II, 66 fin. Wytt.

(2) Heindorfius correxit *Qui id est simile*.

(3) Hos Attii versiculos esse testatur Charisius Inst. Gramm. I, p. 70, unde P. Manutius alterum versum hoc modo edidit,

Sit: aut quaenam unquam ob mortem Myrtili.

(4) *Myrtili*. Mercurii filius erat Myrtilus, quem Pelops in mare iecit. Vide Schol. Eurip. ad Orestan v. 810, 992, ipsum Euripidem v. 1582 seq. Dav.

(5) Ita Manut. recte e cod. Maffei. — *Satias*, *—tis*, ponitur pro *satietas*: *modus* autem idem est ac *finis*. Wytt.

(6) Victor. itemque Davis. e codd. Lincoln. et Med. *portenta enim ab utrisque et flagitia dicuntur*.

non conceptum a se ipso, continebat; nec quum Aegisti libidinem, aut quum Paridis videmus, a deo causam requirimus, quum culpae paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico; nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum; Karthaginem Hasdrubal. [1] Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, [2] quem omnino irasci posse negatis, deus.

XXXIX. At subvenire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod deus non possit efficere, [3] et quidem sine labore ullo. Vt enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur; sic numine deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua, et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem universae

(1) *Critolaus... Hasdrubal.* Iniquissimum fallacissimumque iudicium plane rhetoricum ad veritatem pervertendam factum. Nam hi duo viri in patria adversus Romanorum vim defendenda cives suos, ne Romanis cederent, incitarunt. Critolaus, Achaeorum praetor, etiam reprehenditur a Polybio in Excerpt. de Legatione cap. 144, p. 810. De Hasdrubale vide Appianum in Punicis cap. 70-130. Carthago et Corinthus eodem ann. Vrbis 608, ante Christ. 146, deletae sunt. Verius Cicero de Off. lib. I, cap. 11, et lib. II, cap. 22, ipsos Romanos facti auctores facit. WYTT.

(2) Sic cod. Glog. Vulgo *alicui.* Heindorf. auctore Walkero *aliquis.* — *Deus.* Nonnulli volunt *deum*, et codd. et edd. complures *deum* exhibent.

(3) Ita Heindorf. e cod. Glog. Vulgo *quod deus efficere non possit.* — *Deus.* De dei omnipotentia secundum Stoicos vide Diog. Laërt. lib. VII, cap. 139 seq. item Lipsius de Phys. Stoicorum lib. II, c. 8. WYTT.

fictricem et moderatricem divinam esse Providentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit; aut negligit res humanas; aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. Nimirum ne civitates quidem.[1] Non eas?[2] ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit,[3] quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo qui dicitis,[4] non omnia deos persequi, iidem vultis, a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia?[5] Iccirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere, et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit?[6] qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

(1) Sic Vrsinus legit in libro antiquo. Cod. Glog. *Nec mirum, ne civitates.* Vulgo *non mirum: ne civitates quidem.*

(2) Heindorf. conj. *Non eas etiam?*

(3) Sic e cod. Glog. et Red. Heind. edidit. Vulgo *contemnet.*

(4) Ita rescripsi pro vulg. *iidem dicitis*, auctore Ernestio. Marsus edidit *iidem dicitis — qui vultis.*

(5) Heindorf. mavult *omina*, et deinde *de ominum veritate.* — De somno et somniis neminem poenitest legisse quae nunc ab omnibus legi possunt Frontonis in operr. nuper a Maio editis pag. 4 sqq. p. 188 sqq. ed. Med. Cs.

(6) Atqui secundum Chrysippum quaedam in mundi administratione vel negliguntur vel a malis daemonibus reguntur, ut docuit Plutarchus de Repugn. Stoicorum pag. 1054. Cf. Lipsium de Phys. Stoicorum lib. I, cap. 19, 20. Witt.

XL. Quae quum dixisset, Cotta finem.[1] Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem, invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim hoc[2] mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem[3] religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. Tum Cotta, Ego vero et opto redargui me, Balbe; et ea, quae disputavi, disserere malui,[4] quam iudicare; et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove: quae ipsa tamen tam laevia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum ratio.[5] Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut

(1) *Cotta finem.* Sc. *fecit*, quod verbum quum multi veteres codices exhibeant, non erat causa, quare omitteretur ab editoribus, praesertim quum eiusmodi breviloquentia durior sit quam pro ratione Ciceronis. WYTT. — *Cotta finem.* Ellipsin agnoscit etiam Goerenz. ad Cic. de Fin. ll. ll. (p. 140 et p. 419). CR.

(2) *Hoc* addidit Heindorf. e cod. Red. et Glog.

(3) Heindorf. e cod. Glog. *diligentius enim urbem.*

(4) *Disputare* et item *disserere* per praepositionem *dis* significat in utramque partem rationes exponere; nam *putare* proprie est *numerare*: *serere* autem est non tantummodo *σπείρειν*, id est *seminare*, sed nectere; inde dicitur sermonem nectere, a graeco ἔρω. WYTT.

(5) Ita de Walkeri coniectura edidit Heindorf. Vulgo *oratio*. — Poterat item dici *ratio*; id est, doctrina. Graeci una voce dicunt λόγος, Latini duabus dicunt rationem et orationem. WYTT. — *Vt Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem propensior.* Haec ita distinguuntur, ut Velleius, quippe dogmaticus, veritatem ipsam teneri posse iudicaret, Cicero autem, ut Academicus, verisimilitudine contentus esset. Nam illud *ad veritatis similitudinem propensior* ornatius et anctius dicitur pro simplici verisimilitudine, id est, quasi magis inclinans ad similitudinem veri: haec autem ipsa

Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

repetit Cicero ex persona Quinti fratris de Divin. lib. I, cap. 5, et memorat Augustin. de Civ. Dei lib. V, cap. 9. WYTT. — Ad verba confer. Burmanni et Spalding. Annotat. ad Quintiliani Inst. Orat. V, 10, 6; qui quidem scriptor vocem *propensus* primus absolute usurpavit. Ad argumentum quod attinet, nimirum si quaeratur, quid in hac universa causa Cicero ipse statuerit: varias in partes inde a renatis literis haec quaestio est. Nam primum, ut insigniora certe adumbremus, Petavius, Moshemius atque Ernestus hoc posuerunt: ut aliis in rebus, sic in hac quoque Tullium *Academici* partes tueri. Atque ei sententiae etiam Heindorfium video adstipulari. Middletonus contra reapse favere Stoicis Ciceronem pronuntiavit. Quocum ex parte facit Cudworthus dicens: Stoicorum plurimis in rebus de deo probasse sententiam Ciceronem: maxime tamen Platoni deditum fuisse. Taceo quae Baylius in Dictionario sub voc. Spinoza not. M. Brukerus, Hist. Philos. tom. II, p. 50, aliique eam in rem disputarunt. In primis in re consulendus est saepiuscule ab nobis laudatus Scholtenius in Dissert. de Philosophiae Ciceronianae loco qui est de Divina Natura p. 9 sq. p. 14, ubi probabiliter ponitur: Ciceronem in his libris illud etiam egisse, ut superstitionem late fusam tolleret. Conf. Cic. de Divinat. lib. II fin. Plura disputat idem Scholten. p. 28 seqq. Denique pag. 79 disputationis suae summam paucis verbis ita describit: *Verum ex iis, quae disputavimus, id confectum esse puto, Ciceronem in plerisque de hoc argumento* (*de divina natura*) *locis Platonem et Stoicos fuisse sequutum*. A qua viri docti sententis non abhorrent ea, quae G. S. Frankius, vir sagax et eruditus, in libello vernaculo posuit, qui inscribitur: *Geist und Gehalt der Ciceronischen Bucher von der Natur der Gotter*, Altona, 1806. Qui quidem sigillatim in hanc causam inquisivit, atque (ut eius summam dumtaxat delibem) probatum iit: contra Epicureos cum Cotta facere Ciceronem, non item cum eodem, ubi is Stoicorum sententiam de Providentia huiusque vestigiis in hac rerum universitate, etc. impressis refutare conetur: *Inque universa doctrina de Deo et Providentia Ciceronem esse germanum Socraticum atque adeo Stoicum, quatenus Stoicos inter atque Socraticos conveniat*: contra a Stoicorum auctoritate suam sententiam seiungere Tullium, ubi ii portentis, vaticiniis, bariolationibus, etc. nimium dediti reperiantur. Iam, si requiras, quid ea de re ipse sentiam: maxime probatur mihi haec ipsa ratio, quam Cudworthus iam antehac non tam explicuerat, quam adumbraverat, collectis ex alio genere librorum Ciceronianorum locis haud paucis. Ac Ciceronem, licet probe teneret, rebus *forensibus* recte tractandis *patronique causarum* consiliis omnium disciplinarum maxime inservire *Academicam*, in *philosophia* tamen veritatem unice esse sectatum, docere unumquemque potest eiusdem locus de Offic. lib. II, cap. 14, 16; unde insigniora tantum adscribam: *Iudicis est semper in causis verum sequi: patroni nonnumquam verisimile, etiam*

si minus sit verum, defendere: a quod *scribere (praesertim quum de philosophia scriberem) non auderem* » *nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio.* Quo cum loco Lyndenus V. Cl. (de Panaetio pag. 108 seqq.) contulit alterum de Amicitia cap. 17, et ex Plutarcho de Stoicorum Repugn. (p. 1039, B) p. 234 ed. Wyttenbach. et (p. 1045, D.) p. 260, probabiliter coniicit eiusmodi praecepta exstitisse Chrysippi in libris περὶ φιλίας et περὶ τοῦ δικάζειν. Atque, ut illuc revertar, ego ad Ciceronis philosophiam recte iudicandam vel maxime facere arbitror, quae in his libris (I, 9 fin.) leguntur: *Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota: ex quo exsistit (et) illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.* Haec si cum libri tertii fine, in quo ipso versamur, contuleris, recte, uti equidem statuo, collegeris, Tullium, licet fortasse de Deo ac Providentia certo pronuntiare noluerit, utrumque tamen, et Deum et Providentiam, probabiliter posuisse, et, quod caput rei est, non minus quam Socraticos ac Stoicos utrimque vitam suam suspensam esse voluisse Cr.

Haud supervacaneum existimo, hic meminisse libri quarti De Natura Deorum a nebulone quodam conficti, qui impudenter Ciceroni illum adscripserat. Prodiit Bononiae anno 1811, 8°, ex pervetusto, ut dicitur, Codice MS. membranaceo, sub nomine P. Seraphini, ord. Fratr. min., quem credunt Frid. Bucholzium. Denuo recusus est liber Oxonii 1813, cuius editionis auctor in sua praefatione fraudem detexit, tenebrisque, quibus dignus est, librum commendavit. Nam, praeterquamquod temporum ordo in factis enarrandis evertitur, barbara etiam latinitas, qua scriptus est, commentitium esse opus ostendit. Quod ideo monendum duxi, ne quis decipiatur, si forte librum videre contingat.

Adiiciam praeterea nonnulla, ordine quamquam praepostero, ex his, quae Creuzerus Vir. Cl. ad libros de Natura Deorum praefatus est. Quum Volumen ordiebar, haec a consilio meo aliena visa sunt. Repetita vero lectione post librorum descriptionem, poenituit me consilii mei; plurimum enim illa conferunt ad rectum iudicium faciendum de criticis subsidiis textui subiectis. Sic vero Vir doctus praefabatur:

» Horum Ciceronis librorum quae praestantia sit argumentique gravitas, constat inter omnes: eruditi norunt, quaenam eorumdem hodieque sit textus conditio. Ac paene dixerim, huius in-

tegritati illam ipsam et gravitatem et praestantiam offecisse. Etenim hae virtutes in causa videntur fuisse, cur hi libri inde a primis post Chr. natum saeculis ad medium usque aevum extremum legerentur a literarum studiosis et in scholis tractarentur. Vnde factum est, ut iidem nimium quantum descripti etiam ab indoctis, et per manus traditi saeculorum labentium sordes et ipsi paullatim contraherent, praecipue graecae linguae scientia per Europae plurimas terras obscurata. Cui malo a renatis literis mature occurrere studuerunt eruditi. Nemo tamen felicius Ioanne illo Davisio; qui idem diligentius, quam antehac factum, graecos fontes latinosque reclusit. Neque tamen ille, nec magis I. A. Ernestus pro eo ac fieri debebat atque ipsi volebant, textui consulere poterant.

» Quod ipsum quum intellexissem, idem in his libris mihi faciendum putavi, quod in aliis nuper utilissime ac doctissime fecit Gnerenzius: ut uberiora, quam adbuc suppeterent, emendandi textus subsidia colligerem. Ac quum Davisiana exempla vidissem rarescere in his terris, coepi etiam cogitare de repetenda universa annotationis silva, quam Davisii editio extrema habet; itemque de augenda notatione locorum ex utriusque linguae scriptoribus excerptorum, qui quidem ad interpretationem facere viderentur.

» Itaque duplex natum consilium mihi, alterum emendationis: interpretationis alterum. In utroque tamen continendum me duxi, et quasi cohibendum. Namque in hoc officio interpretationis omnium maxime brevitati studui, ut insigniora dumtaxat attingerem, et in laudandis locis scriptorum similibus ut plurimum acquiescerem. Quae in hac parte ad uberiorem graviorum locorum explicationem desiderari videbuntur, ea, uti res tulerit, deinceps, fortasse per Meletematum meorum opportunitatem, explere conficereque annitar. Nemo enim me magis sentire potest, permulta nostris annotationibus addi posse, quae illustrando horum librorum argumento vel maxime inserviant.

» Alterum officium criticae et ipsum nunc quidem circumscribendum duxi. Videlicet non tam illud agendum mihi est visum, ut novam quae dicitur textus recensionem praestarem, quam ut materiam suppeditarem, unde aliquando nova recensio excudi posset. Et quoniam, in tam contaminato textu, nulla unquam recensio omnibus viris doctis usquequaque probabitur, hoc nunc quum maxime specto, ut uberrimo, quoad eius fieri possit, apparatu unum in volumen colligendo, viris eruditis perpetuo copiam faciam eligendi.

» Longum est huiusmodi consilii exponere causas, neque in has prooemii angustias cadere videtur. Hoc unum deprecor viros eruditos, ut hanc orationem ne in eam partem accipiant, quasi nihil tribuendum censeam vel criticae, etiam coniectariae, vel recensioni textuum. Coniectandi pericula necessaria iudico; et nimium fortassis sum ipse periclitatus in hoc genere per hos etiam libros Ciceronianos. In recensendo autem novaeque editioni praeparando textu Plotinianorum librorum nunc ipsum elaboro.

» Nimirum nec vacat, eandem operam nunc quidem impertire Tullio, nec fortasse consultum videatur. Hoc quo pertineat, intelligetur, ubi de novissimis horum librorum editionibus monuero. Videlicet, ut alios taceam, qui post Ernestum hoc opus aggressi sunt, doctissimi duumviri Heindorfius et Schutzius nuper se ad emendandos de Natura Deorum libros dedere. In Schutzio viro clarissimo quaenam sagacitas insit quamque certa sermonis latini scientia, non est quod ego multis verbis notum faciam. Norunt enim, qui quidem paullo eruditiores sint, ad unum omnes. Quantum vero hae virtutes Ciceroni profuerint, ipse lectionum index commonstrabit, quas e Schutziana editione enotatas infra exhibuimus.

» De Heindorfio τῷ μακαρίτῃ praestet fortassis silere, ut in re exulcerata ac recens etiam in invidiam adducta. Verum quum neutrarum sim partium, et in omnibus rebus praeponderare debeat veritas, dicam quod sentio. Quantum ego ei viro tribuam, nosse oportet eos, qui vel mea qualiacumque scripta legerint, vel meis lectionibus interfuerint. Vtrobique enim ipsius nomen frequentare soleo, et gratus profiteri, utilem exstitisse operam ipsius Platoni in dialogis haud paucis.

» Neque in Tullio infitias iverim, eumdem multa acute vidisse, haud pauca item feliciter emendasse, et accurate multa de utriusque sermonis legibus praecepisse. Verum eumdem et video et prae me fero in Cicerone saepinscule novatorem exstitisse, ubi minime debebat; nimium porro tribuisse binis codicibus suis, et praesertim Glogaviensi; parum attendisse breviloquentiam; quae tamen in Tullianis disputationibus iis regnare solent, ubi inter se colloquuntur homines elegantes et urbani. Est enim urbanitatis quasi quaedam filia breviloquentia, progenita ex erudito sensu humanitatis; quo ducti nobiscum alios, qui quidem liberaliter instituti sint, iuxta sapere iudicamus; hactenus, ut quod tantummodo adumbratum sit in diverbio a

nobis, et nutu quasi magis quam verbo significatum, ii nihilo secius continuo percipiunt intelligantque. Contra, nimiam perspicuitatem constat officere urbanitati, et putidam iudicari. Vnde consequens est, caute usurpandos esse codices, ut ita dicam, textum *dilatantes*. Natum enim hoc genus lectionis est ex periphrasi, sive circumlocutione, quam frequentare coguntur, qui in ludis pueros, vel certe nondum satis subacti ingenii discipulos erudiunt.

» Neque igitur ullum codicum genus deosculabimur, nedum istud, quod scholarum umbratilem operam, quamquam ut plurimum haud ineptam, refert. Sed quantum et Glogaviensi codici et ut quisque e nostris simillimus eius est (sunt autem aliquot persimiles) tribuendum censuerimus, monstrabit nostra adnotatio. Hoc additum volumus, mirificos rumores ex illo codice Glogaviae reperto percrebuisse per Germaniam, quos nunc malumus silentio praetermittere. Callidiora enim refugimus consilia quum aliis in partibus doctrinarum, tum vero maxime in critica, quae ut a iudicando nomen habet, ita prudente iudicio maxime continetur. Quocirca pervelim, Schutzium, qui diuturno usu Ciceronis perpolitum sensum Tullianae latinitatis habet (quo enim non aequare videtur Heindorfius), plus tribuisse suo ipsum et usui et sensui, quam auctoritati lectionum Heindorfianarum, neque novitatis specie interdum allectari se induci que esse passum.

» Quae quum ita sint, ne eidem nos scopulo impingeremus, consultum duximus, pedem referre ad eum locum, ubi I. A. Ernestus Tullianum textum constituit: qui vir, vere Ciceronianus, qua hodieque auctoritate polleat, nemo nescit, itemque quam late per cultioris Europae partes eius editiones etiamnum celebrentur. In eo igitur loco consistendum videbatur nobis, neque altius contendendum. Quos lectionum collegimus fructus, si interea maturescant. Quibus non deerunt, qui recte utantur. Et proxime faciet Goerenzius vir doctus, quem, qua pollet Tulliana doctrina, certo scimus nec ipsum favere callidioribus consiliis. Nobis sufficiat expedita praestitisse quum emendationis tum explicationis uberiora aliquanto, quam adhuc suppetebant, praesidia. »

Typ.

M. TVLLII CICERONIS

DE

DIVINATIONE

LIBRI DVO.

M. TVLLII CICERONIS

DE

DIVINATIONE

LIBRI DVO

SVMMARIVM:

In his de divinatione libris Cicero Q. fratrem e Stoicorum disciplina omne genus divinationis defendentem inducit, cuius contra sententiam ipse deinde disputat libro secundo. Et in primi quidem libri prooemio primum complurium nationum de divinationis veritate opiniones, deinde philosophorum de ea decreta breviter recensetur. C. 1—4.

Tum exponitur ipsum Ciceronis cum Q. fratre colloquium in Tusculano habitum. In quo Quintus se tum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequi profitetur. Esse enim duo divinandi genera, quorum alterum *artis* sit, alterum *naturae*. Nullam autem esse gentem aut civitatem, quae non aut haruspicum vel exta pecudum, vel monstra, vel fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium (quae fere artis sint), aut somniorum, aut vaticinationum (quae duo naturalia putentur) praedictione moveatur. Atque in his rerum eventa magis arbitratur, quam causas quaeri oportere. Multa enim in rerum natura occurrere, quae vera esse nemo dubitet, etiam si nemo cur ita eveniant, dicere possit. C. 5—13. Neque vero ad negandam divinationem hoc valere, quod nonnumquam ea, quae praedicta sint, minus eveniant. Id enim in singulis earum artium accidere interdum, quae coniectura contineantur, et sint opinabiles. Multas tamen praedictiones eventum habuisse; quod negari non possit, nisi omnem annalibus fidem detrahere aliquis velit. C. 14—17. Itaque se iis assentiri, qui duo genera divinationum esse dixerint; unum, quod particeps esset artis, alterum quod arte careret.

Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque animo futura praesentiunt. Ergo huc referendas esse praedictiones per oracula C. 18. 19. per somnia C. 20—30. itemque vaticinationes furentium C. 31. Quae disputatio concluditur Chrysippi conclusione, qua veritatem horum divinandi generum asseruerat C. 32.

Sequuntur artificialia divinationis genera, in quibus haruspices, augures coniectoresque numerantur. Quorum alia esse posita in monumentis et disciplina, quo pertineant Etruscorum libri haruspicini et fulgurales et tonitruales, Romanorum etiam augurales; alia autem subito ex tempore coniectura explicari; eorumque complura exempla afferuntur C. 33—37. Tum re vera esse divinationem, quibus argumentis Stoici confirmaverint, exponitur. C. 39. Neque vero quidquam aliud afferri, cur divinandi genera nulla sint, nisi quod difficile dictu videatur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Sed hoc loco quaerendum esse, sit necne sit divinatio, non autem quomodo fiat. Iam de ea, nec communem vitam, nec philosophos, iu quibus modo fuerit auctoritas, dubitasse. C. 40. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate clarissimis monumentis testata et consignata, C. 41, et in optima quaque re publica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse. C. 42—48. Omnem vero vim divinandi rationemque partim a deo C. 49—55, partim a fato C. 56, partim a natura repetendam esse. C. 57. 58.

In libro secundo

post prooemium C. 1. 2. in quo Cicero libros ante hos de divinatione a se scriptos enumerat, aggreditur disputationem contra Stoicorum de divinatione sententiam, libro superiore a Q. fratre explanatam atque defensam. Initium facit a Carneadis argumento, qui nullam esse divinationem docebat, propterea quod ei nulla esset subiecta materia. Nam nec earum rerum esse divinationem, quae sensibus percipiantur, nec earum quae arte tractentur, nec earum quae in philosophia disserantur, nec earum, quae in re publica versentur. C. 3. 4. Praeterea ne concedi quidem posse, divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae sint fortuitae. Primum enim ventos,

eventus morborum, multa alia esse fortuita, neque tamen e Stoicorum sententia divinationi subiecta; deinde si fortuita dicantur, quae nec ratione nec arte provideri possint, quod in fortuna posita sint, nullam posse esse earum praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam, et omnia quae sint, quaeque futura sint ex omni aeternitate definita dicant esse fataliter, nihil prodesse divinationem. C. 5—8. Omnino autem ne utilem quidem nobis esse futurarum rerum scientiam. C. 9. Et quod dicant omnia levius casura rebus divinis procuratis, id nihil esse, quoniam, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit. C. 10. Sequitur singulorum divinationis generum confutatio. Ac primum quidem breviter repetita eorum partitione C. 11, agitur de haruspicina et quidem 1. de extorum C. 12—16; 2. de fulgurum C. 17—21; 3. de ostentorum divinatione C. 22—32. Deinde disputatur de vanitate auspiciorum C. 33—40. Tum de sortibus agitur C. 41. et de Chaldeorum praedictionibus astrologicis, et quam eae sint futiles, demonstratur C. 42—47.

Restabant duo divinandi genera quae habere homines dicantur a natura, non ab arte. C. 48. Itaque primum disseritur de praedictione futurorum per furorem, ubi de libris Sibyllinis aliisque oraculorum sortibus, et vaticiniis agitur C. 49—57. deinde de somniis C. 58—71.

In conclusione disputationis hoc agit Cicero, ut religionem quidem tuendam et propagandam, superstitionis autem stirpes omnes eiiciendas esse doceat C. 72.

Ceterum hi de divinatione libri scripti sunt post illos de natura deorum A. V. C. 709.

M. TVLLII CICERONIS

DE

DIVINATIONE

LIBER PRIMVS.

I.

Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, [1] id est, praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem [2] res et salutaris, si modo est ulla; quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei [3] nomen nostri

(1) Apud Graecos μαντικὴ et μάντις: μάντις autem ex μανία, idem quod furor, insania. Hoc etymon dedit ipse Plato in Phaedro l. X, pag. 346 edit. Biponti. *B.*

(2) Sic Davis. Ern. Alii *quaedam.*

(3) Hunc locum laudat Servius in Virgil. Aeneid. III, 413, ubi μάντεις etiam ἀπὸ μανίας dici testatur. Platonis vero ῥῆσις, ad quam respexit Noster, exstat in Phaedro pag. 343, G. Τῶν, inquit ille, παλαιῶν οἱ τὰ ὀνόματα τιθέμενοι, οὐκ αἰσχρὸν ἡγοῦντο οὐδὲ ὄνειδος, MANIAN· οὐ γὰρ ἂν τῇ καλλίστῃ τέχνῃ, ᾗ τὸ μέλλον κρίνεται, αὐτὸ τοῦτο τοὔνομα ἐμπλέκοντες, MANIKHN ἐκάλεσαν· ἀλλ' ὡς καλοῦ ὄντος, ὅταν θείᾳ μοίρᾳ γίγνηται, οὕτω νομίσαντες ἔθεντο· οἱ δὲ νῦν ἀπειροκάλως τὸ Τ ἐπεμβάλλοντες, MANTIKHN ἐκάλεσαν. Caelius Aurelianus, Morb. Chr. lib. I, cap. 5, p. 325: *Plato in Phaedro duplicem furorem dixit: unum fieri mentis intentione, ex corporis causa, vel origine; alterum divinum, sive immissum, eiusque Apollinem inspiratorem esse, atque hunc vocari divinationem: ab antiquis vero appellatum furorem. Magna Graecorum vetustas μανίαν appellabat, quae*

a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem atque [1] barbaram, quae non significari futura, et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii,[2] ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque [3] regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones [4] motusque stellarum observitaverunt: [5] quibus notatis, quid quoque [6] significaretur, memoriae prodiderunt. [7] Qua in natione

nunc μαντικὴ dicta est. Antiquo autem more loquutus est Aristides, Hymn. in Iovem p. 5: Δότε μοι MANIKON γενέσθαι τὸν λόγον. Hinc etiam Tertullianus de Anima c 21: *Amentiam vocat spiritalem vim, qua constat prophetia.* Vide sis et eiusdem libri cap. 45, et Suidam in μανίαι οὐ πᾶσιν ὅμοιαι. Nimirum τοῦτο μάντεως ἴδιον τὸ ἐξεστηκέναι, ut ait Ioannes Chrysostomus, Hom. XXIX, in Epist. I ad Corinth. tom. III, pag. 430 ed. Eton. Philo in libro *Quis verum Divin. heres.* p. 383, D. Vide sis eiusdem libri p. 404, G. Viri tamen ecclesiastici veras ἐκστάσεις a furore distinguebant, putabantque θεοπνεύστους prophetas e statu mentis non abripi. Adeas licet Henr. Valesium ad Eusebii H. E. V, 16, 17. Dav.

(1) *Atque* Davis. recepit e Ms. Eliens. et Ox. pro vulg. *tamque.*

(2) His Prometheus astrologiam indicavit, si fides Servio in Virgilii Eclog. VI, 42. Adi sis et Aeschylum, Prom. Vinct. vers 456, 483. At Babylonii (qui sub Assyriorum nomine continentur) hanc artem εὕρον διὰ Ζωροάστρου, μεθ' ὃν καὶ Οστάνης· οἳ ἐπίστησαν τῇ οὐρανίᾳ κινήσει τὰ περὶ τοὺς τικτομένους συμβαίνειν (lego, οἱ ΕΠΕΣΤΑΝΤΟ τῇ οὐρανίᾳ κινήσει τὰ περὶ τοὺς τικτομένους συμβαίνειν ΜΕΛΛΟΝΤΑ), ἀφ' ὧν Αἰγύπτιοι καὶ Ἕλληνες ἐδέξαντο, ut ait Suidas in Ἀστρονομία. — *Vt ab ultimis auctoritatem repetam.* Vltimos, *antiquissimos* passim denotare, vel iis notum, *qui nondum aere lavantur.* Dav.

(3) Est Ἓν διὰ δυοῖν, *magnam planitiem.*

(4) *Traiectiones* Hottinger accepit de stellis volitantibus. Mihi vero idem significare videtur *traiectiones motusque stellarum*, quod II, 6, *siderum cursus et motus.*

(5) Hanc lectionem quam Davis. et Ern. e Mss. enotarunt praetuli vulg. *observarunt.* — Id genus verborum Noster frequentat: hinc *responsitare* de Legg. lib 1, cap. 4; *defensitare* Off. III, 33, idque genus alia. Rath.

(6) Sic legendum esse, pro *cuique*, vidit Hottinger. Sic infra c. 41, *interpretatur quid quibusque ostendatur.*

(7) Totum hoc *quibus notatis—memoriae prodiderunt* videtur a grammatico quodam adiectum. Melius

Chaldaei,[1] non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum, scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene seculis consecuti putantur. Cilicum autem, et Pisidarum gens, et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam sine Pythio, aut Dodonaeo, aut Hammonis oraculo?[2] aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est?

II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster, quam multa genera complexus est? Principio, huius urbis parens, Romulus, non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi; et exactis regibus, nihil publice sine auspiciis nec domi, nec militiae gerebatur.[3] Quumque magna vis videretur[4] esse et in impetriendis[5] con-

certe eo omisso convenirent sequentia.

(1) *Chaldaei*. Ciceronis aetate Chaldaei dicebantur quicumque futura praedicendi artem exercebant. J. V. L.

(2) Dodone urbs Epiri. Oracula dicebantur in templo Iovis, prope urbem sito. Antiquissimum ex omnibus oraculis oraculum illud habebatur. Ex duabus columnis ibi oracula recinere solitis, narratur alteram Delphos, ubi fuit Apollinis templum; alteram in Libyam, ubi Iovis Ammonis fanum evolavisse. *B.*

(3) Postquam Attius Navius cotem novacula discidisset, *auguriis sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domive postea, nisi auspicato, gereretur*, ut ait Livius I, 36. Idem lib. VI, cap. 41: *Auspiciis bello ac pace, domi militiaeque omnia geri, quis est qui ignoret?* Dav.

(4) Herelius conj. *crederetur*, quia statim recurrit *videretur*.

(5) Sic e coniectura Manutii, Hottingero quoque probata, rescripsi pro vulg. *impetrandis*.

sulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina; omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et quum duobus modis animi, sine ratione et scientia, motu ipsi suo, soluto et libero, incitarentur;[1] uno furente, altero somniante:[2] furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam, et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello, Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae[3] ad rem publicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio.

III. Atque haec, ut ego arbitror, veteres, rerum magis eventis moniti, quam ratione docti,[4] probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera[5] divinatio, collecta sunt. E quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates, omnesque Socratici, Zenoque, et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripate-

(1) Herelius conj. *incitentur*. Recte, ut opinor.

(2) Forlasse verius *furentes — somniantes*.

(3) Davisius *si qua*.

(4) Rathius conj. *edocti*, ut Tusc. V, 26.

(5) *Vera* delendum censent Ern. Hottinger. Mihi potius videtur legendum *vere*.

ticis consentientibus;[1] quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset,[2] qui etiam ipse augur vellet esse;[3] plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret: Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit; Cratippusque[4] familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus[5] fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes[6] paullo uberiora fecisset; accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis; quem subsequens,[7] unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor; duo Antipater; quinque noster

(1) Davis. legendum censuit *veteri Academiae Peripateticis consentientibus.* — Aristotelici cunctique Cynici divinationem quodammodo labefactarunt, siquidem *τῶν μαντείων κατεγέλασαν*, uti quidem testantur Origenes in Celsum lib. VII, p. 333, et Eusebius, P. E. lib. IV, c. 2, 3. Huc adprime facit egregia Diogenis sententia, qui dixit, *ὡς ὅταν μὲν ἴδῃ κυβερνήτας ἐν τῷ βίῳ καὶ ἰατροὺς καὶ φιλοσόφους, συνετώτατον τῶν ζώων εἶναι τὸν ἄνθρωπον· ὅταν δὲ πάλιν ὀνειροκριτὰς καὶ μάντεις καὶ τοὺς προσέχοντας τούτοις, οὐδὲν ματαιότερον νομίζειν ἀνθρώπου.* Exstat apud Laërtium lib. VI, §. 24. Dav.

(2) Praecipiebat ille *μαντικὴν πᾶσαν τιμᾷν*, ut tradit Diogenes Laërtius VIII, 24, et ex eo Suidas tom. III, p. 234. Excipienda tamen est, ut plerisque videtur, *ἡ θυτικὴ* seu aruspicina, quum animalia non esse trucidanda censuerit. Vide Plutarchum, Placit. Philos. lib. V, cap. 1, et Iamblichum, Vit. Pythag, §. 147. Dav.

(3) Pythagoras, *μαντικῇ ἐχρῆτο τῇ διὰ τῶν... οἰωνῶν*, uti docent Laërtius et Suidas. Cf. Iamblich. Vit. Pyth. §. 62. Eamdem vero fabulam referunt alii, eumque *cum aquila subinde colloquentem visum fuisse* tradit Ammianus Marcellinus XXII, 16. Dav.

(4) Davis. Mss. Eliens. Reg. Cantabr. *Cratippus quoque.*

(5) *Rebus* delendum videtur Ern. et Hollingero, quibus non assentior.

(6) Is, Zenone exstincto, Stoicorum princeps fuit: successorem habuit Chrysippum. *B.*

(7) Nempe scribendo de Divinatione, non proxime ei in Schola succedendo, ut recte explicat van Lynden diss. de Panaetio p. 46.

Posidonius. Sed a Stoicis, vel princeps [1] eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, nos ut in reliquis rebus faciamus, [2] a Stoicis non concedetur? [3] praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est.

IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei, vel non satis cognitae, assentiamur; faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. [4] Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus: est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude, aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, quum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam quum ambulandi causa

(1) Sic Davis. e Pal. 2. Ern. Hotting. Vulgo *Sed a Stoicis vel principibus*.

(2) Davisio placebat lectio cod. Ball. *id nobis, in reliquis rebus faciamus*. Voc. *rebus* Ern. abesse malebat. Recte tamen defendit Hotlinger.

(3) Cicero novam Academiam sequebatur; ea de quaque re perpendere solebat, quid afferri posset in utrumque sensum: Acad. II, 33. *B.*

(4) Cod. S. Victoris *praescripsimus*, unde Gulielm. conj. *perscripsimus*.

in Lyceum venissemus [1] (id enim superiori Gymnasio nomen est): Perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam: etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communi iure migrare [2] videatur; sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. Eius orationi non sane desidero, quid [3] respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio; cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est, de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, [4] de quibus accepimus, quaeque colimus, esse deos; vicissimque, si dii sint, esse, qui divinent. Arcem tu

(1) Cicero in villa sua duos habebat locos, ubi ambulare solebat: alterum editum et apertum, ubi mane versabatur; alterum demissum et arboribus consitum, ubi meridie tempus terebat. Tusc. II, 3.

(2) Sic vulgo legebatur, antequam ex Turnebi emendatione ederetur a Grutero et Davisio *ne communia iura migrare videatur*, quam lectionem plurimi Mss. confirmant. Sed *communi iure migrare* defendi potest antiquo loquendi more, ubi *ius* dicitur interdum locus de quo disceptatur inter litigantes, arbitris aut iudicibus assumptis. cf. orat. pro Murena. c. 12. Itaque *ne communi iure migrare videatur*, significat, *ne religionem, quam et ii tenent, qui divinationem esse credunt, et ii, qui negant esse divinationem, deserere aut tollere videatur.*

(3) Ernestius reposuit *quod.*

(4) *Vera* delendum videtur Hercelio.

quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis,[1] si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, dii sint, et, si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt; et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, quum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

VI. Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam quum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim[2] divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. Quae est autem gens, aut quae civitas, quae non aut *haruspicum*, exta pecudum,[3] aut monstra aut ful-

(1) Argumentum profers, quo praecipue nituntur Stoici. Eadem metaphora usus est Augustinus contra Acad. lib. I, cap. 9, 24: *Ubi enim arcem locaverunt Academici, quorum tueris sententiam, nisi in erroris definitione?* Idem de Vita beata num. 10: *Ipsam prorsus, mater, arcem philosophiae tenuisti.* Hanc vero rationem ex Stoicis ita tradit Sextus Empiricus advers. Math. lib. IX, §. 132: Εἰ μὴ εἰσὶ θεοί, οὐδὲ μαντικὴ ὑπάρχει, ἐπιστήμη οὖσα θεωρητικὴ καὶ ἐξηγητικὴ τῶν ὑπὸ θεῶν ἀνθρώποις διδομένων σημείων, οὐδὲ μὴν θεοληπτικὴ καὶ ἀστρομαντικὴ, οὐ λογικὴ (forsan οὐ θυτικὴ, ut etiam Cl. Fabricius legendum coniecit), οὐχ ἡ δι' ὀνείρων πρόῤῥησις· ἄτοπον δέ γε τοσοῦτο πλῆθος πραγμάτων ἀναιρεῖν πεπιστευμένων ἤδη παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις· εἰσὶν ἄρα θεοί. Cum Stoicis facit Iamblichus, Vit. Pythagor. §. 138. Vide quoque Nostrum infra cap. 38, et de Legg. lib. II, c. 13. Dav.

(2) *Enim* delevit Davis. cod. Paris. fide.

(3) Ita correxi vulg. *quae non aut extis pecudum.*

gura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium (ea enim fere artis sunt), aut somniorum, aut vaticinationum (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror quam causas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque [1] divino futura praenuntiat.

VII. Quare omittat urgere Carneades, quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iupiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione eventus[2] animadversa et notata. Nihil est autem, quod longinquitas temporum, excipiente memoria, prodendisque [3] monumentis, efficere atque assequi non possit. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera: quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit, utilitate et ars est et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros [4]
Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces;
Aut densus stridor quum celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica

(1) *Afflatuque* conj. Herel.

(2) Davis. conj. *ex in significationes eventis animadversae et notatae.* Hollinger *et significatio eventu animadversa et notata.*

(3) Davis. *prodentibusque.*

(4) Haec conversa ex Arati phaenomenis.

tua referta sunt.[1] Quis igitur elicere causas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum. Qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix[2] *itidem fugiens e gurgite ponti,*
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
Demersit caput, et fluctus cervice recepit.[3]

IX. Videmus haec signa numquam[4] fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat,[5] videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,[6]
Quum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest in rivis[7] et ranunculis natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur, quoniam quid eveniat intelligo.

(1) Cicero in latinam orationem transtulerat Arati prognostica; idcirco ait Quintus *tua prognostica*. B.

(2) Nonnulli Mss. et edd. *Cana fulix*.

(3) Schutz. *fluctus*. Alii *fluctum*.

(4) *Non umquam* Hottinger e Mss.

(5) Particulam *ita* deleri volebat Ernestius, recte refutatus a Wolfio.

(6) Ranas intelligit. Aratus, Διοσημ. v. 21: Αὐτόθεν ἐξ ὕδατος πατέρες βοόωσι γυρίνων. Inter tempestatis signa *ranae ultra solitum vocales* ponuntur a Plinio, Histor. Natur. lib. XVIII, §. 87. Praeivit Theophrastus p. 418, Βάτραχοι μᾶλλον ᾄδοντες σημαίνουσιν ὕδωρ. Vide Virgilium, Georg. I, 378. Dav.

(7) Victor. *in gyrinis*. Ern. conj. *inest nimirum et ranunculis*.

Iam vero semper viridis, semperve gravata[1]
Lentiscus triplici solita grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

Nec hoc quidem[2] quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet.[3] Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus,[4] quas commemoravi, respondebo.

X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio; vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio; quae causa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utuntur.[5] Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis? quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt; idque inventum est eo loco, qui esset ab haruspicibus demonstratus.[6]

(1) Ita Sch. Vulgo *semperque gr.*

(2) *Ne hoc quidem* Davis.

(3) Davisius malebat *cur ad arandi maturitatem signum floris accommodet.*

(4) Davis. Hollinger. *pro rebus his.*

(5) Verba *extis—utuntur* in suspicionem adducit Hottingerus sine causa idonea. Herelius corrigit: *istis enim omnes fere utimur.* Davis. *extis enim o. f. utimur.*

(6) Hanc historiam nonnihil immutatam, et ad alienum tempus relatam narrat vetus Scholiastes ad Ciceronis Catilin. III, cap. 8, pag. 706: *Iovis,* inquit, *statua sic turbine depulsa est, ut caput perderet, et mergeretur in medio Tiberi. Tunc aruspex quidam,*

XI. XII. Sed quo potius utar aut auctore, aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus [1] Vrania musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iupiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit;
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint [2] signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Hic vera certo lapsu spatioque feruntur;
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus,
Concursusque graves [3] stellarum ardore micantes

quum sacerdotes sequerentur vestigia fulminis et caput deiectum quaererent, nec invenirent, hasta pulsum locum (fursan *hasta pulso loco*, vel *pulsans locum*) *invenit et dixit: Ecce caput; et levavit de hasta.* Quis vero fuerit Summanus, Ovidio Fast. VI, v. 731, non satis constitit. Constat tantum, huic nocturna, Iovi vero diurna fulmina tribui. Vide Plinium, Histor. Nat. lib. II, §. 53, et Augustinum, Civit. Dei IV, 23. Atquum aliis, tum Arnobio V, p. 230, et VI, p. 240, ac Martiano Capellae lib. II, p. 40, idem cum Plutone numen censetur. Adi Gyraldum, Hist. Deorum, Syntagm. VI, col. 196. Dav. — Adi quoque Lambinum in Commentariis Plantinis. *Summanus.* Quidam affirmant Summanum non alium esse ac Plutonem, ita dictum, utpote summum manium rectorem. *B.*

(1) In secundo libro poëmatis *de consulatu suo* a Cicerone scripti. P. Manutius corrigebat *in secundo de Consulatu.* — Cicero de rebus quae ipso consule evenerant tres libros versibus conscripserat, quorum pauca tantummodo fragmenta ad nos pervenerunt: de longiore fragmento mentio fit in una epistola ad fratrem: *Quod me admoues de nostra Vrania.* Fingebat enim Noster Vraniam talibus cum vocibus alloqui: quod lector non omittat, dum versus Ciceronis perlegit. Non inutile forsan erit, si contuleris quae hoc loco narrat de prodigiis quae Catilinae coniurationem praecessere, cum iis quae eadem de re narrat, Catilin. III, 8. Inde lector studiosus colliget parum inesse discriminis inter poëtam qui legentium animos perstringere studet, et oratorem qui populares verbis exagitare sibi proposuit. J. V. L.

(2) Hottinger mavult *quae sunt.* — Davis. conj. *qua sint*, i. e. in qua zodiaci parte. *T.*

(3) Herel. conj. *gravi*, ut *ardore* non careat epitheto. (et sic iam olim Turneb.) Idem in mentem venit Wakefieldo ad Lucret. I, 1088, qui

Tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales [1]
Lustrasti, et laeto maetasti laete Latinas,
Vidisti, et elaro tremulos ardore cometas,
Multaque miseeri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus eecidere [2] *Latinae;*
Quum elaram speeiem eonereto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti noete perempta est.
Quid vero Phoebi fax, [3] *tristis nuntia belli,*
Quae magnum ad eulmen [4] *flammato ardore volabat,*
Praeeipites eaeli partes, obitusque petissens? [5]
Aut quum terribili pereulsus fulmine eivis,
Luce serenanti vitalia lumina liquit;
Aut quum se gravido tremefecit eorpore tellus?
Iam vero variae noeturno tempore visae
Terribiles [6] *formae, bellum motusque monebant;*
Multaque per terras vates oraela furenti
Pectore fundebant tristes minitantia eaus;
Atque ea, quae lapsu tandem eecidere vetusto,
Haec fore, perpetuis signis, elarisque frequentans
Ipse deum genitor eaelo, terrisque eanebat.
Nune ea, Torquato quae quondam, et eonsule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex, [7]
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,

praeterea legit *stellarum albore*. Fortasse tamen praestat *micantes* in *micantum* mutare.

(1) Quum coss. eeterique magistratus romani ferias Latinas celebrarent, in Albano monte fiebant sacrificia. Vide Varronem, Ling. Lat. lib. V, §. 3, et Dionysium Halicarnasseum lib. IV, cap. 49. Dav. — Vide quoque Epist. ad Attic. I, 3.

(2) Sic Ald. Ms. Eliens. Vulgo *cecinere*.

(3) Lambinus ex coniectura recepit, *quum vero*. Melius, ut opinor, repones, *quin vero*: easque voces pro transitionis formula capies. Dav.

(4) Olim, *magnum ad columen*. Instar columnae, seu ad columnae magnitudinem, prout explicat Turnebus, Adv. V, 20. Dav.

(5) Contra λαμπάδας ἀνεκὰς ἐς τὸν οὐρανὸν ἀπὸ τῶν δυσμῶν ἀνέδραμον, ut tradit Dion Cassius lib. XXXVII, p. 41, B. Iulius Obsequens de Prodig. c. 122: *Trabs ardens ab occasu ad caelum extenta* At *visas nocturno tempore* ab oeeidente *faces* memorat ipse Cicero, Catil III, c. 8. Dav. — Edit. omnes, quas inspexi, pro *petissens*, habent *petisset*. T.

(6) *Horribiles* em. Herelius.

(7) Etrusci originem ducebant a

Et Capitolinis iniecit sedibus ignes,
Tum species ex aere vetus, generosaque[1] *Nattae,*
Concidit, elapsaeque vetusto numine[2] *leges;*
Et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia,[3] *quae parvos Mavortis semine natos*
Vberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.

colonis, qui e Lydia profecti, Aty regnante, domicilium in Etruria sibi constituerant. *B.*

(1) Sic legendum; non, ut vulgo, *generataque Nattae*. Neque me movet Adr. Turnebus, qui lectionem hanc tutans, sic eam interpretatur, speciem Nattae effictam, et simulatam, non veram. Nam primum non loquuntur ita Latini. Deinde satis hoc a Cicerone dictum est, quum dixit *ex aere*. Dicitur autem *generosa*, quia *Pinarii Nattae erant nobiles: a nobilitate igitur periculum*. Lamb. — *Generataque Nattae*, i. e. *facta in memoriam Nattae*. Pearcius: « *hoc poëtice loquutus voluit Cicero*, concidit Nattae species vetus et generata ex aere, *ut esset* generata *idem quod confecta et formata. De Leg. I*, 9. » Et ita suspicandum est, semper fore, qui durissimam hanc librariorum scripturam acutissimorum criticorum, Mureti ac Lambini, emendationi anteponi malint. Rath.

(2) Gulielm. conj. *aerumine*. Davis. e *limine*. Hottinger. *vetusto carmine*.

(3) Lupa, quae Romulum Remumque nutriisse fertur. Manilius IV, 26: *Aut Lupa proiectos nutrisset Martia fratres*. Livius lib. X, cap. 27: *Hinc victor Martius Lupus, integer et intactus*. Ratio nominis est quod ea fera sit Marti sacra. Auctor de Orig. gentis romanae, quem Aurelium Victorem vocant, cap. 20: *Inde videlicet lupum picumque Martiae tutelae esse*. Idem tradunt Plutarchus in Romulo pag. 19, et Servius ad Aen. II, 355, IX, 556. Iul. Obsequens de Prodig. cap. 122: *Relatum... Lupam Remi et Romuli fulmine ictam*. Adi sis et Dionem lib. XXXVII, p. 33, et Ciceronem, Catil. cap. 8. Dav. — Hos Ciceronis versus forsitan ante oculos habebat Virgilius, Aeneid. VIII, 630. De lupa Romulo et Remo ubera praebente, adi *le président De Brosses*, *Lettres sur l'Italie*, tom. III, lett. 4. *Winkelmann* (*Hist. de l'Art*, tom III, 2, 34), nos monet lupam antiquam esse, ambo vero pueros recentius adiectos fuisse. Quamvis *Nardini* (*Roma antica* V, 4, p. 200), et *Ficorini* (*le Vestigia di Roma antic.* I, 10, pag. 47) istam lupam agnoscant eamdem de qua loquitur Tullius. Carolus Fea ad Winkelm. ait et lupam et pueros, fulmine incensos, simili ruina periisse: adhibet ad rem comprobandam, hunc ipsum de Divin. locum, et alterum in Catil. III, c. 8: *fuisse meministis*. Lupa quae nunc in Capitolio exstat eamdem esse ait de qua memorat Dion. Halicarn. Antiq. Rom. I, p. 65, et quae est a priori secernenda. J. V. L.

Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa ab stirpe profectam
Vitare ingentem cladem, pestemque monebant:
Vel legum exitium constanti voce ferebant,
Templa deûmque adeo flammis, Vrbemque [1] *iubebant*
Eripere, et stragem horribilem, caedemque vereri.
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni post, excelsum ad columen formata decore,
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
Tum fore, ut occultos populus, sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes, populique videret.
Haec tardata diu species, multumque morata,
Consule te tandem celsa est in sede locata. [2]
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iupiter excelsa clarabat sceptra [3] *columna;*
Et clades patriae, [4] *flamma ferroque parata,*
Vocibus Allobrogum patribus, populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
Qui populos urbesque modo [5] *ac virtute regebant;*

(1) Sic cod. Ball. teste Davisio. Vulg. *urbesque.*

(2) Perhibent Noster de Divin. II, 20, et Dion XXXVII, 34, coss. Torquato et Cotta, duobus annis ante Ciceronis consulatum, Incoeptam fuisse columnam e marmore albo, in qua imponeretur Iovis signum coruscum ad orientem, ad loca ubi populus et senatus convenire solebant. Sed quum columna Cicerone consule tantummodo perfecta fuisset, vix impositum est Iovis signum, quum Catilinae coniuratio detecta est. Eadem memorat Noster in oratione quam habuit ante populum (in Catil III, 8) post Catilinae discessum. J. V. L.

(3) *Clarabat sceptra.* I. e. conspicienda exhibebat; dictione magis poëtica: pro quo vulgare hoc erat: signum cum Iovis sceptro in excelso collocatum conspiciebatur. Hott.

(4) Verissime sic emendavit Hottingerus. Vulg. *At clades patriae.* Cf. Cic. Catil. III, 8. — Necessariam emendationem meam faciunt, ait Hotting., illa verba: *una fixi et signati temporis hora.* Nam hoc dicit Cicero: una eademque hora *et* Iovis statuam fuisse positam *et* coniurationem Catilinae detectam fuisse. Quod firmant eiusdem verba in Cat. III, c. 4, et infra II, c. 11: *at eodem tempore signum Iovis collocabatur quo coniuratio indicabatur.* Quis autem ignorat ut elegantem apud Graecos usum particulae καὶ, sic apud Latinos *et*, *atque*, et *que* copulativi, in temporis mentione, in primis ad significandam celeritatem? Vid. Virgil. Aeneid. III, 8. Adsentientem habeo Mscr. Hott.

(5) *Modo.* I. e. sapientia: salutari legum ceterarumque rerum ad rei-

Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit, ac longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos. 1
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera, nitidoque Lyceo 2
Fuderunt claras foecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae, 3
Te patria in media virtutum mole locavit. 4
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod 5 *patriae vocis studiis nobisque* 6 *sacrasti.*

XIII. Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? Quid? quaeris, 7 Carneades,[8] cur haec ita fiant, aut qua arte perspici 9

publicae administrationem pertinentium, temperamento. Hott.

(1) I. e. divos, minime otiosos illos, aut inertes, sed rebus humanis intentos. In primis hic respici putem ad signa quibus hominibus res futuras significent. Id.

(2) *Academia umbrifera*. Erat locus arboribus consitus, unde Horatius ait *Silvas Academi*, Ep. II, 2, 45. Id. — *Nitidoque Lyceo*. Lyceum erat gymnasium, seu locus destinatus exercitationibus palaestricis, in quo etiam Aristoteles disputare solebat. Epitheton autem *nitidum* ad eos ipsos labores gymnicos referendum videtur, quoniam luctatores oleo corpus ungebant, cui rei proprium est verbum *nitere*. Ita Ovidius, Fast. V, 667, de Mercurio: *Laete lyrae pulsu, nitida quoque laete palaestra; Quo didicit culte lingua favente loqui.* Adde Heroid. XVI, 149. Id.

(3) E Graecia Romam rediit anno aetatis xxx. Id.

(4) I. e. ni fallor, te vocavit ad res gerendas, et amplissimam tibi dedit materiam in qua vires tuae exerceri, et virtus tua spectari posset. Aliud cogitans Ernesti: propter virtutum tuarum multitudinem et magnitudinem. Id.

(5) Legendum videtur *Quam* scil. *requietem*. — Bene Ernest. intelligit: *patriae vocis studiis* pro *linguae et eloquentiae latinae studiis*. Hac saepe laude, nec immerito gloriatur Cicero. Igitur *patriae* est adiectivum. Ad *quod* assumi potest otium ex verbo *requiete*. Id.

(6) H. e. *Musis*. Est enim Vrania quae loquitur.

(7) Hottingerus cum Lambino *Quid quaeris*.

(8) V. D. in Misc. Obss. Voc. III, T. I, p. 5, legendum putat *quaeris, ut Carneades*.

(9) Frustra Ernestius reduxit lectionem *perfici* ex Ed. Ven. 1494.

possint? Nescire me fateor; evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quatuor tali iacti casu Venereum efficiunt. [1] Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, [2] casu futuros putas? Adspersa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae [3] pulchritudinem effingi posse adspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A literam impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, [4] in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. [5] Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus, et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

Vt profectione laeti piscium lasciviam
Intuerentur, ut ait Pacuvius, *nec tuendi capere posset satias.* [6]

(1) De iactu venereo vide Ioan. Meursium de ludis Graec. pagg. 7, 26, aut Dan. Souterii Palamedem lib. I, capp 26, 27. Dav.

(2) Recte sic Davis. Ern. e Mss. Vulgo olim *eieceris*.

(3) Venus Coa, quae et Anadyomene, seu surgens a mari, dicitur, ab Apelle Coo picta; in quam exstant diversa graecorum poëtarum in Anthologia epigrammata, expressa etiam ab Ausonio. Hott.

(4) *Fingebat.* I. e. pro vero narrabat, quamvis falsum et effictum. Cf. II, 21. Io.

(5) Nobilissimus statuarius, quem cum Phidia et Praxitele, summis in hoc genere artificibus, comparat Plinius, Hist. Nat. lib. XXXVI, 4, 5. Io.

(6) Vulgo *nec tuendi satietas ca-*

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,
Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbum occaecat nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est rei publicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis [1] divinatio. Coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. Ea fallit fortasse nonnunquam; sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita; [2] in qua quum paene innumerabiliter [3] res eodem modo evenirent iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant? [4] quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur (bona hoc tua venia dixerim), a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui, quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. Itaque, ut ex ipso audiebam,

pere posset. Gruterus conj. *satias capere possiet.*

(1) *Opinabilis* Davisio glossema visum.

(2) *Ab omni aeternitate*, i. e. tempore immenso, ut sup. 7. Dav.

(3) Sic Davis. e Mss. Vulgo *innumerabiles.*

(4) I. e. quam sunt certa, atque raro fallentia? Auspicia vero *vestra* quum dicit, non romana intelligit, quae incerta esse, propter augurum romanorum imperitiam, ipse fatetur, sed respicit ad auguratum fratris, qui scil. in P. Crassi locum a Cn. Pompeio et Q. Hortensio fuit augur no-

persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia et regno [1] pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem, et populi Romani libertatem, atque imperii dignitatem suis armis esse defensam; sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse. Antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. [2] Ille mihi videtur igitur vere augurari. [3] Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis: [4] necesse enim est, offa obiecta, [5] cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. Quod autem scriptum habetis, tripudium fieri, [6] si ex ea quid in solum [7] ceciderit; hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. [8] Itaque multa auguria, multa auspicia, quod

minatus. Eodem spectant verba illa: *bona hoc tua venia dixerim*. Ex quibus patet, nihili esse, quod habent E et U, *auspicia vero nostra*. HOTT.

(1) Ita recte Davis. Ern. pro vulg. *tetrarchiae regno*. Caesar enim Deiotaro et Trogmorum tetrarchiam et Armeniae regnum ademerat. Vid. lib. II, c. 37.

(2) *Gloriam*. Veram sc. viri pro . honestique laudem. HOTT.

(3) Auguriis ita uti, quemadmodum fas est, atque oportet. ID.

(4) Auspicia coacta sunt, quum, qui illis utuntur, ea arte regunt, ut talia eveniant, qualia ipsi optant. Totum hunc locum plane illustrant ea, quae leguntur infra II, 35. ID.

(5) *Offa* dicebatur *puls*, a. farina aqua adspersa, manuque glomerata. Eam pullis in auspiciis potissimum datam, *quia ex ea necesse erat, aliquid decidere, quod tripudium faceret*, scribit Festus in v. *puls*. ID.

(6) Ita legendum esse vidit Ernestius. Vulgo *aut tripudium fieri*. Davis. e Mss. Reg. et Cantabr. *Hinc tripudium fieri*. — Quid sit *tripudium*, pluribus ipse Cicero docet infra II, 34. HOTT.

(7) Recte sic Manut. Lamb. idemque in Ms. Eliensi repertum receperunt Davis. Ern. Holting. Vulgo *solidum*.

(8) *Solistimi* veriverbium a *solo*, quod terram significat, est deducendum. Vide Nostrum infra lib. II, cap. 43. DAV.

Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices [1] declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis (quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim); sic tum avibus magnae res impetriri solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, [2] in dira et *in* vitiosa incurrimus. Vt P. Claudius Appii Caeci filius, [3] eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

Inter se strepere, aperteque artem obterere extispicum;
Solvere imperat secundo rumore, adversaque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, [4] videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. [5] Esto: fuerit hoc censoris, si iudica-

(1) Hunc locum in animo habuit Valerius Maximus lib. II, c. 1: *Apud antiquos,* inquit, *non solum publice, sed etiam privatim, nihil gerebatur, nisi auspicio prius sumpto; quo ex more nuptiis etiamnum auspices interponuntur. Qui quamvis auspicia petere desierint, ipso tamen nomine veteris consuetudinis vestigia usurpant.* Vide Servium ad Virgilii Aeneid. I, 350, IV, 45, et I. C. Bulengerum de Aug. et Ausp. lib. III, cap. 13. Dav. — Videntur autem esse posteriori tempore adhibiti nuptiarum auspices, ad consignandam dotem. Vid. Suet. Claud. 26. Hott.

(2) Recte Ernestius: dum non attendimus ad sinistra auspicia, incidimus in mala dira. Itaque *sinistra* auspicia h. l. sunt mala s. adversa: alio sensu ac infra II, 39: *Nobis sinistra videntur, Graiis et Barbaris dextra meliora.* Hott.

(3) *P. Claudius.* Is nempe *bello Punico primo, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nolent.* De Nat. Deor. II, 3. Id.

(4) Crassus, ut notum, a Parthis est interfectus, et copiae miserabili clade deletae. Dav.

(5) Davis. e codd. Paris. Reg Mer-

bat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset causam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non causas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, [1] nisi provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit; aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret [2] non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit.

XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit, [3] tum, quum urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, [4] quum situs esset in curia Saliorum, [5] quae est in Palatio, eaque

ton. *subscriberet*. Quod si verum est, legendum, *quum c. a. subscriberet*. — *Censor... subscripserit*. Intelligendum hoc est de nota censoria, quo pertinet etiam verbum *subscripserit*. Nam censores, si quem notabant, eius rei causam in tabulis censoriis nomini subscribere solebant. HOTT.

(1) Ita rescripsit Ernestius e Ms. Guelf. et edd. pot. Vulgo *eventura*.

(2) *Haereat*. Davisius maluit *haereret*, atque sic edidit Ernestius. Ego neque alterum damnare ausim. Nam Cicero de suo, suaeque aetatis hominum iudicio loquens, uti sane potuit tempore praesenti. HOTT. — *Valuit* ἀορίστως accipiendum est, unde *haereat*. Coniicit Davisius *haereret*, quod Ernest. festinantius arripuit. RATH.

(3) I. e. determinavit. HOTT.

(4) Vulgo hic inculcantur ista: *id est incurvum et leviter a summo inflexum bacillum', quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit*; in quibus Lipsius et Lambinus glossema grammatici agnoverunt. Idem Ernestio et Hottingero visum. Itaque praeeunte Lambino delevi.

(5) *Salii* erant sacerdotes Martis. Eorum autem curia, ut recte Ernestius in Clavi int., sine dubio nil est aliud, quam aedes, in qua convenie-

deflagravisset,[1] inventus est integer. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea. Itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse; quumque in quatuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent,[2] quarta parte, quae erat reliqua, in regiones[3] distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad unum[4] de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret.[5] Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne

bant, quum sacra facturi, tum aliis de rebus suis. *Sacrarium* vocat Val. I, 8, 11, eamdem rem narrans. Hott.

(1) *Eaque deflagravisset.* Vrbe Roma a Gallis occupata et incensa. Istud de lituo Romuli miraculum narrat Plutarchus in Romulo, atque Camillo. Hott.

(2) Est verbum augurale: i. q. auspicio negassent. Id.

(3) Sic Davisius pro vulg. *regione*. Repugnat Ernestius quod quarta pars vineae non esset in regiones distributa. Immo vero Attium Navium quo facilius uvam inveniret, quartam illam vineae partem iterum in suas regiones divisisse credibile est; ut quum iterum aves tres regiones abdixissent, in quarta uvam reperiretur. Si legitur *in regione distributa* superfluum esset additamentum. — Davisius vet. Lambini cod. sequutus, edidit *regiones*, quod recte improbat Ernestius. Neque enim Attius quartam partem iterum distribuit, sed in quarta parte vineae s. regionis distributae uvam invenit. Hott.

(4) I. e. *ad eum unum.* Itaque nihil necesse *ad eum* reponere, etsi hoc est in Mss. nonnullis.

(5) Revera quum Tarquinius equitum centuriis quas Romulus scripserat, novas adiicere vellet, et id Attius Navius augur, nisi aves addixissent, fieri prohiberet; ira regi mota est, eludensque artem, interrogavit: Possetne fieri quod ipse mente conceperat? hinc Ciceronem memoria lapsum patet. Vid. Liv. I, 37; Dionysium Halicarnasseum III, 71; Valerium Maximum I, 4, et Lactantium, Div. Inst. II, 7. Dav.

fieri, consuluit.[1] Ille, augurio acto,[2] posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse, cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam.[3] Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio, supraque impositum puteal accepimus.[4] Negemus omnia: comburamus annales: ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam deos res humanas curare fateamur. Quid? quod scriptum apud te est[5] de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? qui quum tabernaculum[6] vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium trans-

(1) *Consuluit*, quod duriorem faceret orationem, et glossam saperet, deleodum censet Ernestius. Mihi potius, addita copula, ita legendum videtur, *idque possetne fieri, consuluit*. Hott. — Malim pro *id*, quod mendosum videtur, *et*. Rath.

(2) Lambinus *augurio capto*. — Admodum ioculare est, omnes hic Lambini audaciam sugillare, quod dederit *augurio capto*. Scripsit cum reliquis omnibus *augurio acto*; nec aliter voluit. Rath. — Quum bis Ciceronis Opera Lambinus ediderit, fieri potest, ut alterutra editio habeat *capto*. T.

(3) *Discisam* dedit Hottinger. a *discido*.

(4) *Puteal*. Proprie est operculum putei, h. l. sign. lapides, super locum illum, in quo novacula defossa erat, congestos et exstructos, quibus significaretur, rem sacram ibi latere. Hott. — De cote tantummodo memorat Livius I, 36: *cotem quoque eodem loco sitam, ut esset apud posteros miraculi huius monumentum*. Adiicit ibi quoque positam fuisse Attii statuam, capite velato. J. V. L.

(5) Sic Davis. e Mss. Vulgo *quod apud te scriptum est*. Locus est de Nat. Deor. II, 4.

(6) *Tabernaculum* dicebatur locus ille, quo augur, augurii capiendi gratia, considebat. *Vitio* autem captum erat tabernaculum, si quid in eo capiendo adversus disciplinam auguralem esset peccatum. Iam Tiberius, tabernaculo in hortis Scipionis capto, interea senatus habendi causa intrabat pomoerium (vid. de Natur. Deor. l. c.), atque inde ad capienda auspicia rediens, vitio idem iterum tabernaculum occupabat. Oportebat enim eum, auspiciis interpellatis, prius tabernaculum relinquere, atque aliud petere. Vid. Plut. in Marcello. Hott.

gressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus [1] auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit,[2] et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt, iustum comitiorum rogatorem fuisse. [3]

XVIII. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur,[4] veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu futura praesentiunt (quod et somniantibus saepe contingit, et nonnumquam vaticinantibus per furorem): ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea.[5] Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus du-

(1) Is de quo agitur est Tib. Sempronius Gracchus, Gracchorum pater, Scipionis Africani gener. Coosules in ea occasione creati, erant Scipio Nasica et C. Marius Figulus. J. V. L.

(2) *Ex provincia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse*: et q. s. de Natura Deorum lib. II, cap. 4. Hott.

(3) *Recentibus comitiis.* Nuperrime habitis. — *Comitiorum rogatorem.* Erat magistratus is, qui comitiis praeesset, s. illa *rogaret*. Conf. inf. II. 35. Id.

(4) *Novas res* dicit ea, quae nondum evenerunt. Respicit nimirum Quintus ad sua tempora, quibus iam exculta esset et perfecta ars divinandi. Itaque *coniecturam* et *observationem* ita illum puto distinguere, ut haec sit divinatio rudior illa, quae iisdem signis antegressis, eadem eventa obscuro magis sensu, quam certa perspicientia exspectat: quum coniectura proficiscatur a certis regulis ante constitutis. Id.

(5) *Bacis Boeotius.* Vetustus vates cuius oracula inter Graecos sunt nobilitata. Eius saepius mentionem facit Aristophanes. — *Epimenides Cres.* Etiam Gnosius dictus, de quo videndus, praeter alios, Diogenes Laërtius. Pythagorae tempore vixisse dicitur, atque annum centesimum quinquagesimum ac septimum vivendo attigisse. — *Sibylla Erythraea.* Ab *Erythris* Asiae civitate sic dicta. Eam Varro facit auctorem librorum Sibylla-

cuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem [1] habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae [2] ut in rem apte cadant, [3] fieri credo posse divinitus. [4] Quorum omnium interpretes, ut Grammatici poëtarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem [5] videntur accedere. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae. Non enim me deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Vtar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eandem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae rei-

linorum, quibus fata urbis Romae continebantur. Io.

(1) Ita rescripsi pro vulg. *si et auctoritatem*. Hottingerus conj. *si et auctoritatem habet vetustatis, et eae sunt sortes*, i. e. si et vetustae sint, et similem habeant originem, atque illae, quas e terra etc.

(2) Cod. Pal. 1, *eductae*.

(3) Vt ex iis responsum concinnetur rei, de qua fuerit consultum, conveniens. Hott.

(4) Verbum *posse* mihi suspectum est. Nam qui sortibus aliquid tribuat, illum plane necesse est, existimare, illas *divinitus* cadere. Itaque Quintus non vult dicere, quid fieri *possit*, sed quid *fiat*. Neque is oraculis per sortes quidquam derogatum vult, sed ea tantummodo seiungit a genere divinatione *naturali*. Conf. sup. c. 6. Neque vero hoc ipsum ita facit, ut arti omnia tribuat, siquidem fatetur, illas divinitus apte cadere. Et hanc nimirum vim habet particula *tamen*, quam non intelligens corrector, ad sensus integritatem suum illud *posse* desideravit. Simile σφάλμα deprehendimus inf. II, 44, ubi vide, quae notavimus ad haec verba: *posse in dissimiles incidere naturas*, etc. Io.

(5) Hottinger conj. *dignationem*. Sane probabiliter. — Fuit, quum pro *divinationem*, *divinitatem* legendum putarem, quod propter scribendi compendium facile poterat confundi. Sed nunc potius placet *dignationem*: quae vox et poëtis perinde ac diis est conveniens, et sensum efficit facilem, perspicuum, quemque ipse Cicero iam ante sibi vindicavit sup. 1, de Divinatione sic scribens: *magnifica quidem res, et salutaris... quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere*. Hott.

publicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. Quid? qui irridetur partus mulae,[1] nonne, quia fetus hic exstitit [2] in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F. qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur, et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehensis haruspices convocavit? qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturum [3] oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus.

XIX. Irrideamus haruspices: vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir, et eventus, ac res comprobavit, contemnamus:

(1) Mulae partus semper inter prodigia fuit habitus, quia res solito rerum ordine fieri non posse credebatur. Hinc Babylonii apud Herodotum lib. III, 151: Τί κάτησθε, inquiunt, ἐνθαῦτα, ὦ Πέρσαι, ἀλλ' οὐκ ἀπαλλάσσεσθε; τότε γὰρ αἱρήσετε ἡμέας, ἐπεὰν ΗΜΙΟΝΟΙ ΤΕΚΩΣΙ. Ratio est διὰ τὸ ἄσπερμον εἶναι τὸ ζῶον, ut tradit Artemidorus, Oneir. lib. II, cap. 12. Vel idcirco mulae non pariunt, quod *e duobus diversis generibus nata non gignunt in omni animalium genere*, si Plinio fides, H. N. lib. VIII, cap. 44. Plura vide sis apud Aristotelem de Gener. Anim. lib. II, cap. 8; et Aelianum, Histor. Anim. lib. XII, c. 16: *Quidam vero non dissimulandi auctores, ut M. Varro et ante eum Dionysius ac Mago, prodiderunt mularum fetus regionibus Africae adeo non prodigiosos haberi, ut tam familiares sint incolis partus earum, quam sint nobis equarum.* Verba sunt Columellae VI, 37. Utcumque sit, mula pariens, discordiam, bonorum interitum, mutationem legum, turpes matronarum partus significare censebatur, adeoque sat uberem *malorum* denotat partum. Adi Iulium Obsequentem, de Prodig. cap. 125, et Dionem lib. LXXVIII, c. 25, pag. 41 ed. Falcon. Dav.

(2) Vulgo *partus hic mulae nonne quia fetus exstitit*. Recte autem Davis. pronomen *hic* transtulit post v. *fetus*, ubi idem legitur in cod. Paris. etsi ibi quoque post *partus* additur.

(3) Ita Davisius corrigendum recte censuit. Vulg. *maturam*. — Vulgat. defendit Wopkensius, et nos retinemus. Bouh. — Probat Ernestius Davisii correctionem, ac Huttingerus eam recepit. *T*.

contemnamus etiam Babylonios eos,[1] qui e Caucaso, caeli signa servantes, numeris stellarum cursus et motus persequuntur;[2] condemnemus, inquam, hos aut stultitiae, aut vanitatis, aut impudentiae,[3] qui CCCC LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent,[4] et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. Age, barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? Quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste: quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc: numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. Vt igitur nunc minore gloria est,

(1) Vulgo *Babylonios et eos.* Recte copulam Hottingerus delevit. — Edit. noviss. Paris. vulgatam retinet. *T.*

(2) Sic e certissima Davisii emendatione cum Hottingero edidi. Vulgo *numeris et motibus stellarum cursus persequuntur.* — Vid. locus infra II, 6. *T.*

(3) Sic de Lambini sententia Ernestio et Hottingero probata edidi. Vulgatum enim *imprudentiae* iam est in v. *stultitiae.* — Recte, ut puto, Ernestius, post Lambinum, legendum auspicatur *impudentiae.* Nam *impudentiae erat, saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum esset, non pertimescere.* RATH.

(4) Diodorus Siculus, Bibl. lib. II, p. 118: Χαλδαῖοι ἑπτὰ καὶ τετταράκοντα μυριάδας καὶ τρεῖς ἐπὶ ταύταις χιλιάδας (anni sunt 473000) εἰς τὴν Ἀλεξάνδρου διάβασιν γεγονέναι καταριθμοῦσιν, ἀφ᾽ ὅτου τὸ παλαιὸν ἤρξαντο τῶν ἀστρῶν τὰς παρατηρήσεις ποιεῖσθαι. Lactantius Div. Inst. lib. VII, cap. 14: *Sequuti fortasse Chaldaeos, qui, ut Cicero tradit in libro de Divinatione primo* (ad hunc ipsum locum respicit) *quadringenta septuaginta millia annorum monumentis comprehensa se habere delirant.* Idem numerus servatur infra lib. II, cap. 46. DAV.

quia minus oraculorum veritas excellit; sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae,[1] quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes, aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed ut vis,[2] acciderit; magna enim quaestio est; modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus, multis et minutis[3] somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis[4] interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus[5] decuit uti. Dionysii mater, eius qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, quum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum,[6] qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt (ut ait Philistus), eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore.

(1) Exhalationem terrae dicit, qua repletam et in furorem actam vatem oracula edere ferebant. Plin. Histor. Nat. II, 45: *Alibi fatidici specus*, inquit, *quorum exhalatione temulenti futura praecinunt, ut Delphis, nobilissimo oraculo.* Conf. Iustin. XXIV, 6, ubi ampla ornataque legitur oraculi Delphici descriptio. Hott.

(2) *Vt ut vis* Ms. Vrsini. — Quod placet: est enim clarius lectione vulgata; quae tamen eodem sensu est accipienda. Hott.

(3) I. e. levioribus. Id.

(4) Is erat Atheniensis, et Platonis σύγχρονος. Lucianus, loquens de quodam templo apud insulam Somniorum, huiusce templi sacerdotem ait esse Antiphontem. J. V. L.

(5) Ernestius dubitabat an legendum sit *gravioribus*. — Sed nihil mutandum. Plus inest in altero dignitatis. Ita Ovid. Trist. I, 3, 25: *Si licet exemplis in parvo grandibus uti.* Hott.

(6) Cod. Eliens. *interpretes somniorum.*

Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poëtarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa: [1]

Excita quum tremulis anus attulit artubu' lumen,
Talia commemorat [2] *lacrymans exterrita somno:*
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
Vires, vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
Et ripas raptare, locosque novos. [3] *Ita sola*
Post-illa, germana soror, errare videbar,
Tardaque vestigare, et quaerere te, neque posse
Corde capessere: [4] *semita nulla pedem stabilibat.* [5]
Exin compellare pater me voce videtur
His verbis: O gnata! tibi sunt ante gerendae
Aerumnae; post ex fluvio fortuna resistet. [6]
Haec effatu' pater, [7] *germana, repente recessit,*
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus;
Quamquam multa manus [8] *ad caeli caerula templa*
Tendebam lacrymans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.

XXI. Haec, etiam si ficta sunt a poëta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commenticium, quo Priamus est conturbatus,

(1) Hier. Columna coniecit *Ilia*. Et de Vestali Ilia hic sermonem esse, dubium nullum est. Neque vero ideo necessario sic est legendum. Nam, ut recte monet Ernestius, *illa* sign. clara illa Vestalis, quae Romulum peperit. Hott. Rath.

(2) *Talia commemorat.* Nempe Vestalis, ut ex seqq. patet. Quod ideo moneo, quia interpres Francogallus perperam intellexit de anicula illa, quae lumen attulit. Hott.

(3) *Locosque novos.* Mihi ante non visos. Id.

(4) I. e. invenire. Additum *corde* videtur indicare curam investigandi. Id.

(5) I. e. nulla erat semita, quae certum iter atque viam monstraret, cui pedes, sine vagi erroris metu, insisterent. Id.

(6) *Gerendae—resistet* Dav. e Mss. reposuit. Vulg. *gerenda — resistit.* — Pertinent haec ad infantes expositos, quos flumen terrae reddidit. Hott.

(7) Sic Codd. Oxx. Vict. probante Gronovio et Hottingero. Vulg. *Haec pater effatus.*

(8) Hic, noto satis hellenismo, *multa* valet multum. Virgilius, Georg. III, 206: *Multa gemens ignominiam plagasque superbi Victoris.* Idem IV, 320: *Multa querens, atque haec adfatus voce parentem.* Dav.

Quia mater gravida parere se ardentem facem
Visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
Rex ipse Priamus, somnio mentis (1) *metu*
Perculsus, curis sumptus (2) *suspirantibus*
Exsacrificabat hostiis balantibus.
Tum coniectorem (3) *postulat, pacem petens,* (4)
Vt se edoceret obsecrans Apollinem,
Quo sese vertant (5) *tantae sortes somnium.* (6)
Ibi ex oraclo voce divina (7) *edidit*
Apollo: puerum, primus Priamo qui foret
Post illa natus, temperaret tollere; (8)
Eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

Sint haec, ut dixi, somnia fabularum; hisque adiungatur etiam Aeneae somnium: quod in Nnmerii Fabii Pictoris graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt.

XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est

(1) Lambinus legendum censuit *mentem.* Contra quem *mentis perculsus*, ita dici posse, ut *perculsus animi, suspensus animi*, etc. monent Gulielmus et Davisius. Hott.

(2) *Curis... suspirantibus.* Paullo insolentius dictum pro, *curis anxiis.* Hott. — *Sumptus*, dictum videtur pro *consumptus.* Vid. Davis. Ita recte legunt plures Mss. quum olim male ederetur *sumptis.* Hott. — Herelius conj. *punctus.*

(3) *Coniectorem.* Refero ad Apollinem; quo pacto et *vates* et *augur* dicitur a poëtis. Nam ne proprie de *coniectore* s. somniorum interprete accipiamus, vetant sequentia, quibus dicitur ipse Apollo respondisse. Ceterum Pall. omnes, S. Victoris, exemplar Paris. Oxonienses, itemque, quod forsan lectorem non parum movebit, Davisii codd. omnes habent *coniecturam.* Hott.

(4) Formula in sacrificiis solemnis. Vid. Brisson. de Formulis, etc. I, 138. Id.

(5) Quid spectent, quam vim habeant. Id.

(6) *Tantae sortes somnium.* Somnium, quod videretur res gravissimas portendere. Id.

(7) MS. Eliens. *vocem divinam*, quod placet Davisio. Sed et lectio vulgata recte habet, et defensa est exemplis a Wopkensio in Lect. Tull. Id. — Cum Davisio maluerim *vocem divinam.* Rath.

(8) I. e. caveret. Ita emendavit Sigonius; eiusque coniectura confirmata est cod. Isaaci Vossii; cuius vid. not. ad Pomp. Melam I, 8. Proxime accedit Pal. sec. ita legens: *temptaret tollere.* Plures alii: *tempora et tollere.* Lectio vulgata haec fuit: *Post illa natus tempora, hunc si tolleret.* Hott. — *Temperaret tollere.* Ita Agellius

Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Attii [1] loquitur ipse?

Quum iam quieti corpus nocturno impetu [2]
Dedi, sopore placans artus languidos;
Visu'st [3] *in somnis pastorem ad me appellere,*
Pecus lanigerum eximia pulchritudine,
Duos consanguineos arietes inde eligi,
Praeclarioremque alterum [4] *immolare me:*
Deinde eius germanum cornibus connitier
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terra graviter saucium,
Resupinum, in caelo contueri maximum [5]
Ac mirificum facinus; dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis liquier [6] *cursu novo.*

Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus.

Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quaeque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in somno accidunt,

XVI, 19, *ut ei necem adferre per vim suis manibus temperarent.* Plura I. B. Gronovius, Observ. II, 20. Dav.

(1) Fabulam Attii, cui *Bruto* nomen esset, significat; quam et ludis Apollinaribus, qui M. Bruti absentis nomine facti fuere, actam, intelligi potest de prima Philippica. Cam.

(2) I. e. noctu: quum caelum vertens, sidera, cumque his noctem extulisset. Virg. Aeneid. II, 250: *Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox.* *Caeli impetum ingentem*, pro caelo magno impetu se circumagente dicit Lucretius V, 201. Conf. Cic. de Nat. Deor. II, 38. Hott.

(3) *Visum est in somnis pastorem*, etc. Eam lectionem Ernestius revocavit. Recte, ni fallor. Quis primum dederit *pastorem*, nescio. Nam libri scripti editique plerique habent, *visum est in somnis pastor.* Vnde alii huic casui verbum accommodantes fecerunt *visus*, vel *visu'st.* Ita vero sequentia nullum habent verbum, e quo pendeant. Nam *visu'st* et *eligi* iungi non possunt. Io.

(4) Pertinent haec ad L. Iunii Bruti fratrem, quem Tarquinius interfecit. Liv. I, 56. Io.

(5) *Maximum ac Mirificum facinus.* Sic edidi iubente metro. Vulg. coniunctio, quam in prioris versus fine posui, sequentem incipit. Eo tamen modo violatur lex pedaria. Dav.

(6) Codd. Pall. duo meliores *linquier.* Davis. conj. *nitier.* — Nulla opus emendatione. Recte enim Ernestius int. *delabi* et quasi *defluere.* Sic Lucret. II, 1131: *In partem peiorem liquitur aetas.* Hott.

Minus mirum est. Sed in re tanta haud temere visa se [1] *offerunt:*
Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac pecus, [2]
Is sapientia munitum pectus egregium gerat,
Teque regno expellat. Nam id, quod de sole ostentum [3] *est tibi,*
Populo commutationem rerum portendit fore
Perpropinquam: [4] *haec bene verruncent* [5] *populo. Nam quod ad dexteram* [6]
Coepit cursum ab laeva signum praepotens; [7] *pulcherrime*
Auguratum est, rem Romanam publicam summam fore.

XXIII. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipse Phalaris domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui, quum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego,[8] quae magi Cyro illi principi interpretati

(1) Ita corrigendum censuerunt Vossius, Davisius, vulgatum *improviso.*

(2) *Ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae, quum se suaque praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen: ut sub eius obtentu cognominis, liberator ille populi romani animus latens, opperiretur tempora sua.* Liv. I, 56. Hott.

(3) *Ostensum* codd. Pall. 1, 2, 4. Sed *ostentum* rarius est, adeoque magis poëticum. Hott.

(4) *Perpropinquam* e Turnebi coniectura Lambinus recepit pro vulg. *perpropinqua.* Idem deinde Davisius quoque recepit auctoritate codd. El. Merton. Balliol.

(5) I. e. vertant, pro quo saepius illud poëtae antiqui dixerunt. Vide Brisson. de Formul. I, 90. Hott. — Olim *averruncent*, quod absurdum. Significationem verbi *verruncent* illustravit egregie I. F. Gronovius ad Livii lib. XXIX, cap. 27. Dav.

(6) G. I. Vossius ad Fragm. Trag. p. 110, ne pes Creticus sit in versu Trochaico, legi volebat *nam quod dexterum.* Davis. tamen monet verba *quod ad* apud poëtas dramaticos saepe unius tantum syllabae locum tenere, ablegatque ad Chr. Wasii de Senar. C. XII, p. 166.

(7) *Signum praepotens* Sol dicitur ob eximiam eius quum magnitudinem, tum vim. Hott.

(8) Lemaerius, *Quid ergo*, ex errore typographico.

sunt, ex Dinonis Persicis [1] proferam? Nam quum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum, scribit, frustra appetivisse manibus, quum se convolvens [2] elaberetur et abiret: ei magos dixisse (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis) ex triplici appetitione solis, xxx annos Cyrum regnaturum esse, portendi. Quod ita contigit: nam ad septuagesimum pervenit, quum XL natus annos regnare coepisset. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, quum adscenderet [3] in rogum ardentem, « O praeclarum discessum, inquit, e vita, quum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit! » Quumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret: [4] « Optime, inquit: propediem te videbo. » Quod ita contigit: nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis; ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et Magis.

XXIV. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius

(1) Vulgo perperam addebatur *libris*, quod recte Davis. delevit. — *Libris* uncinis inclusit Eroestius, quod Dinonis non βίβλους Περσικὰς, sed Περσικὰ laudant Athenaeus, Diogenes Laërtius et alii scriptores. Hott.

(2) *Quum se convolvens sol.* Postrema vox multo elegantius abesset, quum et paullo ante legatur, et mox iterum occurrat. Immo non tantum iners est, sed prorsus tolerari nequit, ob praecedens pronomen *eum*, item ad *solem* referendum. Quae enim ista latinitas? *quum ei sol visus esset, ter eum (sc. solem) appetivisse, quum sol elaberetur?* Hott. — Expunxit voc. Schutzius. *T.*

(3) Cod. S. Vict. Pal. 4, Davis. Med. *inscenderet*, idque recepit Davis. Pith. *descenderet*, unde Gulielmus fecit *escenderet*.

(4) *Ut diceret.* Coniunctionem Ms. E non agnoscit. Hott.

scribit, quum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, [1] auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse; quumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, [2] ne id faceret, minarique, si fecisset, [3] se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret; idque ab homine acuto non esse neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse. Hoc idem [4] in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est; is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, quum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari; quo quum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret; illum autem id diutius

(1) Sic Livius XXIV, 3; frustra igitur Golielmus corrigebat *Lucinae.* — *Iunonis Laciniae.* De hoc templo pluribus agit Livius XXIV, 3, ubi et huius columnae aureae docet originem his verbis: *Lucus ibi frequenti silva, et proceris abietis arboribus septus: lacta in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae pascebatur pecus sine ullo pastore; separatimque egressi cuiusque generis greges nocte remeabant ad stabula; numquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus ex eo pecore capti, columnaque aurea solida facta, et sacrata est.* Hott.

(2) *Iunonem praedicere.* Ernestius verbum hoc, inquit, non videtur aptum; nam praedictio sequitur. Quare potat legendum *edicere.* Immo hoc verbum non modo est futura ante denuntiantis, sed saepissime etiam vel monentis, vel vetantis. Nepos 2, 7: *Cum his collegas suos Themistocles iussit proficisci; eisque praedixit, ut ne prius Lacedaemoniorum legatos dimitterent, quam ipse esset remissus.* Plura ibi dabit Bosius. Hott.

(3) Recte sic Davis. e cod. Paris. et Med. Volgo *si id fecisset.*

(4) Nisi forte in sequentibus aliquid excidit, hoc loco legendum videtur, *hoc item*, vel *itidem*, quemadmodum Lambinus probante Davisio coniecit. Nam haec sunt referenda ad sequentia. Hott.

facere non potuisse, elatumque cupiditate respexisse; tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere; et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum; et deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus;[1] quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, quum oppugnaret Syracusas,[2] visum esse audire vocem, se postridie coenaturum Syracusis; quum autem is dies illuxisset,[3] magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam; quod quum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse, Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, quum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, quum pericula praeliorum iniret audacius, monereturque, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, quum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, quum consul esset, devovit se,[4] et in aciem Latinorum irrupit armatus.

(1) Id est, ulterius, recta via. Liv. XXI, 22: *Pergeret porro ire.* HOTT.

(2) Hanc historiam narrat Diodorus Siculus, qui tamen a Cicerone diversus abit lib. XX, p. 767. Nostrum sequitur Valerius Maximus lib. I, cap. 8 extern. DAV.

(3) Pronomine facile, ut puto, careamus. HOTT.

(4) Ut victoriam suis conciliaret, velato capite se in medios hostes coniecit. Nota res est. Omnem formulam devotionis refert Livius VIII, 9. ID.

Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius. [1]

XXV. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, quum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum; vidisse [2] se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quemdam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit. [3]

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. [4] Xenophon Socraticus, qui vir et quantus? in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri

(1) Quin et nepos *se e continenti genere tertiam victimam reip. praebuit*, ut ait Noster, Fin. lib. II, c. 19. Adi sis et Tusc. I, 37. Dav.

(2) Davisius e cod. Reg. et Cantab. edidit, *vidisse enim se*, particulam causalem connectendae orationi necessariam putans; qua opus non est. Nam saepe omittitur, ubi per se potest intelligi. Vid. Wopkens. Lectt. Tull. p. 43 seq. — Pro *vidisse se*, E habet *indicasse*. Hott.

(3) Legitur ista versus apud Homer. Iliad. IX, 352, hoc modo: Ἤματί κεν τριτάτῳ Φθίην ἐρίβωλον ἱκοίμην. Atque haec ibi de se dicit Achilles. Iam quaerit ad haec Lambinus, quid Phthia, urbs Thessaliae, Achillis patria, commune habeat cum morte, et qua ratione Socrates hoc versu praemoneatur, se tertio die moriturum esse. Atque ipse cum Simeone Bosio putat, per *Phthiam* mortem et interitum significari, a φθίνω, vel φθίω, *intereo, consumor*. Quod quidem, quamquam et Davisio probari video, tamen argutius, quam verius est cogitatum. Omnino vera est Iortini sententia, qui in Miscell. Obs. vol. III, tom. I, haec de reditu in veram suam sedem atque patriam (sic enim de morte Socrates iudicabat) intelligenda putat, illa laudans verba, quae paullo post in hoc ipso capite sic leguntur: *ita illud somnium esse interpretatum, ut, quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur*. Hott. — Hanc interpretationem probant Rathius, necnon J. V. L. — *Tempestas*, pro *dies* rarius posita. Similiter, ut puto, Plautus, Mostell. I, 1, 17: *Cis hercle paucas tempestates, Tranio, Augebis ruri numerum, genus ferratile.* Hott.

(4) In codd. Davis. abest *ut*, in Reg. utrumque *ut est* omittitur. Inde Davisius conj. Ciceronem scripsisse: *Quod sic scribitur contigisse.* — Ego nihil mutaverim. Hott.

Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipsene errat, an alios vult errare? quum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur; in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent;[1] ei visum in quiete egregia faciē iuvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim, scribit Aristoteles, consecuta; et convaluisse Eudemum, et ab uxoris fratribus[2] interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, quum esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, praeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo[3] ita illud somnium esse interpretatum, ut quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poëtam quidem divinum, Sophoclem: qui, quum ex aede Herculis patera aurea[4] gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Vbi idem saepius, ascendit in Ariopagum: detulit rem. Ariopagitae

(1) Lemaerius *diffiderint*; et superius, versu primo, *dicimus*. T.

(2) Diodorus Siculus, Bibl. lib. XVI, p. 417: Ἀλέξανδρος ὁ Φερῶν τύραννος ὑπὸ τῆς ἰδίας γυναικὸς Θήβης καὶ τῶν ταύτης ἀδελφῶν Λυκόφρονος καὶ Τισιφόνου ἐδολοφονήθη. Tertium fratrem, nomine Pytholaum, iis accenset Plutarchus in Pelop. p. 297. Theben solam memorant Noster de Invent. lib. II, cap. 49, ac de Offic. lib. II, cap. 7; Valerius Maximus lib. IX, cap. 13, 3 ext. et alii. Dav.

(3) Sc. eventu.

(4) Non pateram auream, sed στεφάνην χρυσῆν, coronam auream, ab arce subreptam tradunt auctor vitae Sophocleae et Tertullianus de Anima cap. XLVI. Dav.

comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, [1] confessus est, paterque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum est. [2]

XXVI. Sed quid ego Graecorum? Nescio, quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Quum bello Latino ludi votivi [3] maximi primum [4] fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. [5] Qui antequam fierent, quumque iam populus consedisset, servus per circum, quum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano [6] dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem [7] sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare; illum non esse ausum. Iterum esse idem iussum, [8] et monitum, ne vim suam experiri vellet; ne

(1) *Habita* Mss. Reg. Cantab. probante Davis. Idem placuerat Lambino. Vulgatum defendit Ernestius. (et Rath.)

(2) Hesychius, Μηνυτὴς Ἡρακλῆς ἐν Ἀθήναις. At anonymo in vita Sophoclis cum Cicerone non convenit; Is enim tradit ipsum Sophoclem λαβόντα τὸ τάλαντον, ἱερὸν ἱδρύσασθαι ΜΗΝΥΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ. Vide Pet. Victorium, Var. Lect. lib. IV, c. 21, et Ioan. Meursium, Athen. Attic. lib. II, cap. 10. Dav.

(3) *Ludi votivi* dicebantur, quos imperator victoriae causa vovisset. Hott.

(4) *Primum.* Tum scil. primum, quippe quum fuerint repetendi. Id.

(5) *Instaurativi.* Hi quoque manserunt. Nam *ex senatusconsulto et Maevia lege, ad propitiandum Iovem, additus est illis Circensibus dies, qui instauratitius dictus est.* Macrobius, Saturn. I, 11. Id.

(6) Tib. Atinio. Livius lib. II, 36. Valer. Max. I, 4, 4.

(7) *Praesulem.* Id est, praesultorem, quod ipsum edd. ante Gruterum occupavit. Sed alterum in Mss. ipse Gruterus, aliique legerunt. Hott. — *Praesulem sibi non placuisse ludis.* Iupiter hunc servum *praesulem*, sive praesultorem, nominabat, quia priusquam committerentur ludi, virgis caesus στροφὰς παντοδαπὰς ὑπ' ὀδύνης ἐστρέφετο, gestusque saltatoriis similes edebat. Vide Plutarch. in Coriol. p. 225; Dionysium Halicarnassensem lib. VII, cap. 69, et Des. Heraldum ad Arnobii p. 306. Dav.

(8) Recte hanc lectionem edd. vett. Hottingerus restituit. Gruterus in Mss. Pall. Pith. S. Vict. invenit *visum* quod receperunt Davisius, Ern. — Olim:

tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum; eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum, etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse; quorum de sententia lecticulâ in curiam esse delatum; quumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse.[1] Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memóriae proditum est. C. vero Graçchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Caelium est, sibi in somnis, quaesturam petenti,[2] Tib. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset,[3] et se audisse scribit Caelius, et dixisse multis.[4] Quo somnio quid inveniri potest certius?

Iterum esse idem iussum, et monitum. Non dubitavi revocare antiquam lectionem, immerito ab editoribus post Gruterum desertam. Hi enim ex Pall. Pith. et S. Vict. sic ediderunt: *Iterum esse idem visum, et monitum:* quod mihi sane durum videtur. Alterum nescio, quid habeat offensionis, nisi quis forte in *iussum* et *monitum* tautologiam inesse putet, quae nulla est. Hoc enim dicit: *idem esse iussum, addita comminatione.* Lectionem nostram firmat edit. Cratand. Hott. — *Iterum esse idem iussum.* Ita editum est ante Gruterum, qui ex suis libris dedit *visum*, non bene, opinor. Ceterum *visum* et *iussum* ita sunt inter se permutata, ut *iunctus* et *vinctus*, *ius* et *vis*, *usitatus* et *visitatus* ob soni similitudinem. Vnde et paullo ante pro *iussum esse eum*, reperi in Ven. *visum esse eum.* Rath. — Davis. maluit *visum.* Bene, ut videtur. Bouh.

(1) Davis. e Mss. *pedibus suis salvum domum revertisse.* Ernestius *salvum* delevit, quod abest etiam in Livii narratione. In codd. compluribus abest *domum.*

(2) In codd. Davis. abest *petenti.* Cod. Med. et Reg. *sibi in somnis ante quaesturam Ti. fratrem.*

(3) Nempe in tribunatu turbas illas est molitus, quibus fuit oppressus. Hott.

(4) *Et dixisse multis.* Quid hoc ad rem? Nimirum seu multis hoc Coelius, seu nemini dixerit, id profecto ad fidem prorsus nihil facit. An haec verba non ad Coelium, sed ad ipsum Gracchum pertinere dicemus? Ita quidem video intellexisse interpretem Francogallum *Desmarais.* Verum id sane durissimum foret, Gracchi nomine suppresso, et ne addito quidem pronomine: ut taceam, plane hoc supervacaneum fore, quum paullo ante legamus, *Gracchum id multis dixisse.* Itaque sic puto corrigendum: *et*

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? Vnum de Simonide: qui quum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset,[1] eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse; perisse ceteros, qui tum navigassent. Alterum ita traditum,[2] clarum admodum somnium. Quum duo quidem Arcades familiares iter una facerent,[3] et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut coenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein quum se collegisset, idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio com-

dixisse multos. Scilicet, quo magis iste rumor invaluit, neque Graccho, neque alio quoquam contradicente, eo certior res fuit habenda. Valer. Max. lib. I, c. 7, idem somnium referens, *Coelius*, inquit, *certus romanae historiae auctor*, *sermonem de ea re ad suas aures*, *illo* (*Graccho*) *adhuc vivo*, *pervenisse scribit*. Hott. — *Multos* pro *multis* placet Rath. (et Schutzio, qui tamen oscitanter hanc correctionem superioribus verbis *multis dixit* retulit. *T.*)

(1) Cod. Paris. *sin navigasset*. Dav. conj. *si enim navigasset*.

(2) Hottingero placet *traditur*.

(3) Hanc historiam nonnihil variatam scriptor graecus exponit, cuius verba laudat Suidas in τιμωροῦντος, ut olim monuit Petrus Victorius, Var. Lect. lib. IX, cap. 12. At a Cicerone diversus non abit Valerius Maximus lib. I, cap. 7, 10 extern. Dav.

motum,[1] mane bubulco praesto ad portam fuisse;[2] quaesisse ex eo, quid esset in plaustro; illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse; cauponem, re patefacta, poenas dedisse. Quid hoc somnio dici[3] potest divinius?

XXVIII. Sed quid aut plura, aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi; saepe ex te audivi tuum somnium: Me, quum Asiae Proconsul praeessem, vidisse in quiete, quum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum; tum te repente laetum exstitisse,[4] eodemque equo adversam ascendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii; mihique a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. Venio nunc ad tuum. Audivi equidem ex te ipso; sed mihi saepius noster Sallustius[5] narravit: quum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte te[6] et graviter dormitare coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, se tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari; quum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, quum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses; quumque tu te tua patria vi pulsum esse

(1) Sic ed. Cratandr. Vulgo *hoc vero somnio eum commotum.*

(2) Eum esse praestolatum. HOTT.

(3) Hoc ordine Davis. e cod. Ball. Vulgo *dici divinius potest.*

(4) Cod. Reg. et Cantab. *exsilisse.*

(5) Ciceronis libertus.

(6) Recte sic Wolfius emendavit vulg. *arcte et graviter — te tamen silentium*, etc. — Wolfii coniecturae plaudunt omnes Germani, nos assensum sustinemus. J. V. L.

dixisses, prehendisse eum dexteram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse, Sallustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii [1] de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum,[2] referente optimo et clarissimo viro consule,[3] idque, frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum; dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? Quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus.[4] Nunc, onusti cibo et vino, perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia[5] loquatur. Dicit enim, *Quum dormientibus ea pars animi*,[6] *quae mentis et rationis*

(1) Hoc somnium fuse refert Valerius Maximus lib. I, cap. 7, 5, ubi notat *in aede Iovis Mariana SC. de reditu Ciceronis esse factum.* Pari modo *Aemilia monumenta* et *monumenta Cn. Pompeii* pro locis, quos struxerant vel refecerant, dixit Tacitus, Ann. III, 72, IV, 7. Vide et Senecam Cons. ad Marciam cap. 22. Consules autem fuere P. Lentulus et Q. Metellus, quorum ille Nostro fuit praecipuus salutis auctor. Vide sis orat. ad Quir. post reditum cap. 5 seqq. et post red. in Sen. capp. 3, 4. Dav.

(2) *De me senatus ita decrevit... ut si quis impedisset reditum meum, in hostium numero putaretur.* Cicero orat. contra Pisonem. Hott.

(3) P. Lentulo. Hott.

(4) *Integri.* Aut nullis cibis, aut certe non intemperanter sumptis. Hott.

(5) De Republica lib. IX, c. 1.

(6) *Ea pars animi.* Nostri fere sic dicerent: *ea mentis facultas.* Ita Cicero saepe *partem*, vel *partes animi* dicit de Offic. II, 10: *Voluptates, blandissimae dominae, maiores partes animi a virtute detorquent.* Vbi recte Ernestius, *maiores animi partes* expl. *superiores mentis facultates.* Conf. ib. I, 28. Ceterum ad hunc locum omnem recte intelligendum, tenenda sunt ea, quae legimus Tusc. I, 10: *Plato triplicem finxit animum: cuius principa-*

sit particeps, sopita langueat; illa autem, in qua feritas quaedam sit, atque agrestis immanitas, quum sit immoderato obstupefacta[1] *potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari. Itaque huic omnia visa obiiciuntur, a mente ac ratione vacua: ut ~~aut cum matre corpus miscere~~ videatur~~, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe bellua; atque etiam~~ trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque tetre, cum temeritate et impudentia. At qui salubri*[2] *et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata*[3] *et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis;*[4] *eaque parte animi,*

tum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partes parere voluit, iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. Hott.

(1) I. e. stupida reddita, menti velut caligine quadam offusa, per quam nequeat, quid verum rectumque sit, discernere. Hanc lectionem Ernestius asserit contra Davisium, e cod. Eliensi legentem *tumefacta*, quod etiam edit. habet Cratandri. Ipse autem Plato habet ἢ σίτων ἢ μέθης πλησθέν. Mihi tamen lectio Davisiana potius nata videtur a correctore. Neque est, ut vulgatae putes repugnare illa, *exsultare eam, immoderateque iactari*: nam in *stupore* non necessario cogitandus est *languor*, quamvis utrumque fere iungi, non sim nescius. Placet etiam, quod Ernestius legendum suspicatur, *stupefacta*, ut prima syllaba nata sit ex finali litera verbi praecedentis. Nam simplex magis aptum est huic sensui. *Obstupefactus* vero plerumque idem est, ac *attonitus, percussus*. Hott. — At qui possit illa pars ferina, sensu amisso, exsultare in somniis? equidem eam ne posse quidem somniare crediderim. Rath.

(2) Scribo, *at quum salubri*, ita enim totius orationis ductus postulare videtur, quae incipit, *quum dormientibus*, sequiturque infra *tum*, quod huic *quum* respondet: *quum se tradiderit, tum eveniet, tum occurrent*: favent denique Platonis verba, ΟΤΑΝ τὸ μὲν ἄλλο τῆς ψυχῆς εὕδῃ.... ΟΤΑΝ δέ γε ὑγιεινῶς τις ἔχῃ αὐτὸς αὑτοῦ καὶ σωφρόνως, καὶ εἰς τὸν ὕπνον ἴῃ. Indidem sequitur, ut ei post alterum *tum* recte se habeat, nec corrigi debeat in *et*, ut Bipontini fecerunt, utque Hottingerus vult. Rath.

(3) Lambinus coniecit, *excitata*, et sane *agitare mentem*, hoc sensu, mihi saltem novum; ipseque Plato sic habet τὸ λογιστικὸν μὲν ἐγείρας ἑαυτοῦ. Hott. — *Agitata et erecta.* Lambinus dedit *excitata*; sic interpretatus quoque est Ficinus: accedit, quod Cicero et alibi verba *excitandi* et *erigendi*, quum affine quid habeant, coniunxit. Rath.

(4) Platoni est ἑστιάσας λόγων κα-

quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit); illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata atque restincta: tum eveniet, duabus animi temerariis[1] *partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum acremque praebeat; tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.*

XXX. Haec verba ipsa Platonis expressi. Epicurum igitur audiemus potius? namque Carneades concertationis studio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans,[2] nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut

λῶν καὶ σκέψεων. Nec infrequens est ea philosopho metaphora, quemadmodum docet Pet. Victorius, Varr. Lect. II, cap. 14. Eamdem adhibent alii scriptores. Plutarchus de Audit. pag. 42: Ο δὲ ἐπὶ λόγων ἀριγμένος ἑστίασιν.... ἀκροάσθω σιωπῇ τοῦ λέγοντος. Philostratus, Vit. Apollonii, lib. VI, cap. 10: Εἰς τὸν Θεσπεσίωνα εἶδον πάντες, οἷον ΕΣΤΙΑΤΟΡΑ τοῦ λόγου. Hinc λόγων κρατῆρας dixit idem lib. IV, cap. 4, et φιάλην λόγων. Anacreon, Od. LXIV. Dav.

(1) *Temerariis partibus compressis.* Med. priorem vocem omittit, nec Plato habet, quod ei respondeat: ideo delenda videtur Davisio: frustra, puto. Nam totum huoc locum liberius, ut solet, Cicero convertit, nonnulla addens, plura quoque omittens. Hott.

(2) I. e. Nihil subtilius cogitatum, et quasi *lectum*, sed nonnisi vulgaria, atque e medio petita. *Elegantiam* pro acumine disserendi interdum dicit Cicero. Vt de Finib. II, cap. 9: *Epicurus primum divisit ineleganter. Duo enim genera, quae erant, fecit tria.... Sed hoc sane concedamus; contemnit enim disserendi elegantiam.* Conf. eod. 31. Sed neque de forma modo disserendi dicitur, verum etiam de materia, seu de iis, quae subtiliter sunt cogitata, et ex interiori philosophiae scientia deprompta: ut de Finib. IV, 10: *Mihi vero placet agi subtilius, et, ut ipse dixisti, pressius: quae enim adhuc protulisti, popularia sunt: ego autem a te elegantiora desidero.* Hott.

nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quaerentis [1] vera, contrariam. Quum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, quum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinior.[2] Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem.[3] Itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum; tumque vel maxime laudi student; eosque qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet.[4] Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eo-

(1) *Quaerenti* mavult Hott. et ita rationes exponit: Non erat, cur in istis haererent Lambinus, Davisius, et Ernestius, qui e nonnullis codd. ediderunt *quaerentis*, eo quod *mens* quaerat vera, non *tranquillitas*. Quae ratio non satis firma videtur. *Tranquillitas* mentis est nimirum hypallage, pro *tranquilla mens*. Ita Tusc. Quaest. I, 17: *Reliquae duae partes, una ignea, altera animalis.... rectis lineis in caelestem locum subvolant, sive ipsa natura superiora appetente*, etc., ubi male item Davisius, probante Ernestio, dedit *appetentes*. Eod. IV, 24: *Quid? ista bellatrix iracundia, quum domum rediit, qualis est cum uxore? cum liberis? cum familia?* De Finib. IV, 13: *Si est quaedam adpetitio naturalis, ea quae secundum naturam sunt, appetens.* Quibus adde κακόφατον illud *mentis quaerentis*, in lectione illa auribus perquam molestum. Ceterum A. Gellius IV, 11, hunc Ciceronis locum laudans, ita habet: *tranquillitatem mentis quaerentibus*, eodem alludit E *tranquillitatem* legens, et vocabulum *vera* omittens: quod haud absurdum videtur. Hott.

(2) *Divinior* dictum puto, pro *praestantior*, atque naturae divinae propior. Hott.

(3) Ad rem vide Aretaeum de causis et signis acut. morb. II, 4, et Eustathium ad Iliad. II, pag. 1119 ed. Basil. Davis.

(4) Vide ad rem Platonem de Rep.

rum, qui secundus, qui deinde, qui deinceps[1] moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu[2] homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aër sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant;[3] tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur. Idque,[4] ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi,[5] et Homerici Hectoris, qui moriens propin-

lib. I, pag. 411; hanc Platonis ῥῆσιν affert etiam Iustinus martyr. cohort. ad Graecos, cap. 27, p. 99. Dav.

(1) Sic Davis. e codd. Pall. 1 4. Paris. Med. Pith. Merton. Balliol. — *Qui deinde deinceps.* Ita Gruterus e duobus Pal. melioribus edidit. Est autem *deinceps*, ut iam monitum fuit a Wopkensio et Ernestio, idem quod καθεξῆς, *alter post alterum*. Cet. codd. valde variant. Al. *qui deinde, qui deinceps*. Al. *qui tertius, qui deinceps*. Eliens. *qui demum deinceps*. Hott. — *Qui deinde deinceps*. Ita Gruter. Davis. in pr. Ernest. Hotting. conf. Cic. de Legg. III, 2. Ante Gruterum omnino omnes, quos consuluerim, *qui secundus, qui deinceps moriturus esset*. Multi codd. *qui deinde, qui deinceps*, ut inde fere colligere possis, istud *qui deinde* interpretamentum h. l. esse τοῦ *qui deinceps*. Rath.

(2) *Deorum appulsu.* Recte haec Ernestius intelligit de vi a diis orta et nata, non de actione deorum in mentem, quo de primo certo genere intelligi non potest. Hott.

(3) Ista paullo obscuriora Ernestius ita explicat: *in quibus omnibus eae sint notae divinitatis, ut de ea dubitari non possit.* Mihi potius vocabulum *veritatis* videtur esse intelligendum de rebus futuris, quarum veritas inest in certo eventu. Harum igitur rerum *notas insignitas* habent animi illi immortales, seu genii: i. e. somnia nobis offerunt rebus ipsis conformia, adeoque quodam modo ipsi in se continent rerum futurarum imagines. Cet. cf. inf. II, 58. Hott.

(4) Particula *que*, hoc loco minime copulandi vim habet. Ea autem Cicero saepissime utitur, vel ad aliam rem transiens, vel ad rem ante commemoratam revertens. Sic de Offic. I, 4: *In primisque hominis est propria veri inquisitio*, etc. Eod. 18: *Maximeque ipse populus romanus animi magnitudine excellit.* Quae verba, ut recte vidit Frider. Heusingerus, novam inchoant sententiam, adeoque a superioribus plena interpunctione sunt separanda: quod et fecimus in hocce nostro loco. *Idque* igitur sic int. *atque id*, vel *id autem*. Refertur vero pronomen ad illa verba: *ut animi futura augurentur*. Hott.

(5) Supra cap. 23.

quam Achilli mortem denuntiat. Neque[1] illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praesagibat animus, frustra me ire, quum exirem domo. [2]

Sagire enim, sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt,[3] et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

XXXI. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, quum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

Sed quis oculis rabere [4] *visa est derepente ardentibus?*
Vbi illa paullo ante sapiens, virginali modestia?

(1) Vulgo additur *enim* recte ab Hottingero deletum. — Olim: *neque enim illud verbum*. Ista neque causam aliquam continent superiorum, neque cum iis ullo modo sunt coniuncta. Pergit nimirum Cicero a *somniis*, ad genus divinationis *naturalis* alterum, quod est *vaticinationis s. furoris*. Vid. sup. 6; conf. 18. Hinc paullo inf. cap. prox. *Exposui*, inquit, *somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram*. Ex quibus omnibus, ut puto, clarum fit, particulam *enim* hic locum minime habere, pro qua sic opinor legendum: *Neque iam illud verbum*: etc. Vltima litera vocis praecedentis *e* sequenti voci adhaerente, facile mutari potuit *iam* in *enim*. — Hisce iam sic scriptis, postea cognovi particulam *enim* ab E abesse. Itaque auctore illo fidenter deleo. Hott. — *Illud verbum*, Sc. verbum *praesagire*, quod paullo post in illo versu laudatur. Hott.

(2) *Praesagibat animus*. Versus est Plauti, Aulul. II, 2, 1, ubi sic legitur: *praesagibat mihi animus*, etc. Atque sic edidit Lambinus. Sed quis nescit, Ciceronem aliosque vett. scriptores, in laudandis memoriter aliorum auctorum locis saepe minus fuisse accuratos? Hott.

(3) I. e. quia multa odorantur et pervestigant, naturali senectuti curiositate. Pro *quia* ed. Cratand. habet *quas*: atque sic quoque Festus, apud quem haec ipsa, a Plauti versu, usque ad vocem *canes*, iisdem fere verbis leguntur; unde fateor, me haud procul abesse ab ea suspicione, ut omnia illa, quae inter Plauti versum, et verba illa *inest igitur*, sunt interiecta, pro grammatici cuiusdam additamento habenda putem. Hott.

(4) *Rabere* de inconstanti oculorum obtutu videtur intelligendum. Hott.

C. Mater optuma, tum multo mulier melior mulierum,
Missa sum [1] *superstitiosis* [2] *hariolationibus:*
Namque [3] *me Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.* [4]
Virgines vero aequales, patris mei, meum factum pudet,
Optimi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.
Optumam progeniem Priamo reperisti [5] *extra me: hoc dolet,*
Med obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi.

O poema tenerum et moratum [6] atque molle! Sed hoc minus ad rem. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor (vera [7]) soleat:

Adest, adest fax obvoluta sanguine [8] *atque incendio;*
Multos annos latuit: [9] *cives ferte opem, et restinguite!*

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur: [10]

Iamque mari magno classis cita
Texitur; exitium examen rapit:

(1) Rarius, pro *commissa, tradita.* Hott.

(2) Fatidicis, nam *superstitiosus* Veteribus haud raro *divinum* significat. Infra II, 56: *Vnde superstitiosa primum saeva evasit vox fera.* Apud Plautum, Amphitr. act. I, sc. 1, 167, ait Sosia de Mercurio, qui eum non longe abesse praesentiebat: *Illic homo superstitiosus est.* Iterum Curcul. act. III, 27: *Superstitiosus hic quidem est: vera praedicat.* Et Rudent. act. IV, sc. IV, 95: *Quid si ista aut superstitiosa, aut ariola est, atque omnia, Quidquid insit, vera dicet?* Dav.

(3) Sic verissime correxit Hottinger. Vulgo *neque.*

(4) *Fatis fandis.... ciet.* Me cogit vaticinari. Hott.

(5) Davisius e MS. Eliensi dedit *peperisti*, atque ita coniecerat Io. Auratus. Sed eam Ernestius glossam iudicat; ut puto, recte. Hott.

(6) *Moratum.* Quod indolem tenerosque virginis sensus referat. Hott.

(7) *Vt vaticinari furor vera soleat.* At hoc versibus istis expressum esse, quis dicat? Certe nihil aliud expressit poëta, nisi Cassandram furore correptam, atque invitam etiam ad vaticinandum actam. Itaque vox *vera* mihi non sani coloris est, eamque, ut a scioli cuiusdam liberalitate profectam, delendam censeo, ideoque a ceteris uncinis intersepsi. Neque obstat, quod infra II, 55, illa legimus, *at multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra.* Id enim ibi non de istis versibus dicitur, verum de sequentibus: *iamque mari magno*, etc. Conf. sup. 2 init. Hott.

(8) Paris significatur.

(9) Expositus, atque inter pastores educatus. Hott.

(10) Hotting. et Rath. cum Aldo Nep. sic distinguere malunt: *Deus i.*

Advenit, et fera velivolantibus
Navibu' complevit [1] *manu littora.*

Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso non commenticiam rem, sed factam, eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, quum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cumprimis hominem prudentem atque doctum; eumque dixisse, remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine; rapinas Dyrrhachii, et conscensionem in naves cum fuga; fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore; sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari. Tum neque te ipsum non esse commotum, Marcumque Varronem, *et* M. Catonem qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos; paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum; qui quum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis; postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

XXXII. Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, [2] qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex

corp. humano, iam non Cassandra loquitur. T.

(1) Herel. legere iubet *complebit*; male. Schutz. paruit. J. V. L. — Vulgatam restitui; quis enim ignorat, vates utplurimum praeteritum pro futuro usurpare? *T.*

(2) *Una ratio est.* I. e. ad easdem causas utrumque genus refert. Itaque *ratio* h. l. est modus rem difficilem aut obscuram explicandi. Hott.

parte extrinsecus esse tractos et haustos.[1] Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur; humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi, rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, quum plurimum absit a corpore. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo: « Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest[2] officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, quum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere:[3] satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia: esse igitur divinationem, confitendum est. »

XXXIII. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera

(1) *Extrinsecus esse tractos*. Esse naturae a corpore diversae, ex animo divino, quo plenus sit aër (conf. II, 58), quasi decerptos, adeoque extrinsecus in corpus iniectos et inclusos. HOTT.

(2) Vulgo *et officium et munus*. Recte Davisius priori loco copulam delevit auctoritate Ms. Reg. — Copulam quoque superius, versu 10, idem Davisius expunxit, teste Hottingero. *Typ.*

(3) Si de sensu atque vero enuntiatorum ordine quaeras, isthaec in finem reiicienda videntur, ita scilicet: *Si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur, neque omnino requiritur, ut divinantes semper vera cernant.* Tenendum autem est partic. *quum* habere vim concedendi, q. d. *potest autem aliquis errare aliquando, et nihilo minus habere divinationem.* HOTT.

divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur: in quo[1] haruspices, augures, coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis; a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina; quod Etruscorum declarant et haruspicini, et fulgurales, et tonitruales[2] libri, vestri[3] etiam augurales: alia autem subito ex tempore[4] coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas,[5] qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est; et ut in Sisennae scriptum historia videmus, quod, te inspectante,[6] factum est, ut quum Sulla[7] in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret; quum quidem[8] C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id quum Sulla fecisset,[9] tum ante oppidum Nolam fortissima[10] Samnitium castra cepit. Facta coniectura etiam in Dionysio est, paullo ante, quam regnare coepit: qui quum per

(1) Scil. genere.

(2) Sic Davis. e Pal. 2. Reg. Cantabr. Vulgo *rituales*.

(3) *Vestri* Davis. edidit e Mss compluribus quia Quintus loquitur cum Marco fratre augure. Vulgatum *nostri* retinuit Ern., ut Romanorum libri opponantur Etruscorum libris.

(4) Davisius malebat *subito et ex tempore*. — Quamquam scio, vulgatam lectionem exemplis a Wopkensio esse communitam, mihi tamen videtur *ex tempore* glossema esse τοῦ *subito*; et iam hoc pleonasmum inertem iudicavit Hottinger, qui, adverbio in adiectivum mutato, sic censuit legendum: *subita ex tempore coniectura*; cui non adsentior. *T.*

(5) Iliad. II, 299.

(6) Cicero tum temporis, Sulla duce, arma gerebat in bello Sociali.

(7) Sic erat in edd. vett. plerisque; Gruterus et Davisius dederunt *ut in Sullae scriptum historia — ut quum ille in agro. ...*

(8) *Quidam* reperit Gruterus in codd. nonnullis. — *Quum quidam C. Postumius. Quidam* additur, ut inter omnes constat, nominibus obscurioribus, et quis novit istum Caium? omninoque omnes aruspices minus honorati erant, quam augures. Vide Cic. ad Div. VI, 19: nobiscum faciunt Ven. 1494, Sturm. Lamb. pr. reliquae Lambb. In aliis legitur *quum quidem*, quod idem fere esset, quod *quum itaque*. RATH. — Nihilominus vulgatam non deserimus. *B.*

(9) Ego libentius legerim: *quod quum* etc. J. V. L.

(10) Optime sic correxit Hottingerus, comparato Val. Max. I, 6, 4, vulg. *florentissima*.

agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus non exstitit: quem quum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Quum autem aliquantulum[1] progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque, et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit.

XXXIV. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, quum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt; armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Quumque eodem tempore apud Lebadiam[2] Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse,[3] ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret,[4] canere, si vicisset. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis

(1) *Aliquantum* Davis. e Mss. Paris. Med. Ball. aliis.

(2) Lebadia, parva urbs Boeotiae, apud quam Trophonius, celeberrimus architecta, templum Iovi subterraneum aedificavit; quod appellatum fuit antrum Trophonii. In hoc autem templo reddi oracula credebant. J. V. L.

(3) Exemplum orationis obliquae directam excipientis, eo magis notabile, quod verbum cum nominativo durius omnino adsumitur ex verbis illis, *ut ait Callisthenes*. Simile exemplum habes supra cap. 26: *Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret... iterum esse idem iussum*, etc. Hott.

(4) Davis. e Victor. et Ven. 1471 *solet*.

herbis et agrestibus; stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae[1]), paullo ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque repertae sunt. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, quum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas, et cetera, quae erant ad sortem parata,[2] disturbavit, ct aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum.

XXXV. Quid? bello Punico secundo, nonne C. Flaminius consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade rei publicae? Qui, exercitu lustrato, quum Arretium versus castra movisset, et contra Annibalem legiones duceret, et ipse, et equus eius[3] ante signum Iovis Statoris sine causa[4] repente

(1) Verba parenthesi inclusa superflua videbantur Grutero. — Haec Scholiasten redolent, ut iam alii odorati sunt. Ac ne te, iis inductis, propinquitas illa ingrata auribus, *conciderunt*, *deciderunt*, offendat, scito, edd. vett. habere *decidere*. RATH.

(2) I. e. ad oraculum per sortes edendum. HOTT.

(3) E. habet, *ipse et equus eius*, neglecta priori copula, quod placet. HOTT. — *Equus eius ante signum Iovis Statoris.* Quae hic memorantur prodigia sic narrat Val. Max. lib. I, c. 6, 6: *C. Flaminius quum inauspicato consul creatus apud lacum Thrasimenum cum Hannibale conflicturus convelli signa iuberet; lapso equo super caput eius, humi prostratus est: nihilque eo prodigio inhibitus, signiferis negantibus signa sua moveri sua sede posse, malum, ni ea continuo effodissent, minatus est.* Silius Italicus idem poëticis additamentis exornatum tradit lib. V, 59: *Tunc ales, priscum populis de more Latinis Auspicium, quum bella parant, mentesque Deorum Explorant super eventu, ceu praescia luctus, Damnavit vesci, planctuque alimenta refugit. Signa etiam affusa*

concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo,[1] ut peritis videbatur, ne committeret praelium. Idem quum tripudio auspicaretur,[2] pullarius diem praelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Quum ille quiescendum respondisset : Flaminius, « Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur. » Itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, quum signifer primi hastati [3] signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, [4] plures quum accederent; Flaminius, re nuntiata, [5] suo more neglexit. Itaque tribus his horis [6] concisus exercitus, atque ipse interfectus est. Magnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, quum hoc calamitosum fieret praelium,[7] tantos terrae motus in Liguribus, Gallia, compluribusque insulis,

certant dum vellere mole, Taeter humo lacera nitentum erupit in ora exsultans cruor. Dav.

(4) *Sine causa*, sc. *apparente*. Livius, XXII, 3, id accidisse narrat, quum in equum Flaminius insiluisset. Hott.

(1) Quamvis obiectum hoc a diis signum perili putarent. Hott.

(2) I. est quum *aves* auspicium facerent, et Flaminius sine tripudio solistimo auspicaretur. Rath. — *Differebat*. Pro, differendum dicebat. Hott.

(3) I. e. primi ordinis hastatorum.

(4) Lambin. et Ald. nepos *proficeret*.

(5) Davis. malebat *rem nuntiatam*. — *Neglexit*. Nuntianti, *abi*, inquit, *dic signum effodiant, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerint*. Livius l. c. Hott.

(6) *Tribus his horis*. Mediam vocem supervacaneam censens Davisius Ms. Regii fide delevit : quem sequitur Ernestius, et ipse pronomen hic frigere indicans. Wopkensius vero illud asserit, ita explicans, *tribus horis proximis et continuis cum illo tempore, de quo sermo est*. Quod omnino auget divinae vindictae severitatem. Hott. — Vulgatam tamen, pro qua stant codd. retinemus. *B.*

(7) Vocem *praelium* ignorant Gruteri et Davisii codd. itemque Oxonienses omnes : quae fortasse haud ineleganter abesset. Sic Tacit. Annal. I, 41 : *Quis ille flebilis sonus, quod tam triste?* Terent. Eunuch. V, 8 : *Non cognosco vestrum tam superbum*. Corn. Nep. 12, *Id novum Agesilaus contuens*, etc. Hott.

totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint, terraeque desederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint,[1] atque amnes[2] mare influxerit.

XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis.[3] Midae illi Phrygio, quum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At, Platoni quum in cunis parvulo[4] dormienti apes in labellis consedissent,[5] responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui quum esset in cunabulis, educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu, lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. Quo adspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem

(1) Iortinus in Miscell. Obs. vol. III, tom. I, p. 7, *flumina fluxerint.... influxerit*, non nimis, inquit, elegans est, sed tamen locum sic a Cicerone scriptum credo. Quod posterius, ut ego quoque credam, a me vix impetrare queo. Itaque fortasse prius illud *fluxerint* delendum, utpote quod facile anticipari possit ex sequenti *influxerit*. Vide Perizon. ad Sanctii Minerv. IV, 8, 5. Quod autem ibidem Dorvillius addit, se ultima verba, ut laciniam inutilem malle rescindere, non enim in *contrarias partes* fluere solere flumina, nisi mare in ea influxerit; ego quidem illa verba de cursu fluminum mutato inflexoque intelligenda existimo. Quod suadent et Livii verba illa, *avertitque cursu rapido amnes*, et Plutarchus, in Fabio, illum terrae motum *fluvios a suis alveis avertisse*, dicens. HOTT.

(2) Ita Davis. et Hottinger. cum Mss. Paris. Ball. Med. Reg. al. Vulgo *in amnes*.

(3) I. e. divinationes per coniecturam. HOTT.

(4) *Parvulo* suspectum fuit Herelio.

(5) Vide Olympiodorum in vita Platonis, pag. 583. Plinius H. N. l. XI, c. 17: *Apes sedere in ore infantis tum etiam Platonis, suavitatem illam praedulcis eloquii portendentes.* Eadem referunt Valerius Maximus, lib. I, cap. 6, 3, extern. Aelianus, Var. Hist. X, 21, XII, 45, ac Ioannes Sarisberiensis, Policr. I, 13, p. 39. DAV.

Roscii ad haruspices retulit: qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Praxiteles [1] caelavit argento, et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt; quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. [2] Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, [3] naturae Sibyllam. Quid enim? [4] non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, [5] quae vidimus; et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres; aliae quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa. Quae omnia fiunt et ex caeli varietate, et ex disparili adspiratione terrarum.

(1) Est *Praxiteles* caelator, qui vixit Pompeii M. aetate. Winkelmannus tamen legi volebat *Pasiteles*.

(2) I. e. inferunt in animo, et in illo quasi includunt, vel potius cum illo ita arcte copulant; ut eius tamquam pars fiat. Hott.

(3) Vide Diodorum Siculum, Bibl. lib. XVI, pag. 427. Locus est lectu dignus, sed prolixior quam ut transferatur. Iustinus lib. XXIV, cap. 6, 9: *In hoc rupis anfractu media ferme montis altitudine, planities exigua est, atque in ea profundum terrae foramen, quod in oracula patet: ex quo* frigidus spiritus, *vi quadam velut vento in sublime expulsus, mentes vatum in vecordiam vertit, impletasque deo responsa consulentibus dare cogit.* Non multum abit et Plinius, H. N. lib. II, cap. 93. Hinc, oraculis ibi non redditis, videbatur *vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino adflatu concitabat, evanuisse vetustate.* Verba sunt Nostri supra cap. 19. *D.*

(4) *Quid enim?* etc. Enuntiatum aliquod est suppressum, cuius causam reddunt sequentia, quodque ita fere videtur supplendum: *Talem vim me terrae tribuere, non est, cur quis miretur. Quid enim? non videmus, quam sint*, etc. Hott.

(5) *Plutonia.* Spiracula mortiferum spiritum exhalantia, quale fuit prope urbem Hierapolin. Quem locum, cum aliis similibus, quod inde aditum ad inferos patere vulgus existimaret, vel *Plutonia*, vel *Charonea* appellatum, mali cuiusdam genii sedem esse, recens superstitio etiamnunc credit. Vid. *Rich Chandlers Reisen in Klein Asien*, etc. c. 69. Hott.

XXXVII. Fit etiam saepe specie quadam,[1] vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius; saepe etiam cura et timore: qualis est illa

Flexanima [2] tamquam lymphata, aut Bacchi [3] sacris
Commota: in tumulis Teucrum commemorans suum.

Atque etiam illa concitatio [4] declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse. Quod idem dicit Plato:[5] quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi; et (ut ad leviora veniamus [6]) in Aesopo fami-

(1) Phantasmate quodam obiecto. Inepte interpres Francogallus, *un certain air de visage.* Hott. — *Vocum gravitate, et cantibus.* Ἐν διὰ δυοῖν, pro, vocum, i. e. *sonorum* gravitate in cantu. Nam *loquentium* voci eam vim quis tribuat? Quamquam idem ille, quem modo dixi, interpres, sic vertit: *un certain son de voix. Gravitatem* autem intelligo de modis cantuum, in quibus insigne quoddam insit πάθος. Hott.

(2) *flexa anima* malebat Ernestius. — Male, ut puto. Nam *flexa anima* magis sapit orationis pedestris tenuitatem. Neque video, cur non possit compositum illud etiam passive adhiberi. Certe non repugnat anologia, quum et *flexipedes hederas* dixerit Ovid. Met. X, 99. Hott. — Pacuvii sunt versus, ut patet ex Varrone, lib. VI Ling. Lat. pag. 79. Dav.

(3) Sic Lambin. Davis. Hotting. ex Aurati emendatione. Vulg. *ut Bacchi.*

(4) Suppl. *poëtarum:* quae vox, ut e contextu patet, est anticipanda. Hott.

(5) Clemens Alexandrinus, Strom. lib. VI, p. 827: Περὶ μὲν ποιητικῆς Πλάτων, Κοῦφον γάρ τι χρῆμα καὶ ἱερὸν ποιητής, γράφει, καὶ οὐχ οἷός τε ποιεῖν, πρὶν ἂν ἔνθεός τε καὶ ἔκφρων γένηται. Καὶ ὁ Δημόκριτος ὁμοίως· Ποιητὴς δὲ ἅσσα μὲν ἂν γράφῃ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος, καλὰ κάρτα ἐστίν. Platonis locus, quem pariter laudat Theodoretus, Therap. II, pag. 25, exstat in Ione, pag. 145, C. Idem docet Philosophus ille praestantissimus in Menone, pag. 24, D; in Phaedro, pag. 314; in Apol. Socratis, pag. 360, et alibi. Vide sis Aristidem, tom. III, pag. 26. Plura diximus ad Tusc. I, cap. 26. Dav.

(6) Nempe ad actionem scenicam, leviorem illam eloquentia forensi. Si-

liari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.[1]

Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt, speciem autem offerunt. Quod contigisse Bremo dicitur, eiusque Gallicis copiis, quum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt, ex oraculo effatam esse Pythiam,

Ego providebo rem istam, et albae virgines. [2]

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus.

XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valitudinis vitio furerent, et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio an nec cardiacis[3] hoc tribuendum sit, nec phreneticis: animi enim integri, non vitiosi corporis est divinatio. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur: « Si sunt

militer de Orat. I, 5: *Quae sola per se ipsa, quanta sit, histrionum levis ars et scena declarat.* Hott.

(1) Davisius conj. *ut tum vis quaedam abstraxisse a sensu mentes videretur.*

(2) Vrsinus notavit versum Graecum apud Tzetzen Chil. XI: Ἐμοὶ μελήσει ταῦτα, καὶ λευκαῖς κόραις. — Albae autem illae virgines Minerva sunt, ac Diana. Consentit Iustinus l. c. narrans, *universorum templorum antistites, simul et ipsos vates, sparsis crinibus cum insignibus atque infulis in primam pugnantium aciem procurrisse, clamantes; advenisse deum, eumque se vidisse desilientem in templum per culminis aperti fastigia. Iuvenem supra humanum modum insignis pulchritudinis, comitesque ei duas armatas virgines, ex propinquis duabus Dianae Minervaeque aedibus occurrisse, nec oculis tantum haec se perspexisse, audisse etiam stridorem arcus, ac strepitum armorum.* Hott.

(3) Cardiacos Veteres dicebant, qui e stomacho laborarent, quem καρδίαν appellabant. De hoc morbo disserit Celsus III, 19, eumque contrarium facit morbo insaniae. Vnde probabilis videtur opinio Gesneri in *thesauro* s. h. v. existimantis, Ciceronem quoque in hoc loco cardiacos et phreneticos, non ut adfini, sed ut diverso morbo adfectos commemorare, ac proinde ita esse intelligendum, quasi scripsisset: *non magis phreneticis quam cardiacis*, etc. Id.

dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum; aut non censent, esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest, scire ea, quae eventura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere.[1] Non igitur sunt dii, nec significant futura.[2] Sunt autem dii; significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam; frustra enim significarent; nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.» Hac ratione et Chrysippus, et Diogenes, et Antipater utitur. Quid

(1) Haec respondent illis: *aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt.* Vnde quis forte suspicetur, in nostro hoc loco, non *praenoscere*, sed *praemonstrare*, aut simile verbum fuisse primitus scriptum, eo magis, quod videri possit Cicero bis idem dicere, paullo ante sic scribens: *neque ignorant ea, quae ob ipsis constituto et designata sunt*: quae verba respondent illis: *aut, quid eventurum sit, ignorant.* Itaque fateor, mihi ipsi locum primum de mendo fuisse suspectum. Sed lectionem vulgatam ipse tuetur Tullius infra II, 49, et 51, ubi bis illud *praenoscere*, sine varietate redit. Inertis vero repetitionis culpa illum liberabit, quicumque attentius perlegerit caput illud 51. Inde enim patebit, in nostro hoc loco deos his quidem *futura non ignorare* dici, sed non unam ob rationem: primum, quia *omnio ab ipsis constituta sint, atque ordinata*, deinde, quia (si quis forte hoc negaverit) *res futurae omnes ex certis causis sint optae, e quibus, quid eventurum sit, divina mens et intelligere possit, et hominibus significare.* Hott.

(2) I. e. fieri nequit, ut dii sint, nec tamen futura significent: s. quisquis deos esse statuat, ille etiam fateatur, necesse est, eos futura significare. Qui sensus, quo esset apertior, sustuli virgulam, quae post vocem *dii* vulgo ponitur. Id.

est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima? Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui res publicas constituerunt, qui urbes condiderunt; si denique hoc semper ita putatum est:[1] an dum bestiae loquantur, exspectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

XXXIX. Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera, nulla sint, nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus[2] etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis, aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisve contraria? Cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde causae est, [3] cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quaeritur. Vt si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et attrahat; rationem,[4] cur id fiat, afferre nequeam: fieri omnino neges?[5] Quod idem facis in divinatione, quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus, et a patribus accepimus. Neque

(1) Verba *si denique — putatum est*, quae vulgo leguntur post verba *si maiores etiam nostri*, auctore Hottingero huc transtuli.

(2) *Quid enim habet* etc. Scil. inquiunt. Nam oratio tribuitur adversario. *H.* — *Pulmo incisus*. Exta caesa mali ominis habebantur. Conf. Liv. VIII, 9; Ovid. Met. XV, 791. Hott.

(3) Ita recte Victor. Davis. etc. Vulgo *causae sit*.

(4) Sic Davis. e cod. Pith. Vulgo *et trahat, at rationem*.

(5) Sic Lemaerius. Omnes edd. quas inspexi, hic haud interrogant. *T.*

ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit; et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate; excepi de antiquis, praeter Xenophanem, neminem; adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Vnus dissentit Epicurus. Quid vero hoc turpius, quam quod [1] idem nullam sensit gratuitam esse virtutem?

XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus, longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium, auspiciorum [2] credo scientia, non locorum. [3] Amphilochus

(1) Hottingerus dat: *Quid vero? hoc turpius, quam quod.* I. e. Quis miretur? Nonne turpius etiam est, quod idem sensit, etc. Hunc sensum, ut puto optimum, praestat signum interrogationis a nobis additum. Vulgo sic distinguitur: *quid vero hoc turpius, quam quod idem*, etc. Verum ita particula *quam* non abundat modo, sed obest, eamque eiecit Lambinus. Davisius autem ita legendum censet, *Qui vero hoc turpius*, etc. Quod tum denique recte haberet, si quis turpius esse negaret. Posset et, eiecto pronomine, ita legi: *Quid vero turpius, quam quod*, etc. Sed superiorem illam medicinam, ut lenissimam, ita optimam, omnibus rite expensis, existimavi. Nunc vero inspecta altera Davisii editione, emendationem nostram illum video praecepisse. — *Quid vero hoc turpius, quam quod idem*, etc. Hoc verum esse non potest. Delendum itaque censeo aut *hoc*, aut *quam*, aut scribendum *quid quod* pro *quam quod*: Hottingeri distinctio a Davisii secunda recepta nihil adiuvat. RATH. — Et nobis videtur Rathii distinctionem non magis adiuvare; a vulgata igitur non recedere melius ducimus, quae non omnino prava videtur. *B.*

(2) Optimo iure Davisius recepit Iani Gulielmi coniecturam, Homeri loco quem Cicero respexit, Iliad. I, 71, firmatam. Vulgo *eumque ducem classium fuisse. At illum auspiciorum*, etc. — Haud inepta est Gulielmi coniectura, Grutero valde laudata, et a Davisio recepta. Verumtamen textus mutandi causam idoneam ego non video, nedum necessitatem. Nam et altera lectio codd. omnium consensu firmata, non probabilis modo est, sed oppido elegans, ob usum pronominis *illum* haud vulgarem, quem Cicero amat. Pro vulgato *classium*, *classis* dedit Ernestius e Ms. Guelf. quocum facit ed. Crataud. Ego malim *classi*, itemque paullo ante, *eundemque*. HOTT.

(3) *Credo* hic aptum non est. Ho-

et Mopsus, Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures; iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt.. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Qui sui quaestus causa fictas suscitant [1] *sententias:*

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait,[2] solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum antem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus,[3] oracula peterentur. Quid? Asiae rex Priamus, nonne et Helenum filium, et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione[4] divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili

merus enim diserte dicit ἣν διὰ μαντόσυνην.

(1) Excudunt, ac proferunt. Hott.

(2) Odyss. X, 494 seq. Τῷ καὶ τεθνειῶτι νόον πόρε Περσεφόνεια, Οἴῳ πεπνύσθαι, τοὶ δὲ σκιαὶ ἀΐσσουσι. E quibus aliquis suspicetur, Ciceronem scripsisse: *ceteras umbras autem vagari modo.* Ex *umbras* et *autem*, per compendium scriptis, facile fieri potuit *umbrarum*. Sed et in lectione vulgata, *ceteros umbrarum* dictum videri potest pro *ceteras umbras*. Id.

(3) *Eius solum* sane nullum aliud est, quam illud, in quo est reconditus. Itaque vel pronomen, vel sequentia ex abundanti sunt addita. Sed alia porro causa locum de mendo reddit suspectum. Nimirum quum Amphiaraus terrae hiatu fuerit absorptus, sane parum, aut nimis proprie *humatus* dicitur, quamvis non sim nescius, Valerium Maximum, VIII, 16, de Amphiarao loquentem, eodem verbo fuisse usum. Sed si ille, de quo vix dubito, ad hunc Ciceronis locum respexit, nil sane inde efficitur, nisi lectionem istam esse perantiquam. Quare aut fallor, aut verba illa, *in qua est humatus*, debemus glossatori. Forsan tamen fuerit, qui malit, *ab eo solo*, etc. Id.

(4) *Permotione.* Vehementer displicet hoc additamentum, et abest a Venet. 1494, Sturm. Ald. Lamb. Ex interpretatione vocabuli antecedentis natum puto: adscripsit aliquis, *pro motione*, ut diserte habet Pal. sec. hinc tandem factum est *permotione*. Frustra igitur, infra II, 3, hunc locum proferunt contra Camerarium. Rath.

loco natos, apud maiores nostros fuisse, scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium, nonne Homerus [1] et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Vt enim sapere, sic divinare regali ducebant, ut testis est nostra civitas: [2] in qua et reges augures, et postea privati, eodem sacerdotio praediti, rem publicam religionum auctoritate rexerunt.

XLI. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est. Siquidem et in Gallia Druidae sunt, [3] e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque, cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat. Et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causa, atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. Nec quisquam rex Persarum [4] potest esse,

(1) Iliad. N. 663 sqq.

(2) Nisi me coniectura fallit, ita legendum: *regale ducebant. Testis est nostra civitas.* Etenim lectio vulgata mihi non unam ob causam minus probatur. Primum displicet illud *ut*, tam parvo intervallo repetitum: *Vt enim sapere, sic divinare regale ducebant, ut testis est nostra civitas.* Sed hoc levius. Illud gravius, quod, *ut testis est*, pro *cuius rei testis est*, vix latinum puto. Natum est, sine dubio, illud vocabulum ex duabus postremis literis verbi *ducebant*. Quo deleto, oratio multo magis spirat. Atque sic alibi Cicero, ut Acad. IV, 6: *Industria plurimum in Clitomacho fuit: declarat multitudo librorum.* De Offic. II, 7: *Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae, premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas.* Eod. 12: *Ficta omnia celeriter, tamquam flosculi decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem.* Hott. — Haec Hottingeri coniectura, quam elegantem dicit, Rathio placet. *B.*

(3) De his vide locum classicum in Caes. de Bello Gall. VI, 13. Hott.

(4) *Rex Persarum.* Hinc Persici regis filius natu maximus, quatuordecim natus annos, magica *Zoroa-*

qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam,[1] et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet,[2] Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit:[3] eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, quum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex[4] singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta, propter tenuitatem hominum,[5] a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem, et Pisidae, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant. Quod idem factitatum in Vmbria accepimus.

stris disciplina fuit imbutus, ut tradit Plato, Alcib. I, et ex eo Apuleius Apol. Dav.

(1) I. q. familias, ut paullo post. Hott.

(2) I. e. easdem semper, et in quibus isthoc munus perpetuo maneat. Hott.

(3) I. e. non temere, sed ad certas regulas illa observat, varia eorum genera, diversasque significationes distinguens accurate. De qua re consulendus omnino Plinius, Hist. Nat. lib. II, cap. 52 seqq Id.

(4) Apud Valer. Max. I, 1 dicuntur *decem* filii traditi fuisse, itâque h. l. legendum censuit Davisius. Lipsius vero Elect. II, 11 quia Etruriae populi XII fuerint, malebat *duodecim*. — Quantopere librarii in numeris exarandis errarint, nemo est, qui ignorat. Equidem malim eum Lipsio h. l. legi *duodecim*, ut singulis populis unus traditus sit in disciplinam. Vulgo legitur *sex*, et Davisius conjecit *decem*. Sed si ita voluisset Cicero, dixisset potius *seni*, aut *deni*. Sit autem satis latine dictum *sex* aut *decem*; uterque iste numerus profecto maior est, quam ut verisimilis videatur. Quid enim? 72 aut 120 etiam, percipiendae sacrorum disciplinae gratia in Etruriam missi sunt? et quoties tandem? Rath.

(5) I. e. humilitatem atque inopiam; si nempe homines plebeii eam artem quaestus faciendi causa exercerent. Hott.

XLII. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, quum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt: Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius, crebrius [1] hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt; quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eandem causam multa inusitata [2] partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu (et satu [3]), portentorum [4] exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant: quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; [5] ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. Arabes autem, et Phryges, et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt: eademque et Pisidiae causa fuit, et huic nostrae Vmbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uber-

(1) Sic recte Herelius emendavit vulg. *imbuti, studiosius et crebrius hostias* etc.

(2) Ms. Vossianus a prima manu habebat *invisitata*, quod recepit Davisius (et Schutz.) Sed vulgata eumdem sensum habet, et Ciceronis ipsius auctoritate defenditur, qui infra II, 22, *res usitatas* dixit, sensu contrario, quamquam et ibi Davisius malit *visitatas*, praeter necessitatem. Hott.

(3) *Et satu* uncis inclusit Davis. (ego damnare non ausim. Hott.) Sane videtur esse insititium. Certe inverso ordine legendum esset *satu et conceptu*.

(4) Sic Davis. et Paris. Merton. Reg. Ball. Cantabr. Vulgo *ostentorum*.

(5) *Prodicunt* e coniectura edidit Lambin.

rimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter foecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia, et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis: quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi.[1] Externa videamus. Nam et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt; iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Hammone, aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rem publicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici con-

(1) Vulgo additur *habent*. *Auspicia*, quod ut superfluum delevi. Is. Vossius e suo cod. legendum putabat *nihil sine auspiciis, domi habent auspicia. Externa videamus*: Davis. sic edidit: *nihil sine auspiciis (domi habent auspicia) externa videamus.* — *Auspicia externa videamus.* Primam vocem, tamquam manifestum glossema, delere non dubitavi: quod iam ita visum Davisio, nunc reperio. Ad *externa* nimir. subaud. *exempla*, solemni Ciceronis more, et in hoc, et in aliis libris: ut supra 22: *sed propiora videamus*; 23: *Age nunc ad externa redeamus*. Vocem vero *auspicia* tam ea, quae praecedunt, respuunt, quam quae sequuntur. Nam quum antea scripserit, *omitto nostros, qui nihil sine extis, nihil sine auspiciis agunt*, cur auspiciorum modo apud exteros mentionem faceret, praesertim quum et initio cap. *auspicia et reliqua divinandi genera* sint commemorata? Et certe, si videas sequentia, minime unis auspiciis sese continuit. Nam et *vates*, et *augures*, et *oracula*, et *somnia*, reliquaque deinceps genera commemorata legis. Quae, ut opinor, mutationem hanc evincunt certam atque necessariam. Hott. — Vulgatam tamen, Mss. fide nixi, non immutandam censemus. *B.*

firmavit. [1] Quas quum vellet Lysander commutare, [2] eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa incubabant, [3] quia vera quietis oracula ducebant.

XLIV. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit? Quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit? [4] Nam [5] et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum caelum discessisse visum est, atque in eo animadversi globi. [6] Delata

(1) Ingenue rem narrat Polyaenus, Stratag. lib. I, cap. 16: Λυκοῦργος Λακεδαιμονίους θειοτέρῳ φόβῳ κατηνάγκασεν ὑπακοῦσαι τοῖς νόμοις. Εἴ τινα νόμον ἐξεῦρεν, κομίσας εἰς Δελφοὺς ἠρώτα τὸν θεόν, εἰ συμφέροι. Ἡ δὲ προφῆτις χρήμασι πεπεισμένη ἀεὶ συμφέρειν ἔχρα· Οἱ Λάκωνες δὲ φόβῳ τοῦ θεοῦ τοῖς νόμοις ὡς χρησμοῖς ὑπήκουσαν. Praeter innumeros scriptores quorum bene multos laudarunt Cragius, de Rep. Laced. lib. III, cap. 1, et Meursius in Miscell. Lacon. lib. II, cap. 5, adi Theodoretum, Therap. IX, p. 124 et 140. Dav.

(2) Ad id, ni fallor, respicit quod tradit Cornelius Nepos in Lysandro cap. 3: *Dolore incensus iniit consilia reges Lacedaemoniorum tollere: sed sentiebat id se sine ope deorum facere non posse, quod Lacedaemonii omnia ad oracula referre consueverant. Primum Delphos corrumpere est conatus. Quum id non potuisset, Dodonam adortus est. Hinc quoque repulsus, dixit se vota suscepisse, quae Iovi Ammoni solveret, existimans se Afros facilius corrupturum.* Vide sis Diodorum Siculum lib. XIV, pag. 244, et Plutarchum in Lysandr. p. 447. Dav.

(3) Alii *excubabant.* — Solebant veteres in templis deorum dormire, quorum ope atque consilio indigebant, responsa ab iis, oraculave accepturi. Quos proprie *incubare* dicebant: et qui id faciebant, *Incubatores.* Plautus Curcul. I, 1, 61: *Laeno aegrotus incubat Aesculapi fano.* Vide Forcellini Lexicon totius Latinitatis, verbo *Incubo.*

(4) Verba *quantis in rebus — haruspicum paruit* recte huc transtulit Davisius, vulgo infra posita ante voc. *Caeciliae.* — Omnes mutationem a Davisio factam comprobant. *T.*

(5) Ne quis hic anacoluthon esse putet, intelligendum est ex antecedentibus *iussit, paruit.*

(6) Davisius istorum globorum naturam coloremque non prodi miratus, legendum suspicatur: *atque in eo ignei animadversi globi.* Contra quem recte monet Wopkensius, ubi de meteoris sermo sit, vocem *globi*

etiam ad senatum labes [1] agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur: inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. Quid, quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid, quum [2] fluvius atratus sanguine fluxit? quid, quum saepe lapidum, sanguinis nonnunquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid, quum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino, portae et homines, Tusculi aedes Castoris et Pollucis, [3] Romaeque Pietatis? Nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? [4] Caeciliae, Q. filiae, somnio, modo Marsico bello, [5] templum est a senatu Iunonis Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna quum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum [6] insolenter, credo, ab Epicureo aliquo inductus,

unam sufficere, atque ita saepenumero *columnas*, *trabes*, *virgas*, *coronas* absolute nominari. Hott.

(1) Ernestius post *globi* commate distingui, et pro *labes* reponi voluit *labe*. Sed vulgatum recte defendit Hottinger.

(2) *Quid quum* auctore Herelio reposui pro vulg. *quid quod*.

(3) Quia Tusculani Castorem et Pollucem in primis colebant. L. Servius Sulpicius Rufus ad celebrandum gentis suae, quae obsidione Tusculum exemerat, factum praeclarum, in una parte aurei nummi Tusculum ipsum, in altera, signa Castoris et Pollucis pileata impressit. Vrs.

(4) Hic Vulgo inserebantur ista: *Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit, quantis in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit;* quae tamen huc e superioribus translata vidit Davisius.

(5) Hottingerus ita distinxit: *somnio modo, Marsico bello,* quasi Cicero dicere voluerit *uno tantum somnio*, cui tamen assentiri non possum. — *Marsico bello.* Quod etiam *sociale*, vel *Italicum* dicitur. *D.*

(6) *Tamen* e libro Vrsini reposui

disputat, somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat, exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum; et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent; et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos.

XLV. Quid? quod in Annalibus habemus, Veienti bello, quum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quendam ad nos hominem nobilem profugisse,[1] eumque dixisse, ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret; et, si lacus emissus, lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis [2] a maioribus Albanae aquae facta dedu-

pro *tum*. — Vrsinus e cod. aliquo legendum putavit *tamen* pro *tum* : quae quidem particulae saepius a librariis confusae sunt. Neque tamen opus est mutatione. Nam saepe ita *quum* et *tum* se excipiunt, diversas enuntiationes vel coniungentes, vel disiungentes, ut ab init. lib. I de Nat. Deor. Lectioni Vrsinianae favet ψ. — *Insolenter*, int. praeter decorum, neque ex persona Sisennae, ut qui contraria sensisset. Hott. — Vulgatam reduxi. *T.*

(1) At, si Livio credimus lib. V, cap. 15 : *Senior quidem Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites romanos etruscosque vaticinantis in modum cecinit, Priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, numquam potiturum Veiis Romanum... Vnus ex statione romana, postquam audivit aruspicem esse..... caussatus de privati portenti procuratione consulere velle, ad colloquium vatem elicuit. Quumque progressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu, praevalens iuvenis romanus senem infirmum in conspectu omnium raptum, nequidquam tumultuantibus Etruscis, ad suos transtulit. Qui Romam ad senatum missus*, quae essent Veiorum fata docuit. Et ad eumdem fere modum rem narrant Plutarchus in Camillo pag. 130, et Valerius Maximus lib. I, cap. 6, 3. Dav. — *Ex fatis.* I. e. ex vaticiniis s. oraculis. *Libros fatales* dicit Livius V, 15. Id est, libros qui continent fata, oracula. Hott.

(2) *Mirabilis* Davis. e codd. Paris. Med. Cant.

ctio est. Quum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur.* Quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus.[1] Saepe etiam et in praeliis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur. Cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: « Vt muri, et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur. » Quod neglectum, quum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est.[2] Ara enim Aio loquenti, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, quum terrae motus factus esset, *Vt sue plena procuratio fieret,*[3] vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse; quocirca Iunonem illam appellatam Monetam.[4] Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

XLVI. Neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt,[5] sed etiam hominum, quae vocant omina.[6] Quae maiores nostri quia valere censebant, id-

(1) Ita Davis. e multis Mss. et edd. vett. Vulgo olim *vidimus.* — Sed pro *factum esse* dedi *esse factum*, ut videtur clausula hexametri.

(2) Recte sic Davis. comparato loco Livii V, 50, idque recepit Hottinger. Vulgo *explicatum.* — Nos non deserimus vulgatam, quae egregie intelligitur, et quam repraesentant omnes tum Mss. tum edd. J. V. L.

(3) Vt portentum *procuraretur*, i. e. sacra fierent, placando numini. Hott.

(4) A monendo. Ηραν Μονήταν similiter σύμβουλον interpretatur Suidas in Μονήτα: sed nominis causam atque fontem modo longe diverso tradit. Dav.

(5) Sine causa corresit Ernestius *observaverunt.*

(6) *Omina.* Propria atque prima significatione haec vox est accipienda,

circo omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque esset*, praefabantur; rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis* [1] imperabatur; inque feriis imperandis, [2] *ut litibus et iurgiis se abstinerent.* Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret; et quum imperator exercitum, censor populum lustraret, [3] bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. [4] Quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. Quae quidem a te scis et consule, et imperatore summa religione esse servata. Praerogativam [5] etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. Atque ego exempla ominum nota proferam. [6] L. Paullus consul iterum, quum ei, bellum ut

qua nimirum denotat sermonem homini velut fortuito excidentem, et iis, quae iam aguntur, rebus convenientem, quem, ut paullo post dicitur, *valere*, i. e. ratum esse, et rerum eventum, vel prosperum, vel infaustum, praesignificare, Veterum superstitio credidit. HOTT.

(1) H. e. silerent; ne loquentibus forte verbum excideret mali ominis, remque divinam turbaret. Hanc certe significationem haec formula habuit, quamquam et alias illi, praeter hanc, nonnulli adstructum eunt. Vide Brisson. de Formulis et Solemnib. I, 11 seqq. Adi et Horatium, Od. lib. I. IDEM.

(2) *Inque feriis imperandis.* Valde assentior Iacobo *van Vaassen*, viro doctissimo, in animadversionibus historicocriticis ad Fastos Rom. sacros pag. 25, postremam vocem delenti. IDEM.

(3) Cenaus item finiebatur sacrificio, quod *suovetaurilia* dicebant. Liv. I, 44. ID.

(4) *Bonis nominibus .... esse voluerunt.* Ratio est, quod, ut Ovidius Fast. I, 178, *Omina principiis*, inquit, *inesse solent.* Sic quum sub Vespasiano restituendum fuit Capitolium, *Ingressi milites, queis fausta nomina, felicibus ramis.* Rem narrat Tacitus, Hist. IV, 53, ubi nonnulla Lipsius hanc in rem notavit. DAV.

(5) *Praerogativa* vel centuria, vel tribus dicebatur, quae sorte lecta, prima suffragia ferebat. Eam igitur Cicero dicit, Veteres existimasse, *omen iustorum comitiorum habere*, id est, in nomine praerogativae, si bonum foret, inesse omen, quod ostenderet, comitia iusta esse, s. vitio carere, adeoque fausta rataque fore, quae iis peragerentur. HOTT.

(6) *Exempla ominum.* Ita coniecit Manutius, atque ediderunt Davisius et Ernestius. Vulg. *omnium*, frequenti librariorum confusione. Quae lectio vel ideo locum non habet, quod, ut vere monet Ernestius, non *omnium*

cum rege Perse gereret, obtigisset; ut ea ipsa die domum ad vesperum [1] rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit [2] tristiculam. *Quid est*, inquit, *mea Tertia? quid tristis es? — Mi pater*, inquit, *Persa periit.* — Tum ille arctius puellam complexus, *Accipio*, inquit, *mea filia*, *omen;* erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, flaminem Martiale, ego audivi quum diceret, Caeciliam Metelli, quum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa: quod fieri more veterum solebat. Quum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret; [3] illam autem dixisse, *Vero*, *mea puella*, *tibi concedo meas sedes.* Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caeciliae nupta fuerat. Haec posse contemni, vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est, deos non putare; quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt; tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato salutis augurio, [4] bellum domesticum tri-

generum in sequentibus, sed nonnisi *omnium* exempla afferuntur. Id.

(1) Sic Davis. e Mss. Vulgo *vesperam.*

(2) *Animum advertit* Victor. It. Davis. e cod. Reg. et Paris.

(3) Etsi *concederet* dictum videri possit pro *permitteret*, tamen ego potius prima notione accipiam, pro *locum faceret*, quod maius id convenit cum Caeciliae responso, *tibi concedo sedes meas.* Ita vero sequentia, *ut in eius sella requiesceret*, abesse sine desiderio patiar, ut quae speciem habeant satis similem glossematis. Hott.

(4) Tacitus, Annal. XII, 23: *Salutis augurium quinque et viginti annis omissum repeti ac deinde continuari placitum.* Quale vero fuerit *salutis augurium*, docet Dionysius lib.

ste ac turbulentum fore; quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior: solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, [1] sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tuae, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. [2] Quibus nulla videbatur in auguriis, aut auspiciis praesensio [3] veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est; neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent: sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. [4] Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? [5] ut utar potissimum te auctore:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,

XXXVII, p. 40. Vide sis et I. C. Bulengerium de Auguriis et Ausp. lib. III, cap. 17. DAV.

(1) *Decantare auguria* recte Ernestius expl. formulas tantum augurii tenere et recitare memoriter. HOTT.

(2) Eum irridebant, ut superstitiosum. Pisidae, ut populus auspiciorum in primis studiosus, in hoc libro non semel commemorantur. ID.

(3) Vulgo additur *aut scientia*.

(4) Verba *Malunt enim — ediscere* Holtingerus glossatori deberi suspicatur.

(5) Poëma heroicum dicit, e libris Ciceronis deperditis. Horum versuum fulgorem laudans, eos Francogallo sermone ita expressit *Voltaire*, in praefatione ad illam tragoediam, quam Catilinam inscripsit: *Tel on voit cet oiseau, qui porte le tonnerre, Blessé par un serpent élancé de la terre; Il s'envole, il entraîne au séjour azuré L'ennemi tortueux dont il est entouré. Le sang tombe des airs, il déchire, il dévore Le reptile acharné qui le combat encore; Il le perce, il le tient sous ses ongles vainqueurs, Par cent coups redoublés il venge ses douleurs. Le monstre en expirant se débat, se replie; Il exhale en poisons les restes de sa vie; Et l'aigle tout sanglant, fier et victorieux, Le rejette en fureur, et plane au haut des cieux.* HOTT.

Subigit[1] *ipsa feris transfigens unguibus anguem*
Semianimum, et varia graviter cervice micantem.[2]
Quem se intorquentem lanians, rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis[3] *lapsuque volantem*
Conspexit Marius, divini numinis augur
Faustaque signa suae laudis, reditusque notavit;
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris:
Sic aquilae clarum firmavit Iupiter omen.[4]

XLVIII. Atque ille Romuli auguratus, pastoralis, non urbanus fuit:[5] nec fictus ad opiniones imperi-

(1) Gulielm. conj. *subiicit.* In cod. Ball. *subigat.* Davis. suspicatur scriptum fuisse *subiugat.*

(2) Wakefield. corr. *minantem.* — Hostiliter appetentem. Ita rectius, puto, quam de sibilis intelligas. Hott.

(3) Sic Virgilius de Daedalo, Aen. VI, 15: *Praepetibus pennis* ausus se credere caelo. Vbi Servius haec habet: *vel velocibus, vel felicibus.* Praepetes *autem dictae, vel quod priora petant, vel summi volatus..... Quidam* praepetes *tradunt non tantum aves dici, quae prosperius praevolant, sed etiam locos, quos capiunt, quod idonei felicesque sunt; unde bene Daedali* pennas praepetes, *quia de locis, in quibus periculum metuebat, in loca tutiora pervenit;* praepetes *enim sunt aves boni augurii; quod huic dat, quia pervenit, quo cupiebat.* Ob hanc sane locutionem Virgilius olim ab Hygino fuit reprehensus, sed immerito, prout multis ostendit Agellius, N. A. lib. VI, cap. 6, qui tamen huiusce loci Ciceroniani non meminit. Vide Statium, Thebaid. II, 39, et Amm. Marcellinum lib. XXVII, cap. 11, p. 546. Dav.

(4) Ex augurali disciplina, secundum quam Veteres ominum petebant confirmationem. Ita Aeneid. II, 691, Anchises, post ostentum illud flammae in capite Iuli micantis: *si pietate meremur, Da deinde auxilium pater, atque haec omine firma.* Vbi conf. Serv. Adde Brisson. de Formulis et Solemnib. I, 106. Hott. —*Sic aquilae clarum firmavit Iupiter omen.* Apposite Servius ad Aen. II, 691: *Secundum romanum,* inquit, *morem petit, ut visa firmentur: non enim unum augurium vidisse sufficit, nisi confirmetur ex simili; nam si dissimilia sunt posteriora, solvuntur priora: unde est* (*Eclog. IX,* 13): *Quantum Chaonias aquila veniente columbas; nam aquila sine dubio columbis plus potest.* De aquilae auspicio videri possit I. C. Bulengerus de Aug. et Ausp. lib. III, cap. 5. Nec indignus est qui legatur hac de re Ioannes Sarisberiensis, Policr. lib. I, cap. 13, pagg. 40, 41. Dav.

(5) Recte Ernestius: *Non in urbe natus est, ubi homines sunt callidiores, et ad fraudem aptiores.* Quod ipse Cicero paullo ante dixit: *neque enim in pastoribus illis... haec calliditas inesse*

torum, sed a certis [1] acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

Curantes magna cum cura, [2] *concupientes*
Regni, dant operam simul auspicio, augurioque. [3]
Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam
Solus avem servat. At Romulu' pulcher in alto
Quaerit Aventino, [4] *servans genus altivolantum.*
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.

potuit. Omnino quidquid callidum, arte compositum, denique ab agresti morum vel rusticitate, vel simplicitate alienum est, id *urbanum* dicunt scriptores latini. Ita Horat. Epist. I, 9, 11, *Frontem urbanam* eius dicit, qui rusticum in petendo pudorem excussit. Itemque Cicero pro Caelio 15, corruptis moribus hominem, *urbanissimum.* Hott.

(1) *Sed a certis acceptus.* Quid haec significent, nemo interpretum dicit. Vnus Ernestius fatetur, se in voce *certis* subinde haesisse. Sed *certi homines*, inquit, sunt, qui verum tenebant, nec decipere alios figmentis cuperent, quibus fides haberi recte poterat. Ego vero fateor, eam interpretationem mihi parum satisfacere. Nam primum non hoc agitur, ut pateat, Romulum et Remum ipsos verum tenuisse (quod quidem probare neganti perquam fuerit difficile), sed ut ab omni fraudis suspicione liberentur. Itaque contextui nonnisi altera apta est significatio, qua *certi* sunt *fide digni*, s. *fallere nolentes.* Ita vero non quadrat additum *acceptus.* Quid enim attinet dicere, quo animo fuerint *erga alios*, quum auguratum *ipsi acciperent?* Nimirum sine dolo *dedisse* poterant, cum dolo *accepisse* pro se haud poterant. Itaque mihi locus de mendo suspectus est: quem me restituisse spero, legentem *certantibus* pro *certis*, quod posterius natum videlicet e compendiaria scriptura. Ita iusta erit oppositio: *Romuli auguratus pastoralis fuit, non urbanus: non fuit* fictus *ad alios decipiendos*, *sed* acceptus *ab ipsis auctoribus ad litem inter se diiudicandam.* Quod ipsum dicitur paullo post, illo Ennii versu: *Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.* Hott.

(2) *Curantes magna*, etc. Malim autem intelligere de animo sollicito, atque inter spem metumque suspenso, quam de religiosa diligentia in observando augurio; qui sensus h. l. mihi tenuior videtur, quamvis exempla a Davisio allata eo fere spectant. Idem.

(3) *Auspicio, augurioque.* Num haec duo, suadente versu, pro uno posuerit, an accurate voluerit discreta, non facile dixerim, ut neque illud satis sciam, hancue diligentiam, an negligentiam illam malim. Si tamen quid discriminis sit faciendum, *auspicium*, opinor, de *volatu* potius, *augurium* de *cantu* accipiendum. Id.

(4) *Aventino.* Ennium in hoc a Livio ceterisque scriptoribus qui Remum in Aventino ponunt, dissentire, post Manutium, observatum est

Omnis 1 *cura viris uter esset induperator.*
Exspectant, veluti, consul quum mittere signum
Volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
Quam mox emittat pictis ex faucibu' 2 *currus:*
Sic exspectabat populus, atque ore timebat
Rebus, 3 *utri magni victoria sit data regni.*
Interea sol albu' recessit in infera noctis. 4
Exin candida se radiis dedit icta foras lux: 5
Et simul ex alto longe pulcherrima praepes
Laeva volavit avis; 6 *simul aureus exoritur sol.*
Cedunt de caelo ter quatuor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna solumque. 7

a Davisio et Wopkensio, qui quidem correctionem tentat, qua opus non est. Nam hic sine dubio memoriae est lapsus, in poëta non eodem modo, quo in rerum scriptore aestimandus. Hott.

(1) *Omnis* cum Hettingero recepi ex edd. vett. et Mss. Reg. Cantabr. Pal. Pro vulgo *omnibus*. — *Omnis cura* nimirum dictum, pro *summa cura*, usu illo vocabuli elegantiore, quem amant scriptores latini, imitati Graecos, apud quos saepius legitur illud, τοῦτο ποιεῖν πᾶσά ἐστιν ἀνάγκη, et similia. Ita Cicero de Offic. I, 20: *Cavenda est gloriae cupiditas... eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio.* Id. eod. 30: *Belluae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu.* Virg. Aeneid. I, 646: *Omnis in Ascanio cari stat cura parentis.* Idem Cir. 126: *Ergo omnis caro residebat cura capillo.* Hott. — *Induperator*, antique, pro *imperator*. Nam *indo*, vel *endo*, pro *in*, et in antiquis monumentis, et in vetustissimis scriptoribus saepe legitur. Id.

(2) Ostia dicit, unde currus emittebantur. Id.

(3) *Rebus.* Eventui. Id.

(4) Haec ex poëtarum usu intelligenda, qui fingunt, noctem surgere venientem, praecipitari decedentem. Ovid. Met. IV, 91: *...lux tarde decedere visa Praecipitatur aquis, et aquis nox surgit ab isdem.* Conf. Heynii, viri summi, excursum II ad Aeneid. lib. II. Itaque sol occidens nocti occurrit, et in illam quasi praecipitatur. Id.

(5) *Lux*, i. e. dies *se foras dedit*, s. comparuit, *radiis icta*, i. e. cum solis radiis emicantibus simul erumpens. Id.

(6) *Praepes* saepe nihil aliud sign. quam *velox*: sed in disciplina augurali, *praepetes* dicuntur aves, quae secundum auspicium faciunt, s. ut Hyginus apud Gellium, Noctt. Att. VI, 6, tradit, *quae aut opportune praevolant (ante auspicantem), aut idoneas sedes capiunt.* Deinde, ut est apud eumdem Gellium, *ipsae sedes, s. loca, quae aves illae capiunt, praepetia dicuntur*, i. e. prospera s. secunda: atque ita intelligenda sunt, quae paullo post dicuntur: *praepetibus sese pulchrisque locis dant.* Id.

(7) Periphrasis regni esse, dicit

XLIX. Sed unde huc digressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat; et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis, facilis; divinae autem, paullo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus,[1] quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, quum, quid ex quoque eveniat,[2] et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate [3] referenda est ad naturam deorum; a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus: [4] quumque omnia completa [5] et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed

Ernestius. Sed quid *solum* hic significet, difficilius est dictu, nisi forte pro *fundamento* positum, quod tamen duriusculum. ID.

(1) *Fulgoribus* cum ed. Cratandri et codd. nonnullis ediderunt Davis. Hottinger.

(2) I. e. post quodque signum. Nam praepositionem hic successionem magis, quam causam indicare, clarum est. HOTT.

(3) Si velis accuratius, et subtilitate philosophica in eius causam et originem inquirere. ID.

(4) Animos nostros ex mente divina decerptos esse docuerunt Pythagorici, Platonici, Stoicique, quos e veteribus haereticis plurimi sunt sequuti. Cicero de Senectute cap. 21: *Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque... numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos an. haberemus.* Idem Tusc. V, 13: *Humanus autem animus, decerptus ex mente divina, cum nullo alio nisi cum ipso deo... comparari potest.* Vbi nos plura. Vide Plutarchum, Quaest. Plat. pag. 1004; Iust. Lipsium, Phys. Stoicae lib. III, Diss. 8; P. D. Huetium, Orig. lib. II, Quaest. VI, 3, et I. B. Coteleriu m ad Clementis Hom. XVI, c. 16. DAV.

(5) *Complexa* cod. S. Victor.

vigilantes animi [1] vitae necessitatibus serviunt, diiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent, [2] et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae. [3] Nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum eluviones, [4] et deflagrationem futuram aliquando caeli

(1) Davis. conj. *vigilantium animi.* — Nimis subtiliter, ut recte monuit Wopkensius, laudans II, 62 et 63, ubi item *animus vigilans* dicitur, pro *homine vigilante.* Hott. — Non rara sunt exempla, quae Wopkensii interpretationem confirmant. *B.*

(2) Hoc fit, quum ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ἐπισκέπτηταί τι τῶν νοητῶν· καὶ τότε γάρ, ὡς οἷόν τε, τοῦ σώματος ἑαυτὴν χωρίζει καὶ καθ' ἑαυτὴν γίνεται, ἵν' οὕτως ἐπιβάλῃ τοῖς οὖσιν, ut loquitur Nemesius de Nat. Hom. pag. 98. Affectiones enim corporeae tantum veritatis cognitioni ferunt impedimentum, ut τὸ μελέτημα αὐτὸ τοῦτο ᾖ τῶν φιλοσόφων λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος. Quae verba sunt Platonis in Phaed. p. 379. Ad ea respicit Clemens Alexandrinus, Strom. lib. IV, p. 589. Vide sis et lib. V, pagg. 696, 712. Plato videlicet, ut ait Macrobius in Somn. Scip. lib. I, cap. 13: *duas mortes hominis novit... quarum unam natura, virtutes alteram praestant. Homo enim moritur, quum anima adhuc in corpore constituta, corporeas illecebras, philosophia docente, contemnit, et cupiditatum dulces insidias reliquasque omnes exuitur* (lego *exuit*) *passiones.* Plura diximus ad Tusc. lib. I, cap. 31. Dav.

(3) Maximus Tyrius, Diss. XIX, §. 5: Αὐχμοὺς μὲν καὶ ἀνομβρίας (ex Ms. Harleiano scribendum ἐπομβρίας, quod pluribus olim demonstrabo), καὶ σεισμοὺς γῆς, καὶ πυρὸς ἐκβολάς, καὶ πνευμάτων ἐμβολάς, καὶ ἀέρων μεταβολὰς οὐ θεὸς οἶδε μόνος, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων ὅσοι δαιμόνιοι. Suppositius Clemens, Hom. III, cap. 11: Α γὰρ (leg. καὶ γὰρ) οἱ ἰατροὶ προλέγουσιν ὑποβεβλημένην ὕλην ἔχοντες τὸν σφυγμόν, καὶ οἱ μὲν πτηνά, οἱ δὲ θύματα, καὶ ἄλλοι ἄλλας ὕλας πολλὰς διαφόρους ὑποβεβλημένας ἔχοντες, προλέγουσι, καὶ προφῆται οὐκ εἰσίν. Hinc est, quod Chilon Lacedaemonius dixerit πρόνοιαν περὶ τοῦ μέλλοντος λογισμῷ καταληπτήν, εἶναι ἀνδρὸς ἀρετήν. Vide Diogenem Laërtium lib. I, §. 68. At ἰατροῖς καὶ συμβούλοις καὶ κυβερνήταις artificiosam divinationem tribuit Suidas in προφητεία. Vide sis et Augustinum de Divin. Daem. cap. 4. Dav. — Non desunt luculenta praesensionis exempla apud recentiores historicos, vel rhetores; notandum in primis illud de Napoleonio quod legitur apud Proyartium in opere *Louis XVI détroné avant d'être roi.* Lond. 1800; prope fin. Utinam etiam inanes evadent Galli Mennaei Viri Cl. praesensiones! *T.*

(4) Sic emendavit Turnebus vulg. *fluxiones.*

atque terrarum. Alii autem, in re publica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt:[1] quos prudentes possumus dicere, id est, providentes, divinos nullo modo possumus, non plus, quam Milesium Thalem; qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio coëmisse dicitur. Animadverterat fortasse quadam scientia, olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur.

L. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt; sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent, armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, quum et urbs tota corruit, et ex Taygeto extrema pars montis quasi puppis avulsa est.[2] Ne Pherecydes quidem ille Pythagorae magister potius divinus habebitur, quam physicus: qui quum

(1) Rem narrant permulti historiarum scriptores, inter quos Valerius Maximus lib. V, cap. 3 extern. *Solon Pisistrati tyrannidem primus vidit orientem, et solus armis opprimi debere palam dictitare ausus est.* Similia tradunt Diogenes Laërtius lib. I, §. 59; Plutarch. in Solone pag. 55, et Aelianus V. H. lib. VIII, c. 16. DAV.

(2) Vulg. *et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis a. e.* Lectionem a nobis receptam confirmat Plinii locus Hist. nat. c. 81. *Et Taygeti montis magna pars ad formam puppis eminens abrupta.* — Codd. Reg. et Cantab. legunt, *extrema pars montis, quasi puppis.* Sed *pars* sine dubio est a glossatore. Davisius ita legendum censet, *ex monte Taygeto quasi puppis avulsa est*, ne scilicet vocabulum *montis* tam parvo intervallo repetatur. Ego, si quid mutandum videatur, malim, *monte* priori loco deleto, sic legere: *et ex Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est.* Wopkensii autem coniectura, *extremitas quasi puppis*, aut *extrema navis quasi puppis*, nihil est. Sed nihil muto. HOTT.

vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi quum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore: quod aut vatibus contingit, aut dormientibus.[1] Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur, et, ut dixi, a Cratippo nostro. Si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur.[2] Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis;[3] nihil est quod cum his magnopere pugnemus, praesertim quum sint, qui omnino nullam divinationem probent.[4] Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur:[5]

(1) Davisio placet: *quod et vatibus contingit et dormientibus.*

(2) I. e. quae valent in vita quotidiana, et ad quae nos in rebus gerendis componimus. Loquitur nempe de eventuum, quam dicunt, similium exspectatione. Dav.

(3) Davisio glossema esse videbatur *vaticinationes cum somniis* (refragante Hottingero. *T.*)

(4) Davisius e Ms. Paris. dedit *probant*: quod, ut satis latine dicatur, valde vereor. Nam etsi, *sunt, qui hoc probant*, haud recte dici, minime cum Ernestio contendam, tamen, *quum sint, qui hoc probant*, vel a Cicerone, vel a melioris notae scriptore ullo umquam dictum fuisse, nemini credam, nisi pluribus clarissimisque exemplis demonstranti. Hotting. — Quum verbo substantivo nihil additum est, quo istud *qui* accuratius definiatur, subiunctivum adhibent Veteres. Hac de re aliter sentit Heusing. ad Cic. Offic. I, 24; sed nullum facit locorum discrimen. Conf. ibidem eiusdem Indicem, v. *sunt, qui*: Ernestii Init. Rhet. pag. 136; Schelleri Lex. Lat. v. *sunt*. Rath.

(5) Loquitur de tibiis, quarum usus erat in sacris Cybeles s. Matris Deûm, quibus singularem vim ad concitandos animos tribuebat antiquitas. Seneca, Ep. 108: *Quidam ad magnificas voces excitantur, et transeunt in affectum dicentium, alacres*

multos nemora silvaeque; [1] multos amnes aut maria commovent; quorum furibunda mens videt ante multo, quae sunt futura. Quo de genere illa sunt:

Eheu, videte: iudicavit inclytum
Iudicium inter deas tres aliquis:
Quo iudicio Lacedaemonia
Mulier, [2] furiarum una, adveniet. [3]

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo e genere Apollinis operta prolata sunt. [4]

vultu et animo: *nec aliter concitantur, quam solent Phrygii tibicinis sono semiviri, et ex imperio furentes.* Itemque Lucret. de Nat. Rer. II, 620: *Phrygio stimulat numero cava tibia mentes.* Vide Bartholin. de tibiis vett. II, 4 et 8. Hott. — Adde Maximum Tyrium, Dissert. XXXVIII, 2, et Aretaeum de Causis et signis diuturn. morb. I, 6, p. 38. Dav.

(1) Egregie Seneca, Ep. 41: *Si tibi occurrit vetustis arboribus et solitam altitudinem egressis frequens lucus, et conspectum caeli densitate ramorum, aliorum alios protegentium, submovens, illa proceritas silvae, et secretum loci, et admiratio umbrae, in aperto tam densae atque continuae, fidem tibi numinis facit.* Hott.

(2) Helena, *furia*, ob bellum Troiae exitiosum. Cassandram hic quoque induci loquentem, ni fallor, clarum est, ab eodem, ut opinor, poëta, a quo profecta sunt illa, quae leguntur supra cap. 31. Hott.

(3) Ita hosce versiculos constituendos putavit Davisius ut primus sit Iambius senarius, reliqui anapaestici. Fortasse tamen, ut sint tres senarii, legendum:

Eheu videte; iudicavit inclytus
Inter deas tres aliquis, quo iudicio
Lacedaemonia mulier furiarum una
advenit.

(4) Sic vocat, opinor, Apollinis oracula ab nescio quo collecta, unoque libro comprehensa, qui eo titulo esset inscriptus. Fortasse illud Chrysippi volumen intelligendum, oraculis Apollinis impletum, de quo legimus infra II, 56. Certe de utroque eadem praedicat II, 55: *Nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere*, etc. Eod. 56: *Tuis oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris.* Hott.

Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum,[1] quibus inflatae[2] mentes oracula funderent.

LI. Atque haec quidem vatum ratio est: nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque *est* sensibus et[3] omni impeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio;[4] eodemque modo et oraculorum et vaticinationum sunt exploratores,[5] ut Grammatici poetarum.[6] Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae, bac-

(1) Haec quo modo cum superioribus cohaereant, forte quis primo adspectu miretur. Sed nimirum coniungenda sunt, non cum proximis, sed referenda ad illa, *multisque rebus inflammantur tales animi*, etc. Ibi commemorat Quintus causas illas, quibus vaticinantium animi possint commoveri. Deinde interserit exempla nonnulla eius furoris, quo mens videat ante, quae sint futura. A quibus iterum pergit ad eius furoris causas. Id.

(2) *Afflatae* conj. Herel.

(3) Vulgo *liberque sensibus ab omni impeditione curarum*. Davisius comparato loco lib. II, c. 41, ubi *animus* dicitur *per somnum sensibus et curis vacans* correxit *liberque est sensibus ac omni i. c.* in quo tantum pro *ac* reposui *et*. — Hotting. cum Davis. *ac omni* scripsit. *T*.

(4) Sic brevius dixit, pro: *somniorum interpretatio, ab Antiphonte tentata*. Vide I, 20, II, 70. Hott. — De hoc homine videas licet Menagium ad Diogenis Laërtii lib. II, §. 46. Dav.

(5) *Omnium horum* adiiciendum putabat Davisius, quod ille firmavit lectione codd. Reg. et Cantabr. ubi legitur *sunt enim explanatores somniorum*.

(6) Vulgo *sunt enim explanatores, ut Gr. p.* Nos auctore Ernestio particulam *enim* delevimus et verba

casve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones [1] tradidisset; materia deinde quid iuvaret,[2] nisi consectionis [3] eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

Quo modo autem aut vates, aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum a te secundo libro explicata dilucide. [4] Quam si obtinemus, stabit illud [5] quod locum hunc continet, de quo agimus: Esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non

sunt — poëtarum cum praecedentibus coniunximus.

(1) *Conditiones*. Modos earum condiendarum, ut cibo essent aptiores, et iucundiores. Ern.

(2) Sic Davis. Hottinger. e compluribus Mss. et edd. vett. Vulgo *materiave quid iuvaret*.

(3) *Consectionis* codd. Pall. 3, 4. Par. Med. Ball. Reg. idque recte revocavit Hottinger. Vulgo inde a Victorio *confectionis*. — Qui Victorius laudabat illa de Nat. Deor. II, 60: *Arborum autem confectione, omnique materia et culta, et silvestri*, etc. Sed et ibi plures habent *consectionis*: quae sine dubio et hic et ibi vera est lectio. Certe *confectionis* vocabulum pro *tractatione*, et *ad usum*, ut hoc utar, *accommodatione*, mihi saltem novum est, et exemplis parum confirmatum. Nam vel *annalium confectionem*, apud Ciceronem, vel *medicamentorum confectionem* apud Gellium, parum huc facere, quis non videt? Quod autem vel *confectionibus*, vel *consectionibus* legendum censet Davisius, in eo certe frustra est. Nam *consectionis* (materiae) *fabrica*, est, *fabrica*, s. *instrumenta* ad illam consecandam. *B.*

(4) Optime sic emendavit Hottingerus vulgatum *quae a te secundo libro est explicata dilucide*.

(5) Vulgo additur *quidem*, quod

videntur posse convelli; profecto hominibus a diis futura significari necesse est.

LII. Sed distinguendum videtur, quonam modo. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis, aut avium cantibus interesse deum; neque enim decorum est, nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum,[1] ut certis rebus certa signa praecurrerent; alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata, falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quandam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo;[2] et tum, ipsam quum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid, aut supersit. Parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante

recte abest codd. Paris. Med. Ball. Cantabr. et delevit Davis.

(1) Non *inceptum* (quod aiunt Francogalli *ébauché*), sed ita *descriptum* ac constitutum; eam rerum causarumque inter se factam esse coagmentationem. Nam et *inchoatum* illud dicitur, quod totum quidem est, partesque habet omnes, sed illas rudes, necdum arte elaboratas aut politas. De Orat. I, 2: *Vis enim, quoniam, quae pueris aut adolescentibus nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt, vix hac aetate digna et hoc usu, quem ex causis, quas diximus, tot tantisque consequuti sumus, aliquid iisdem de rebus politius a nobis perfectiusque proferri.* Hott.

(2) I. e. mundum pervadens, eique velut infusa, ut Virgil. canit, Aeneid. VI, 726: *totamque infusa per artus Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.* Id.

interitum Caesaris contigit: qui quum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit, et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Qua ille rei novitate perculsus,[1] quum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Quum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse.

LIII. Eademque efficit in avibus divina mens, ut tum huc, tum illuc volent alites; tum in hac, tum in illa parte se occultent; tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat:[2] quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius, et Persae ab Alexandro et Macedonibus [3] vinceren-

(1) *Percussus* pro *perculsus* dedit Ernestius; quod tum demum recte habet, si ad Spurinnam refertur: sin ad Caesarem, illud praestabat. Vide Cortium ad Sall. Cat. cap. 43, 2; Iug. 42, 1. *B.*

(2) I. e. Instinctu quodam obscuro, cuiusque ipsa sibi vix satis conscia. Cogitationem itaque dicit, pro impetu certo ac destinato. Hott.

(3) Vulgo addebatur *praelio* quod Davis. auctoritate codd. Ball. delevit. — Hottingero nec *armis* satis placet, ut utramque vocem abesse, cum Ernestio, sine desiderio patiatur. Hott.

tur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore ut ab exteris gentibus vinceretur ea res publica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, quum esset infans,[1] locutum; quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti,[2] quae historia non prodidit? Vt igitur, qui se tradet[3] quieti, praeparato animo tum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis,[4] certa et vera cernit in somnis; sic castus animus purusque vigilantis, et ad astrorum, et ad avium, reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior.[5]

LIV. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod daemonion appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti.[6] Et Socrates quidem (quo

(1) I. e. mutus. Nam *infans* proprie est qui *non fatur*. Agellius, Noctt. Att. V, 9: *Filius Croesi regis, quum iam per aetatem fari posset, infans erat, et quum iam multum adolevisset, item nil fari quibat*. Et Horat. Sat. II, 5, 39, *infantes statuas* dicit. Io.

(2) Eum, licet humili loco natum, *clarum fore visa circa caput flamma promiserat*. Hoc prodigium memorant permulti scriptores, quorum locos indicabit Ioan. Freinshemius ad Flori lib. I, cap. 6, 1. Dav.

(3) Vulgo *qui se tradet ita quieti*. Sed particulam *ita*, quae abest codd. Reg. et Cantabr. recte delevit Davisius.

(4) Puto legendum: *quum praeparato animo bonis cogitationibus, tum rebus*, etc. Hott.

(5) Nescio, quid opus fuerit commemorare *exta*, postquam iam *reliqua signa* dixerat. An igitur legendum, *et ad avium, et ad extorum, reliquorumque signorum?* An forte *et ad astrorum* nihil aliud est, quam corrupta lectio horum verborum, *et ad extorum*; unde factum, ut ista propria sua sede pulsa, huc migrarint? Ceterum *animum ad signorum veritatem paratum*, insigni brevitate dixit, pro *animo ad signa recte animadvertenda, vereque interpretanda parato*. Io.

(6) Vide Socratem apud Plat. in

quem auctorem meliorem quaerimus?) Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem*, [1] inquit, *humanum est consilium: sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* Scriptum est item, quum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: quum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse; tum Socrates, « Non enim paruisti mihi revocanti, [2] quum uterer, qua soleo, praesagitione divina. » Idem etiam Socrates, quum apud Delium male pugnatum esset, Lachete praetore, fugeretque cum ipso Lachete; [3] ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit; tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt: quae praetermittam; tibi enim nota sunt; mihi ad commemorandum non necessaria. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, quum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo

Theage pag. 11; Aelianum, V. H. lib. VIII, cap. 1; Clement. Alexandrinum, Strom. lib. I, pag. 368. Nota sunt quae de Socratis genio scripsere Plutarchus, Maximus Tyrius, et Apuleius. Adi vero praestantissimi viri Ioan. Clerici Silv. Philol cap. 3, 7, seqq. licet fortasse non deerunt, qui τὸ Σωκράτους δαιμόνιον ὡς πλάσμα χλευάσουσιν. Verba sunt Origenis in Celsum lib. VI, pag. 282. Quin et τὶ δαιμόνιον αὐτῷ σημαίνειν ἔφασκεν, ἢ σπουδάζων, ἢ διαπαίζων, ὡς ἔνιοι λέγουσιν. Auctor est Iosephus in Apionem lib. II, cap. 37, pag. 1387 edit. Hudson. Dav.

(1) Vide Xenophontem de Exped. Cyri lib. III, cap. 1, §. 5. Dav.

(2) Suppl. *Nihil miror, neque enim paruisti mihi*. Vid. inf. ad II, 11. H.

(3) Antisthenes quidem Cynicus Socratem in ista pugna τὰ ἀριστεῖα λαβεῖν scripsit; revera tamen ἅμα τοῖς πολλοῖς ἀσχημόνως ἔφευγεν, ut ex Ho-

animo se dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo causam dixerat, adscendenti, signum sibi ullum, quod consuesset, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte, aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum; potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed pauciora,[1] divine praesensa et praedicta reperiri. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut quum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat, esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

LV. Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura, vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est ordinem seriemque causarum, quum causa causae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna.[2] Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit,[3] eodemque

rodoto recte tradit Athaeneus lib. V, p. 215. Vide sis, inter alios, Aristidem tom. III, pp. 120, 324. Dav.

(1) Lemaerius, *sed etiam pauciora*. T.

(2) *Veritatem* dicit rerum illam necessitatem, quae rerum causarumque inter se copulatarum sequitur connexionem. Ita supra c. 13: *Quidquam potest esse casu factum, quod omnes habet in se numeros veritatis?* Conf. eiusdem cap. fin. Hott.

(3) I. e. ut nostri philosophi dicunt, quod non fuerit *hypothetice necessarium*, s. quod non fuerit destinatum ante, ac velut praeparatum, et

modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, causa aeterna rerum,[1] cur et ea, quae praeterierunt, facta sint, et, quae instant, fiant, et, quae sequuntur,[2] futura sint. Ita fit, ut observatione[3] notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiamsi non semper; nam id quidem affirmare difficile est: easdemque causas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant.

LVI. Praeterea quum fato omnia fiant (id quod alio loco ostendetur[4]), si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat: qui enim teneat causas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt; sed est, quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis, et primum quidque repli-

quasi conditum causis illis, a quibus proficiscitur. ID.

(1) I. e. causarum series, s. rerum illud vinculum perpetuum, a proaimis quibusque ad remotiora continuatum. ID.

(2) Davis. conj. *sequentur*.

(3) Vulgo *ut et observatione*. Sed copulam recte delevit Davisius.

(4) Iortinus in Miscell. Observatt. vol. III, tom. I putat, Ciceronem hic respexisse ad librum de Fato, quem in animo babuisset scribere. Itaque miratur, Ciceronem hunc sermonem tribuere fratri, cuius in illo libro nullae sint partes. Mihi multo magis mirum videtur, hic ea promitti, quae in ipso libro haud praestantur. Neque enim ibi fatum defendit Cicero, sed quovis modo impugnat. Conf. iuf. II, 7, in fine. Ac ne quis putet, in deperdita operis parte (cuius libros ad minimum duos exstitisse, viri docti, nescio qua nixi ratione, affirmant), ab alio quopiam fatum fuisse assertum, id ipse Cicero cap. 1, factum esse negat. Hinc fere suspicor, verba ista a mala manu fuisse intrusa. HOTT.

cantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est; et ii quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum, et notas cernunt; ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum, signorumque caelestium. Non est igitur, ut mirandum sit,[1] ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint: sunt enim omnia,[2] sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur; sic in causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens, aut soluta somno cernit, aut ratio, aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt; sic qui cursum rerum, eventorumque consequentia diuturnitate pertractata [3]

(1) Tolle, inquit Gruterus, *ut*, item *sit*, nihil tamen defuerit sententiae. Omnino nihil mutandum. Nam etsi sensus fere idem sit, tamen nihil abundat. Nec, si brevius dictum, ideo melius erit. Nimirum illa formula expressius omnem removet admirationem; q. d. *Omnino ne minima quidem mirandi est causa.* Ita de Off. II, 24: *Quamobrem ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum.* Conf. ibi Heusing. Persius, Sat. II, 18: *De Iove quid sentis? estne, ut praeponere cures Hunc cuiquam.* Hott.

(2) I. e. non iam ipsa exsistunt, sed, ut paullo post dicit, in causis suis condita sunt, adeoque ex iis, velut si praesentia essent, intelligi possunt. Idem.

(3) Non male legeretur auctore Davisio *diuturna pertractatione.* Sic enim Cicero in eadem re c. 49, *longinqua observatione,* et lib. II, c. 11, *observatione diuturna* usurpat. Sed vulgatum defendi potest, ut *pertractata* sit accusativus plur. ad utrumque et *cursum* et *consequentiam* relatus, *diuturnitate* autem additum sit, pro *diuturno tempore.* — Haec non intelligens Davisius, legendum censuit *diuturna pertractatione.* Nempe vocem *pertractata* perperam cum ablativo *diuturnitate* construxit; quum, ut bene monuit Wopkensius, sensus hic sit: *cursum rerum eventorumque consequentiam pertractata, a. notata*

notaverunt, aut semper, aut, si id difficile est, plerumque; quod si ne id quidem conceditur, nonnunquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem, et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. A natura autem alia quaedam ratio est; quae docet, quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis. Vt enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat; ex quo fit, ut homines, etiam quum taciti optent quid, aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti [1] per se ipsi libere incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest,[2] Posidonius. Esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, conie-

esse diuturnitate, i. e. *longa observatione*. Io.

(1) Davisius negat, se intelligere quid sint *animi hominum mente permoti*. Itaque saltem loquendi rationem perincommodam iudicans, suadet ita legendum: *aut in mente permotis*. Verum ista sic interpretari ne ulla quidem cogit necessitas. Facile enim e superioribus possit adsumi vox *hominum*: ita scilicet: *Sic animi hominum, quum (homines) aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti*, etc. Sic paullo ante: *quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis*. Hott. — Versu sequenti pro *liberi* Schutzius edidit *libere*. T.

(2) Vulgo male distinguitur *rimatur quantum potest. Posidonius esse censet*. — Hottingerus reposuit *rimatur quantum potest Posidonius esse censens* melius certe vulgato. Attamen ne opus quidem est *censet* in *censens* mutare. — Davisius, *sed tamen id quisque rimetur, quantum potest*. Nondum persanatum esse locum censeo. *T*.

cturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne, an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit,[1] pingue et concretum esse caelum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, caelum esse tenue purumque, et propterea salubre. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu, atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum, vel fertilitas futura. Quae si, a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur: ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

Nam istos,[2] *qui linguam avium intelligunt,*
Plusque ex alieno iecore sapiunt, quam ex suo,
Magis audiendum, quam auscultandum censeo.

(1) Orta fuerit. Vide sup. ad cap. 28. Hott. — *Gravis*, i. e. noxia. Sic Ovid. Met. VII, 557, de aëre pestilenti: ... *auraeque graves captantur hiatu*. Itemque Horat. Od. III, 23: *autumni tempus grave*. Id.

(2) Ita vere correxit Hottingerus. — Vulgo *nam istis*; quae nescio an omnibus clara, negligunt interpretes. Unus Ernestius, *plus*, inquit, *est in auscultando, quam in audiendo; nempe studium et cupido audiendi, et inclinatio ad credendum*. Itaque sensus is fuerit: esse quidem istos homines audiendos, quatenus, ut Ciceronis utar verbis, maiorum instituta tueri, sacris caerimoniisque retinendis, sapientis sit, neque vero eorum arti vanae ac futili temere fidem adhibendam. Quem sensum, ut facile probem, ipsam certe lectionem probare haud possim. Nam, quum gerundia sumant eumdem, quem ipsa verba, casum, *istis audiendum* nequaquam dici potuit pro, *illi sunt audiendi*, quoniam non dicimus *audire cui*, sed *quem*. Laudant quidem locum ex Apuleio. Eius autem in iudicanda latinitate rationem quis habeat? Aliter se habet verbum *auscultare*, quod tertium casum non minus quam quartum sumit. Itaque recipiendam putavi cod. ψ, qui idem est Balliol. lectionem, a Davisio male neglectam. *B*.

Cur, quaeso? quum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
Sepelit, recipitque in sese omnia; omniumque idem est pater;
Indidemque eademque[1] *oriuntur de integro, atque eodem occidunt.*

Quid est igitur, cur,[2] quum domus sit omnium una, eaque communis, quumque animi hominum semper fuerint, futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, perspicere non possint?

LVIII. Haec habui,[3] de divinatione quae dicerem. Nunc illa testabor, non me sortilegos,[4] neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem,[6] quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere.

Non habeo denique nauci Marsum augurem,
Non vicanos haruspices,[6] *non de circo astrologos,*
Non Isiacos coniectores,[7] *non interpretes somnium.*
Non enim divini ii sunt arte aut scientia,[8]

(1) Sic e coniectura Iani Gulielmi quacum consentiunt codd. Paris. Ball. Reg. ediderunt Davis. et Hottinger pro vulgato *indidemque eodem quae*.

(2) Abundantem particulam *cur*, quae abest codd. Reg. Cantab. recte delevit Davis. — Particulam reduxi; etenim, ea omissa, durius mihi videtur sermo. Retinent eam recentiores omnes praeter Schutzium. *T.*

(3) Vulgo additur *inquit*, quod melius abeat cod. Reg. et Cantabr.

(4) De his multis agit *van Dale* de Orac. vett. Ethnic. cap. 14. Erat autem genus hominum contemptum, Romae in triviis, et circo maxime versans et plebi fraudibus suis illudens. Habebant illi tabellas versibus fatidicis e diversis poëtis illustribus conscriptas, atque talorum iactu definiebatur, qui versus responsum redderet. Hott.

(5) *Psychomantia.* Loci, unde manes evocabantur, ad edenda oracula. Hott.

(6) Vicos pagosque, decipiendae imperitae plebeculae causa obeuntes. Id.

(7) Sacerdotes Isidis, quos *sacrificulos vanae superstitionis* dicit Sueton. Domit. cap. 1. Id.

(8) Metri causa sic corrigit Herelius *Non enim divini ii sunt arte aut scientia*. Vulgo *non enim sunt ii aut*

Sed superstitiosi vates, impudentesque harioli,
Aut inertes,[1] *aut insani, aut quibus egestas imperat:*
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsi petunt.
De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant cetera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus [2] esse deos censet, sed eos non curare opinatur, quid agat humanum genus. Ego autem qui, et curare arbitror, et monere etiam, ac multa praedicere, levitate, vanitate,[3] malitia exclusa, divinationem probo. Quae quum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus * * *

Desunt pauca quaedam.

scientia, aut arte divini. Davisio sic videbatur corrigendum: *non enim sunt hi aut arte divini aut scientia.*

(1) Arte ac scientia destituti. H.

(2) Hisce scill. qui memorantur de Nat. deor. III, 32; de Divinat. II, 50: *Ego Deum genus esse semper dixi et dicam caelitum: Sed eos non curare opinor quid agat humanum genus. Nam si curent, bene bonis sit, male malis; quod nunc abest.*

(3) Temeritate in assentiendo. Hott. — *Vanitate.* Iactatione fraudulenta.

M. TVLLII CICERONIS

DE

DIVINATIONE

LIBER SECVNDVS.

I.

Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti,[1] quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium[2] vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius; et, quod genus philosophandi minime arrogans,[3] maximeque et constans et elegans arbitraremur,[4] quatuor Academicis libris ostendimus. Quumque fundamentum esset philoso-

(1) Davisius malebat *quaerenti multumque et diu cogitanti mihi.*

(2) Intell. philosophiam, quam ipse latinis literis primus illustravit. Itaque *artes* eo fere sensu dicit, quo Gall. *les sciences.* Hott.

(3) I. e. haud temere affirmans, sed a rebus incertis assensionem cohibens. Etenim constat Academicis ita visum esse, nihil percipi posse: id est, certam nullam, sed modo probabilem esse rerum cognitionem. H.

(4) *Constans.* Decretis suis aut opinionibus haud ab se discrepans. Hott. — *Elegans.* Quoniam Academici disserendi subtilitatem cum orationis elegantia coniunxerunt, quam fere neglexerunt quum Stoici, tum in primis Epicurei. De qua re ipse Tusc. Quaest. II, 3: *Mihi semper*, inquit, *Peripateticorum Academiaeque consuetudo, de omnibus rebus in contrarias partes disserendi, non ob eam solum causam placuit, quod aliter non posset, quid in unaquaque re verisimile esset, inveniri: sed etiam, quod esset*

phiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus[1] est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri Tusculanarum disputationum, res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte; secundus de tolerando dolore; de aegritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus; quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat: docet enim, ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. Quibus 'editis, tres libri perfecti sunt[2] de natura deorum; in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, de Divinatione ingressi sumus his libris scribere. Quibus (ut est in animo) de Fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti[3] huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex de Re publi-

ea maxima dicendi exercitatio. Hott.

(1) Nonnullis placet *pertractatus*. At vulgatam lectionem servant codd. Mss.; nec temere mutari debet. Ista locutio metaphorica. Similiter enim *locum orationis perpurgatum fuisse* dixit pro Murena cap. 26. Dav.

(2) Fortasse legendum ut Ernestio visum *Quibus libris editis tres perfecti sunt*. Vulgo edebatur *quibus rebus editis*; sed *libris* reposuit Davis. e cod. Med. — Ernestio suspecta fuit vox *rebus*. Quare aut illam delendam, aut pro ea scribendum *libris* existimavit: quod iam ante factum erat a Davisio, in ed. sec. auctore Ms. Med. cum quo facit inter Oxonienses ψ seu Balliol. quam lectionis diversitatem miror Davisii diligentiam fugisse. Sed *quibus libris editis, tres libri perfecti sunt*, probari non posse recte monuit Schellerus, V. D. in Observationibus in priscos scriptores quosdam. Idem vero male defendit vocem *rebus*, *contemptionem mortis*, *tolerantiam doloris* sic dici putans. Neque enim Cicero *contemptionem mortis*, sed librum *de morte contemnenda* edidit. Itaque mihi utrumque, et *rebus*, et *libris* a correctoribus natum videtur, pro suo quisque ingenio, id quod deesse putarent, supplentibus: ideoque lectionem Davisianam, ut minus incommodam, recipiens, nocinis tamen cogendam existimavi. Vide paullo post, *in eumdem numerum*, etc. H. — *Libris* eieci; pro *perfecti*, quod dedit Schutz., vulgo legitur *profecti*. T.

(3) Davisius malebat *satis toti factum*.

ca, quos tunc scripsimus, quum gubernacula rei publicae tenebamus. Magnus locus, philosophiaeque proprius a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de Consolatione dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur; ceteris item [1] multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum de Senectute misimus. In primisque, quoniam philosophiâ vir bonus efficitur, et fortis, Cato noster [2] in horum librorum numero ponendus est. Quumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri tum subtilitate, tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eundem numerum referendi videntur.[3] Ita tres erunt de Oratore; quartus, Brutus; quintus, Orator. Adhuc haec erant.

(1) Davisius pro *item*, legendum censet *autem*, quoniam ante dixit, *quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur*; alioquin, inquit, vitiosa est oratio. Nimirum *aliquantum* dictum putat pro *paullulum*, quod secus est. Significat enim *haud parum*: quam vim saepe habent adverbia *aliquantum*, *aliquanto*, *aliquantulum*. Vt de Offic. I, 1: *Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo graecarum literarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos, et ad dicendum, et ad iudicandum*. Itemque Parad. III, 1: *Auri navem evertat gubernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest*. Itaque et Wopkensium fugit huius loci sensus, qui praeterea male signum interrogationis demum post verbum *medetur* ponendum existimat. HOTT. — Hanc vocis vim neglexit Horat. Tursellinus; v. Heusing. ad Cic. Offic. I, 1. RATH.

(2) Desideratur hic Ciceronis Cato; de quo vide literas ad Atticum XII, 4; et Oratorem cap. 10.

(3) Paris. Reg. Med. Balliol. et edd. Ascensii atque Cratand. dant, *in eumdem librorum numerum*. Quod ab eadem, quam paullo ante notavimus, correctorum temeritate profectum, nescio, quomodo probare potuit Davisius. Quamvis autem in *eumdem librorum numerum* dictum videri possit per hypallagen, pro *in eorumdem librorum numerum*, tamen, ni fallor, potius hoc modo Cicero dixisset, si substantivum addendum censuisset. Sensus autem is est: oratorios quoque libros quodammodo locum nomenque tueri librorum philosophicorum. Quod quidem sic esse Cicero

II. Ad reliqua alacri tendebamus animo, sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non latinis literis illustratus pateret. Quod enim munus rei publicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda et coërcenda sit. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in re publica late patere poterit industria. [1] Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius in dies incitatur; [2] quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam, Romanisque hominibus gloriosum, ut graecis de philosophia literis non egeant. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rem publicam, nec nihil agere poteram; nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate res publica, neque ego me abdidi, neque deserui, [3] neque afflixi, neque ita gessi,

iudicat, non tam Aristotelis ac Theophrasti motus auctoritate (neque enim particula *quum* hic causam indicat), quam ipsa rei natura. Hinc Quaest. Tuscull. I, 3: *Si quid*, inquit, *oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant.* Hott.

(1) I. e. quorum exemplum magnam vim habere poterit ad incitandum philosophiae studium, moresque eius praeceptis corrigendos. Id.

(2) Apud Nonium voc. *citare* legitur *quorum studium legendi — citat.*

(3) A pristino meo more, cives

quasi homini aut temporibus iratus; neque ita porro aut adulatus, aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone [1] philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum, pristinis orbati muneribus, haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam putabamus. Nunc quoniam de re publica consuli coepti sumus, [2] tribuenda est opera rei publicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. Nam quum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et stoice Stoicorum sententiam defendisti; quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis [3] usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta; sed ita, nihil ut affirmem, quaeram

quomodocumque iuvandi, haud descivi. Hott. — *Neque afflixi.* Non, moerori cedens, animum despondi. Id.

(1) De Rep. lib. 7.

(2) Nempe post Caesarem interfectum. Nam paullo post villas suas lustrans Cicero, scripsit, praeter alia, hos libros. Hott. — Probat *coepimus* Davisius.

(3) I. e. domesticis, s. ex historia romana depromptis. *H.*

omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem, ego ipse divinarem,[1] qui esse divinationem nego. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat,[2] quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis, quam natura ipsa[3] sentiamus? ut nescio qui[4] ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum, aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates, aut hariolos, sed medicos solemus adducere. Nec vero, qui fidibus, aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. Eadem in literis ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina.[5] Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine,[6] an solis, utatur? sol, lu-

(1) Quippe scientia *non disputantis, sed divinantis est*, ut ait Lactantius Div. Inst. lib. III, cap. 3, 7. Dav. — Eodem fere modo, Tusc. Quaest. I, 9: *ea, quae vis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint, et fixa, quae dixero.* Hott.

(2) Suae disputationis rationem hausisse videtur Carneades ex iis quae de rhetorica quaerit Socrates apud Platonem in Gorgia pag. 281. Dav.

(3) I. e. ipsorum ope sensuum, et, ut nostri dicunt, *sensatione*. Conf. infra 53. Hott.

(4) Ita pro vulg. *aut num nescio*, legendum censuit Schellerus probante Hottingero. Ernestius edidit *aut nescio qui* (ut habet Steph. Nonnulli vero *at nescio qui*. T.)

(5) Quae praeceptis atque regulis constant, adeoque studio et doctrina discuntur. Hott.

(6) *Lunaque* etc. Davisius in prima ed. delevit *que*, eumque secutus est Ernestius. Vocula haec Hottingero

na, quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicituros; nec eorum, quae in geometria describuntur,[1] quae vera, quae falsa sint: sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.

IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat, aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? sunt enim haec propria philosophorum. Quid de officio? num quis haruspicem consulit,[2] quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis, vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum,[3] ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quo modo autem mentientem,[4] quem ψευδό-

mutanda potius videtur, quam eliminanda, ut legendum sit, *lunane*. Non placet: placeret, si encliticam *suo* potius voluisset quam *lunae* addere. RATH.

(1) Lineis sc. et figuris. HOTT.

(2) Recte hoc dedit Davis. e Mss. Vulg. *consuluit*.

(3) Principia s. elementa corporum. HOTT.

(4) Ita Davis. rescripsit auctoritate aliquot Mss. Vulgo *aut mentientem*. — *Mentiens* erat sophisma, quod inexplicabile veteres quidam dialectici putabant, inventum ab Eubulide Milesio, Euclidis dialectici discipulo. Vide Cic. Acad. Quaest. IV, 29; adi Facciolati Acroas. Dialect. III. Quaerebatur scilicet, *si quis mentiretur, et se mentiri diceret, mentiretur, an verum diceret?* Iam primum, illum *verum* dicere, sic demonstrabant: *Si te mentiri dicis, idque verum dicis, te mentiri, verum dicis: dicis autem te mentiri, idque verum dicis: ergo verum dicis.* Quo concesso, illum *mentiri*, rursus sic defendebant: *si dicis te mentiri, verumque dicis, mentiris: dicis autem te mentiri, verumque dicis: mentiris igitur.* Ita pugnantia ex iisdem praemissis effici visa sunt: sed certe tantum sunt visa. Nam terminus maior utriusque syllogismi, sc. *mentiris*, et *verum dicis*, re vera eundem sensum habent, nimirum hunc: *verum est, te mentiri*, s. *vere dicis, te mentiri*. HOTT.

μενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas?[1] quem, si necesse sit, latino verbo liceat acervalem appellare; sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia,[2] et multa verba Graecorum, sic sorites satis latino sermone tritus est.[3] Ergo haec quoque dialectici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus rei publicae status, quae leges, qui mores aut utiles, aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum quae in re publica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio.

V. Est quidam graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniiciet, vatem hunc perhibebo optimum.[4]

(1) *Sorites* a graeca voce σωρός, *acervus*, dictus, genus erat sophismatis item inexplicabilis habiti, quo utebantur veteres dialectici, in primis Stoici. Scilicet, quum acervus constat granorum multitudine, interrogabant, quoto grano is fieret, an tertio? quarto? quinto? sexto? et sic deinceps. Atque eodem modo retrogressi, quo grano dempto acervus esse desineret? De qua re bene Cicero, Acad. Quaest. IV, 29: *Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus. Nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed ulla omnino in re, minutatim interrogati, dives, pauper: clarus, obscurus sit: multa, pauca: magna, parva: longa, brevia: lata, angusta: quanto aut addito, aut dempto, certum, quod respondeamus, non habemus.* Conf. Facciolati Acroas. Dial. II. IDEM.

(2) Ipsum philosophiae vocabulum, origine graecum. IDEM.

(3) *Quem si necesse est ....latino sermone tritus est.* Haec Cl. Lemaerius parenthesibus conclusit. *T.*

(4) Graecum vero ex Euripide ver-

Num igitur, aut quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam imperator, coniectura assequetur?

Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem[1] atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus arte vacuis[2] perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire: Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici, et gubernatoris, et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos, aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis. In quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt. Etsi haec ipsa fortuita sunt; plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte, aut ratione, aut usu, aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte, nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum,[3] qui ter consul fuit, multis annis ante dixis-

sum laudant inll. sic habentem: Μάντις γ' ἄριστος, ὅστις εἰκάζει καλῶς. Hott.

(1) Quae disciplina constarent, certisque regulis ac praeceptis niterentur. Id.

(2) Sic vere et eleganter emendavit Herelius. Vulg. *quae sensibus aut artificiis.* — Rath. proponit, *quae sensibus, haud artificiis.*

(3) Noster de Fato, cap. 14: *Quid enim spectans deus ipse diceret Mar-*

set, naufragio esse periturum; divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio, divinatio est.

VI. Potestne igitur earum rerum, [1] quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid

cellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum. Et in Pisonem, cap. 19: *M. Marcellus, qui ter consul fuit.... periit in mari.* Vbi Ascon. ait: *Fortasse quaeratis, quem dicat Marcellum. Fuit autem nepos M. Marcelli eius, qui bello Punico secundo Syracusas vicit, et quinque consulatus adeptus est. Hic autem Marcellus, de quo Cicero dicit, naufragio ad ipsam Africam periit, paullo ante coeptum bellum Punicum tertium* Epitome Liviana, lib. L: *Ex tribus legatis, qui ad Massinissam missi fuerant, Claudius Marcellus, coorta tempestate, fluctibus obrutus.* Obiit autem an. V. C. 604. Dav.

(1) In iis, quae deinceps proxime a Cicerone disputantur, philosophicum in disserendo acumen, ni fallor, non semel desiderabis. Quod enim dicit, divinationem earum rerum esse praesensionem, quae in fortuna positae sint, s. quae nihil habeant rationis, quare futurae sint, id quo pacto in Marcelli naufragium, quod ad hoc rerum fortuitarum genus referl, conveniat, ipse viderit. Si enim nihil habuisset rationis, quare esset futurum, certe numquam evenisset. Nam quod idem de Fato, 14, hoc quidem *verum fuisse ex aeternitate, sed causas id efficientes non habuisse* dicit, id sane argutius, quam verius dictum censeo. Ea nimirum, quam dicit, *veritas aeterna*, si ex perpetua illa causarum nascitur colligatione, certe a remotissimis quibusque, ad proximas causas easque efficientes, fieri progressionem necesse est, ita, ut, quemadmodum Quintus supra I, 55, dixerat, *si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat.* Sin autem diceret, aeternam illam veritatem a causarum naturali colligatione esse seiunctam, quid tandem sit, aut quo fundamento nitatur, intellectu omnino erit difficillimum. Atqui sane Cicero, quemadmodum iam visum erat Carneadi, negabat, omnia antecedentibus causis, id est, naturali colligatione conserte contexteque fieri, propterea quod, si ita foret, nihil esset in nostra potestate: quod quidem negans hodie, quis philosophum se dicere audeat? Praeterea, quae de rerum *fortuitarum* natura habet, ea neque accurate satis, neque constanter dicta sunt. Nam quod negat, quae *certe sint eventura, ea esse fortuita* (c. 7), id nimirum de iis modo valet, quae simpliciter atque absolute *fortuita* dicuntur, e quo genere nihil quidquam eorum est, quae fuerunt, aut futura sunt. *Fortuita* vero illa, quae propterea sic dicimus, quia hominibus, eorum causas ignorantibus, talia necesse est videri, haud minus

casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate [1] fortunae, praesentiri et praedici potest? Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator; et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur. Vt agricola, [2] quum florem oleae videt, baccam quoque se visurum putat: non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt; quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis, aut avibus, aut ostentis, aut oraculis, aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, [3] voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque causam habet ullam, neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae praedicuntur in multos annos ab

tamen certa sunt, atque necessario futura, propterea quod ex certis causis sunt apta, e quibus ea ipsa gigni, plane fuerit necesse. Atqui nonnisi huius generis fortuita ab iis intelligi, qui divinationem rerum fortuitarum esse dicunt, clarum est. Quae quin a divina mente ex causis suis, vel remotissimis, possint intelligi, dubium sane non est. Humanae autem menti, quibus argumentis hanc praescientiam divinationis patroni vindicent, id quidem viderint ipsi. Atque ista, quum conclealius disserere institutum nostrum non patiatur, tamen attingenda censui, quoniam inprimis disputationis Ciceronianae haec pars a proposito fine mihi visa est aberrare. Hott.

(1) *Mobilitate* conj. Gulielmus quod in cod. Victoris repererat *nobilitate*.

(2) Schutz. eiecit particulam *Vt*, auctore Davisio. Repugnant Hottiug. et Clericus; ideoque eam reduxi. *T*.

(3) Id est, *stella cadens*, si Ernestio et Hottingero credas. At nusquam Cicero, de Chaldaeis loquens, de quibus nunc, stellarum cadentium mentionem facit. *B*.

iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt, quae naturae necessitas perfectura est.[1] Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis,[2] ut eam obscurari necesse sit; quandoque eadem luna, subiecta atque opposita soli, nostris oculis eius lumen obscuret; quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit; qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides.

VII. Qui thesaurum inventum iri,[3] aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest,[4] id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem[5] necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri, aut forte fortuna putemus?[6] Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae,[7] quam fortuna: ut mihi ne in deum quidem cadere videatur,[8] ut sciat, quid casu

(1) *Naturae necessitas.* I. e. certa lege descriptus et constans astrorum cursus. Hott.

(2) *Quae est meta noctis.* Plinius, Hist. Nat. II, 10, defectionem lunae explicans, *manifestum est*, inquit, *nihil aliud esse noctem, quam terrae umbram: figuram autem umbrae, similem metae ac turbine inverso.* Hanc vero *umbram terrae*, non modo *metae similem*, sed ipsam *metam noctis* a Cicerone dici, paullo videri possit insolentius, nisi similia aliorum scriptorum obvia essent exempla, quae laudat Davisius. Id.

(3) Sic Lambin. et Davis. Vulgo mendose *inventurum*. Ernestius recepit *inveniendum*, ut est in cod. Reg. et Cantabr. (et sic etiam Hotting.)

(4) I. e. ex quibus causis naturalibus intelligi potest. Hott.

(5) Davisius malebat *aliquam tamen necessitatem*.

(6) Cod. Reg. et Cantabr. legunt: *quod casu fieri, aut forte, fortunave.* Quod Davisio placet, nec ego spernam. Sic sup. 6: *Quid enim aliud est sors, quid fortuna, quid casus* etc. Hott.

(7) *Ratio* est sine dubio rerum connexio, seu vinculum illud causarum effectorumque: *constantia*, immutabilis rerum ordo, qui eam connexionem sequitur. Id.

(8) Ad hunc locum respicit Augustinus C. D. lib. 5, cap. 9. Sextus Empiricus Adv. Mathemat. p. 117: Εἰ δ' ἐν τοῖς τυχηροῖς (ποιήσονται τὰς

et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt, quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita, dicis esse fataliter, [1] muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit esse futurum rato tempore; quae potest esse fortuna? qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent, futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est.

VIII. Si omnia fato, quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, [2] ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit: ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset; nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo me adiuvat [3] divinatio? aut quid

προαγορεύσεις), ἀδύνατόν τι ἐπαγγέλλονται· ἄστατα γὰρ τὰ τυχηρῶς γινόμενα· τῶν δ' ἀστάτων καὶ ἄλλοτε ἄλλως ἐκβαινόντων οὐκ ἔστιν ἑστῶσαν ποιεῖσθαι τὴν προαγόρευσιν. Noti sunt, qui eam, quam Cicero tuetur, sententiam temporibus hisce nostris aperte defenderunt. Dav.

(1) I. e. perpetuo ordine ac serie causarum, sic, ut causa causae nexa rem ex sese gignat. Supra I, 55. II.

(2) Ita Davis. e cod. Reg. et Cantabr. Vulgo *Deiotarum necessarium nostrum.* — Libri editi repraesentant alii *necessarium nostrum*, alii *familiarem nostrum.* Ex lectionis varietate verisimile fit, codices olim *necessarium* inter et *familiarem* fluctuasse, donec tandem ut saepius factum est, utrumque coniungeretur. Rath.

(3) *Me* additum ex Herelii coniectura.

est, quod me moneant [1] aut sortes, aut exta, aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire; etiamsi tripudium solistimum pulli fecissent [2] L. Iunio et P. Clodio consulibus,[3] classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato. Vultis autem [4] omnia fato. Nulla igitur est divinatio.[5] Quod si fatum fuit, bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis, iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? Certe *non* potuit.[6] Aut igitur non fato interiit exercitus; mutari enim fata non

(1) *Moneant* Davis. e codd. Paris. Ball. et Med. Vulgo *moveant*.

(2) Id est, auspicium secundum, quod agnoscebatur, si quid ex ore pulli pascentis caderet: ut ex hoc Ciceronis loco colligendum est, de Divinatione lib. II, cap. 72: *Quum igitur offa iam cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant.* Tripudium olim *terripudium* et *terripavium* dicebatur ex verbis *terram pavire*, i. e. ferire. *B.*

(3) Hottiogerus arbitratur verba *L. Iulio et P. Clodio consulibus* transponenda esse post verba *bello Punico primo.* — Pro *Clodio*, alii *Claudio.* T.

(4) Post *autem* inserendum putabat Lambinus *evenire.*

(5) I. e. nihili est divinatio, s. minime prodest, quia fatum mutare non valet.

(6) *Certe potuit.* Pearcius, haud vulgaris iudicii vir, recte vidit, haec stare non posse. Nempe Cicero hoc capite docet, si omnia fato fiant, divinationem nihil mutare posse, propterea quod fatum sit inevitabile. Iam quaerit, si fatum fuerit, exercitum populi romani ad lacum Thrasimenum interire, an ea clades potuerit vel ulla ratione evitari? Et respondet, *certe potuit.* Id rogo, num possit respondere is, qui dixerit, fatum esse immutabile? aut is, qui statim sic pergit, *si fato* (*interiit exercitus*), *etiamsi obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset.* Ergo aut cum Pearcio, addita negatione, sic leg. *certe non potuit:* aut, quod Davisio visum, verba illa, *certe potuit*, delenda. Quod posterius quia magis placet, uncinis illa putavi cogenda. Ceterum in hoc loco disserendi subtilitatem desiderantes divinationis patroni, facile Tullium refellant iis, quae ex Chrysippi persona ipse de Fato, 13, ad hunc modum disputavit: *Quaedam sunt in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est, morietur eo die Socrates. Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, fi-*

possunt: aut, si fato (quod certe vobis ita[1] dicendum est), etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Vbi est igitur divinatio ista Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus: quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est. Sin autem id potest flecti, nullum est fatum. Ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est.[2] Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere,[3] ne fiat.

IX. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis; propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores; Marcone Crasso, putas, utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium, censes, tribus suis consulatibus, tribus triumphis,

nitus est moriendi dies. At si ita fatum sit, Nascetur Oedipus Laio; non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit: copulata enim res est, et confatalis: sic enim appellat, quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Oedipum procreaturum. Vt, si esset dictum, Luctabitur Olympiis Milo; et referret aliquis, Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur; erraret; est enim copulatum, Luctabitur, quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces, captiosum: tam est enim fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Hott. — Addidi *non*, quod necessarium puto. *T.*

(1) Particulam *ita* fide Ms. Paris. Davis. delevit.

(2) Non simpliciter *futuras* res dicit, sed eventum *certum* designat, eo plane modo, quo sup. I, 55, *nihil est factum*, inquit, *quod non futurum fuerit.* Hott.

(3) I. e. expiatione sacrificiis aut caerimoniis facta. Hott.

maximarum rerum gloria, laetaturum fuisse, si scisset,[1] se in solitudine Aegyptiorum[2] trucidatum iri, amisso exercitu; post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? Quid vero Caesarem putamus, si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet: quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est quam scientia. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius; non transisset Crassus Euphratem; non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato. Nihil ergo illis profuisset divinare; atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire; fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit; quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. Addunt ad extremum, omnia levius casura, re-

(1) *Sciret.* Sic Davis. cum ed. Victor. et Ms. Paris. Reg. Ball.

(2) Tan. Faber conj. *se a satellite Aegyptiorum tr.* Davis. *se in celoce Aegyptia tandem tr.* Alii aliter. Sed nihil opus vulgatum mutare. Nam litus Pelusiacum, ubi occisus est Pompeius, recte poterat *solitudo* vocari.

bus divinis procuratis. Si enim [1] nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, [2] quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

Totum omnino fatum etiam [3] Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur. Sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt; divinatio nulla est. Sin autem iccirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia; rursus divinatio nulla est: eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio; nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae. [4]

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale. Artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos, aut acceptos, aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent,

(1) Lambinus malebat *si vero*; Davisius *si autem*.

(2) Iliad. XVI, 433.

(3) *Etiam* vitiosum videbatur Hottingero. Recte tamen defendit Herelius.

(4) Institutam a re militari metaphoram persequitur. Postquam igitur contra divinationem quaedam generalim disputasset, quam dicit, sibi fuisse tamquam levis armaturae excursionem, iam pressius acturus est, singula divinationis genera exculiens; ut qui iam non solum infestare hostes, sed in fugam vertere decreverit: quod haud difficulter effecerit is, qui cornua, sc. alas repulerit. Hott.

tum augurum, eorumque, qui signis, aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi et quasi fundi [1] videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo, provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere.[2] Hoc ego philosophi non *esse* arbitror,[3] testibus uti; qui aut casu veri,[4] aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere. · ·

XII. Vt ordiar ab haruspicina, quam ego rei publicae causa, communisque religionis, colendam censeo (sed soli sumus; licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti[5]); inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis,

(1) Verbum *fundere* involvit aliquam abundantiam et facilitatem, ac de iis fere dicitur, quae sine labore fiunt, et a pleno et concitato pectore proficiscuntur. Igitur perquam accommodate adhibetur de praedictionum illo genere, quod non artem, verum instinctum quemdam divinum sequitur. Io.

(2) Vocem *primum* reduxi, nonnullorum codd. fide, male a Davisio pulsam. Omissa nimirum est a correctoribus imperitis, qui in sequentibus *secundum* aliquid desiderarent. Sed hanc particulam absolute saepius poni, pro *ante omnia*, non sequente *deinde*, dudum viri docti observarunt. Sic de Offic. I, 28: *Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam*, etc. Ibi e nonnullis codd. *hanc primam*, etc. frustra praeferunt Heumannus, Pearcius, et Facciolatus. Vide Heusing. Adde Wopkens. Lectt. Io.

(3) *Esse* addidit Davis. e compluribus Mss.

(4) Quum sc. res casu sic evenirent, ut essent praedictae a divinantibus. Hott.

(5) I. e. neque temere affirmanti, neque neganti, sed Academicorum more causas conferenti, ut, quid probabile sit, inde eliciatur. Io.

cognita esse haruspicibus [1] observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimici, [2] quae pars familiaris esset; quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum natura esse coniunctam, aut conformari quodam modo numine [3] deorum. Atqui cum [4] rerum natura tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, [5] quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel (sunt enim, qui vel argutissima [6] haec exta esse dicant), sed tauri opimi iecur,

(1) Sic Davis. et Hottinger e codd. Reg. Oxx. aliquot aliisque. Vulgo *ab aruspicibus*.

(2) Schütz e Davisii Pearciique coniectura, cod. Med. firmata, edidit *inimica*. T. — *Quae pars inimici, quae pars familiaris esset.* Supra ad I, 10, vidimus *fissum* in extis, lineam fuisse, quam sibi fingerent, exta in duas partes dividentem, quarum altera ad hostes, altera ad sacrificantem, eiusque amicos pertineret. Hanc posteriorem *fissum familiare* appellabant. Vid. cap. seq. Vnde probabile fit, *familiaris* in hoc nostro loco non secundi, verum primi casus esse. Neque tamen ideo Pearcii aut Davisii, *quae pars inimica* legentiam, probem coniecturam, etsi Ms. Med. firmatam auctoritate. Hott.

(3) Sic Ald. Cratand. Ern. probante etiam Davisio. Vulgo *numini*, quod servavit Hottinger. Libri complures male *nomine*. — *Numine deorum.* I. e. necesse est eam vim ex omni rerum natura pendere, et deorum quodam modo parere voluntati.

(4) Vulgo *divina cum rerum natura*. At de cognatione cum *deorum natura* c. 115 *(sic)* demum agitur.

(5) I. e. in omnes partes motu celerrimo diffusa: quod de divino numine ex mente Stoicorum accipiendum esse, tam clarum est, ut admonitione non egeat: unde lectio Ernestina plurimum firmatur. Eamdem fere sententiam supra I, 41, isto versu expressam legimus: *Menteque divina caelum terrasque petessit.* Hott.

(6) Quibus multa arguantur, s. significentur. Ita de Legg. I, 9: *Et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is,*

aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit,[1] quid futurum sit?

XIII. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quod est ante pedes, nemo spectat; caeli scrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum, et colore declarari censet haec dumtaxat,[2] pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem, vel tenuitatem; salubritatem etiam, aut pestilentiam.[3] O mortalem beatum! cui certo scio ludum[4] numquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id veri simile, omnium quum pecudum[5] exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum[6] atque plenum est, aliae horridum[7] et exile; quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? An hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud,[8] quod

qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, praeter hominem potest, indicat mores. Hott.

(1) Ita pro vulg. *quod declarare possit,* rescripsit Ernestius e Ms. Guelf. et Victorianis.

(2) Sic Ern. cum Mss. Med. Guelf. multisque aliis. Vulgo *hoc duntaxat.* — Schneid. ad Vitr. I, 4, 9, *non haec*, cui praeiverat Davisius, qui tamen pro *haec* legit *hoc. T.*

(3) Vulgo additur *extis significari putat*, quod a glossatore profectum esse censuit Gruterus, cui Hottingerus assentitur.

(4) Vulgo in Mss. *iudicium*. Davis. conj. *ludicrum.* Sed verum est *ludum*, quod habent edd. Ven.

(5) Sic Davis. e codd. Mss. Paris. Med. Reg. Ball. Cantabr. ubi legitur *omnium quum pecudum.* Vulgo *si omnium pecudum.*

(6) I. e. pingue ac succosum. Hor. Ep. I, 4, 15: *Me pinguem et nitidum bene curata cute vises, quum ridere voles, Epicuri de grege porcum.* Hott. — Hic *aliae* est antique dictum pro *alius*. T.

(7) Hottingero in mentem venit *torridum*, sed ita ut vulgatum non damnet.

(8) Hic Pherecydes Pythagorae praeceptor fuit. Quem narrat Suidas omnia sine magistro didicisse. Eum tamen inter Pittaci discipulos refert Laërtius Diogenes. Ceterum primus de natura deorum scripsit. *B.*

(9) Ironice dictum.

est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua, aut ab igni pericula monent; tum hereditates, tum damna denuntiant; fissum familiare et hostile [1] tractant; caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius.

XIV. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit, et continens, quod video placuisse physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt; [2] quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? [3] Si enim extis

(1) Vulgo *fissum familiare et vitale tractant.* Sed recte coniecit Hottingerus *hostile* pro *vitale* legendum esse. Nam *pars familiaris* in extispicina erat illa *pars iecinoris*, cuius vitium consulentibus vel amicis, *hostilis* vero ea cuius vitium *hostibus* mala portendere credebatur.

(2) Horum princeps fuit Xenophanes. *Xenophanes dixit unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse deum.* Cicero, Acad. II, 39. Ἐδογμάτισε δὲ ὁ Ξενοφάνης, παρὰ τὰς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων προλήψεις, ἓν εἶναι τὸ πᾶν. Sextus Empiricus, Pyrr. Hypol. I, 33. De hac sententia vid. quae disputat Rad. Cut. Northus, Syst. intell. cap. 4, 31. — *Omne, quod esset, unum.* Τὸ ὅλον καὶ τὸ πᾶν, τὸν σύμπαντα κόσμον. Rerum universitatem omnia complexam, atque inter se continentem. Hott.

(3) I. e. qui nexus potest cogitari inter thesauri inventionem et reliquam rerum seriem? Omnino vero talis nexus cogitari potest. Nam si nihil fit temere aut fortuito, sed a causis certis et antecedentibus omnia

pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura; [1] primum exta sunt coniuncta mundo; [2] deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet physicos haec dicere? Vt enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, [3] quam esse concedo (multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur [4] augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, [5] et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere; iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios; ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant, pariterque decrescant; arboresque ut hiemali tempore, cum luna simul senescentes, [6] quia tum exsic-

proficiscuntur, etiam thesauri inventio e causis talibus erit apta; adeoque pars erit illius vinculi continentis. Aliud est, quod paullo post quaeritur, quo modo *exta*, tamquam signa rerum futurarum cum mundo possint esse coniuncta. Talis enim coniunctio omnino cogitari nequit, nisi quatenus una quaeque mundi universi pars ceteras omnes refert, omnisque adeo natura simplex, ut philosophi Laibnitiani loquuntur, est quasi speculum universi. Id.

(1) I. e. sine miraculo aliquo, aut numinis cuiusdam opera singulari, verum ita, ut exta naturalibus causis sic fuerint conformata, ut eorum habitus thesauri inventionem significet. Iden.

(2) Sc. tamquam signa rerum futurarum. Vid. supra XII ad illa verba: *Atqui divina cum rerum natura tanta tamque praeclara*. Id.

(3) In libris quibusdam vett. *contagio*. — *Vt enim iam sit*, etc. Haec, ut vulgo interpunguntur, exitum nullum habent. Sunt autem coniuncta cum illis: *demus hoc*, etc. Itaque omnia illa, quae inter haec verba, *concedo.... demus*, sunt interiecta, signis interclusionis separanda existimavi. Recte iam Davisius fines huius capitis protulerat, quum in libris editis ceteris ab his verbis, *demus hoc*, novum caput incipiat. Hott.

(4) Davisius legi volebat *dicunt*, nempe Stoici.

(5) Puleginm ὑπὸ τὰς τροπὰς ἀνθεῖν docet Aristoteles, Probl. Sect. XXI, pag. 446. Plinius, H. N. II, 41: *Floret ipso brumali die suspensa in tectis arentis herba pulegii; rumpuntur intentae spiritu membranae.* Vide et lib. XVIII, § 60. Dav.

(6) Vide sis, inter alios, Plinium H. N. lib. XVI, c. 74. *Hinc ligna, quae luna vel iam plena, vel adhuc crescente deiecta sunt, inepta fabricis esse quasi emollita per humoris conce-*

catae sint, tempestive caedi putentur.[1] Quid de fretis, aut de marinis aestibus plura dicam?[2] quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusmodi proferri,[3] ut distantium rerum cognatio naturalis appareat): demus hoc; nihil enim huic disputationi adversatur; num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione[4] naturae, et quasi concentu atque consensu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra, rerumque natura?

XV. Concedam hoc ipsum, si vis: etsi magnam iacturam causae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is, qui impetrire[5] velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istud quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo

ptionem, statuit Macrobius Saturn. lib. VII, cap. 17. Id.

(1) *Arboresque ut... putentur*. Nullum video verbum, e quo pendere dicam coniunctionem *ut*; nisi forte ex superioribus assumendum sit *contingere*, ita scilicet: *atque contingere, ut arbores.... tempestive caedi putentur*: quod mihi minime probatur. Constructioni autem plane fuerit consultum, si deleantur binae voces *ut* et *putentur*. Hott. — Leni manu sanari hunc locum posse crediderim, si scribatur: *arboresque hiemali tempore, cum luna simul senescere, ut, quia tum*, etc. Rath.

(2) I. e. de mari in fretis potissimum effervescente, incurrente in illa aestu. Hott.

(3) Clericus et Davis. malebant *proferre*.

(4) Sic Davis. Hotting. e codd. Paris. Med. Reg. Ball. Cantabr. edd. vett. Vulg. *coniunctione*.

(5) Recte sic Lambino auctore editum pro olim vulgato *impertire*, *impartire*, vel *impetrare*.

sit. Illud vero multo etiam melius, [1] quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit; deorum enim numini parere omnia. Hoc iam, [2] mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventurum; si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim [tristissima] exta sine capite fuerunt, [3] quibus nihil videtur esse dirius; proxima hostia litatur saepe pulcherrime. [4] Vbi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio?

XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, quum immolaretur. Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere; alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, [5]

(1) I. e. multo magis festivum et ridiculum. Hott.

(2) Sic Davis. e cod. Paris. Vulgo olim *haec mihi iam crede*.

(3) Davisius, nescio unde, edidit *fuerint*, pro vulgato *fuerunt*, quod rectius duco. Non enim iam dicitur, quae exta tristissima habeantur, sed, saepius primae hostiae exta tristissima, proximae laetissimae esse: neque particula *quum* h. l. causam, verum tempus significat, vel potius eventum. Eandemque ob causam delenda videtur vox *tristissima*, quae hic plane inepta est, et fortasse glossema fuit ad illa verba: *quibus nihil videtur esse dirius*. Hott.

(4) *Litasse* dicebantur ii, qui sacrificio deos placassent, seu quorum hostiae haberent exta laeta, atque fausta omina significantia. Id.

(5) I. e. ego potius dubitaverim, annon possit animal aliquod esse ita constitutum, ut ad vitam corde non egeat, quam hoc credam, quo dici nihil absurdius possit, cor subito disparuisse. Id.

quae vis sit cordis ad vivendum; vel suspicari, contactum [1] aliquo morbo, bovis exile et exiguum vel vietum cor, et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod adspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, [2] ipse corde privatus est? Vrbem [3] philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: [4] deus id eripiet, vis aliqua conficiet, aut exedet. Non ergo omnium interitus atque ortus [5] natura conficiet; et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc physicus dixit umquam? Haruspices dicunt. His igitur, quam physicis, potius credendum existimas?

XVII. Quid? quum pluribus diis immolatur, qui

(1) *Contractum* in quod Victor. coniectura incidit, habet ed. Crat. et probat Hottinger.

(2) *Excordem* Caesarem Tullius dicit, eo quod habitu illo ac splendore non veritus esset civium animos offendere; *corde* vero *privatum* bovem, i. e. item *excordem* factum, quia Veterum multi, in corde sedem esse rationis existimaverunt. Est autem hic verborum lusus, neque ingeniosus, neque facetus, et Cicerone plane indignus. Davisius in his argutatur, de colore rubicundo ista intelligens, qui taurum excitat, et furibundum reddit. HOTT.

(3) Hottingerus dubitabat an verius esset *arcem*. Sed verissimum est *urbem*.

(4) Molam salsam et vinum explorandis victimis antequam percuterentur, inspergebant Veteres. Vide Ioan. Saubertum de Sacriff. c. 18, p. 429, 433. DAV.

(5) Recte sic Davis. Vulgo *obitus*. — Quum *interitus atque obitus* plane idem dicant, Davisius pro *obitus* coniecit *ortus*; quam emendationem nuperrimi in Germania editores recipere non dubitant. Et sic iam intellexerat hunc locum Fontenellius noster, in oraculorum histor. vernacula, cap. 7. J. V. L. — Itâque, *interitus atque ortus*, conieci ante, quam hoc iam occupatum a Davisio ex altera eius editione cognovissem. Atque eam emendationem firmant sequentia, *et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat*. Itaque illam recipere non dubitavi. H.

tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos,[1] ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum, quam, quum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum.[2] An, quum in Aequimelium misimus,[3] qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniunctam, doleo tantam Stoicos nostros[4] Epicureis irridendi sui facultatem dedisse: non enim ignoras, quam ista derideant. Et quidem illi facilius facere possunt: deos enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos, et perflabiles,[5] et habitantes, tamquam inter duos lucos,[6] sic inter duos

(1) I. e. consanguineos. Io.

(2) I. e. in hostiis adducendis casum valere, tam est perspicuum, ut sortes, si illas cum his conferas, et earum similem rationem esse dicas, hoc ipso suspectas reddas. Io.

(3) Locus in urbe, ubi quondam Sp. Maelii, hominis praedivitis, domus fuit. Is, quoniam credebatur dominationem affectasse, occisus est, eiusque domus *aequata* solo. Quae res, sine dubio, ipsi loco hoc nomen dedit. Vid. Liv. I, 43 seq.

(4) *Vestros* dedit Davisius; sed vera est vulgata, ut Tusc. I, 32.

(5) Plenius haec explicantur de Nat. Deor. I, 25—27. Dicebat nimirum Epicurus, *deos non habere corpus, sed quasi corpus.* Hinc Cicero isthinc iocans, eos pervios luci atque ventis dicit, quod in isto *quasi corpore* nihil esset solidi. Hott.

(6) Iocose comparat *μετακόσμια* s. *intermundia* Epicuri cum Asylo Romuli, quod erat *inter duos lucos.* Liv. I, 8.

mundos, propter metum ruinarum;[1] eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere[2] membrorum. Ergo is circuitione quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere.[3] Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim deus « nihil habens nec sui, nec alieni negotii » non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat, et hominibus consulat. Cur igitur vos induitis[4] in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, quum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio; sunt autem dii; est ergo divinatio. Multo est probabilius: non est autem divinatio; non sunt ergo dii. Vide quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. Divinatio enim perspicue tollitur; deos esse, retinendum est.

XVIII. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur, et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quatuor, quas nos habemus, duplicare; post idem iterum facere, ut ex eo dicerent,

(1) Ne sc. collapsis mundis, opprimerentur; quos oriri et occidere Epicurus, Democritum sequutus, statuebat. Hott.

(2) *Habere* delendum putabat Ern. quasi temere ex antecedentibus repetitum. Recte vero monet Hottingerus id ab auctore iteratum esse ad vim oppositionis augendam.

(3) Clericus et Davisius malint *recta*: quod primo adspectu blanditur tali oppositione, *per circuitionem*.... *recta*. Sed eas argutias iam parum curat Cicero; qui, ut bene vidit Ernestius, nil dicere vult, nisi hoc: Epicurum suae de diis opinioni convenienter tollere divinationem. Hott. — Vtcumque sit, Epicurus iste qui *verbis reliquit deos, re sustulit*, μαντικὴν ἅπασαν verbis disertis ἀναιρεῖ. Inter alios vide Diogenem Laërtium lib. X, § 135. Dav.

(4) Sic primus recte Manutius emendavit vulg. *inducitis*.

fulmen qua ex parte venisset.[1] Primum id quid interest? deinde quid significat? Nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum,[2] quod tonitrua, iactusque fulminum extimuissent, credidisse, ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: *Iove fulgente tonante,*[3] *comitia populi habere nefas.* Hoc fortasse rei publicae causa[4] constitutum est. Comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen;[5] quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit.

XIX. Sed de auspiciis alio loco; nunc de fulguribus. Quid igitur minus a physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes (nam esset mirabile, quomodo id Iupiter toties iaceret, quum unum haberet); nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset, aut cavendum, monere.[6] Placet enim[7] Stoicis,

(1) *Fulmen qua ex parte venisset.* Vt nimirum scirent, an sinistrum esset, necne. Nam Plinius Hist. Nat. II, 54: *ex his (partibus),* inquit, *octo ab exortu sinistras, totidem e contrario appellavere dextras.* Hott.

(2) Ὁρῶντες τὰ ἐν τοῖς μετεώροις παθήματα οἱ παλαιοὶ τῶν ἀνθρώπων καθάπερ βροντὰς καὶ ἀστραπὰς κεραυνούς τε.... ἐδειματοῦντο, Θεοὺς οἰόμενοι τούτων αἰτίους εἶναι. Sextus Empiricus. *Primus in orbe deos fecit timor, ardua caelo fulmina quum caderent.* Petronius. Dav.

(3) Recte sic Lambinus et Buherius pro vulg. *Iove tonante fulgurante,* cf. de nat. deor. II, 25.

(4) I. e. aliquo eorum dolo, qui reipublicae praeessent, ut scilicet, si quando parum opportunum tempus videretur habendis comitiis, populi voluntatem possent eludere. Hott.

(5) Hoc, ut videtur, apud Romanos obtinuit, quod *quum ad exercitum recensendum concionem in campo ad Capreae paludem Romulus haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque, tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum eius concioni abstulerit: neque postea in terris Romulus fuit.* Verba sunt Livii, I, 16. Dav.

(6) Recte Davisius malebat *monere,* ut pendeat a verbis *qui — putes.* Vulgo *nec vero — moneret.* — Aliter interpretatur Hottingerus, nempe: « Si

eos anhelitus terrae, qui frigidi sunt,[1] quum fluere coeperint, ventos esse: quum autem se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere atque disrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgores,[2] et tonitrua exsistere; si autem nubium conflictu ardor expressus emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iupiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! Quid enim proficit, quum in medium mare fulmen iacit?[3] quid, quum in altissimos montes, quod plerumque fit? quid, quum in desertas solitudines? quid, quum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? At inventum est caput in Tiberi.[4] Quasi ego artem aliquam istorum[5] esse negem. Divinationem nego. Caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit: quid significet autem, nulla ratio docet.

fulmen non naturale esset, sed arte fabricatum ab Iove mitteretur, mirum foret, illum toties id mittere, quum unum haberet, atque tunc quoque mittere, quum homines nihil monitos vellet.» Davisiana ratio, quam longe ab scopo aberret, minime necessarium duco, ut multis doceam. Quis enim non intelligit, Quintum Ciceronem, Stoicum, et divinationis defensorem, utique sic existimare debuisse, Iovem homines fulminibus monere? Hott. — Adhibui parentheseos signa, quod facere debuerat Schutzius; alioquin eius ratio non constat. Quibus magis probabitur Hottingeri interpretatio, signa expungant, ac punctum ponant post *putes*. T.

(7) Minime admittendum, quod Hottingero placebat, ut *enim* in *autem* mutetur. Nam in ratione Stoicorum causa est, cur negandum sit Iovem fulminibus aliquid monere.

(1) Davis. edidit *sint*, ut est in ed. vett. et aliquot Mss.

(2) Sic Davis. e Mss. Vulgo *fulgura*.

(3) Mss. plerique et edd. *iecit*, quod revocavit Hottinger.

(4) Sc. caput dei Summani fulmine deiectum. De quo vide supr. I, 40. Hott. — Excidisse videtur *Summani*. Rath.

(5) *Artem aliquam istorum*. Qua

XX. Sed urges me meis versibus:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitoliuis iniecit sedibus ignes.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice bellua, vi fulminis icti [1] conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum,[2] in Capitolio collocabatur. « Tu igitur animum induces (sic enim mecum agebas) causam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere? » Frater es; eo non vereor.[3] Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est,[4] an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico; a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut premerere,[5] quum ex te causas uniuscuiusque divinationis exquirerem; multa verba fecisti, te, quum res videres, rationem causamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego

scil. possit notari cursus fulminis: quo notato, inventum est caput Summani in eo loco, qui erat ab aruspicibus demonstratus. HOTT.

(1) Multi codd. Mss. *ut fulminis ictu.* Davis. conj. *Tum fulminis ictu.*

(2) De tota hac re conf. in Catil. III, 8 et 9. HOTT.

(3) Camerar. ex codd. *eo vereor.* Sed cf. c. 12 init.

(4) Haec sine dubio non pertinent ad exempla illa hactenus commemorata: aliter quaestio ista prorsus inepta foret. Illa enim exempla pugnare videntur pro Quinti causa; quam si non iuvant, certe illi neque nocent. Igitur hoc dicit Tullius: *Quod si non potis es, divinationem defendere, non magis haec mea culpa est, qui abs te velim doceri, quam causae ipsius, quae talis est, ut defendi omnino nequeat.* HOTT.

(5) Sic Vrsin. Grut. Davis. e Mss. Vulgo *premerem te.*

aut fieri concederem, [1] aut esset philosophi, causam, cur quidque fieret, non quaerere.

XXI. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas, et genera herbarum, scammoneam, aristolochiamque radicem, [2] quarum causam ignorares, vim et effectum videres. Dissimile totum: nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius; et si causae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique potuerunt. [3] Nattae vero statua, aut aera legum de caelo tacta, quid habent observatum ac vetustum? [4] Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam cal-

(1) Nodellius in obss. critt. conj. *quasi ego aut fieri non concederem*, quod probat censor in Wyttenbachii bibl. crit. Vol. II, p. 3, p. 96. — Quam emendationem et ego amplecterer, si de exemplis tantum paullo ante commemoratis hoc loco agi, mihi persuasum foret. Sed ab his quidem iam, ni fallor, Cicero deflesit ad totam illam rationem, qua divinatio a Quinto erat defensa. Quod, si ita est, non poterat sane Tullius omnia ab eo commemorata concedere: idque ipsum iam professus est supra cap. 11, loco huic simillimo: *Sed tamen*, inquit, *quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti, qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.* Hott.

(2) Res ad quas hic respicit Cicero, exstant lib. I, cap. 7, 8, 9, 10. Dav.

(3) *Possunt*. Sic Davis e Mss. Vulgo *potuerunt*. — Quod forte praestet hic, ubi de prognosticorum agitur veritate, quae quidem tota inest in antegressa eaque longa observatione: unde his *fulmina* opponens, *quid*, inquit, *habent observatum ac vetustum?* Hott. — Vulg. revocavi. *T.*

(4) Haec corrupta existimantes viri docti variis modis mutare aggressi sunt. Atque ut cetera minus probabilia taceam, non inepte Pearcius, *vetustum* in *vetustarum* mutans, inque aliam sedem transferens, sic legit: *Nattae vero statua, aut aera legum vetustarum de caelo tacta, quid habent observandum?* Sic sup. I, 12, *elapsaeque vetusto numine leges.* Sed neque eo opus, si *vetustum* accipias, pro *longa observatione notatum*, ut visum etiam Wopkensio. Nam hoc dicit Cicero: *illa prognostica vera esse, longa observatio docuit. At quibus exemplis anterioribus ac vetustis observatum est, tabulas legum de caelo tactas legum exitium significare? Ob-*

lide Iupiter cogitavit! [1] Romulus lactens fulmine ictus: urbi igitur periculum ostenditur, ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iupiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia, aut inopia tardior fuit, sed a diis immortalibus ad istam horam reservatus est? [2] Non equidem plane despero ista esse vera; sed nescio, et discere a te volo. Nam quum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus; dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quatuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. [3] Primum nescio, cur non possint; sed non pugno: abundas enim similibus: habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. [4] Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita. [5] Illa

servatum igitur ac vetustum, quasi ἓν διὰ δυοῖν dictum putem, pro *longa observatione notatum*. Hott.

(1) Ridet eorum, qui ista sic explicant, ineptum acumen, rationemque interpretandi contortam ac quaesitam Id.

(2) Davisius malebat *ut redemptor — fuerit, sed — reservatus sit.* — *Ad istam horam reserv. est.* Alii Mss. *ad istam rem* exhibent. Ceterum τὸ *reservatus est*, hoc quidem sensu, nove dictum mihi videri fateor; nisi forte legendum sit, *retardatus*. Nam *hominem reservatum* non memini me umquam legere, nisi adiuncta notione periculi qualiscumque anterioris evitati. Hott. — Cum Hottingero credo vix latine dici *reservatus est*. Vide mihine malis suffragari, suspicato aliquando nostrum reliquisse *ad istam horam* res servata *est*. Rath.

(3) *Consistere*. Eleganter dictum de talis iactis, et in eo numero consistentibus, quo opus est, ad efficiendum *Venerium*. Hott. — *Nescio cur non possint*. Non male, *nescio an possint*. Id.

(4) Quae Marcus hic repetit, Quintus supra lib. I, cap. 13, dixerat. Dav. — *Paniscus* autem diminutive pro *Pan* dicitur.

(5) Id est, talia, qualia una Praxitelis ars videatur posse efficere. *H.*

enim ipsa efficiuntur detractione; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed quum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum. Quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam, aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te. Res mirabilis, propterea quia non saepe fit; sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat: numquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Caussarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat,[1] ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenit,[2] ostentum esse censet. Vtrum igitur, quum concepit mula, an quum peperit, ostentum est? Conceptio contra naturam fortasse; sed partus prope necessarius.

XXIII. Sed quid plura? Ortum videamus haruspicinae: sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudi-

(1) *Quae natura partum animantis faciat.* I. e. quae vis aut causa naturalis. Infra 38: *Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat, ut significent aliquid,* etc. Et 69: *Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium.* Hott.

(2) Ita Davis. e Mss. Paris. Med. Reg. Ball. Vulgo *evenerit.*

cabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, quum terra araretur, [1] et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente, et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius adspectu quum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse. Tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint, literisque mandaverint; omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur; eam postea crevisse rebus novis cognoscendis, et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis; haec scripta conservant; hunc fontem habent disciplinae. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam, an hominem? [2] Si deum, [3] cur se contra naturam in terram abdiderit, [4] ut patefactus aratro

(1) Sic Censorinus, de Die Nat. cap. IV: *In agro Tarquiniensi puer dicitur divinitus exaratus nomine Tages, qui disciplinam cecinerit extispicii; quam Lucumones, tum Etruriae potentes, exscripserunt.* Sic Ovidius, Metam. lib. XV, v. 353: *Haud aliter stupuit, quam quum Tyrrhenus arator Fatalem glebam mediis conspexit in arvis, Sponte sua primum, nulloque agitante moveri; Sumere mox hominis terraeque amittere formam, Oraque venturis aperire recentia fatis. Indigenae dixere Tagem: qui primus Etruscam Edocuit gentem casus aperire futuros.* Dav.

(2) Tages *Genii* fuit *filius*, *nepos Iovis*, si Festo credimus. Id.

(3) *Si deum.* Sc. dixeris, vel, si quis deum fuisse credit. Davisius autem, probante Ernestio, dedit, *si deus.* Ratio mutandi haec fuit, quod in membro sequenti dicat: *si autem homo ille Tages fuit.* Quae ratio quam sit inanis nemo non videt, quum tali casuum enallage nihil sit frequentius. Iis Acad. II, 39: *Tenemusne, quid sit animus? ubi sit? denique, sitne, an, ut Dicaearcho visum est, ne sit quidem ullus? si est; tresne partes habeat, ut Platoni placuit... utrum sit ignis, an anima, an sanguis, an, ut Xenocrates, mens nullo corpore?* Ubi item frustra fuit Lambinus, sic legens: *an ut Xenocrati?* sc. *placuit*. Hott.

(4) Lambinus legendum censuit,

lucem adspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem.

XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem quum vidisset. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, quum Annibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, carunculae vitulinae mavis, quam imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, quum a summo haruspice [1] moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem (possum equidem innumerabilia), quae aut nullos habuerunt exitus, aut contrarios? Hoc civili bello, dii immortales! quam multa luserunt? quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt? quae dicta Pompeio? etenim ille admo-

abdiderat; Davisius, *abdidit*. Sed nihil temere mutandum. Nam lectio vulgata melius significat rem parum verisimilem. ID.

(1) Davisius legendum opinabatur *a Spurinna haruspice*. Sed nomen intelligi poterat ex lib. I, cap, 52. — Davisius vix esse putat, ut sic Cicero scripserit, hominis nomine non prolato. Igitur legendum censet, *a Spurinna aruspice*. Sed primum et supra I, 44, *summus imperator* dicitur, nec nominatur *Pompeius*. Tum, ut recte monet Wopkensius, vox *summo*, aruspicinae vanitatem significantius exprimit, quod nimirum non de trivio tantum aruspices, sed eorum quidem summi falsa monuissent, et impune essent neglecti. HOTT.

dum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse.

XXV. Sed haec hactenus: nunc ad ostenta veniamus. Multa me consule a me ipso scripta recitasti; multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti; multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis, quoad [1] videbitur; sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio, et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea dii immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus [2] intelligere; deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, quum ad praedictionem cautio adiungitur. Quid igitur aut ostenta, aut eorum interpretes, vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum, aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant.

XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas, aut etiam contrarias partes saepe deducitur.[3] Vt enim

(1) *Vtile* vulgo adiectum quod abest codd. Oxx. recte deleverunt Davis. Ern. Holling.

(2) Recte sic Davis. et Ern. e codd. Paris. Ball. Guelf. Vulgo *possumus*.

(3) Lambin. conj. *diducitur*.

in causis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis; sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio.[1] Quas autem res tum natura, tum casus affert (nonnumquam etiam errorem creat similitudo),[2] magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, causas rerum[3] non quaerere. Tu vates Boeotios, credis, Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores.[4] Hoc igitur per gallinas[5] Iupiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi quum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim est, inquies, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur; potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. Democritus quidem optimis verbis[6] causam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore, et in omne corpus diviso et mitificato[7] cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui

(1) Hottingerus dubitabat an legendum sit potius *ratio*.

(2) Lambinus malebat, *et in quibus nonnumquam — similitudo*. Hottingerus, *nonnumquam etiam errorem creans similitudo*.

(3) *Rerum* hic repetitum melius abesse videbatur Hottingero.

(4) Ἐν μάχῃ ἀλεκτρυὼν καὶ τῇ πρὸς ἄλλον ἀγωνίᾳ ἡττηθεὶς οὐκ ἂν ᾄσαι· τὸ γάρ τοι φρόνημα αὐτῷ κατέσταλται καὶ μεμείωται καὶ καταδύεταί γε ὑπὸ τῆς αἰδοῦς. Aelianus, Histor. Anim. IV, 29.

(5) *Gallinaceos* legendum putabat Davisius. — *Gallinas* sine dubio dixit Cicero, ut genus, non ut sexum significaret. HOTT. — Interdum gallinas *velut mares cantare* tradit Columella. DAV.

(6) Lambin. malebat *optimis versibus*.

(7) Hanc lectionem e nonnullis libris recepit P. Victorius, quum libri plerique scripti editique habeant *modificato*. Illud autem Victorius expl. *concocto*, laudans de Nat. Deor. II, 60: *Omni materia... igni adhibito, ad mitigandum cibum utimur*. Immo vero aliud est, *mitigare cibum*, i. e. ali-

quidem silentio noctis, ut ait Ennius, favent faucibus russis [1] cantu, plausuque premunt alas. Quum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, quum id vel natura, vel casus efficere potuisset?

XXVII. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est; [2] atratum etiam fluvium fluxisse sanguine; deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalen, aut Anaxagoram, aut quemquam physicum crediturum fuisse? Nec enim sanguis, nec sudor, nisi e corpore est. Sed et decoloratio quaedam [3] ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguini [4] similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus; eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo tum creduntur facilius, tum finguntur impunius. [5] Nos autem ita leves atque inconside-

menta cruda et acerba, non modo molliora sed et ad gustum reddere suaviora; aliud *concoquere*, s. in succum convertere. Nam si cibus non crudus in ventriculum descendit, verbum *mitigare*, s. *mitificare* minime aptum erit, ad significandam ventriculi concoctionem. Itaque potius legam *mollificato*, nisi haec vox unius auctoritate niteretur Pseudomacri. Verbo quidem *mollire* de cibis flamma coctis usi sunt optimi scriptores: ut Lucret. V, 1101: *Inde cibum coquere, ac flammae mollire vapore Sol docuit.* Adde Ovid. Metam. XV, 78. Aliquis tamen forte praeferat, *confecto*, e loco Ciceronis de Nat. Deor. II, 54, nostro haud dissimili: *ut ..... spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur*; nisi quod hoc fere nimium recedit ab lectionis corruptae vestigiis. Hott.

(1) Hottingerus probabiliter emendavit *raucis* vel *ravis*. — *Favere faucibus*, ut *favere linguis* aut *vocibus*, denotat *silere*. Hott.

(2) De hoc similibusque portentis conf. Heynii V. Cl. Opuscula Academica vol. III, p. 212, 265, 275. Id.

(3) Ea ratione miraculum fluvii Adonis, quotannis sanguine fluentis, explicatur apud Lucianum, in libello de Syria dea. Conf. Scheuchzeri Hydrographia Helvetica p. 40 seqq. Id.

(4) Alii *sanguinis*.

(5) Statius, Thebaid. lib. VII, 112, sic de Pavore loquitur: ... *bonus omnia credi Auctor, et horrificus lym-*

rati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus. Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta, an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de re publica debui pertimescere; aut, [1] si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore.

XXVIII. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura necesse est: ut etiamsi praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re nova, atque admirabili, si potes. Si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa; eumque errorem, [2] quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec traiectio stellae, nec faces visae

phare incursibus urbes. Si geminos soles ruituraque suadeat astra, Aut nutare solum, aut veteres descendere silvas, Ah! miseri vidisse putent. Idem plus vice simplici monuit Livius, et rem ita se habere quotidiana docet experientia, Dav.

(1) Hotting. dedit *at.*

(2) *Terrorem.* Recte sic Lambin. e duobus Mss pro vulg. *errorem.* — *Eumque errorem.* Quam lectionem Mss. comprobatam, ut accommodatam sensui, ex eruditissimi viri *Leclerc* iudicio retinuimus. Sed Hollingerus, Davisium sequutus, *eumque terrorem* edidit, quasi hoc vulgatum firmet ac stabiliat sequentia: Sc. *ita te nec terrae fremitus... nec traiectio stellae, nec faces visae terrebunt.* Et paullo ante: *an vero illa nos terrent, si quando,* etc. *B.* — Vulg. reduxi. *T.*

terrebunt. Quorum omnium causas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor, numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine causa potest; nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse, portentum est: saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur:[1] nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus[2] fuisset: « tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset. » Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset.

XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alterutram emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est. Causâ quidem, cre-

(1) Aptius Hottingero videtur *concludatur.*

(2) Sic Davis. e codd. suis et Pall. ii. Ed. Crat. probantibus Ern. et Hottingero. Lambin. malebat *vectim circumnexus.* Gulielm. *vectem circumplexus.*

do, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis. Neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint.

XXX. Nam illud mirarer,[1] si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus. Loquitur Agamemnon:[2]

Ferte viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem, et Troiae, pestemque ferebant:
Nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris divum placantes numina tauris,[3]
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu[4] *penetraret*[5] *ab ara:*

(1) Cur Cicero magis se mirari dicat Calchantem ex passerum numero belli Troiani annos auguratum, quam aruspices ex feminae anguis emissione Ti. Gracchi mortem praedicentes, ego haud assequor: nisi forte, quae hic dicit, non magis de coniectura a Calchante facta, quam de ipso ostento velit intelligi. Sic certe satis omnia congruent. Dixerat nimirum supra, ostenta miranda non esse: nihil enim habere singulare praeter insolentiam, et a certis causis iisque naturalibus, quamvis forte incognitis, proficisci. Iam pergit, et fatetur, illud Homeri ostentum (de dracone potissimum in lapidem converso, vid. sub fin. cap.) utique fore mirandum, si verum esset, quod nimirum res non ab usu modo quotidiano, sed ab ipsa natura abhorreat. Cet. vid. supra I, 33. Apud Homerum autem locus exstat, Il. II, 299 seqq. Hott.

(2) Si ita scripsit Cicero, memoria lapsus est; apud Homerum enim ista loquitur *Vlixes*.

(3) *Aurigeris... tauris.* Victimarum apud Veteres cornua auro induci solita, vulgo notum est. Quem ornatum, Homero quidem aliis locis frequentatum (vid. Od. III, 384 et 437), hic certe Tullius de suo addidit. Nam Homerus simpliciter memorat τελήεσσας ἑκατόμβας. Hott.

(4) Ab Iove missus.

(5) *Penetrabat.* Sic Davis. e Reg.

Qui platani in ramo foliorum tegmine septos [1]
Corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat;
Cui ferus immani laniavit viscera morsu. [2]
Hunc, ubi tam [3] *teneros volucres matremque peremit,*
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divum versarier aris. [4]
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis Achivi?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis, [5] *sed fama ac laude perenni.* [6]
Nam quot aves tetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exantlabimus annos:
Quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis. [7]

Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium, aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum; de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo, quid simile habet passer annis? [8] Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, [9] utrum-

Cantabr. et edd. vett. — Tuetur Rath. vulgatam, quam reduxi. *T.*

(1) Nil dulcius Homerico, πετάλοις ὑποπεπτηῶτες: infra quod longe subsistens Cicero, nescio an assequi romano sermone haud potuerit. Hott.

(2) *Viscera.* I. e. *corpus*, s. ipsam. Et haec quemadmodum pleraque, ut simplicius, ita melius Homerus: πτέρυγος λάβεν ἀμφιαχυῖαν. Id.

(3) Davis. conj. *ubi iam.*

(4) *Nos autem... aris.* Et hic quaedam de se Tullius, quarum vestigium nullum Homerus habet: Ἡμεῖς δ' ἑσταότες θαυμάζομεν, οἷον ἐτύχθη. Hott.

(5) I. e. quae eventum significent tempore remotum. Homerus, ὄψιμον, ὀψιτέλεστον. Id.

(6) Nimirum ex Troia capta atque diruta, qui exitus eo monstro portendebatur. Id.

(7) I. e. instare, ac propinqua esse, ut recte Turnebus. Hom. τὰ δὴ νῦν πάντα τελεῖται. Dav.

(8) Hottingerus conj. *anni.*

(9) Ista non ad postrema modo, sed omnino ad totam ostenti illius Homerici, maxime vero draconis in lapidem mutati fabulam spectant, quam se haud credere, supra fuerat professus. Itaque plena oratio talis quae-

que memini, et Sullam, quum in expeditionem educturus esset,[1] immolavisse, et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed imperatoris.

XXXI. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent; quae quum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur:[2] ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta; aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse, vel ea quae praedicta sunt, fortuito cecidisse[3] potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui; sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari[4] solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt. Quod ipse et equus eius repente conci-

dam fuerit: *Neque vero est, quod ostentum memores de angue, qui Sullae immolanti apparuit, longe diversum quidem illud a superiori, atque mirabile nihil habens.* HOTT. — Vide sup. lib. I, cap. 33. DAV.

(1) Insolentior hic huius verbi usus, sine accusativo, forte quem inducat, ut putet Ciceronem hic, ut supra I, 32, scripsisse: *quum in expeditionem exercitum educturus esset*: eo magis, quod similes praecedentis vocis tractus facile videri possint hanc absumpsisse. Simplici tamen verbo sic saepe utitur Livius, ut I, 23: *Ea res ab statuis excivit Mettium. Ducit quam proxime ad hostem potest.* HOTT.

(2) Ernestius malebat *vocantur.*

(3) Codd. Ball. aliique nonnulli, et edd. vett. *accidisse.*

(4) Verbum *nundinari* viris doctis suspectum. Pro quo Vrsini quidam amicus, probante Lambino, coniecit, *nidulari*; Davisius vel *videri*, vel *meridiari*. Wopkensius verbum retinens, *focum* in *forum* mutat. Gesnerus in thesauro h. v. librorum lectionem tuetur, explicans, convenire magno numero, velut qui nundinas celebrant. Recte. Nimirum *nundinari* proprie dicebantur rustici *nono die, intermisso rure, Romam venientes.* Macrobius, Sat. I, 16. Ipsasque *nundinas* Glossae vett. πανήγυριν vocant: quo sensu

derit; non sane mirabile hoc quidem! Quod evelli primi hastati signum non potuerit; timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine? quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae, subito se aperuerunt; eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum quum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus?

XXXII. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane censes,[1] ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? Herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti; furum id magis factum, quam deorum videtur. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici,[2] Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam peritu-

etiam interdam scriptores *mercatum* dicunt; ut Noster, Tusc. V, 3: *Pythagoram respondisse: similem sibi videri vitam hominum, et mercatum eum, qui haberetur, maximo ludorum apparatu, totius Graeciae celebritate.* H.

(1) Davisius ita distinguere maluit, *Itane? censes.*

(2) *Et negant.* Particula hic admirationem prodit, cum contemptu et irrisione. Hott.

ram; si repressus esset, Veios: * * ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur; ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quum[1] eum nemo norat, aiebat et loquebatur, et ex eo nomen invenit; posteaquam et sedem, et aram, et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus?

XXXIII. Satis multa de ostentis. Auspicia restant, et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus: de quibus tum dicemus, quum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum.[2] Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus; et tamen credo, Romulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam (errabat enim multis in rebus antiquitas);[3] quam vel usu iam, vel doctrina, vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem, et ad opinionem vulgi, et ad magnas utilitates rei publicae, mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. Nec vero non omni supplicio digni P.

(1) Sic Victor. et Davis. e Mss. Vulgo *quando*.

(2) Sc. *inquies*. Nam haec Tullius ex fratris persona dicit. Quae autem sequuntur, ex sua. Hott.

(3) Sic interpungendum censuit Pearcius. Vulgo plene distinguitur post *scientiam*. T. — Vel sine parenthesi hunc eumdem sensum contextu edito adscribi posse putamus. Si tamen *quas... immutatas videmus* legere velis, iam omnino aberit difficultas. *B.*

Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni, nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est; alter mortem sibi ipse conscivit.[1] Flaminius non paruit auspiciis: itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit: num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu?[2]

XXXIV. Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de caelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. Q. FABI, TE MIHI IN AVSPICIO ESSE[3] VOLO; respondet, AVDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit, intelligat. Id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret.[4] Hoc intelligere perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, quum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIVM ESSE VIDEBITVR; nec suspicit, nec circumspicit: statim respondet, SILENTIVM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCVNTVR. — PASCVNTVR. — Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascantur, necne, quid refert? nihil ad auspicia:[5] sed quia, quum pascuntur, necesse est, aliquid ex ore cadere[6] et terram

(1) Conf. de Nat. deor. II, 3.

(2) *Pullos edaces habuit et Paullus apud Cannas, tamen cum maiore reipublicae parte prostratus est.* Haec Minuc. Fel. c. 26. Sed Livius lib. XXII, cap. 42: *Paullus quum ei sua sponte cunctanti, pulli quoque auspicio non addixissent, obnuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit.* Dav.

(3) Hottingerus conj. *adesse*.

(4) *Vitium* supra ad I, 47 monuimus, appellatum esse, si quid esset in more aut disciplina augurali delictum. Hott.

(5) Hoc dicit: nihil referre ad auspicia, pascantur, necne, tales nimirum pulli, qui in cavea afferantur. Quippe quum fame enecti afferantur (vid. cap. prox.), non posse inde rite signum capi rerum gerendarum. Hott.

(6) *Puls potissimum dabatur pullis*

pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Quum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant.[1]

XXXV. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos, argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse.[2] Tum igitur esset auspicium, si modo ei esset liberum,[3] se ostendisse: tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. Nunc vero inclusa in cavea, et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium, aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum rei publicae causa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes.[4] At Ti. Gracchi literis Scipio et Figulus

in auspiciis, quia ex ea necesse erat aliquid decidere, quod tripudium faceret. Haec Festus. Quin et *tripudium solistimum, auspicium ad rem ordiendam optimum esse* docet Servius ad Virg. Eclog. VII, 30. Dav.

(1) Davisius propterea, quod auspicanti unus tantum adesset, malit ex ed. Victoriana, *nuntiatur*; argutiusquam verius, quum, ut bene monet Ernestius, non de uno auspicante, sed de genere toto sermo sit. Hott. — Malit *nuntiatur* Rath.

(2) *Omnem avem tripudium facere posse.* Liberam etiam, non pullos solum cavea inclusos, fameque enectos. Hott.

(3) Davis. *si modo esset ei liberum.* Hottingero in mentem venerat legere: *si modo avi esset liberum.*

(4) I. e. ut penes principes esset, iudicare, an comitia habere fas esset, an secus. Supra enim 18: *In nostris*, inquit, *commentariis scriptum habemus, Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas. Hoc fortasse reip. causa constitutum est: comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt.* Hott.

coss.[1] quum augures iudicassent, eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse?[2] Divinationem nego. At haruspices divini. Quos quum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda[3] subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem[4] fuisse dixerunt. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset; is enim erat mortuus: id autem sine divinatione, coniectura poterant[5] dicere. Deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto, aut de pomoerii iure potuerunt?[6] Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea rei publicae causa conservatum ac retentum.

(1) Vulgo *Scipio et Figulus quod tum augures iudicassent;* cod. Oxon. habet *cos — cum* — codd. Pall. Par. Med. Ball. *quos quum augures*. Recte igitur Hottingerus, ut cum eo edidimus.

(2) Id est, augurium arte ac regulis constare, quas Tib. Gracchus migraverit. Hott.

(3) Quum ad consulem, rogatorem s. praesidem comitiorum, suffragia centuriae praerogativae, i. eius, quae prima rogabatur, referret. Io.

(4) Alii habent, *rogatorem comitiorum;* quod intrusum puto ex I, 17, quamquam eadem vox additur de Nat. Deor. II, 4. Sed hic Cicero eam consulto omisit, ut ambiguum esset, utrum comitiorum, an centuriae rogator intelligeretur. Vnde statim haec subiicit: *vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset.* Rogator nimirum *centuriae*, distinguendus a rogatore *comitiorum*, is erat, qui cives rogaret, quem suffragiis suis creatum vellent. Hott.

(5) Recte sic Davis. Vulgo *poterat.* (quod locum habere posse vix videtur, ob sequentia: *deinde fortasse casu*. Coniectura autem hoc dixerunt aruspices, si quid habebant, quod sequerentur; e. c. si ex subita *rogatoris* centuriae morte coniecerunt, comitiorum *rogatorem* iustum non esse; *casu* vero, si temere hoc effati fuerunt. Hott.) — Vulgatae lectioni nostrae accommodatissimum adscribi posse sensum putamus, si vox *coniectura* nominativum casum obtineat. *B.*

(6) Porro pomoerium dicebatur spatium quoddam circa Romae moenia relictum, et extra urbem et intra, in quo nullas aedificare domos licebat;

XXXVI. Sed de hoc loco plura in aliis; nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur: nos admodum paucis. Alia illis sinistra sunt,[1] alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales, quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille his semper utebatur; nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur?[2] Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, quum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent? Itaque nec amnes transeunt auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem,[3] quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus, ille

ibi autem auspicia capiebant augures. *B.*

(1) *Sinistra* auspicia Romani tam bona quam mala dixerunt, sed tamen proprie bona. Nam *sinistrum* auspicium a *sinendo* derivant Festus et Servius ad Vig. II, 693. Hic certe in bonam partem videtur accipiendum. Hott.

(2) Hoc dicit: Romanos auspiciis vis umquam uti, nisi in magistratibus maioribus creandis. Illi enim auspicato creabantur. Ilos autem ipsos, qui auspicia habeant, in rebus gerendis illa haud consulere: atque praeterea bella administrari plerumque a magistratibus, qui auspicia non habeant, adeoque nec possint illis uti. — Mox *quam multum* sign. *quam raro*, ut saepe. Id.

(3) *Nam ex acuminibus*, scil. montium, interprete Desmarelo. — Quid sint auspicia *ex acuminibus*, non constat. Gesnerus in thesauro probat Cerdae opinionem ad Virg. Aeneid. VI, 199, de rostrorum acuminibus intelligentis. Alii intelligenda suspicantur acumina spiculorum, ensium ac pilorum, vel magis, vel minus solito splendentium: alii aliud. Sed fortasse ista optime ad phaenomena quaedam electricae, quam dicunt, materiae vi explicanda retuleris. E quo genere est illud quod Livius narrat, Hist. XXII, 1: *Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti Scipionem, quem manu tenuerat, arsisse*, etc. Idem XLIII, 13: *Fregellis in domo L. Atrei hasta, quam filio militi emerat, interdiu plus duas horas arsisse, ita ut nihil eius ambureret ignis, dicebatur.* Hott.

qninquies consul, totum[1] omisit, idem imperator, idem augur optimus. Vbi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet,[2] ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter solere.[3]

XXXVII. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium[4] obveniat, ut iumenta iubeant diiungere. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri? Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum, auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti[5] poenitere, quod, fidem secutus amicitiamque populi Romani, functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem; sed hoc nihil ad auspicia. Nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. Aves eventus significant aut adversos, aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum; quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e praelio cum Pompeio: grave tem-

(1) *Dudum* bene corrigit Herelius.

(2) I. e. si praelium committere decrevisset. Pro quo vulgo dicitur *rem gerere*. Vid. Cort. in Sall. Iug. 58, 4. Hott.

(3) Sic ed. Crat. probante Hottingero. Vulgo *se solere*. — Plinius tradit neque diras neque auspicia ulla pertinere ad eos qui, quamque rem ingredientes, observare se ea negaverint. Haec Hist. Nat. lib. XXVIII, §. 4. *B.*

(4) *I. e.*, auctore Festo, *quum iunctum iumentum stercus facit*. Male igitur Schegkius in Gruteri Thes. crit. IV, p. 893, lectionem hanc sollicitat.

(5) Herelius post *proficiscenti* coniicit inserendum esse *secunda*, quia I, 15 legitur, *quae sibi ad Pompeium proficiscendi secunda evenerint*. Sed

pus.[1] Discessit ab eo:[2] luctuosa res. Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Trogmorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui,[3] dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam; quumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset, spoliatum reliquit et hospitem, et regem. Sed labor longius: ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus; nullo modo prospera Deiotaro.[4] Sin officia; a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt.

XXXVIII. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi; contemne cotem Attii Navii: nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam.[5] Quae est igitur natura,[6] quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat, ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu, aut volatu? Cur autem aliis

hoc necessarium non est, quoniam hic ad illum locum respicitur; ut intelligi posset *secunda*, addi autem opus non esset.

(1) *Tempus* pro re adversa aut calamitosa dicit, ut saepe. HOTT.

(2) *Itaque, Pharsalico praelio facto, a Pompeio discessit; spem infinitam persequi noluit; vel officio, si quid debuerat, vel errori, si quid nescierat, satisfactum esse duxit.* Pro Deiotaro 5. Io.

(3) I. e. homini obscuro. Nempe is erat Mithridates Pergamenus, quem tamen Hirtius de Bell. Alexandr. cap. 78: *Regio genere ortum, et disciplinis etiam regiis educatum*, scribit, additque, *eum Mithridatem regem Asiae totius, propter nobilitatem, Pergamo parvulum secum asportasse in castra, multosque tenuisse annos.* Io.

(4) Cicero nimis infesto fuit in Caesarem animo, quam ut historica fide res eius gestas exponeret: licet enim Deiotarum Trocmanorum tetrarchia spoliarit Caesar; tamen amplioribus eum locupletavit ditionibus. DAV.

(5) I. e. num auguria sibi constent: s. num eadem signa antegressa, iidem eventus perpetuo sequantur. HOTT.

(6) I. e. quae via aut caussa naturalis. Vide sup. 22: *quae natura partum animantis faciat*, etc. ID.

a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quo modo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum[1] auctorem disciplinae suae. Nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior[2] Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum, aut Cilicum, aut Phrygum ista inventa dicemus?[3] Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis[4] auctores.

XXXIX. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo. Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentiâ Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo?[5] Quid mirum igitur, si in [omnibus[6]] auspiciis, et *in* omni divinatione, imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius,

(1) Respicitur Tages ille de quo c. 23.

(2) Davisius et Ernestius mallent *antiquiores*. Hott.

(3) Πτήσεις δὲ ὀρνίθων παρεφυλάξαντο πρῶτοι Φρύγες. Clemens Alexandrin. Strom. I, p. 361. Dav.

(4) Ioan. Clericus malebat *divinae artis*, vel *divinationis* Sed Cicero *divinitatis* paullo insolentius pro *divinatione* posuit, ut posset *humanitati* opponere.

(5) *Sequitur eorum auctoritatem.* Quum altero membro *plerique*, i. e. οἱ πολλοὶ *Stoicis*, altero *Stoici plerisque* opponantur, legendum putem *horum*. Ita certe oppositio erit clarior. Hott.

(6) Vocem illam *omnibus* non modo inertem, sed plane importunam esse, quis non sentit? Quo magis miror, illam, iam a Davisio expulsam, Ernestium reduxisse. Hott. — Denuo vocem expulit Schutzius; rursus ego reducendam puto cum Edit. Paris. Typ.

Quum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Aiax [1] apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iupiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra, meliora.[2] Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere, etiam si dextra sint.[3] Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur.[4] Haec quanta dissensio est? Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione, multa fallendo?

XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam periisse;

(1) Immo *Vlysses* Iliad. X, 236. Videtur *Aiax* lapsu memoriae a Cicerone ipso scriptum esse; quum in eo omnes Mss. consentiant.

(2) Huius diversitatis causa erat diversus auspicantium situs. Nimirum Graecis dextra fulmina erant, quae ab oriente venirent; eademque Romanis sinistra, spectantibus meridiem, a laeva orientem, a dextra occasum habentibus. Vide Homer. Iliad. XII, 239 seq. atque Festum in *sinistrae aves*. Vnde clarum fit, Romanos a graecis verbis quidem, non ipsa re, discrepasse. HOTT.

(3) Lambinus ita legendum coniecit: *quae mala sint*, etc. Et certe videtur lectio mendo aliquo laborare. Neque enim apparet, quo modo Cicero ex mente Romanorum auspicia bona appellare possit, quae dextra fuerint, quum paulo ante contraria omnia dixerit. Praeferam tamen Davisii coniecturam: *quae bona sint, dextra nos dicere, etiam si sinistra sint.* Nam hac ratione, ut ille vere monet, melius connectuntur sententiae. Dixerat nimirum: *Romanis ea auspicia meliora videri, quae sinistra sint.* Iam pergit: se quidem non ignorare, illa ipsa auspicia, quae a *sinistra* manu obtigerint, Romanos quoque *dextra* vocare, sensu nempe improprio, quo *dextrum* dicitur, quidquid laetum, prosperum, aut boni ominis est, notione, sine dubio, a graecae vocis uso derivata. HOTT. — Aptior est sane continuationi sententiarum Davisii coniectura. Attamen haud scio an sic scripserit Cicero: *quamquam haud ignoro, quae bona sint dextra nos dicere, sed augurium certe nostri sinistrum*, etc.

(4) Ms. Paris. *nostri sinistra n. exterique dextra — individebatur*; unde Davis. conj. *meliora inde videbantur.*

quod pater omen accepit; Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis*, et praerogativam[1] omen comitiorum: hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, ista observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? si quis aliquid ex sua re, atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages, aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem? Quum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas*, clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret;[2] non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis, et abruptio corrigiae, et sternutamenta[3] erunt observanda.

XLI. Sortes restant et Chaldaei: ut ad vates veniamus, et ad somnia.[4] Dicendum igitur putas de sortibus? Quid enim sors est? Idem propemodum, quod micare,[5] quod talos iacere, quod tesseras: quibus in rebus temeritas et casus, non ratio, nec con-

(1) *Praerogativam.* Scil. *centuriam*, cuius nomen habitum fuit omen comitiorum. Hott.

(2) Nempe quis *Cauneas* ita fere sonabat, quasi dictum esset *cave ne eas.*

(3) Davis. e cod. Paris. *sternumenta.*

(4) Quasi vaticinia et somnia ad genus *sortium* pertineant! quasi utrumque ita cohaereat, ut unum ab altero duci possit! Locus sic restitui posse videtur: *Sortes restant et Chaldaei, tum ad vates veniamus et ad somnia;* vid. c. 48. Verborum autem, quae sequuntur, sensus est: esse igitur operae pretium credis, de sortibus dicere? Vnde apparet, quid sibi velit *enim*, et quam bene Davisius signo interrogandi distinxerit post *sortibus.* Rath.

(5) Erat id genus ludi, qui ita fiebat, ut duo, clausa ante manu, subito aliquot digitos porrigerent, simulque certum numerum ederent. Cuius igitur numerus par erat summae digitorum, ab utroque porrectorum, is vicerat. Nomen nactus erat a celeri digitorum motu. (apud vulgus Italorum, *la mora.*) Hott.

silium valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium,[1] Praenestinorum monumenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, quum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum literarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens[2] cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt; haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur.[3] Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu, pueri manu miscentur atque ducuntur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod deus efficere

(1) Varie corruptum est hoc nomen in Mss. In cod. Victor. est *Suffisium*, unde Ernestius conj. *Suffidium*.

(2) *Lactens* abundare Ernestio visum. — Hoc vocabulum substantive accipiendum est, infans enim, qui lactet iam, non potest mammam appetere: hoc enim prius, illud posterius, nec in imagine utrumque simul repraesentari potest. Rath.

(3) Capitis nutu vel alio quodam signo miscendas atque tollendas esse sortes monuit Fortunae simulacrum. De Praenestinis aliisque sortibus adiri poterit V. C. Ant. Daleus de Divin. Idol. sub V. T. cap. 4, p. 449 seqq. Dav. — Sunt quibus voces illae *Fortunae monitu* bis positae redundare semel videntur: ex his Hottingerus. Quis autem haud facile intelligat has voces ex industria iterasse Ciceronem, ut vis maior suae orationi adhiberetur. Huius nempe iterationis multa exempla proferre licet. *B*.

non possit. Vtinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia *cum* superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen,[1] atque id in vulgus: quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis[2] plane refrixerunt: quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam.[3] Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia, iudicio doctissimorum hominum, facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusquam vitae[4] ex natali die, minime esse credendum. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, quum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalitia

(1) Sc. nomen magis retinet, quam usum. HOTT.

(2) Vulgo additur *sortes* quod auctore Hottingero ut h. l. superfluum delevi.

(3) Festive dictum: qu. *Fortunam* nusquam magis esse *Fortunam*, etc. HOTT.

(4) I. e. in definiendis cuiusque hominis fatis, quam dicit *notationem*, quod rerum eventa ex siderum ratione tamquam nota aut signo aliquo colligerentur. Eodem fere modo, quo Topic. 8, *etymologiam notationem* dicit, *quia verba sunt rerum notae*. B.

praedicta defendunt. Vim quandam esse aiunt signifero in orbe, qui graece ζωδιακὸς dicitur, talem, ut eius orbis unaquaeque pars alia alio modo moveat, immutetque caelum,[1] perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore; eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Quum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat, aut consentiens: ea triangula illi et quadrata nominant.[2] Etenim quum temporum anni tempestatumque[3] caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; quumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non veri simile solum, sed etiam verum esse censent, utcumque[4] temperatus sit aër, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi.

XLIII. O delirationem incredibilem! non enim omnis error stultitia est dicenda.[5] Quibus etiam Dio-

(1) I. e. ut opinor, aliter atque aliter temperet, s. quod nostri dicunt, *modificetur*: eodemque sensu paullo post accipiendum puto hoc verbum in istis: *eamque vim varie moveri ab his sideribus*, etc. Hott.

(2) Haec elucidabit Sextus Empiricus adv. Mathem. lib. V, §. 39: Επιβλέπειν δὲ λέγονται ἀλλήλους, οἱ ἀστέρες καὶ συμφωνεῖν ἀλλήλοις, ὡς οἱ κατὰ τρίγωνον ἢ τετράγωνον φαινόμενοι. Κατὰ τρίγωνον μὲν οὖν σχηματίζονται καὶ ἐπιθεωροῦσιν ἀλλήλους ἀστέρες, οἱ ἐπὶ τριῶν ζωδίων ἔχοντες τὸ μεταξὺ διάστημα· κατὰ τετράγωνον δὲ, οἱ δυοῖν. Vide Manilium lib. II, pag. 37, 38, et Censorinum, de Die natali, cap. 8. Dav.

(3) Optime h. l. sic emendavit Hollingerus. Vulgo *quum tempore anni*, *tempestatumque caeli*, etc. Davisius deletis verbis *tempore anni*, cum Mss. Reg. et Cantab. legendum putabat *caeli conversiones tempestatumque deinde commutationes*.

(4) Vulgo *perinde utcumque*. Ernestius legendum censebat *perinde ut*. Mihi potius visum *perinde* delere, quod suasit Hollingerus.

(5) Quum verbum sensu referatur ad vocem *error*, proprie scribendum fuit *dicendus*. Sed talis syllepsis generis frequens est in bonis auctoribus. Vide supra cap. 17, *nam si easum*, etc.

genes Stoicus concedit aliquid, ut praedicere possint duntaxat quali quisque [1] natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis, quasi quadam praevaricatione, [2] concedit, nego posse intelligi. Etenim quum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalitia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur; oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio [3] intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a sole ad Martis, inde

(1) Ita recte Hotting. cum edd. vett. Vulgo *qualis quisque natura*. Davis. in ed. II, e cod. Med. *qualis quisque naturae*.

(2) *Praevaricari* proprie dicitur, qui varis, i. e. distentis pedibus incedit, quasi duabus viis insistens. Hinc improprie de eo dicitur, qui causam aliquam defendens, vel impugnans, hoc ita agit, ut alteri parti inservire videatur. Ernestius Diogenis praevaricationem in hoc esse positam dicit, quod, quum Stoicorum rationes defendere debeat, faveat Chaldaeis iisque concedat, quod non debebat. At non Stoici Chaldaeorum praedictiones per se reiiciebant; quin unus Panaetius id faciebat. Vid. cap. sup. Add. I, 3. Itaque Diogenis praevaricatio in eo versatur, quod Chaldaeorum rationem partim impugnabat, partim defendebat. Hott.

(3) *Quam longo* vel *quali intervallo* legendum censuit Herelius. Hottingerus vero *quanto alio intervallo*.

ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? quum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint,[1] accidere necesse esse; nonne eiusmodi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Quum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt, et adspectum nostrum definiunt, [2] qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant, aliique in aliis locis sint, necesse est, ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur; qui potest eadem vis [3] esse nascentium, quum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus; apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui

(1) Sic Davis. Ern. e cod. Paris. Reg. Vulgo *sunt*.

(2) Pari modo Sextus Empiricus, adv. Mathem. lib. V, §. 83: Εἰ μὲν πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην τὰ οὐράνια παρατηροῦσιν ἕκαστον τοῦ ζωδιακοῦ δωδεκατημόριον ἰσοχρόνως ἐφαίνετο, καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν ἐθεωρεῖτο, τάχ' ἴσως ἂν ἐδύναντο Χαλδαίων παῖδες παγίως λαβεῖν τὸ περὶ τὸν ὁρίζοντα ἀνίσχον ζώδιον. Νυνὶ δὲ οὐ παρὰ πᾶσιν ἰσοχρόνως ἀναφαίνεται, ἀλλὰ τοῖς μὲν θᾶττον, τοῖς δὲ βράδιον, καὶ τισὶ μὲν πλάγιον, τισὶ δὲ ὀρθόν... Καὶ ὅτι ταῦθ' οὕτως ἔχει, πρόδηλον ἐκ τοῦ καὶ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρας, καθάπερ Ἀρκτοῦρον καὶ Κύνα, μὴ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῖς ἐν παντὶ κλίματι κατοικοῦσι φαίνεσθαι· ἀλλ' ἄλλοις κατ' ἄλλον. Vide sis et Agellium, N. A. lib. XIV, cap. 1. Dav.

(3) *I. e. natura*, ut nihil opus sit cum Davisio corrigere *sors* vel *vita*.

nascuntur [1] eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas [2] propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet: volunt enim illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci.

XLV. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque caeli, nihil intersit, [3] qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? Quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas. Quod, qui navigant, maxime animadvertunt, quum in flectendis promontoriis, ventorum mutationes maximas saepe sentiant. Haec [4] igitur quum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli; estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere; quod certe non [5] pertinet; illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi

(1) Ernest. reposuit *nascantur*.

(2) *Posse in dissimiles incidere naturas.* Immo *debere*; quod necesse est illis statuere, qui nascentium naturam arbitrantur conformari aëris atque caeli temperatura. Hac enim dissimili, quo pacto altera possit esse similis? Itaque verbum *posse* alienum ab loci sensu, illatumque temere a mala manu videtur. Idem verbum eodem correctoris, ne Cicero nimium dixerit, metuentis, falso acumine intrusum vidimus sup. I, 18. — Pro *naturas*, Davisius legendum putat *genituras*, durum loquendi modum iudicans, *incidere in naturas.* Mihi verbum *incidere* non sine cura lectum videtur, ad significandam rem maxime fortuitam. Nam ut pueri nascentes in hoc aliudve signum incidunt, ita quoque in hanc aliamve incidunt naturam. Hott.

(3) *Ut .. nihil intersit.* Brevius dictum, pro *nihil interesse existimetur.* Hott.

(4) Hunc locum sic constituit Schutzius: « Sed quae tanta dementia est, ut quum in maximis motibus mutationibusque caeli, nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit; (quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas; quod, qui navigant — maximas saepe sentiant); haec igitur, etc. » *T.*

(5) Ita rescripsi pro vulg. *quod non certe pertinet.* — *Pertinere non dicere* (*quod non certe pertinet*). Ita ut scribatur, loci sententia postulat. Namque *pertinere* et *non pertinere* opponuntur sibi. Olim vagata est negatio, ut ex codd. apud Davis. intelligitur, post

autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valet,[1] funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas, et mores, et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae, caelique moderatio. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimiles et naturas, et vitas, et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? Nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum, et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. Quid? illudne dubium est, quin multi, quum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata[2] haberent, restituerentur, et corrigerentur ab natura,[3] quum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut quorum[4] linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione[5] atque exercitatione sustulerunt; ut Demosthenem scribit Phalereus, quum RHO dicere nequiret, exercitatione

autem utroque in loco consedit. Cf. inf. c. 67. RATH.

(1) Sic recte legitur in Ms. Ox. E. Vulgo *valeat*.

(2) Suspectum est Hotlingero *depravata*, quia haec sint quae ex rectis fiant prava. Facile esset *prava* corrigere. Sed vulgatum defendi potest, quia eiusmodi vitia in matris utero oriri possunt sic, ut prioribus graviditatis mensibus ἔμβρυον nondum esset *depravatum*.

(3) *Corrigerentur ab natura*. Davis. coniecit *aut natura*, quo quid certius? RATH.

(4) Recte sic post Pearcium Hottinger. Vulgo *aut quorum*.

(5) I. e. studio atque arte. Non enim modo cogitationem haec vox significat, sed qualemcumque curam et exercitationem. Eamdem rem narrans Cic. de Orat. I, 61: *Quum ita balbus esset* (*Demosthenes*), *ut eius ipsius artis, cui studeret, primam li-*

fecisse, ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est: quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat, corporibus, animis; ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta et septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris,[1] quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum. Neminem autem habemus auctorem, qui id aut fieri dicat,[2] aut factum sciat.

XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades,[3] sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt,[4] uno astro fuerint. Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo affecto, compositisque sideribus quodque animal oriatur; valeat id necesse est etiam in rebus inanimis.[5] Quo quid dici potest

teram non posset dicere, perfecit meditando, ut nemo planius eo loquutus putaretur. Conf. Plin. Paneg. 13. Hoc ignorans indoctus corrector dedit *medicatione.* Hott.

(1) Nempe statum caeli et stellarum, quo pueri nati essent, observantes, horumque fata et indolem conferentes. Id.

(2) Pronomen *id* quod abest multis Mss. Schutz. post Davisium delevit. *T.*

(3) I. e. hanc disputationem non eius esse, qui omnem omnino divinationem impugnet, sed Panaetii, qui, licet Stoicus, tamen in hac re ab sectae suae popularibus dissentit. Hott.

(4) Ernestius ex ed. Ven. 1494, *ceciderint.*

(5) Victor. et Ms. Voss. *valeat id*

absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem [1] repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus; Romamque, in iugo [2] quum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. O vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, ex qua affectione caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere, aut in caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? Sed quid plura? quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari [3] a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum? Vt mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli. [4]

XLVIII. Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi, et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet; his enim,

necesse est, non in hominibus solum, verum in bestiis etiam. Hottingerus quia putabat verba *valeat necesse est etiam in rebus inanimis* repugnare iis quae paullo post sequuntur *num hoc in latere aut in caemento — potuit valere*, corrigendum censuit *valeat id in hominibus; num etiam in rebus inanimis.* At haec minime inter se pugnant. Nam Cicero ipse ait, nihil esse absurdius quam opinari ad rerum inanimarum, ut plantarum, ortum pertinere, quomodo caelum affectum aut sidera composita sint.

(1) Is dies erat undecimus ante kalendas maias, ut narrat Plutarchus in Romulo, eodemque loco nunc Tarutium commemorat.

(2) *I. e.* in signo Librae.

(3) *Hunc ipsum* dicit, ob recentem tristis eius casus memoriam. Hott.

(4) *Plurimis mortalium non eximitur, quin primo cuiusque ortu ventura destinentur: sed quaedam secus quam dicta sint cadere fallaciis ignara dicentium: ita corrumpi fidem artis.* Tacitus, Ann. VI, 22. Dav.

quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi, et eius, qui nunc floret, Cratippi,[1] qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus solute moveatur, ac libere.[2] His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

XLIX. Quae quum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere.[3] Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares; ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, *et* Stoicorum conclusio rationis, et Cratippi nostri, quid valeat, videro. Dixisti enim,[4] et Chrysippum, et Diogenem,

(1) His praeivit omnium Peripateticorum dux et princeps Aristoteles, qui sola divinationis genera naturalia somniorum et furoris, probavit. Dav.

(2) Id est, nullis a corpore impedimentis illi obiectis. Sic sup. I, 57: *Animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt.* Hott.

(3) Ernestius legendum arbitratur: *quasi ab alio principio exorsus, non ignoro inquam.* Equidem fateor mihi totum illud *quae quum ille — exorsus dicere* displicere. Quid enim illud est *quasi ab alio principio?* — *Quasi ab alio*, etc. I. e. ab integro quasi disputationem exorsus: dum scilicet, ante quam de divinatione naturali pressius agat, quoddam velut exordium praemittit, et, quod sup. 40 dixerat, *aliquam tamquam levis armaturae, primam orationis excursionem* instituit, quemadmodum omnis omnino divinationis, ita furoris quoque et somniorum veritatem universe impugnans. Nam ad hunc finem spectat illa et Stoicorum et Cratippi confutatio. Hott.

(4) Libro I, c. 38.

et Antipatrum concludere hoc modo: «Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum; aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest, scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere.[1] Non igitur dii sunt, nec significant nobis futura. Sunt autem dii; significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam; frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio.» O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

L. Videsne Epicurum,[2] quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse conclu-

(1) Fortasse hic et c. 51, item supra I, 38, legendum *praemonere* aut *praenuntiare*.

(2) Ratio grammatica postulabat, *Epicurus*. Sed ea casus enallage, qua nomen verbo aptatur, e quo proprie non pendet, optimis auctoribus omnino frequens est. Sic Tusc. Quaest. I, 21: *Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum, et totius corporis figuram videor posse dicere, unde concreta, et quo modo facta sint.* Cf. Gronov. ad Liv. II, 57. Hott.

serit? *Quod finitum est,* inquit, *id*[1] *habet extremum.* Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.*[2] Hoc quoque est concedendum. *At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.* Ne hoc quidem negari potest. *Nihil igitur quum habeat extremum,*[3] *infinitum sit necesse est.* Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus[4] pervenerit?[5] Hoc vos dialectici non facitis:[6] nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur; sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: *Si sunt dii, benefici in homines sunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam[7] deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur, assentiente populo:[8]

Ego deum genus esse semper dixi, et dicam caelitum;
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

(1) Recte *id* addendum censuit Herelius, vulgo omissum.

(2) Id est, id cernitur, sc. adspectabile est alteri extrinsecus. Quare fortasse pro *ex alio* legendum est *ab alio*, aut voces istae *ex alio* omnino delendae. Paullo aliter Epicuri sententiam Diogenes refert, quem laudat Davisius. Ille enim τὸ δὲ ἄκρον, inquit, παρ' ἕτερόν τι θεωρεῖται, i. e. non, *quod extremum habet*, sed ipsum *extremum*, sc. limites cernuntur, vel intelliguntur ex alio, quod videlicet proximum est, quoque res illa, ut sic dicam, limitata circumscribitur. Hott.

(3) Assumendum est *omne*, ita sc. *Illud igitur omne (quod in natura rerum esse dicimus), quum nihil habeat extremum*, etc. Hott. — Si ex libris *omne*, placet, nam eo planior fit oratio; sin de suo, supersederi eo potest. Haec de Lambino, cuius lectionem recepit Hotting. loquitur Rath.

(4) Hottingerus conj. legendum *concessis rebus non dubiis*, vel *concessis veris.*

(5) Videlicet sophisma latet in voce *omne*. Nam *omne*, ut philosophi loquuntur, aliud *absolutum* dicitur, aliud *relativum*. Illud utique extremo s. limitibus caret: non item hoc, id est, *omne* illud, quod mens cogitatione amplectitur, omnino est infinitum: de *omni* autem eo, quod est, ambigitur. Hott.

(6) I. e. vos Stoici, quorum acumen et dialectica in disputando subtilitas tantopere est nobilitata. Vide sup. cap. 3 init. Id.

(7) Gronov. *aliquidquam.*

(8) Verba *assentiente populo* Hottingerus glossatori tribuit.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit.[1] Sed nihil est necesse, dicere, quae sequuntur. Tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit.

LI. Sequitur porro, *Nihil deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta? *At nostra interest scire, ea quae eventura sunt.*[2] Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant *id esse alienum maiestate deorum.* Scilicet casas[3] omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat.[4] Neque *non possunt futura praenoscere.* Negant posse ii, quibus non placet esse certum,[5] quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent,[6] et ita concludunt: *Non igitur sunt dii,*[7] *nec significant futura:* id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt:

(1) Nimirum hanc: *Nam si curent, bene bonis sit, male malis; quod nimo abest.* Dav.

(2) *Ea* vulgo omissum addidit Davisius e Mss. Paris. Med. Ball. Ed. Ven. 1471. Idem habet ed. Crat. et Ms. Guelf.; pro *eventura* Ern. e Mss. Guelf. *ventura.* Hottingerus *sunt* recepit e Ms. Ox. C. pro vulg. *sint.*

(3) *Casas* e P. Manutii coniectura, quam firmat cod. Pal. 2. Recte miratur Hottingerus Ernestio vulgatum *causas magis placuisse.*

(4) Similiter Epicurei ridebant potius quam timebant, *omnia providentem et cogitantem et animadvertentem, et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii deum.* Verba sunt Ciceronis Nat. Deor. I, 20. Dav.

(5) Id est, certis causis praestitutum, e quibus adeo futura praenosci possint. Hott.

(6) Sc. ut telum, in nos contorquent argumentationem. Pertinet hoc nempe eo, quod Stoici iis omnibus, quae hactenus sunt exposita, adversariorum modo opinionem refutare conantur: verum iis, quae iam sequuntur, ipsi velut hostem petunt, et a defensione arma in ipsum impugnandum convertunt. Hott.

(7) *Non igitur et sunt dii*, codd. et edd. complures, quod revocavit Hottingerus. — Copulam Davisius et Ernestius, velut supervacaneam, delerunt. Quae quidem, quamvis abesse possit, ut abest sup. 49, et I, 38, tamen mihi valere videtur, ad signandam espressius loci sententiam,

Sunt autem dii; quod ipsum non ab omnibus conceditur. *Significant ergo.* Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significent, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini, ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare deos; quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus?[1] Extremum est, *Est igitur divinatio.* Sit extremum; effectum tamen non est: ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus,[2] verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. «Si sine oculis» inquit «non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem quis, quum[3] divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est ad confirmandam divinationem, semel ali-

quae talia est: fieri nequit, ut utrumque verum sit, *et esse deos, et tamen illos futura non significare.* Hott.

(1) Certe nimius est Cicero in refutandis Stoicis. Nam illa quidem, *nec, si significent, non dant vias aliquas ad scientiam significationis*, utique concedenda erant. Atque ea, quae dicit Cicero, rem non tangunt. Non enim id quaeritur, an dii vias aliquas ad intelligenda rerum futurarum signa habere possint, nec tamen illas hominibus dare; verum, *an possint signa illa dare, et tamen vias ad intelligenda ea negare*: quod sine dubio absurdum est. Hott. — Equidem nihil offendor, nisi quod fortasse verba *quod absurdum est* ab interpolatore adiecta sunt.

(2) Quoniam magni sunt dialectici. — Gloriabantur Stoici ceteros omnes philosophos dialectica praestare. Chrysippi autem subtilitates quis non novit? *B.*

(3) Ita legendum censuit Holling. Recte, ut supra I, 32. Vulgo *potest autem, quum quis* etc.

quid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est. » Festive et breviter: sed quum bis sumpsit, [1] quod voluit, etiam si faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod assumit, [2] concedi nullo modo potest. Si, inquit, aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi. Item, si quis semel aliquid in divinatione dixerit, [3] is etiam quum peccet, tamen existimandus est [4] habere vim divinandi.

LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia: nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes, utuntur natura atque sensu; [5] animi, si quando vel vaticinando, vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumptiones, ea quae λήμματα appellant dialectici; sed nos latine loqui malumus: assumptio [6] tamen, quam πρόσληψιν iidem vocant, non dabitur. Assumit autem Cratippus hoc modo: « Sunt autem innume-

(1) Nempe primo loco *si sine oculis — oculorum*; altero *si sine divinatione — exstare.*

(2) *Sumere*, et *assumere* in arte syllogistica sic differunt, ut prius de propositione, quam dicunt, maiore, alterum de minore sit intelligendum. Vide paullo post, cap. prox. Hott.

(3) Ernestius edidit, post Alemannum, *si quis semel aliquid in divinatione viderit.* Male. Neque Davisius, neque Hottingerus, neque Schulz. hic verum vident. Scilicet haud intelligunt quid sit *dicere aliquid*, λέγειν τι, verbum Platonicum. J. V. L. — Vulgatam revocavi. *T.*

(4) Sic recte Herelius. Vulgo *sit.*

(5) I. e. si oculi vera cernunt, id non fit casu quodam, sed quia ita natura facti conformatique sunt, ut cernere possint. Hott.

(6) Verissime sic emendavit Pearcius; idque receperunt Ernestius et Hottingerus. Nam *sumptio* est, quam vulgo in syllogismis propositionem maiorem, *assumptio* quam *minorem* vocant. Vulgo *praesumptio*, quia deinde legebatur πρόληψιν. Pessime in Mss. aliquot Gruteri *praesensio.*

rabiles praesensiones non fortuitae. » At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam, assumptione non concessa, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, quum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas,[1] quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est (tecum enim mihi res est); nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices, et fulguratores,[2] et interpretes ostentorum, et augures, et sortilegos, et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt, quae tu rectissime improbas; aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. Quid vero habet auctoritatis furor iste,[3] quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper, falsa quadam hominum fama, dicturus in senatu[4] putabatur, eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse

(1) I. e. inconstantia, sc. incerta ratio. Hanc non *naturae*, sed fortunae esse dicit: i. e. quae modo sic, modo aliter eveniant, ad casum esse referenda, quum contra causae naturales certa habeant, eademque omni tempore effecta. Hott.

(2) Ita fulminum inspectores dictos docet Nonius I, 319. Id.

(3) I. e. quo argumento hanc tantam vim sibi vindicare potest? Id.

(4) *Fama erat L. Cottam XVvirum sententiam dicturum, ut quoniam libris Sibyllinis contineretur Parthos nisi a rege non posse vinci, Caesar rex appellaretur.* Sueton. in Iulio c. 79. Eandem rem uno verbo tangit Cic. ad Att. XIII, 44.

vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem, et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, quum ipsum poëma declarat (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus), tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, quum deinceps ex primis versuum literis aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis. [1] Id certe magis est attenti animi, quam furentis. Atque in Sibyllinis ex primis versus cuiusque literis illius sententiae carmen omne pertexitur.[2] Hoc scriptoris est, non furentis; adhibentis diligentiam, non

(1) Post haec vulgo ista leguntur: *quae Ennius fecit*. Quae verba alii editores mutarunt in *Q. Ennius fecit*: quod satis feliciter; sic enim est ἀκροστιχὶς ex ipsis Ennii versibus. Fere omnes tamen, ut manifestum glossema, uncis includunt, vel omnino eiciunt. *B.*

(2) Vulgo sic legebatur: *ex primo versu cuiusque sententiae primis literis illius sententiae carmen omne praetexitur*, in quo verba temere repetita et sensum turbantia eiecimus. *Illius sententiae carmen* pertinet ad illud oraculum de Caesare rege appellando. *Pertexitur* vero auctore Davisio rescripsi pro vulg. *praetexitur*. Est enim *i. q.* ante dictum erat *connectitur*. — Ad hunc locum infiniti libri variantur tum scripti, tum editi. Quare accedat Hollingeri adnotatio, qua lectionem nostram sic commendat: Haec vulgata quidem est lectio, quam Ernestius defendit, verba illa *ex primo versu cuiusque sententiae* ita interpretans: *inde a primo versu cuiusque sententiae, ad finem usque*. Quae interpretatio paullo impeditior, eo minus placet, quod deinde in *primis literis*, vox *versuum* erit subaudienda, idque duriusculum videtur. Sine dubio iterum occurrens vox *sententiae* fraudem fecit oculo librarii. Ego exhibendam putavi lectionem libri Puteanei, quae idem plane habet, quod Auratus coniecerat. Porro haec est: *ex primis versuum cuiusque sententiae literis*. Ita sensus minime obscurus. Hoc nempe ideo dicit, quod paullo ante: primis versuum singulorum literis, si deinceps legantur, totius sententiae sc. oraculi carmen, i. e. argumentum contineri. *B.* — Pro *praetexitur*, Davisius malit *pertexitur*. Sed nihil mutandum. Nimirum eo, quod primis singulorum versuum literis argumentum conficitur, non sine delectu dicitur *praetextum*. Hott.

insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam [1] et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones:[2] cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant; quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse patientur. [3]

LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra :

Iamque mari magno ..... [4]

Eademque paullo post:

Eheu videte..... [5]

Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant, quantum voles; verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commenticiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt. Quid? inquies: remex ille [6] de classe Coponii, nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem,[7] quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem

(1) *Sopitam.* cod. Ox. ψ.
(2) I. e. superstitiones.
(3) Cod. Ball. *patiantur*; et sic Ernest. aliique.
(4) Cf. lib. I, 31.
(5) Vid. I, 50.
(6) Vid. I, 32.
(7) Particula *quidem* h. l. non au-

praelii, nemo nostrum erat, quin timeret; sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia, atque a mente, atque a se ipse discessit?[1] qua perturbatione animi, quae, sanus quum esset, timebat ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Vtrum tandem, per deos atque homines! magis veri simile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem,[2] Varronem, Coponium ipsum, consilia deorum immortalium perspicere potuisse?

LVI. Sed iam ad te venio,

Sancte Apollo,[3] *qui umbilicum certum terrarum obsides,*[4]
Vnde superstitiosa primum saeva evasit vox fera.[5]

gel, sed minuit: q. d. *praedixit utique, sed ea scilicet, quae nostrum unusquisque per se exspectabat.* Atque sic Cicero saepius hac particula utitur, ubi aut id, quod dictum erat, extenuare, aut rei alicuius admirationem tollere vult. Vt de Finib. I, 10. *Torquem detraxit hosti (Torquatus). Et quidem se texit, ne interiret. At magnum periculum adiit. In oculis quidem exercitus.* Tusc. III, 20: *At laudat (Epicurus), et saepe, virtutem. Et quidem C. Gracchus, quum largitiones maximas fecisset, et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium*: ad quem locum frustra haesit Ernestius. Hott.

(1) *Atque a mente, atque a se ipse.* Vide, ne prius sit posterioris interpretatio: nam *a mente discedere* quid aliud est, quam *a se discedere?* nec in oratione soluta *atque* geminari solet. Rath.

(2) Alii, omisso pronomine, *M. Catonem* legunt, idque certe modestius est.

(3) Vulgo *O sancte Apollo*; et sic quoque Varro de L. L. VI. Sed versus trochaicus hoc addi non patitur, nisi illud *O*, ut Graecorum φεῦ interdum, extra versum poni censeas.

(4) Delphos, ex nota fabula γᾶς ὄμφαλον. — Veteres nimirum Delphos in medio quasi terrarum puncto sitos existimarunt. De qua re ita Claudianus in Mall. Theod. Cons. 11: *Iupiter, ut perhibent, spatium quum discere vellet Naturae, regni nescius ipse sui; Armigeros utrimque duos aequalibus alis misit ab Eois Occiduisque plagis. Parnassus geminos fertur iunxisse volatus; Contulit alternas Pythius axis aves. Certum*, quod negat se concoquere Ernestius, nihil aliud puto esse, quam *accurate definitum.* — Pro *obsides*, quum cod. Vrsini scriptus, tum Varro habet *obtines.* Hott.

(5) *Superstitiosa.* I. e. fatidica, ut sup. I, 31. Id. — *Saeva.* Hoc, perinde ut *fera*, pertinet sine dubio ad sonum vocis terribilem atque ululatum,

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione[1] saepissime; partim flexiloquis[2] et obscuris, ut interpres egeat interprete, et sors ipsa referenda sit ad sortes;[3] partim ambiguis, et quae ad dialecticum deferenda sint. Nam quum sors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:[4]

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. Vtrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— *stolidum genus Aeacidarum,*

quo Pythia oracula edere solebat. Io.— Pro *saeva evasit vox fera*, coniecere *saepe evasit foras.* Sunt qui putant Oedipi verba esse. Rath.

(1) I. e. in vita, et sermone quotidiano: si tamen lectio sana est. Nam fateor, vocabulum *oratione* mihi hic non optime lectum videri. Hott.

(2) *Flexiloquis.* H. e. parum accurate definitis, ita ut sensus nec certus sit, neque perspicuus: a quibus *ambigua*, quae paullo post dicuntur, sic differunt, ut haec quidem intellectum habeant facilem, sed sensum tamen duplicem ac fallacem. Io.

(3) Sic ed. Cratandri ordine verborum concioniore. Vulgo *ad sortes referenda sit.*

(4) Versus Graecus, quem, post Herodotum, multi scriptores laudant, sic habet: Κροῖσος Ἅλυν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει. Dav.

Bellipotentes sunt magi',[1] *quam sapientipotentes*:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere: haec vero ne Epicurum quidem.[2]

LVII. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis[3] eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco quum urgentur, evanuisse, aiunt, vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino, aut

(1) Huc faciunt illa Hesiodea: Ἀλκὴν μὲν γὰρ ἔδωκεν Ὀλύμπιος Αἰακίδῃσι· Νοῦν δ᾽Ἀμυθαονίδαις, πλοῦτον δέ περ Ἀτρείδῃσι. Dav.

(2) Hominem hebetem. Vide sup. 50. Hott.

(3) *Quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur.* Quod quam absurdum sit, docte acuteque ostendit Hottingerus, quem vide. Rath. — Porro Hottingerum videamus, qui sic pergit: Nonnulli, in quibus interpres Francogallus, haec ita intelligunt, quasi diceret Tullius: *Apollinem Delphicum iam diu nulla plane oracula edere*, et contextu recusante, et adversante historia. Quomodo recuset textus, me non intelligere fateor. Nam si falsa est quam lacessit Hottingerus interpretatio, cur infra apud Nostrum legimus hanc vocem *evanuisse?* Immo nonne haec verba, *quod caput est*, nobiscum facere videntur? Postquam enim *obscuritatem* et *ambiguitatem* oraculi Delphici impugnavit Cicero, quod potest acutius telum iniicere quam hoc, scilicet *isto modo iam oracula Delphis non edi?* Ceteroquin quum es coniectura hunc sensum esplanaverimus, adsit reliqua pars Hottingerianae adnotationis: Quid? quod ipse Tullius huius contemptus praecipuam causam paullo post accuratius explicat? *Quando*, inquit, *ista vis evanuit? an postquam homines minus creduli esse coeperunt?* Istam nimirum *credulitatem*, quam priscae aetati exprobrat, certe non versus, non formam oraculorum externam, sed eorumdem argumentum et internam rationem spectare, sole clarius est. Quid igitur? Mihi quidem certum videtur, particulam negantem, quam uncis separavi, esse delendam. Antea videlicet notaverat oratulorum Apollinis Delphiri *obscuritatem*, atque *ambiguitatem*; nunc pergit, de eorum dicturus *miseria*. Ita enim intelligenda sunt illa verba: *sed quod caput est*, etc. quae se non referunt ad ea, quae proxime antecedunt, sed continuant orationem, post illam digressionem, qua oraculorum adductorum νοθείαν conatus erat ostendere. Coniecturam meam egregie

salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina: quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? Quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra[1] mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope ccc fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat [id est, quasi cum Philippo facere[2]]. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio, quomodo isti philosophi, superstitiosi et paene fanatici, quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis, et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est? Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus,

confirmant illa, quae Quintus sup. I, 49, disserit, cuius ipsa verba Tullius in hoc nostro loco respicit. *Numquam*, inquit, *illud oraculum Delphis tam celebre, et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit*, etc. — Vere iudicavit Hollingerus particulam *non* vulgu hic adiectam expungendam esse; coll. loco lib. I, 49, ubi dicitur oraculum Delphicum minore gloria esse, quia minus oraculorum veritas excellat.

(1) *Ex terra* suspectum est Hollingero.

(2) Vncis inclusa glossatoris esse sibi persuasit Hollingerus, cui lubens assentior. — Et sic iam visum est Walkero et Ernesto. *T.*

animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate, et coniunctione cum externis mentibus,[1] cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quasi labi putat atque concidere, et id ipsum[2] esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. Faba quidem Pythagorei utique abstinuere:[3] quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. Vtrum igitur censemus, dormientium animos per semet ipsos[4] in somniando moveri, an, ut Democritus censet,[5] externa et adventicia visione pulsari? Sive enim sic

(1) Haec corrupta esse, atque sic restituenda existimat Davisius: *Hac igitur mentis et divinitate, et ipsius coniunctione cum externis mentibus.* Male. Locus quidem sanissimus est, atque pronomen, illa sede collocatum, singularem quamdam vim atque sensum habet, ad quem parum vir doctissimus attendit. Nempe accuratius distinguit duos diversos divinationis per somnia modos, hoc nimirum dicens: *mentem, quae futura sint, cernere, partim per se, quia ipsa divina sit, partim, quia coniuncta sit cum aliis extra se divinis mentibus.* Eodem prorsus modo supra I, 30: *Sed tribus*, inquit, *modis censet* (*Posidonius*) *deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur: altero, quod plenus aër sit immortalium animorum*, etc. Hott.

(2) Vulgo *et ipsum esse dormire.*

(3) Davisius malebat *abstinent.*

(4) Nescio qua motus ratione noviss. Editor Paris., vulgatae lectionis alioquin acerrimus assertor, hic eam deseruerit, Rathium secutus: hic vero legit: *Vtrum.... per sene ipsos*, et hanc notam subiicit: » Tritum quidem est, *utrumne*, *an*; at minus usitatum, encliticam separatam reperire apud Nostrum (apud comicos nihil frequentius). Non desunt tamen exempla. Tuscul. IV, 27: *Vtrum illudne non videatur* (ad quem locum Ernestius: aut *utrum* delendum aut ne). Si forte istud *ne* aegro animo inductum vides, conf. cap. 62, ubi eadem sententia sine hoc ornatu recurrit. « *T.*

(5) Loquitur nimirum de *simulacris*, vel *exuviis*, quae εἴδωλα dicebat, quaeque de corporibus effluere, hominumque sensus pulsare, ante Epicurum statuebat. Conf. inf. 67. Hott

est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant; et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid, ebriis quam multa falsa videantur? Quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernae lumine declarari, dissensionem ac seditionem moveri.

LIX. Iam ex insanorum, aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collineet?[1] Tot noctes[2] dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus;[3] et miramur,

(1) Recte hanc lectionem quae est in Gruteri et Davisii codd. defendit Hottingerus. Alii, ut Ernestius, *collimet.*

(2) Ita rescripsi pro vulgato *totas noctes*.

(3) Vulgo *totas noctes somniamus, neque ulla est fere qua non dormiamus*; quam lectionem revocavit Hottingerus. Mihi vero praeplacet Mureti ratio. — *Totas noctes somniamus, neque ulla fere est, qua non dormiamus* Hanc lect. constanter tenent codd. Mss. Sed Muretus, Varr. Lectt. VI, 16, ista sic censuit mutanda: *totas noctes dormimus, neque ulla fere est, qua non somniemus*: ingenti virorum doctorum plausu. Quam mutationem haud absurdam esse, ego lubens fateor, sed necessariam, illud vero nego. Quod autem vulgatam Ernestius ineptam esse, Davisius menti scriptoris et rebus ipsis adversari dicunt, eo, quid sibi velint, equidem parum intelligo. An forte hunc eius sensum esse putant? *nos omnes noctes somniare, atque fere omnes dormire*; quod sine dubio ineptum foret. Sed si Cicero hoc dicit: *vix ullam noctem esse qua non dormiamus, et in his multas, quas totas somniemus*, quaero, quid in hoc sit, quare a constanti omnium codd. lectione putemus discedendum? Atqui ita res est. Prius nempe orationis membrum de somniorum *longitudine*, alterum de eorum *frequentia* accipiendum. Itaque antiquae lectioni locum cedere iussimus mutationem, neque necessariam, neque ullius codicis fide confirmatam. Hott.

aliquando id, quod somniarimus, evadere?[1] Quid est tam incertum, quam talorum iactus? Tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnumquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malumus, quam casu, dicere? Quod si, ceteris temporibus,[2] falsis visis credendum non est; non video, quid praecipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent; alligandi omnes essent,[3] qui cubitum irent: maiores enim, quam ulli insani, efficerent motus somniantes. Quod si insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt,[4] non intelligo. An, quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid, aut legere, aut canere vel voce vel fidibus, aut geometricum quiddam, aut physicum, aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri, nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim: praesens enim poena

(1) *Evadere*, inquit Ernestius, nullo modo verum esse potest. Legendum, *evenire*. Ego potius putem, excidisse vocem aliquam, ita supplendam: *id, quod somniarimus, verum evadere.* Ita sup. 53: *Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse.* Eodem, paullo post, *quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere.* Atque inf. 71: *Ut mihi mirum videatur.... si somnium verum evasit aliquid*, etc. Id. — Haud displicet sane emendatio; num vero necessaria? haud puto. *B.*

(2) Quid dicam, nisi bonum Ciceronem dormitasse, deinceps ter ita scribentem? *Quod si ceteris temporibus.... Quod si ita natura paratum esset.... Quod si insanorum visis*, etc. Hott.

(3) *Essent* abest cod. Pal. 2.

(4) I. e. in quibus ordo atque veritas multo magis desideratur. Id.

sit. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? An Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valitudinis;[1] Neptunus gubernantibus non potest?[2] Et sine medico medicinam dabit Minerva; Musae scribendi, legendi, ceterarum tarium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valitudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. Quae quoniam non dantur, medicina non datur. Qua sublata, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. Sed haec quoque in promptu fuerint: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit; aut coniectores ex quadam convenientia[3] et coniunctione naturae, quam vocant συμπάθειαν, quid cuique rei conveniat ex somniis,[4] et quid quamque rem sequatur,[5] intelligunt; aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, quum quid visum secundum quietem sit, quid evenire, et

(1) In horum scilicet templa aegri deferebantur, ut per somnium curationem discerent. Conf. sup. I, 43. Dav.

(2) Subaudiendum omnino est *gubernandi scientiam*. Quae quidem ellipsis paullo durior peperit lectionem illam, quam e cod. antiquo laudat Vrsinus: sc. *gubernationis*; in qua tamen haud commode subintelligitur *curationem*, ut vere monet Davisius, ipse legendum censens, *gubernationem*. Hott.

(3) Vide supra 12 et 14, et in primis inf. 69. Dicit nempe convenientiam inter somnia tamquam signa rerum, et res ipsas: ita, ut certa eventa naturali quodam vinculo coniuncta sint cum certis somniis, atque, verbi causa (id quod paullo post, cap. 65 affertur), illum, qui *thesaurum* inventurus sit, etiam necesse fuerit somniare *de ovo*. Id.

(4) Verba *ex somniis* uncis inclusit Davisius ut spuria. Recte tamen Hottingerus ea vindicat, modo non cum *intelligunt*, sed cum *conveniat* construantur.

(5) Quamque rem scil. somno nobis obiectam. Dicunt nempe divinationis patroni, coniectores ex causis rerum, vel potius ex causarum signis per somnum animo observantibus, colligere effecta. Conf. lib. I, cap. 55 et 56. Hott.

quid sequi soleat. Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum. Nostra enim causa dii id facerent, ut providere futura possemus. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? Quam multi vero, qui contemnant, eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent? Quid est igitur, cur his hominibus consulens deus, somniis moneat eos, qui illa non modo curâ, sed ne memoria quidem digna ducant? Nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit: nec frustra ac sine causa quid facere, dignum deo est; quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur, aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. Nihil igitur a deo somniis significari fatendum est.

LXI. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi causa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventicius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae causa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur; eadem causa vigilantibus esse poterat: idque si nostra causa dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim quum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, [1] quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficen-

(1) *Praesertim quum Chrysippus... dicat.* Sic brevius dicens, hoc voluit intelligi: *praesertim quum, ut Chrysippus dicit, permulto clariora et certiora sint*, etc. Sic supra 24: *Quota quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non id casu evenerit?* pro,

tia dignius, quum consulerent[1] nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium.[2] Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum, potius, quam directo?[3] Deus, si quidem nobis consulebat, *Hoc facito*, *Hoc ne feceris*, diceret; idque visum vigilanti potius, quam dormienti daret.

LXII. Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius; *sed omnia non est necesse.* Quae est tandem ista distinctio? Quae vera, quae falsa habet? Et, si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius[4] autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania, humana: quae est ista designandi licentia, ut hoc[5] deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus,[6] quod negatis, aut omnia natura? Quod quoniam illud negatis, hoc necessario confiten-

cur non id casu evenisse existimandum. Conf. inf. 69: *Visum est tale obiectum dormienti*, etc. Hott.

(1) Sic Davis. e Mss. et edd. aliquot vett. ut intelligatur *dii*. Vulgo *consuleret*.

(2) Vulgari modo sic diceres: *potius clara... quam obscura*. Ceterum Davisius e pluribus codd. laudat *vigilanti*, quod verum putat, quum paullo post sic dicatur. Sed nihil novandum. Hott.

(3) Ita iunge: *quid opus est circuitione et amfractu potius quam directo.* Nam, quae interiecta sunt, priora illa *circuitione* etc. explicant. Hott.

(4) I. e. absurdius: quam parum dignus divina sapientia, aut maiestate lusus. Nam *inscitum* Latini etiam illum dicunt, qui intempestive, aut praeter rem iocatur; et, quem Francogalli vocant, *un mauvais plaisant*. Id.

(5) In Med. est *haec*, unde Davis. malebat *ut haec deus*, *haec natura*.

(6) Davis. inseruit *ut* quod vulgo abest ante *aut omnia* e Ms. Ball. — Melius abesse particula mihi videtur; eam itaque in exemplari Lipsiano expunxi. Mox revocavi vulgatum *illud*, pro Schutziano *istud*. T.

dum est. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens, agitatione et motu esse vacuus non potest.[1] Is quum languore corporis, nec membris uti, nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis,[2] ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit, aut cogitarit: quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera;[3] qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est, quid istos interpretes audiamus? Sin quaepiam est, aveo audire quae sit. Sed haerebunt.

LXIII. Venit enim iam in contentionem,[4] utrum sit probabilius, deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare[5] omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et quum stertentes aliquos viderint, obiicere

(1) Negandi particulam inserendam esse recte intellexit Hottingerus; vulgo omissam. Nam *numquam insistens* idem est ac *numquam acquiescens*.

(2) Sc. conflata. Cf. inf. 67. Hott. — *Vt ait Aristoteles*. Respicit ad lib. *περὶ ἐνυπνίων* cap 3. Dav.

(3) Sic Davis. e Mss. Paris. Ball. Med. Reg Cantabr. et ed. Victor. Vulgo *alia vera*, *alia falsa*. — Ab istiusmodi mutationibus temperantius abstinuissent se Viri critici. *T*.

(4) Quem particula causalis hic locum habeat, fateor me non satis intelligere. Superiorum quidem ista rationem non reddunt. Quid enim? qui notam aliquam esse, qua somnia vera atque falsa internoscantur, contendunt, illine, quae ista nota sit, interrogati, *ideo haerebunt*, quia venit in contentionem, *utrum sit probabilius, deosne immortales somniorum visa obiicere, an natura fieri*, *ut*, q. s. Quid igitur hoc ad illud? An dicit, talem notam nullam ideo esse, quia nulla somnia divina adeoque nec vera sint ulla? Sed isthoc ipsum quaeritur. Atque antea nimirum finxit, *aliqua esse vera*, et quaesivit, qua nota distinguerentur. Ne sim longior, quamquam hoc et proximis aliquot capitibus plura turbare, nec apte satis inter se iungere sententias mihi Tullius videatur, tamen ista supra modum male cohaerere puto. Tolletur difficultas, si loco *enim*, legamus *autem*; quae voces, quoties a librariis fuerint confusae, criticorum nemo peritus ignorat. Vide sup. 46 et 49. Hott. — Mutationem hanc probare videtur Rath. *B*. — Schutzius silet. *T*.

(5) Camerar. conj. *circumcursare*.

his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant: an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus,[1] quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Vtrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse.[2] Chrysippus quidem divinationem definit his verbis: *Vim cognoscentem, et videntem, et explicantem signa, quae a diis hominibus portendantur*: officium autem esse eius, praenoscere, dii erga homines mente qua sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo: Esse *vim cernentem, et explanantem, quae a diis hominibus significentur in somnis.* Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestanti, et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem.

LXIV. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus; neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt dii, si ea nobis obiiciunt, quorum nec scientiam,

(1) Animus, pro sua mobilitate, in perpetuo motu versans. Hott.

(2) Vide Stobaeum, Eclog. Ethic. lib. II, p. 183. Stoici dicunt μαντικὸν μόνον εἶναι τὸν σπουδαῖον ὡς ἂν ἐπιστήμην ἔχοντα διαγνωστικὴν, σημείων τῶν ἀπὸ θεῶν ἢ δαιμόνων πρὸς ἀνθρώπινον βίον τεινόντων· διὸ καὶ τὰ εἴδη τῆς μαντικῆς εἶναι περὶ αὐτὸν, τό τε ὀνειροκριτικὸν, καὶ τὸ οἰωνοσκοπικὸν, καὶ εἴ τινα ἄλλα τούτοις ἐστὶ παραπλήσια. Dav.

neque explanatorem [1] habeamus, tamquam si Poeni, aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intelligi enim a nobis dii velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. [2] Quid? poeta nemo, nemo physicus obscurus? Illi vero: [3] nimis etiam obscurus Euphorion. At non Homerus. Vter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus; [4] minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea causa me mones, quod non intelligam: quid me igitur [5] mones? Vt si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

Terrigenam, herbigradam, domi-portam, sanguine cassam,

potius, quam hominum more, cochleam dicere. [6] Nam Pacuvianus Amphio,

Quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera, [7]

(1) Sic Victor. Grut. Davis. e endd. suis. Nonnulli *explanationem*.

(2) Ed. Cratandr. *monebant*.

(3) *Ille vero nimis etiam*. Haec vulgata est lectio, quam tamen, quum nullo modo ferri possit, sic emendavit Lambinus: *illi vero, nimis etiam*, etc. Probat Hottingerus, cuius notam vide: » Ego amplexus sum Lambini emendationem unice veram. Haec quidem forma plane est Ciceroniana: ut mihi mirum videatur, Ernestium, tam peritum latinitatis Ciceronianae arbitrum, non esse Lambino assensum. Sic sup. 55: *Quid, inquies, remex ille de classe Coponii, nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero: et ea quidem*, etc. De Offic. III, 13: *Quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit... num id iniuste aut improbe fecerit? Ille vero, inquit Antipater*. De Nat. Deor. II, 10: *Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero: et multo quidem calore admixtus est*. Sic Lambinus edidit, cui parendum erat. » RATH. — *Illi vero*. Recte sic ex Lambini emendatione Hottingerus. SCHVTZ. — Lemaerius vulgatam retinuit. *T*.

(4) Is, ut notum, propter orationis obscuritatem σκοτεινὸς dicebatur. DAV.

(5) *Quid igitur me mones?* Sic Davis. ed. secunda, melius. — Vulgaris ordo auribus meis praestantior; nam praecedit *me mones*. T.

(6) *Diceret*. Verissime sic emendavit Wopkensius, idque cum Hottingero recepi. — Vulgatam reduxi. *Typ*.

(7) *Agrestis*, num sit *rustica*, num *mansuetae* contraria, et hominum adspectum fugiens, non facile dixerim.

Capite brevi, cervice anguina, adspectu truci,
Eviscerata, inanima cum animali sono,[1]

quum dixisset obscurius, tum Attici respondent: *Non intelligimus, nisi aperte dixeris.* At ille[2] uno verbo, *Testudo.*[3] Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere?

LXV. Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis.[4] Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondet[5] coniector, thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit; invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori, quantulum visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello?[6] Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nosceretur[7] thesauri similitudo potius,

Posterius tamen verum videtur. Hott. — *Aspera.* De testa sine dubio intelligendum. Id.

(1) *Eviscerata* I. e. carne privata, vel potius animali. Nam *viscera*, non intestina modo, sed omnino quidquid sub cute est, significare, notissimum. Hott. — *Cum animali sono.* Intelligendum de sono citharae, seu chelyos, quam primum e testudine in litore reperta fecisse Mercurium fabulae ferunt. Id.

(2) Davis. e cod. Paris. *Ac ille.*

(3) Inest dilogia in hoc vocabulo, quam transferre in aliam linguam non licet. Nam superiora de animali valent; hic autem instrumentum intelligi vult. Hott.

(4) *Fasciae*, quae etiam *institae* dicebantur, erant restes, s. vincula, quae lecto subtenta, culcitam ferebant. Id.

(5) Sic Davis. e cod. Paris. Vulgo *respondit.*

(6) Huc pertinet quod Graeci vitellum, ὠοῦ χρυσοῦν appellabant, ut observavit Petr. Victorius. Dav.

(7) Legendum opinor, *nosceretur.* Tum haec aliquanto melius sibi opponerentur: *ut potius obscure nosceret thesaurum, ex imaginis sibi per somnum obiectae similitudine, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur.* Eodem fere modo infra 69: *quae est*, inquit, *continuatio coniunctioque naturae eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi de-*

quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare?

LXVI. Ergo obscura somnia minime consentanea sunt maiestati deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris; quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare; quale etiam de Alexandro; quod a te praeteritum esse miror: qui,[1] quum Ptolemaeus, familiaris eius, in praelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur;[2] Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et simul dicere, quo illa loci nasceretur (neque is longe aberat ab eo loco[3]): eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Quum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quaererent. Qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati.

LXVII. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Annibalis, P.' Decii; pervulgatum iam illud de praesule; Gracchi etiam; et recens Caeciliae, Balearici filia, somnium. Sed haec externa,[4] ob eamque causam ignota nobis sunt;

beat? Hott. — Coniecturam in textum Schutzius recepit. *T.*

(1) Davisius malebat *esse miror quidem. Quum Ptolemaeus.* Hollingerus opinabatur legendum esse: *quale etiam Alexandri de Ptolemaeo, quod a te praeteritum esse miror. Qui quum in praelio— Alexander—consopitus.* Quod quidem *sf* codices addicerent, non aspernerem. Vt nunc est, ipsius Ciceronis poteat esse ἀνακόλουθον, ut multa alia.

(2) I. e. *moriturus videretur*, ut habet Iustinus XII, 10, eamdem rem narrans, nisi quod draconis mentio nulla fiat. Hott.

(3) Verba *ab eo loco*, Hollingero glossam sapere videntur, cui assentior.

(4) *Sed haec externa.* Age audi in-

nonnulla etiam ficta fortasse: quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me,[1] et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum? Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione et depravatione superetur.[2] Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur. Vnde profectam imaginem? a corporibus enim solidis, et a certis figuris[3] vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur: nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum.[4] Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam invisitata,[5] tam nulla, quam non sibi ipse animus possit effingere?[6] ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras.

terpretes. Et Aldus quidem ad haec: »Quae? *ait*, nam Romana *externa* non sunt.« Et Ernestius: »at quaedam ex iis sunt *Romana*. Itaque aut addita sunt ab interpolatore, aut illud intelligendum de pleriaque, ut si esset, haec fere externa.« Et Holtingerus denique Ernestium refellens: »Omnino, *ait*, nihil mutandum. De *Romanis* enim valent haec, *nonnulla etiam ficta fortasse.*« Et ego, *externa* non *Romanis* opponere Tullium censeo, sed *suis* potius et illis Quinti fratris; sunt igitur *externa*, somnia aliorum hominum. RATH.

(1) Davis. *de emerso me.*

(2) H. e. ut puto, ne veram somniorum iudicandorum legem ac rationem migremus, aut transgrediamur. — *Depravationem* autem dicit falsam de somniorum natura opinionem, et, quae vulgo dicitur, theoriam. HOTT.

(3) Id est, a veris, atque extra mentem exsistentibus, quaeque non inania sint phantasmata. ID.

(4) Scil. ex mente Democriti. ID.

(5) Sic Davis. Ern. e Pal. 4. Vulg. *inusitata.*

(6) Davis. e codd. suis *quam non sibi ipse fingere animus possit.* Id recepit etiam Holtingerus, cui tamen

Num igitur, quum aut murps Babylonis, aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt:[1] nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt ullae;[2] nec cognovi quemquam, qui, maiore auctoritate, nihil diceret.

LXVIII. Animorum est ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventicio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi quum sustinentur membris[3] et sensibus, omnia certiora cernunt,[4] cogitant, sentiunt. Quum autem haec subtracta sunt, desertusque *est* animus languore corporis, tum agitatur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur,[5] et actiones; et multa audiri, multa dici videntur. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et variata versantur,[6] maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis, et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus, aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam con-

non displicet *quam non sibi in se fingere a. p.* ut est in ed. Crat. et cod. Ox. II.

(1) I. e. si vera est Democriti opinio, quamcumque rem cogitamus incognitam, et numquam antea nobis visam, eius non phantasma modo aliquod animo concipimus, sed veram speciem atque imaginem ipsi rei similem. Hott.

(2) Ita Davisius emendavit vulg. *illac*, idque recte recepit Hollingerus. — *Fluunt*, id est, effluunt e corporibus. *B.*

(3) Eiecimus verba *et corpore*, quae absunt a Mss. Reg. et Cantab. eaque iam Davisius et Hottingerus insititia esse iudicarunt.

(4) Hoc est, magis distincta atque expressa. Contraria his sunt, quae paullo post dicuntur, *confusa* et *variata*. Hott.

(5) Scil. in animo tantum, nulla re extra illum eius phantasmatis respondente. Id.

(6) Id est, parum constantia, fluctuantia, nec certi quid omnino referentia. Id.

stanti tulisset. Hanc credo causam de illo somniandi fuisse. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine.[1] Inerant enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogitationum vestigia.[2] At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnunquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire; et quidem, quo maius sit, quum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti.[3] Quaero autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. Nunc quidem, propter intermissionem

(1) *Demersus flumine*, Sic auctore etiam Hottingero rescripsi pro vulg. *emersus e flumine*. Nam de hoc eventu postea demum loquitur. Cf. lib. I, c. 28. — Mirum, ni ita scripsit Cicero: *subito sum visus mersus* (vel *demersus*) *flumine*. Ita primum causa somnii postulare videtur, ista scilicet: *tibi de me cum sollicitudine cogitanti*; porro addita vox *subito*; ut supra I, 28: *quum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen* etc. Nam quod ibi quoque dicitur, *repente laetus exstitisse*, id nimirum aliud est, quia facta erat prius mentio *in flumen delapsi*. Sed, quod caput est, paullo post dicitur huic *sollicitae* Ciceronis de fratre cogitationi (quae quidem per somnium speciem induit Tullii cum equo in flumen delapsi) illud fuisse adiunctum, ut cum equo e flumine elapsus *rursus apparuerit*. Hoc autem profecto adiunctum fuit, non *emerso e flumine*, sed *demerso in flumen*. Quare aut locus corruptus est, aut Cicero negligentiae damnandus. Hott. — Interea vulgatam sequi placet. *T.*

(2) *I. e.* vestigia cogitationum, quae vigilantibus animis nostris infuerant.

(3) Id est, difficile, aut quod iustam habeat admirationem. Hott.

forensis operae, et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam; nec tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus;[1] nec mihi magis umquam[2] videor, quam quum aut in foro magistratus, aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim [3] (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant συμπάθειαν) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et advenientes, et crescentes morbos intelligunt: nonnullae sunt etiam [4] valetudinis significationes, ut hoc ipsum, pleni enectine[5] simus, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicuntur. Thesaurus vero, et hereditas, et honos, et victoria, et multa generis eiusdem, qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? Dicitur quidam, quum in somnis complexu venerio iungeretur, calculos eiecisse. Video

(1) Quamvis res fierent tantae, de quibus me moneri operae pretium fuerat. Loquitur nempe de reip. conversione. Hott.

(2) Sic Ern. et Hottinger e compluribus Mss. Vulg. *usquam*. — Ernestius praetulit alteram lectionem *umquam*. Nolit Davisius, hoc temporis esse dicens, illud loci. Caeterum, ut recte hic monet Ernestius idem, habet locus iste acerbam irrisionem senatus et magistratuum, quos significat totos esse mutatos, nihilque plane retinuisse veteris illius vigoris atque auctoritatis. Hott.

(3) Hottingerus correxit *At enim*, repugnante Goerenzio ad lib. II de Fin. c. 27. Alia enim ratio est loci, quem ille simillimum putat c. 71 init. Lambinus ita putabat h. l. constituendum esse: *Quae autem est continuatio coniunctioque naturae, quam, ut dixi, συμπάθειαν vocant (etenim ex divisione hoc secundum est) eiusmodi.* Mihi vero si quid hic mutandum sit levissimum videbatur: *Etenim quae est (nam ex divisione hoc secundum est) c. c.* — Davisius: transitionis est in hoc loco particula *etenim*; quapropter haec frustra tentat Lambinus.

(4) *Sunt* recte additum ab Hottingero; idque Lambinus in cod. Ms. invenerat. Paullo ante dubito an Cicero scripserit generaliter *ex quibusdam rebus*. Sensus certe postulat *ex quibusdam somniis*.

(5) *Fame* addendum putabat Lambinus, a quo recte discedit Davisius. *Enecti* enim hic simpliciter est *i. q. macilenti*. — *Pleni enectine simus*. I. e.

sympathiam. Visum est enim tale obiectum dormienti,[1] ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura[2] obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui, paullo ante interitum, visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is quum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret, amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris, et causas naturales habebat? an, et ut videretur, et ut eveniret, casus effecit?

LXX. Quid? ipsorum interpretum coniecturae, nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor, ad Olympia proficisci cogitans, visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit; id enim celeritas significat, et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. An non intelligis, quatuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor (atque horum somniorum et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri; sed ad cursorem redeo) ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti: ista enim avi volat nulla vehementius. Huic

onerati humoribus superfluis, exhaustine et fere consumpti humoris inopia. Haec Aldus. Admodum ingeniose Hottingerus coniecit, *spleneticine* pro *pleni enectine*. Rath.

(1) Hoc dicit: Somnium istud tale fuisse, ut illi naturalis intercesserit coniunctio cum eo quod evenit: sc. hominem illum tale somnium habuisse, quia calculos eiecerit, non calculos eiecisse, quia tale somnium habuerit. Quare Ciceronis verba ita videntur supplenda: *Visum, quod dormienti fuit obiectum, tale est, ut clarum sit, id, quod evenit, naturae vim, non opinionis errorem effecisse.* Similis plane βραχυλογία a nobis notata fuit sup. 61 init. *Praesertim quum Chrysippus... permulto clariora, et certiora esse dicat*, etc. Hott.

(2) Id est, quae coniunctio naturalis somnium illud peperit? Id.

quidem Antiphon,[1] Baro, inquit, te victum esse non vides? ista enim avis, insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. Párere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans,[2] visa est in quiete obsignatam habere naturam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse dixit: nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua, coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis, et ex spiritu aegroti; multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores quum exsultantes [3] loligines viderint, aut delphinos se in portum coniicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt; ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. At enim observatio diuturna (haec enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? quonam modo? sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod

(1) Lambinus edidit: *huic eidem*; Davisius autem *equidem*, suam lectionem sic confirmans: Nimirum *equidem* extra primam personam a Cicerone dici, plures sunt viri docti, qui dubitant, dissentiente tamen Servio ad Aeneid. I, 380. Vid. Gesner. in Thes. h. v. Sallustius quidem non semel ita dixit: ut Cat. 51, 11: *Iam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus.* Eodem 16: *Quare vanum equidem hoc consilium est.* Conf. Cort. ad Cat. 51, 15.

(2) Ista trium participiorum, *cupiens... dubitans... praegnans* nimia proximitas auribus sane est molesta. Equidem vix dubito, quin totum hoc, *dubitans, essetne praegnans*, illatum fuerit e margine. Hott. — Tamen habent omnes Mss. *B.*

(3) Ἐξαλλομένας. Loliginem volitantem tempestatis esse signum nota-

non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita, et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt: inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur.[1] Cedo tandem, qui sit ordo, aut quae concursatio somniorum?[2] quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, quum eadem et aliis aliter evadant, et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, quum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogent, quam ex uno innumerabilia confirment.[3].

Si igitur neque deus est effector somniorum, neque naturae[4] societas ulla cum somniis, neque observatione inveniri potuit scientia: effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit; praesertim quum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant; non naturam;[5] casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit; neque coniectura, quae in varias partes

vit Plinius, Histor. Nat. XVIII, 35. Dav.

(1) Olim vago et incerto motu ferri videbantur stellae; quapropter errantium et πλανητῶν sortitae sunt nomen: revera tamen *nihil errat quod in omni aeternitate conservat progressus, et regressus, reliquosque motus constantes et ratos.* Haec Cicero, Nat. Deor. II, 20. Dav.

(2) Id est, quae congruentia somniorum cum rebus, aut eventis. Sic sup. 68: *An tu censes, ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnunquam, forte, temere concurrerent?* Hott.

(3) Verissime sic Hottingerus, ut jam Lambinus scribendum esse monuerat. Vulgo perperam *derogant — confirmant.*

(4) Schutz., suadente Hottingero, addidit *est*, quod facillime subaudiri potest, et quidem eleganter. *T.*

(5) Id est, probabilitatem, a similitudine aliqua ductam, non necessitatem, s. rationem firmam atque stabilem, qualis est in causis naturalibus, quae certa habent, eademque semper effecta. Hott.

duci potest, nonnumquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius.

LXXII. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. [1] Nam, ut vere loquamur, superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos, atque hominum imbecillitatem occupavit.

(1) Ista, et quae deinde sequuntur, legens quis dubitet, Ciceroni ita fuisse persuasum, divinationem esse nullam? Atqui dubium reddere possint quum eiusdem alia loca, tum in primis ea, quae leguntur de Legibus II, 13. Ibi enim ab Attico, quid de divinatione ipse sentiret, interrogatus, *Egone?* inquit: *divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis disciplinae nostrae: quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video, cur esse divinationem negem. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multo incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoriaque floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem, admirabilia dixissent.* Cum his conf. in primis ea, quae in huius de Divin. lib. II, capp. 38, 39 et 51 disputavit, ubi superiora illa optimis argumentis refutantur. Haec autem, qui viderit, eum superiora potuisse probare, nullo modo videtur verisimile. Quare equidem in eam concedo sententiam, quam vir amplissimus, *B. P. van Wesele Scholten*, in dissertatione philosophico-critica de Philosophiae Ciceronianae loco, qui est de divina natura pag. 59, his verbis exposuit: *Novimus hosce libros a Cicerone scriptos esse, ut leges daret, quas ad eam, quem in libris de republica exquisiverat, reipublicae statum accommodaret, ita ut re et natura exsistere posset. Itaque ad utilitatem civium et populariter aliquando loquutus est, neque patrias leges contempsit ut superstitiosas, sed quoad eius fieri posset, cum philosophia conciliavit, et ex hoc fonte explicavit. Quare putem in utroque loco Ciceronem suam operuisse sententiam; ut nimirum in hisce de Legibus libris ad publicam utilitatem et collegii sui auctoritatem divinationem defenderit, et Socrate auctore, philosophiam quodam modo cum populari opinione in concordiam redigere conatus sit; in libro vero de Divinatione, ubi diligenter argumenta cum argumentis academice comparaverat, et quid verum, vel veri simile esset, ut philosophum decet, consideraverat, tam multa contra divinationem dici posse invenerit,*

Quod et in iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum; et hac disputatione id maxime egimus: multum enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis, sapientis est; et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi, ordoque rerum caelestium cogit confiteri. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae; sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae.[1] Instat enim, et urget, et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris;[2] sive immolaris, sive avem aspexeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo; si ostenti simile natum factumve quippiam; quorum necesse est plerumque aliquid eveniat: ut numquam liceat quieta mente consistere. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus; at ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent, et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti, et consequentia, et repu-

ut vel dubitaret, vel eam plane reiiceret. Hott.

(1) Hottingerus vel cum P. Manutio *elidendae* vel *excidendae* scribendum opinatur. — Malim ego *eligendae*, ut in Tuscul. Quaest. lib. III, cad. 34. J. V. L. — Emendationem haud probat Davisius, quod sic *nervos coniurationis eiectos* dixit Livius lib. VII, cap. 39. *B.*

(2) Verbum *audieris* proprie intelligendum. Si audieris forte, vel vatem furore percitum, per vicos aut plateas vaticinantem, vel omen aliquod, h. e. sermonem cuiuspiam ori fortuito excidentem, quique videatur habere sensum, iis rebus, quas tu moliaris, convenientem. Hott.

gnantia videntes; qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quod eos maxime contemnamus; sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Quum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere; ea probare, quae simillima veri videantur; conferre causas, et quid in quamque sententiam dici possit, exprimere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam; eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae quum essent dicta, surreximus.

M. TVLLII CICERONIS

DE FATO

LIBER SINGVLARIS

PRAEFATIO (1)

Ecce aridissimum et impeditissimum Ciceronis opus. Quaestio de Fato, iam maxime irretita graecarum scholarum sophismatibus, et quam ipse Cicero, ut ait Agellius, VI, 2, « obscurissimam et implicatissimam » declarabat, minimum profecto lucis mutuabatur e lingua latina, quam etsi magnus ille scriptor Platonis linguae non imparem praestitit, quotiescumque de moribus aut de religione fuerit disserendum, numquam tamen plane valuit in subtiles ac certas deducere argumentationis formas. Qua quidem in arte Tullius non adeo erat exercitus, ut recentiores scholastici eius dialecticam non saepissime, utpote vitiosam, reprehenderint. Ramus, in suo ad hunc Ciceronis librum commentario, plures eius rationes impugnat; et in alia dissertatione quam adversus *Oratorem* totam direxit, probare nititur se multo melius syllogismi artem intelligere. Ramus sane suam dialectici scientiam nimium iactat, quoniam dicere non dubitat de Aristotele (qui tamen syllogismi inventor, et pater dici merito potest), « nescit Aristoteles syllogismi doctrinam, nescit usum.[2] » Sed fieri potuit, ut Ramus nonnumquam merito increpuerit Ciceronem, non dico in critica Oratoris commentatione, ubi maxime putida atque deridicula est eruditionis

(1) Quaecumque hic damus, e Praefatione clarissimi viri J. V. *Leclerc* omnino expressa sunt. (Ed. Paris.)

(2) Brutinae Quaestiones in Oratorem Ciceronis, tertia editio, 1552, p. 52.

ostentatio, verum in recensendo hoc opere, quod totum ex argumentis secundum formulam compositis fere constat. Quid mirum, si vir eruditus decimi sexti seculi, in scholae disputationibus senex factus, occultas callidasque disputandi artes melius norit quam vir consularis, qui, diu inter gravissima reipublicae tempora et nobilissimas eloquentiae pugnas versatus, paucos dies senectutis sollicitae et numquam tutae adhibet, ut de materia tam penitus abdita, Chrysippi, Diodori et Carneadae subtilitates propere transcribat.

Per menses aprilem ac maium, qui Caesaris necem sequuti sunt, villam suam Puteolorum, prope Neapolim, vix reliquit Cicero. Hic et vidit iuvenem Octavium Apollonia advenientem (Epist. ad Att. XIV, 12), et non semel indignatus est, quum multos audiret, qui Caesaris haeredem circumstabant, Bruti amicis poenam minitantes. « Quid censes, exclamabat, quum Romam puer venerit, ubi nostri liberatores tuti esse non possunt? » Saepissime etiam Puteolis versatus est cum duobus designatis consulibus, Pansa et Hirtio (ib. XIV, 9, 12, 21, etc.); quos eloquentiam docebat. [1] Fingit se cum Hirtio tunc habuisse huncce sermonem, qui eorum animos distraheret et ab incoeptis de arte oratoria disputationibus, et a foedo malorum patriae ingruentium aspectu, quae vix tyranni manibus erepta videbatur, ut in civilium bellorum voraginem recideret.

Hic de Fato liber libros de Natura Deorum et de Divinatione complet. Quod quidem auctor ipse in hoc ultimo opere declarat. Nam etsi verba, « id

(1) « Haud amo vel hos designatos, qui etiam declamare me coëgerunt; ut ne apud aquas quidem acquiescere liceret ». Ibid. XIV, 12.

quod alio loco ostendetur » I, 56, parum habent auctoritatis, quoniam Quintus ea loqui videretur quae tantum eius fratri convenirent; alias vero, II, 1, expresse dicit Cicero: « quibus, ut est in animo, de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. ». (Vide etiam II, 7). Porro, non iam varios, ut ita dicam, actores inducit, qui sectarum variarum opiniones exponant; curam eas explicandi totam sibi suscipit, atque rursus, ut ipse denuntiat, opus accommodat ad Tusculanarum tenorem.

Duos saltem libros fuisse plures eruditi viri arbitrantur; rati ex priore tantum superesse quamdam introductionis partem; quae pars hodie duobus primis capitibus includitur. Tunc cetera libri secundi sunt. (Wyttenbach. Biblioth. crit. tom. I, part. III, pag. 14). Haec autem opinio videtur argumento non satis firmo niti. Legitur quidem cap. 17: « atque hoc, si placet, quale sit videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. » Sed primum Agellius Macrobiusque, qui nobis tradiderunt duos breves huius operis locos, quorum difficile foret situm invenire, quosque ideo ad Fragmentorum volumen remittimus, solummodo dicunt, prior, VI, 2, « in libro, quem de Fato conscripsit; » posterior, III, 16, « in dialogo de Fato. » Ceterum nihil reperitur apud Veteres quod fidem faciat opus in plures libros divisum umquam fuisse. Inde aliud quidam suspicati sunt, scilicet auctorem loqui de alia dissertatione, paullo ante hanc scripta, cui forte titulus erat de Assensionibus. Germanus editor Bremi (cf. nott. ad cap. XVII) litem simplicius dirimit; legit enim in loco supra dicto, *tractavit*, hanc vocem ad Chry-

sippum referens. Nobis autem omnes istae coniecturae inutiles videntur; quippe *prima oratio* hic sensum habet: pars prima huius dissertationis.

Porro desideratur haec prima pars, et vel sine hoc indicio, minime attendenti pateret quam multa operi desunt. Quod quum non possit legentem satis docere quae fuerint de Fato controversiae, atque tamen necessarium sit, ut textus ipse intelligatur, primas tenere quasdam notiones, quas Cicero certe non neglexerat, commodum prorsus et utile duximus explere lacunas recurrendo ad eruditas utilesque investigationes, quae nobis nunc videntur a philosophicis operibus Ciceronis seiungi non posse. Vir doctissimus *Daunou*, e Gallica Inscriptionum Academia, coram hoc concilio dissertationem de Fato olim recitavit, quam compendiose retulit *Ginguené*: hanc epitomen nunc transcribemus, data tantum opera, ut locos ex scriptoribus variis adductos certior nota designet, quo magis perspicue explanetur pars huius quaestionis gravissima.

« *Les anciens philosophes ont-ils considéré le destin comme une force aveugle, ou comme une puissance intelligente?* Grotius, en recueillant leurs opinions sur le destin, a voulu exposer les divers systèmes qu'ils ont imaginés pour le concilier avec la liberté de l'homme; ici l'auteur recherche seulement ce qu'ils ont pensé du destin lui-même, s'ils l'ont fait bon ou mauvais, injuste ou équitable, aveugle ou éclairé. Ce n'est pas le fond même de ces questions qu'il prétend discuter; il se borne à tracer l'histoire des opinions qui tendaient à les résoudre.

« Il s'agit des philosophes, non des poètes. Ceux-ci néanmoins, lorsqu'ils représentaient le destin comme

inexorable, le déclaraient-ils aveugle? Non, répondraient madame Dacier, le P. Le Bossu, et plusieurs autres critiques. Plutarque, dans son Traité *de la Lecture des Poètes*, nous apprend que par le nom de Jupiter ils entendaient souvent la destinée. Eux-mêmes ils rapprochent l'idée de Dieu de celle du destin: *fata deum* ou *deorum* est une expression fréquente dans Virgile, et les poètes grecs offrent quelques exemplès d'un pareil langage. Mais si l'on s'obstinait à ne voir dans le destin mythologique que ce fils de la Nuit, ce petit-fils du Chaos, dont parle Hésiode, s'ensuivrait-il que les philosophes n'en eussent pas connu d'autre? Varron distingue trois théologies: la première fabuleuse, ou celle des poètes, faite pour le théâtre; la seconde naturelle, ou celle que les philosophes adaptent au système du monde; la troisième politique, accommodée par les lois aux usages de la vie civile. Saint Augustin, qui nous a conservé ce passage de Varron (*de Civ. Dei*, IV, 31), nous apprend ailleurs que Scévola, grand-pontife, distinguait aussi ces trois doctrines. « Véritablement, dit Strabon (traduction de M. du Theil), pour appeler et mener à la piété, à la probité, à la bonne foi, une tourbe de femmes et de gens du bas peuple, la raison ne suffit pas, et le philosophe est contraint d'employer la superstition: or celle-ci ne va point sans le merveilleux et le *mythe*. » Brumoy dit que les tragiques grecs, lorsqu'ils s'exprimaient comme le vulgaire, n'étaient pas dupes des erreurs qu'ils accréditaient, et qu'ils parlaient du destin avec plus d'exactitude quand ils raisonnaient en philosophes. Comment les philosophes de profession auraient-ils été moins éclairés? Il y a plusieurs dieux dans les

temples, il n'en est qu'un dans la nature, *populares deos multos, naturalem unum*, disait Antisthène, cité par Cicéron, *de Nat. deor.* I, 13; par Minucius Félix, *Octav.* c. 17; et par Lactance, *Div. Inst.* I, 5.

« Des mots grecs assez nombreux qui signifient *destin*, les uns sont plus particulièrement employés par les poètes, les autres par les philosophes: les premiers servent à indiquer la Parque ou la mort aussibien que la destinée, les seconds n'ont guère que ce dernier sens; mais en général les uns et les autres, si l'on remonte à leur origine, retracent l'idée d'une division, d'une distribution, d'un partage définitif. Ces mots sont d'une part *μοῖρα*, *αἶσα*, *κῆρ*, *χρεὼν*, de l'autre, *πεπρωμένη*, *εἱμαρμένη*. La nécessité, *ἀνάγκη*, était un autre personnage mythologique, et quelquefois une autre idée dans l'esprit des philosophes: Cicéron pourtant, *de Nat. deor.* I, 20, traduit *εἱμαρμένη* par *fatalis necessitas*. Il le traduit simplement par *fatum* dans la *Divination*, I, 55.

« Dans la langue latine, le destin n'a pas d'autre nom que *fatum*, à moins qu'on n'y joigne *necessitas*, accompagné ou non de *fatalis*. Or, *fatum* vient de *fari*, parler: Varron, Minucius Félix, Servius, Priscien, Isidore de Séville, Vossius, Juste Lipse, et presque tous les grammairiens, sont d'accord sur cette étymologie. Saint Augustin, en l'adoptant, cite ces mots de la Bible: *Semel Deus loquutus est.* Dieu a parlé une fois pour toutes; voilà le destin. Leibnitz enseigne que *fatum*, *a fando*, représente la parole ou le décret de la divine sagesse. Le pluriel *fata* est employé par les poètes latins plus souvent peut-être que le singulier, sans doute parce qu'il est

également permis de dire *la parole* ou *les paroles* des dieux. Mais ce qu'il importe de remarquer, c'est qu'en grec et en latin, les mots que nous traduisons par ceux de fortune et de hasard ne signifient jamais le destin. Jamais les auteurs ne le désignent par le nom de τύχη; et Macrobe, *Saturnal.* V, 16, observe que ce dernier terme ne se rencontre ni dans l'*Odyssée* ni dans l'*Iliade*. Chez les Latins, *fatum* était précisément le contraire de *fortuna*. Cicéron et Tacite établissent cette opposition, qu'Isidore de Séville, Boxhorn, Gassendi, ont reconnue.

« Néanmoins, dans notre langue, *hasard*, *fortune*, *sort*, *destin*, sont des termes qui tendent si fort à devenir synonymes, que l'abbé Girard a cru nécessaire de les distinguer. Il attribue au destin *la connaissance*, et des *vues* fixes et déterminées, tandis que la fortune agit *sans discernement*; c'est elle qui est *aveugle*.

« Peut-être aurait-on à conclure de ces observations grammaticales, qu'à mesure que les philosophes ont cherché à reconnaître la place que le destin occupait dans la nature, les noms qu'il portait ont pris par degrés des acceptions plus douces, ou bien ont été remplacés par des dénominations honorables, pieuses même et solennelles, telles que le mot latin *fatum*. Si les Grecs ne l'avaient point désigné par le nom de λόγος, ils avaient du moins fait entrer les idées de sagesse éternelle, de parole divine, et textuellement ce mot de λόγος, dans les définitions ou explications de l'εἱμαρμένη.

« Thalès, ayant à désigner la plus forte de toutes les puissances, nomma la fatalité: elle gouverne le monde, ajoutait-il; elle est le jugement et le pou-

voir immuable de la providence. Diogène Laërce et Stobée, qui rapportent cette réponse du chef de l'école Ionique, attribuent à l'Italique, c'est-à-dire aux pythagoriciens, la même doctrine. Cicéron (*de Nat. deor.* I, 11) et Théophile d'Antioche disent que les pythagoriciens donnaient à l'univers une âme divine, cause universelle des mouvements et des phénomènes de la nature. Dans une notice anonyme sur Pythagore, conservée par Photius, nous lisons que ce philosophe distinguait le monde sublunaire du monde supérieur; que celui-ci était gouverné par la providence et la destinée de Dieu, que l'autre demeurait soumis à quatre puissances, savoir: à Dieu, au destin, à la prudence humaine, et à la fortune; que cette fortune, τύχη, était opposée à εἱμαρμένη, comme le hasard à l'ordre, comme l'incohérence à l'enchaînement. Hiéroclès, commentant les *vers dorés* (*vers* 18), dit que le sort, μοῖρα, dépend à la fois de la providence, de l'ordre du monde, et de la volonté divine; et que s'il n'y avait pas de providence, l'univers ne conserverait point cette régularité, qu'on peut nommer destin, εἱμαρμένην.

« La secte d'Héraclite n'était, selon d'Olivet (*Théolog. des Philosoph.*), qu'un démembrement de l'Italique. Or, la destinée, aux yeux d'Héraclite, était une substance céleste, ou littéralement un corps *éthérien*, semence de l'univers, mesure des révolutions harmoniques; c'était la raison ou le verbe, λόγος, pénétrant l'intérieur du monde. Plutarque et Stobée transcrivent ces expressions, et Brucker en conclut qu'Héraclite douait le destin d'intelligence. Ce n'est pas conclure assez, puisqu'un tel destin était l'esprit universel, la raison suprême.

« Pour prouver que Platon professait le même dogme, l'auteur donne un précis de toute la métaphysique platonicienne, de cette métaphysique que l'on retrouve plus ou moins rectifiée ou altérée dans beaucoup de livres de philosophie et de théologie, dans ceux de saint Augustin, de Marsile Ficin, de Descartes, de Malebranche; partout enfin où les natures universelles, l'ordre essentiel, les idées innées, l'étendue intelligible, remplacent l'analyse de l'entendement humain, c'est-à-dire l'observation immédiate de l'organisation de l'homme, de son langage, de ses habitudes intellectuelles, et de ses relations morales. Mais plusieurs de ces dogmes platoniques existaient avant Platon lui-même. Par exemple, ces deux principes qui chez lui, comme chez Timée de Locres, composent l'âme du monde, et selon Batteux, le destin, ne sont, aux yeux de Plutarque, que l'amitié et la haine d'Empédocle, que la lumière et les ténèbres de Parménide, que le dieu et le démon de Zoroastre.

« Plutarque a d'ailleurs exposé l'opinion des platoniciens sur le destin, considéré soit comme action, soit comme substance: comme action, c'est l'ordonnance immuable, c'est l'ensemble des lois de Dieu, comme substance, c'est l'âme de l'univers. Cicéron, Apulée, Chalcidius, attribuent à la même école l'idée d'un ordre fatal, qu'elle appelle âme, esprit, Dieu, loi divine, providence, sagesse parfaite, prudence universelle, dont l'empire embrasse la terre et les cieux. Le commentateur de Pythagore, Hiéroclès, a fait sur la providence et le destin un Traité où il ne disserte qu'en platonicien. Or, dans ce Traité, dont Photius nous a conservé de longs fragments,

Hiéroclès enseigne qne la justice, compagne inséparable de la providence, porte le nom de destin; que c'est la cause raisonnable des événements qui arrivent en vertu des lois de Dieu; que c'est la volonté, le decret de l'Être suprême. Marsile Ficin, en expliquant Platon, dit que la fatalité est, dans l'âme du monde, l'immuable ordonnance des choses mobiles; et Brucker, en résumant sur ce point les opinions des platoniciens, que c'est l'ordre éternel que Dieu a imprimé à l'âme de l'univers, et par elle à l'univers même.

« Une Lettre, ou un Traité *du Monde*, adressé au roi de Macédoine, Alexandre, est exclu par plusieurs critiques du nombre des véritables écrits d'Aristote. En toute hypothèse, ce livre est ancien, puisque Apulée l'a traduit, et que le rhéteur Démétrius l'a cité. Or, il est terminé par l'énumération de tous les noms qu'on peut donner à Dieu, et parmi lesquels se trouvent, chap. 7, πεπρωμένη, εἱμαρμένη, μοῖρα, αἶσα, etc. tous les mots grecs enfin qui signifient *destinée*. Alexandre d'Aphrodisée, qui a commenté une grande partie des ouvrages d'Aristote, a écrit un Traité *du Destin*, où il ne fait, selon Eusèbe, qu'expliquer les principes du chef de l'école péripatéticienne. Il est certain qu'il y répète ce qu'avait dit Théophraste, savoir, que le destin est la propre nature de chaque homme et de chaque chose, la cause de tout ce qui arrive naturellement, le système physique de l'univers.

« Dans Aulu-Gelle, dans Plutarque, dans Diogène Laërce, dans Stobée, les stoïciens déclarent que le destin est l'enchaînement éternel des causes, la raison du monde, le λόγος par qui ont été, sont ou

seront toutes les choses passées, présentes ou futures; que Jupiter, âme de l'univers, providence, destinée, sont des noms qui tous représentent l'Être suprême à la pensée des sages. Au fond, ce n'est là que la doctrine de Pythagore et d'Héraclite. Aussi lisons-nous dans Cicéron (*de Finib.* III, 2; *Academ.* I, 9) que Zénon n'avait rien inventé, qu'il n'avait fait que déguiser sous des expressions nouvelles de très-anciens dogmes. Toutefois Cicéron, dans le premier livre *de la Divination*, chap. 55, expose les idées des stoïciens sur la fatalité, et l'on rencontre ici presque les mêmes termes que dans Aulu-Gelle, VI, 2, traduisant Chrysippe. Le Traité *de Fato*, composé par Cicéron lui-même, ne nous est parvenu que fort mutilé, et ne nous offre plus que les fragments d'une discussion sur l'accord de cette puissance avec les mouvements de la volonté humaine. Mais si nous demandons au stoïcien Sénèque ce qu'il faut penser du destin, il répond, il redit en vingt endroits de ses ouvrages, que c'est Dieu même. Avant lui, Zénon, Cleanthe, Panétius, Posidonius; après lui, Épictète et Marc-Aurèle ont parlé le même langage.

« On a fort accusé les stoïciens de méconnaître la liberté de l'homme, et, par conséquent, d'ébranler les fondements de la morale. Ils n'ont cessé de désavouer ces prétendues conséquences, ainsi qu'en conviennent Cicéron, et, parmi leurs modernes ennemis, Gassendi et le P. Brumoy. Souvent ils ont essayé de réfuter ces objections épineuses; mais leur meilleure réponse consistait dans la morale noble et austère qu'ils enseignaient et pratiquaient. La même controverse s'est renouvelée plus d'une fois sous d'autres

termes, et entre d'autres écoles; et, par une desti née presque invariable, ceux qu'on accusait de ne laisser à la morale aucun exercice, et, pour ainsi dire, aucun domaine, affermissaient au contraire et agrandissaient son empire contre les efforts mêmes de leurs propres accusateurs. [1]

« Les stoïciens ont essuyé un reproche plus grave encore: Brucker et d'Olivet les ont déclarés athées. Ici l'auteur oppose à d'Olivet et à Brucker, bien moins l'autorité des apologistes ou des panégyristes du Portique, tels qu'Athénagore, Lactance, saint Jérôme, Juste Lipse, Huet, Beausobre, Cudworth, Mosheim, l'abbé Foucher et Montesquieu, que les textes où éclate le théisme de Sénèque et des autres disciples de Zénon, et surtout l'hymne de Cléanthe.

« Le destin dit *mathématique*, ou *astrologique*, ou *chaldéen*, est sans doute absurde. Cependant cette efficacité que l'astrologie attribuait aux corps célestes leur venait encore, suivant elle, non de leur propre fonds, mais de Dieu, qui la leur avait départie, ou plutôt qui avait écrit dans les cieux, en mystérieux caractères, le livre de toutes les destinées humaines. Des visionnaires et des imposteurs se vantaient d'y savoir lire. L'auteur ne s'arrête point à cette doctrine insensée, pas même pour admirer sa rapide et vaste propagation, attestée par Cicéron et par Tacite. C'est un succès qui appartient de droit aux fictions superstitieuses; et la philosophie ne saurait avoir le crédit ni le débit de la divination.

« Ces superstitions astrologiques qui s'étaient attachées au mot de destin, ont déterminé les auteurs chrétiens à s'interdire peu à peu l'usage de ce mot.

(1) Hoc spectat ad Theologos Iansenistas et Molinistas. *T.*

Peu à peu; car Tertullien s'en servait encore. Saint Augustin n'hésiterait point à l'employer, s'il ne le voyait vulgairement usité pour signifier des influences sidérales tout-à-fait absurdes. Boëce appelle encore *fatum* l'ordre que la providence entretient dans l'univers. Saint Thomas d'Aquin ne rejette ce terme que dans l'acception théologique. *L'alto fato d'Iddio* est célébré dans le *Purgatoire* de Dante. Leibnitz soutient que *destin*, pris dans le vrai sens, veut dire le décret et l'ordre le plus sage de la Providence. Malgré ces exemples, il est sûr que beaucoup d'écrivains chrétiens ont évité cette expression, ou ne lui ont laissé que son acception odieuse; et il est ainsi arrivé que dans les langues modernes, surtout dans la nôtre, ce mot est devenu insensiblement presque synonyme des mots *hasard*, *fortune*, dont il était autrefois l'opposé, et pour ainsi dire l'adversaire.

« Après avoir ainsi parcouru les opinions sur le destin, en suivant l'ordre chronologique des sectes, l'auteur expose les diverses classifications systématiques de ces mêmes opinions, présentées par Pic de la Mirandole, par Gassendi, par Cudworth,[1] et par Beausobre.[2] Il conclut en disant que les anciens philosophes, au nombre desquels il ne compte pas les astrologues, ont presque tous entendu par le mot *destin*, ou Dieu même, ou quelqu'une de ses perfections, ou l'ordre éternel de ses décrets, et par conséquent une puissance intelligente. »

Haec lucida et simplex implicatissimae de Fato doctrinae explicatio, optima nobis praefatio visa est ad hoc Ciceronis opus; valet praesertim lacunis eius explendis. Si placet recurrere ad varios auctores,

(1) Système intellectuel. (2) Histoire du Manichéisme.

quos in testimonium adhibet doctissimus ille vir nostras, inde intelligetur quae fuerint praecipuae huius Tulliani operis quaestiones. Quod quidem ad nos adeo mutilum et annorum vulneribus saucium pervenit, ut magis habeat tenebrarum quam delectationis, nec facile sit legentis pensum, si sequi velit ratiocinationes auctoris per has omnes scholarum graecarum distinctiones, quas lingua latina non nisi imperfecte exprimere valet, et per istas omnes sophisticas argumentationes, quarum nonnullae etiam ad finem non producuntur. Nec tam arduus foret labor, si graecos auctores praesto haberemus; quum autem desint et Carneades, et Chrysippus, et Diodorus, et alii, quorum opiniones laudat Tullius, redeamus oportet aut ad istarum opinionum explanationes, quae quidem apud veteres quosdam scriptores passim occurrunt; aut ad coniecturas (utcumque valeant) quas proposuere quicumque philosophiae annales conscripsere.

Quae nobis supersunt fragmenta, initium habent a sermone Tullium inter et Hirtium consulem designatum. Deinde devenimus post lacunam ad finem cuiusdam refutationis Posidonii. Hinc auctor plures philosophorum de Fato ac libertate opiniones recenset, ac demum partes arbitri ad Chrysippum deferre videtur. In fragmento postremo Epicuri disciplinam lacessit.

M. TVLLII CICERONIS

DE

FATO

LIBER SINGVLARIS.

SVMMARIVM

Habitus esse fingitur hic dialogus post interitum Caesaris, in Puteolano (ubi Ciceronem mense Aprili et Maio A. v. 709 versatum esse docent epistolae ad Atticum XIV, 9 sqq.) cum Hirtio cos. designato. Ac sunt, qui putent huius dialogi, cuius fragmenta tantum extant, duo libros fuisse, quorum alterius pars ad nos pervenerit. Sed de eo nihil certi definiri potest. In hac autem parte, quae superest, excidit initium disputationis adversus Posidonium, qua hoc efficere studuit Cicero, si fati nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter, ac nunc eveniunt, omnia eventura; nihil igitur attinere inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur C. 1—3. Sequitur disputatio cum Chrysippo, de contagione rerum, seu coniunctione naturae, quam συμπάθειαν Cicero hoc tantum efficere demonstrat, ut alii ad alia sint propensiores propter causas naturales et antecedentes, non autem ut etiam voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae. Vtut enim ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis, itemque valentes et imbecilli, non sequi tamen, ut etiam sedere, et ambulare, et rem agere aliquam principalibus causis definitum et constitutum sit; item ex naturalibus causis, vitia nasci posse; exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit a tantis vitiis avocetur, non esse id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. Itaque hoc ipsum ad divinationem pertinere, quae a nullis perceptis artis proficiscatur, ac tota fallax sit et inanis C. 4—8.

Iam revertitur ad Diodori contentionem περὶ δυνατῶν, cui placuerat id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. C. 9. Sequitur disputatio adversus Chrysippum; qui ita ratiocinatus erat: « Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio aut vera aut falsa erit; causas enim efficientes quod non habebit, id nec verum, nec falsum erit; omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est; motus ergo sine causa nullus est; quod si ita est, omnia quae fiunt, causis fiunt antegressis; id si ita est, omnia fato fiunt: Efficitur igitur fato fieri quaecumque fiant. » Sed concedi quidem posse, Cicero docet, motum nullum esse sine causa, non autem omnia quae fiant fieri causis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. C. 10—12. Hac occasione disserit de ignava ratione seu ἀργῷ λόγῳ quem dicebant; quum sic interrogabant: Si fatum tibi est hoc morbo convalescere, sive medicum adhibueris sive non adhibueris, convalesces. Item si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere, sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. At alterutrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. Huc genus interrogationis recte dicit ignavum atque iners nominatum esse, quod eadem ratione omnis e vita tollatur actio; idque partim refutatur Chrysippi ratione, qui ostendebat, si fatale esset ex morbo aliquem convalescere, confatale esse medicum ab eo adhiberi; partim eo, quo Carneades utebatur modo, cuius haec erat conclusio: Si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod, si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate; at si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt quaecumque fiunt. C. 13—16. Denique quum duae fuissent sententiae veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen applicare se ad eos potius qui necessitate motus animos liberatos velint. C. 17—19. Quicquid sit, hoc certe modo hanc causam disceptari oportere, non ab atomis errantibus et de via declinantibus, ut Epicurus fecerit, praesidium petere. C. 20.

M. TVLLII CICERONIS

DE FATO

LIBER SINGVLARIS

Deest principium

* * Quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae, de moribus appellare solemus: sed decet augentem linguam Latinam, nominare moralem; explicandaque vis est ratioque enuntiationum,[1] quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura quum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri, aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est; quam περὶ δυνατῶν philosophi ap-

(1) Qua de re parum inter Chrysippum et Diodorum conveniebat, quemadmodum Cicero scribit in epistola quadam ad Varronem (lib. IX Fam. Epist. IV): » περὶ δυνατῶν me scito κατὰ Διόδωρον κρίνειν: quapropter si venturus es, scito necesse esse te venire: sin autem non es, τῶν ἀδυνάτων est te venire. Nunc vide, utra te κρίσις magis delectet, Χρυσιππεία ne, an haec quam noster Diodorus non concoquebat. Sed de his etiam rebus, otiosi quum erimus, loquemur. Hoc etiam κατὰ Χρύσιππον δυνατόν est.« Locus autem intelligendum est de iis enuntiationibus, quae de futuro aliquid, cuius necessarius eventus esse non videtur, pronuntiant, ut *Sedebis*, *non sedebis*; et in proximo exemplo, *De iis rebus loquemur*: ut, si quis locum propius perspiciat, is statim nihil a Cicerone commissum intelligat. De iis autem pronuntiatis sic iudicabat Diodorus, ut id solum fieri posse diceret, quod aut esset verum, aut futurum esset verum, ut, quidquid futurum esset, id fieri necesse esset: quidquid futurum non esset, id fieri non posset: Chrysippus autem ab eo dissentiens, quae

pellant; totaque est λογική,[1] quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt *de natura deorum;* itemque in iis, quos *de divinatione* edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione *de Fato*, casus quidam, ne facerem, impedivit. Nam quum essem in Puteolano, Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus, et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus:[2] multum una eramus; maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem, et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus; omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die,[3] quum ille ad me

non essent futura, posse tamen fieri dicebat. Turn.

(1) Sic Bremius recte ex edd. vett. Ern. e Rami et Davisii coniectura dedit *Logicae*. Alii *Logice*.

(2) Intelligenda est in genere doctrina liberalis, maxime ea, quae pertinet ad studia *eloquentiae*. Conf. Divinatio in Q. Caecilium cap. 13. Atque etiam in dicendo discipulum habuit Hirtium cum Dolabella, ipso teste, Epist. ad Famil. IX, 16. Brem.

(3) Hoc videtur Cicero velle: saepe se de rebus ad rempublicam pertinentibus colloquutos esse, idque etiam liberiore quodam die fecisse, neque vero id toto illo die, sed tantum primo, deinde ad alia accessisse. Hunc seorsum mihi habere videbantur verba, ut leguntur in codd. omnibus: modo distinxi post verba *idque et saepe alias*, ita ut enuntiationem efficerent, cum ellipsi admodum usitata verbi *fecimus*. Cetera autem negligentius aliquanto adiecta censui: *et liberiore quodam die... primo illa*. Hodie aliquis diceret, *idque saepe alias (fecimus). At quodam... die quum ille*, etc. Cicero autem omnia in unam enuntiationem iunxisse videbatur, parum considerans, constructionis quamdam inde duritiem nasci. Id. — *Interventoribus*. Qui interveniunt nobis aliquid agentibus interventores vocantur; qui domum nostram frequenter adveniunt, advento-

venisset, primo illa, quae erant quotidiana, et quasi legitima nobis,[1] de pace, et de otio.

II. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratoris exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire?[2] Tu vero, inquam, vel audire, vel dicere. Nec enim (*id* quod recte existimas) oratoria illa studia deserui, quibus etiam te incendi, quanquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem: subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis, et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota,[3] teque in iis et audivimus saepe, et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum[4] disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes; ponere aliquid, ad quod audiam,[5] si tibi non est molestum, volo.

res. Hinc meretricula ap. Plaut. Truc. I, 2, 2: *Ne quis adventor gravior abeat, quam adveniat.* Tvrn.

(1) *Quasi legitima.* Vsitata nobis velut legis cuiusdam praescripto. Nam propter translationem, *quasi* addidit *B.*

(2) *Aliquid audire.* Aliquam tuam scholam et disputationem de philosophia. Auditor Hirtius erit, non disputator. Tvrn.

(3) Ita Bremius edidit e codd. Lamb. Oxonn. et Guelph. Vulgo *mihi nostra sat nota.*

(4) *Contra propositum.* Nam quum certi nihil esse dicerent Academici, quod aut sensibus, aut animo percipi posset, adspernarenturque omne animi et sensuum iudicium, reliquum erat ut contra aliorum sententias disputarent. Ita sublata perceptione, contra propositum iam inde ab Arcesila disputare coeperant. Tvrn.

(5) *Ad quod audiam.* Explicat Davisius *adversus quod te dicentem audiam.* Non satis apposite. Melius aliquanto Ernestius in Clavi, *de quo au-*

An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem,[1] ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire. * * * *

Multa hic desunt.

III. Considerамus hic:[2] * * * quorum in aliis, ut in Antipatro poëta,[3] ut in brumali die natis,[4] ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in

diam. Eleganter ponitur haec praepositio, quum quis omnia, quae de re quadam proferri possunt, coniungit, et rem ab omni parte sic exponit, ut nihil praetermissum sit. Ita dicitur *ad aliquid disputare*, *ad aliquid dicere*, etc. quod non est *contra*, ut vulgo intelligunt. Brem.

(1) Nam graecorum philosophorum istae disputationes erant, non hominum romanorum, qui non tantopere in philosophia versati erant. Turn.

(2) Puto legendum *considomus hic*, quod Palat. sec. optimum codicem nunc habere video. Cicero enim vel sedens, vel ambulans ad aliquid disputabat. Est autem hoc verbum in hac re proprium. Cf. de Legibus II, 3: Acadd. Dispp. I, 3, II, 3 fin. et alibi. Vellem tamen omnes codd. haberent *consideramus hic*, neque ullum esset lacunae indicium. Tum unice veram putarem erudit. Hottingeri coniecturam *Consideremus haec: quorum in aliis*, etc. Brem. — Hic autem Cicero refutat Stoicorum argumentum, quod ex continuatione coniunctioneque naturae, quam συμπάθειαν vocant, ad fatum probandum afferebant: sic enim ratiocinabantur, partes omnes mundi naturali cognatione teneri inter se conspirantes et copulatas; proinde seriem esse causarum perpetuam, vi sese quoquoversum diffundente et propagante quadam contagione, et parte parti respondente. Cicero de Divinat. c. 15: *Qua ex coniunctione naturae, et quasi concentu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest fissum iecoris cum lucello meo.* Turn.

(3) Est is, quem Cicero aliique *Sidonium* vocant. Eamdem rem, de qua Cicero loquitur, narrant Val. Maximus lib. I, 8, 16 ext. et Plinius, Histor. Nat. VII, 51. Quotannis autem die natali febri implicabatur. Vulgo male confunditur hic Antipater cum philosopho, qui Tyrius dicitur, etiam ab Heusingero ad librum de Offic. II, 24, 8, et aliis. Rem bene explicuit Harduinus ad Plinii locum. Brem.

(4) Multis, qui eodem die nati sint, idem plane fatum contigisse narrant Veteres. Laudavit Davisius, Val. Ma-

unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet, quam ego non tollo; vis est nulla fatalis: in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago,[1] ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci

xim. I, 8, 17 ext. Sil. Ital. II, 636; Stat. Theb. VI, 343. De *brumali* die natis quis Veterum tradiderit, nescio. Fortasse haec inter Chaldaeorum θεωρήματα fuerunt iis similia, quae infra dantur cap. 6: *Si quis oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.* Bren. — *Vt in simul aegrotantibus fratribus.* Rem nobis servavit Augustinus, de Civitate Dei lib. V, cap. 2: *Cicero dicit, Hippocratem, nobilissimum medicum, scriptum reliquisse, quosdam fratres quum simul aegrotare coepissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminatos suspicatum: quos Posidonius Stoicus, multum astrologiae deditus, eadem constitutione astrorum natos, eadem conceptos solebat asserere.* Referri etiam huc potest locus Valerii, quem modo laudavi. Io. — *Vt in urina, ut in unguibus.* Conf. Plin. Hist. Nat. lib. XXVI, c. 6. Ex varia unguium vel figura, vel colore sicuti ex punctis, albisque maculis etiam recentiores varia hariolati sunt, atque ex iis iam veteres medicos, sanitatem suspicatos esse, tradit Celsus. Io. — *Naturae contagio.* Id est, consensio convenientiaque naturae, quae tamquam contactu afficit. Hanc naturae contagionem, Graeci vocant συμπάθειαν; hanc Cicero aliis locis, *rerum cognationem*, *naturae convenientiam, concentum atque consensum.* Hic autem negat Cicero, ex contagione naturae quam concedit, fatum probari. B.

(1) *Illo naufrago.* Posidonius homini cuidam, cuius nomen ne ipse quidem posuerat, praedictum fuisse scripserat, in aqua esse pereundum: is autem naufragium fecit, et in rivo postea lapsus est: aut, quum ei naufragium letumque ex aqua praedictum esset, in rivo lapsus est. Tvrn. — *Icadio.* Icadium *saevissimum piratam* fuisse (piratam enim hic praedonem Cicero vocat) scribit Sext. Pompeius. Εἰκάδιον, nisi fallor, Suidas vocat. In eius crura ex spelunca saxum incidit, quum tamen vitam maritimam coleret. Tvrn. — *Daphita.* Narrant Val. Maximus I, 8, 8 ext. et Hesychius, Illustr. p. 23, Daphitam, qui Sophistarum studia professus sit, oraculum Delphi consuluisse, *an equum invenire posset?* Respondebatur, *inventurum equum, sed ut eo perturbatus periret*, dein iussu Attali, quem probris lacessisset, e saxo, cui nomen equi erat, deiectum esse. — Strabo autem lib. XIV, pag. 647 scribit oraculum Daphitae grammatico venisse, ut *Thoracem caveret.* Dein autem eamdem ob causam, quam reliqui tradunt, iussu eiusdem regis in Thorace, qui mons est Epheso vicinus, affixum esse. Ex hoc natum proverbium putant viri docti *Cave Thoracem.* Erasmus quidem errat, qui *Strabonem* dicit *tradere*, proverbium hoc inde natum esse. Nulla enim proverbii apud illum mentio est. Si igitur Erasmus hoc uno loco fretus *Cave Thoracem* in proverbiorum nu-

videtur. Sunt quidem, inquam, absurda.[1] Quid enim? si Daphitae fatum fuit ex equo[2] cadere, atque ita perire; ex hocne equo, qui, quum equus non esset, nomen habebat alienum?[3] aut Philippus hasce

merum retulit, temere egit, ut saepe. Quod autem illam de Daphita historiam spectat, quamvis primo quidem adspectu ex Strabonis reliquorumque narratione non eadem esse videatur, tamen diligentius considerata eadem esse apparebit. Nam de eodem homine Strabo et reliqui loquuntur. Conveniunt enim in rege, in quem ille probrosa dicta iecit. Nihil autem impedit, quod Strabo *Grammaticum*, Valerius *Sophistam* vocat. Sophistas enim etiam rebus grammaticis studuisse notum est. Vtrum vero Strabo de eodem loco loquatur, necne, difficilius est iudicare. Volunt id Turnebus ad hunc locum, et Vossius ad Pomponii Melae lib. I, 17. Negat Davisius. Sed quum de eodem homine loquatur Strabo et ceteri dicant scriptores, eum de *saxo*, cui nomen esset *equi*, deiectum, quid impedit, quo minus hoc saxum partem montis Thoracis fuisse dicamus? Alia denique restat difficultas, utrum Strabo reliquique de uno eodemque oraculo loquantur. Puto hic idem accidisse, quod saepe in oraculis. Quum de saxo in monte *Thorace* deiectus esset, dixerunt alii, iussum eum esse, *ut Thoracem caveret*, alii, iique acutiores, interrogasse eum, ubi *equum* invenire posset, tum cetera accidisse, quae noatis. Tales narrandi diversitates in oraculis saepe inveniuntur, quippe quum oraculorum maior pars post eventum denique confecta sint. Vnum igitur illud diversum est, quod Strabo eum esse *suffixum*, ceteri eum *deiectum* esse dicant. Sed hoc ex varia eiusdem rei narratione natum videtur. BREM.

(1) Davisius cum Ball. El. Harl. quibus accedunt E, Vindob. A, et edd. quaedam vett. delendum censet *quidem*. Sed nullum tum video sensum. Certissimum videtur, quod iam Turnebus voluit, ut *quidem* mutetur in *quaedam*. Sed quid tum significet *inquam?* Forsitan aliquis hoc verbum cum affirmatione positum esse dicat, quemadmodum interdum in Cicerone, etiam non repetita voce, quod alias fieri solet. Cf. v. c. de Finib. II, 21. Sed sensus subtilior facile iudicabit, hanc affirmationem hoc loco frigidam esse et inanem. Alius igitur *inquam* cum vett. nonnullis editt. et Ms. Guelph. deleverit. Sed tum oratio sic est abrupta ut tale exemplum in Cicerone sit nullum. Quid multa? Vicus fortasse persanatum erit, si scribas: *Sunt enim quaedam absurda*: ita ut his reddatur ratio, cur quaedam Posidonius comminisci videatur. *Absurda* autem Ciceroni ea dicuntur, quae sibi ipsa non satis conveniunt, incredibilia (*unharmonisch*). Itaque proprie de sono dicitur, *sonus absurdus*, *vox absona et absurda*. Cicero igitur dicit, quoniam in quibusdam eorum, quae Posidonius dicat, nonnulla sibi repugnent, ea ab hoc commenta videri. BREM. — Vulgo *sunt, inq., quidem absurda*. Schutz. verba transtulit. *T.*

(2) Ita Davis. e codd. suis. Vulg. *de equo*.

(3) Nempe praecipitus est ex monte qui appellabatur *equus*.

in capulo [1] quadrigulas vitare monebatur? quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum est, naufragum illum [2] sine nomine in rivo esse lapsum? [3] Quamquam huic quidem hic scribit praedictum, [4] in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum: nihil enim scribit ei praedictum. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud ca-

(1) Vt Ciceronem intelligere possimus, faciunt compilatores illi Valerius Masimus et Aelianus, quorum ille lib. I, 8, 9, ext. hic, V. H. lib. III, 45 tradit, oraculum Philippo evenisse, ut ab ἅρματος violentia sibi caveret; quamobrem eum, nobilem illum locum in Boeotia, qui huius nominis erat, Amphiarai interitu nobilis, semper vitasse. Pausaniam autem in capulo gladii, quo eum occiderit, quadrigam babuisse caelatam. Tota isthaec fabella originem videtur Olympiadis facto debere, quae gladium illum Pausaniae, Apollini consecratum in eius templo suspendit; in quo quum forte caelatae essent quadrigae, ab homine arguto, qui oraculi ambiguitatem providebat, isthoc oraculum confectum erat. Quam parum autem hoc prudentiores curaverint, inde coniici potest, quod optimi scriptores historici, qui Philippi mortem diligenter et accurate tradunt, ne verbum quidem de hoc oraculo habeant. Hanc autem fabellam in vulgus notam fuisse, docet modus, quo Cicero rem proponit scribens *hasce* etc. Ipsa autem haec vox bene a Cicerone posita est. Dicit enim *has* quadrigas, eas opponens *loco*, quem verisimilius erat intelligi, sicuti dixerat *huncne equum* eadem oppositione, ut vivum intelligeret. Aelianus addit denique aliam insuper fabellam, multo etiam minus credibilem, quam illam. Dicit enim, opinionem quamdam haud eam quidem vulgarem esse, Philippum ad paludem, cui nomen erat ἅρματος, interfectum esse: de quo nemo bonus scriptor quidquam tradit. Baum.

(2) Ita Wolfius emendavit. Vulg. *quid autem magnum et naufragum illum.*

(3) *Et naufragum ill. sine nomine in rivo esse lapsum?* Cuius nomen Posidonius non posuit, ut fortasse commentitium sit ad libidinem exemplum. Quamquam ex eo fatum nihil affirmatur. Nam quum esset praedictum eum in aqua periturum, sortem fides non est sequuta, quum in rivo tantum sit lapsus: immo vero, quod naufragus enataverit, in aqua perire non debuit. Tvrn.

(4) Nam ex praedictis et divinatione fatum probari solet, ut contra ex fato divinatio. Igitur in exemplo nulla videtur fati comprobatio, quum divinatio nulla antecesserit: et alioqui enumerarit inter ea quae praesagio fidem facerent aliquam fati. Tvrn.

surum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur (atque hoc late patebit) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu, aut pleraque fierent, aut omnia; num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam, fortunamve referatur?

IV. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus:[1] ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes;[2] in aliis esse pituitosos, et quasi redundantes;[3] in aliis exsiccatos, atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum, et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici: crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes.[4] Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem

(1) Levi ista refutatione in eum contenti simus, ne, si infestius acriusque insultemus, in eum iniquiores esse videamur, quem non offendere, cui parcere, magistro praesertim, debeamus. Tvan.

(2) *Alios esse salubres.* Vt Crotonem urbem. — *Alios pestilentes*, ut Sardiniam. Id.

(3) *Redundantes.* Superfluentes nimiaque pituita suffusos: quales qui lacustria et palustria incolunt. Varios autem habitus locorum Hippocrates diligenter in libello de aëre, locis, et aquis notavit. Id.

(4) Hinc Horatianum illud lib. II, ep. 1, 244: *Boeotum in crasso iurares aere natum.* In aëre autem crasso stupidi et obtusi plerumque sunt qui nascuntur: quod tamen perpetuum non est: et Iuvenalis scribit, Sat. X, 49: *Summos posse viros, et magna exempla daturos Vervecum in patria crassoque sub aëre nasci.* Id. — *Pingues Thebani.* Tardi et hebetes. Cicero, Acad. II, 34: *Quod ipsi Antiocho pingue videbatur.* Horatius lib. II, Sat. 6, 14: *Pingue pecus domino facias, et cetera, praeter ingenium.* Proinde Veteres in Boeotorum stuporem cavillantes, *Suem Boeoticam* dicebant. Id.

quis, aut Arcesilam,[1] aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. Diiungo longius.[2] Quid enim? loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? idibus potius, quam kalendis? Vt igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil; sic affectio astrorum valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi, aut crudeles, aut superbi sint, alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

V. Haec disserens, qua de re agatur,[3] et in quo causa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia

(1) Ἀρκεσίλαος graece vocatur, qui, dorico more, a Latinis Arcesilas appellatur. *Zeno* princeps Stoicae disciplinae fuit: Arcesilas auctor Academiae novae; Theophrastus Peripateticus auditor Aristotelis fuit. Hos tres nominat, quod eodem tempore philosophiam Athenis docuerunt, quamquam Theophrastus Zenonem, *Zeno* Arcesilam anteibat aetate. Tvan.

(2) *Diiunge longius.* Si recipiatur vulgata lectio, hic adhibendus erit textui sensus: Quin, longius perge, pergamus ambo longius. Sin vero legere vis, ut nonnulli, *Diiungo longius*, tunc *optima sane et contextui erit accommodatissima sententia*, inquit Ernestius. Hoc enim Cicero dicit: *Illa, qua Chrysippus fatum firmat, naturae contagio, s.* συμπάθεια, *quam vim in hominum actiones aut voluntatem habere possit, non intelligo. Fac enim tenue caelum homines acutiores gignere, crassum robustos et valentes; inde, qui fiat, ut Athenae Zenone, Arcesila, Theophrasto, similibusque ingeniis, Thebae corporum ad luctam reliquaque certaminum genera aptorum, robore clarae sint, satis intelligo. Illa vero loci contagio quo pacto efficiet, ut quis Zenonem, aut Arcesilam, aut Theophrastum audire velit, aut in Nemeis potius ludis, quam in Isthmicis certare? Nemeam et Isthmum dico? Longius loca diiungo (quam necesse est). Pompeii porticum et campum dicam, loca minime longe dissita. An eorum ulla contagio efficiet, ut in hoc potius, quam in illo velim ambulare?* B — Cod. Eliens. *distingue locos.*

(3) *Qua de re agatur.* Probare debebat Chrysippus, non quidem nos non esse omnino liberos, quod ei

propensiores sint propter causas naturales et antecedentes, iccirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt causae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate,[1] si res ita se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat,[2] ne ut sedeamus quidem, aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quamque rem res consequatur.[3] Vt enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis, itemque valentes et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere, et ambulare, et rem agere aliquam principalibus causis[4] definitum et constitutum sit. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem, et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum, et mulierosum fuisse; neque hoc scribunt vituperantes,

concedebatur, sed eas causas quibus impellitur animus, animum ita abripere, ut resisti nequeat. J. V. L.

(1) *In nostra potestate.* Quod ἐφ' ἡμῖν Stoici appellant. Libertatem enim voluntatis fati assertores nonnulli, ut Chrysippus et plerique Stoici, retinent, qui fatum non ex necessariis et principalibus causis nectunt, sed ex iis quae praecursionem afferunt, et antecessionem, sine quibus res effici non possit. Cicero, Topic. cap. 15: *Alia autem praecursionem quamdam adhibent ad efficiendum, et quaedam afferunt per se adiumenta, etsi non necessaria: ut amori congressio causam attulerit, amor flagitio.* Ex hoc genere causarum ex aeternitate pendentium fatum a Stoicis nectitur. — *Nunc vero fatemur.* Meum quidem sensum admodum offendunt particulae *nunc vero*, quarum usus est in Cicerone tum, quum antecedenti contrarium aliquid proponit. Si quis eas hoc loco negligentius esse putet, non pugno. Malim tamen legere, *Nos vero*, quod Cicero cum affirmatione adhibet, si ab alius sententia ad id accedit, quod ipse statuit. Brem.

(2) Ita optimi Mss. et plurimi. Si qui *colligi* habent, interpretati sunt alteram vocem. Quae quamquam rarius hoc sensu apud Ciceronem legatur, interdum tamen legitur, praesertim in forma passiva. In forma activa nonnumquam dicitur ratio *cogit*, de quo videbimus infra. Brem.

(3) Davisium eiusque libros, Guelph. ac Vindob. B sequutus sum. Vulgo *rem* omittitur. Vindob. A *res* non habet.

(4) *Principalibus* Κυρίοις καὶ συν-

sed potius ad laudem: vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? Stupidum esse Socratem dixit,[1] et bardum,[2] quod iugula concava non haberet; obstructas eas partes, et obtura-

κτικοῖς αἰτίοις, ut Stoici loquuntur, quae quidem efficienter rem aliquam antecedunt. Tvrn.

(1) *Quid? Socratem... stupidum esse Socratem dixit.* Gulielmius delenda censuit verba *Socratem dixit*, quo dura fit constructio, et Ciceronianae consuetudini minime apta. — Vt nihil dicam de eo, quod Cicero saepe soleat eamdem vocem repetere, illa nominis repetitio non est sine vi. Hoc enim vult. An ignoratis id, quod Zopyrus dixit de Socrate? qui ipsum adeo Socratem, hominem aliquanto Stilpone maiorem ac sanctiorem, stupidum, et bardum, et mulierosum dicebat. Non igitur sine causa Socratis nomen repetitum est. Eamdem rem Cicero narrat, Tuscul. Dispp. IV, 37; Alexander Aphrod. de Fato cap. 6. *Mulierosum* Socratem fuisse plures calumniantur. Cf. Porphyrius apud Cyrillum in Iul. lib VI, p. 186. Ipse Cyrillus lib. VII, p. 226; Theodor. Therap. XII, pag. 174 sq. quae loca Davisii diligentia investigavit. Adde Theodor. Therap. IV, u. t. Sunt autem hi omnes ex sequiori aevo. Neque Veterum, ut puto, quisquam hoc crimen Socrati impingit. Dubitant adeo viri docti, in primis I. M. Gesnerus in libello *Socrates sanctus paederasta*, an eo, quo vixit, tempore pro paederasta impuro habitus sit. Quamquam hoc quidem suadet Platonis Symposium, in quo Plato eum Alcibiadis oratione ab hoc crimine defendere voluisse videtur. Cf. ea, quae acutissime disputavit de hac re eruditiss. Wolfius in *der Einleitungh zu Platos Gastmahl* p. 38. Ex illa Alcibiadis apud Platonem oratione intelligitur quoque, cur in hoc Zopyri dicto cachinnum sustulerit. Lucianus quidem aliique huius aetatis scriptores hanc Socratis paederastiam clare attingunt. Brem. — *Notarit.* Probro coram affecerit, vitiis eius in conventu notatis. Tvrn. — *Physiognomon.* Hanc scientiam plures etiam apud nos non sine fama professi sunt. *B.*

(2) *Bardum.* Zopyrus, in eo quod *bardum* Socratem dixerit, graviter est lapsus: nam testis est Porphyrius, qui contumeliosissima quaeque de praeclaro illo viro corraserat, εἶναι αὐτὸν πρὸς οὐδὲν μὲν ΑΦΥΑ, ἀπαίδευτον δὲ περὶ πάντα, ὡς ἁπλῶς εἰπεῖν· σχεδὸν δὲ οὐδὲ γράμματα πάνυ τι ἐπίστασθαι. Vide Theodoretum, Ther. I, p. 8, 11. Iudicium vero, quod de Socrate tulit ille Physiognomon, ex Alexandro

tas esse dicebat: addidit etiam, mulierosum; in quo Alcibiades[1] cachinnum dicitur sustulisse. Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia,[2] si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur graece θεωρήματα. Non enim credo, nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi: Si quis, verbi causa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur. Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro,[3] valente dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur: « Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur; » illud quoque verum est: « Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in

Aphrodisiensi repetit Eusebius, Praep. Evang. lib. VI, c. 9. Dav.

(1) *Alcibiades.* Aut quod puerorum amator esset Socrates, aut quod nullum in eo vestigium libidinis Alcibiades sensisset, a quo sic aliquando surrexisset, ut si eum parente cubuisset. Turn.

(2) Sensus est: Si divinatio vera est, voluntati, studio, disciplinae nullus relinquitur locus. Divini enim quaedam praedicunt, ut vera. Quodsi autem vera et immutabilia praedicunt, quidquid tu feceris, non tamen illud efficies, ut ea non fiant. Praedictum est, te in mari esse moriturum; quomodocumque ergo studueris, ut hoc evites, nihil tamen effeceris. Aut enim divinatio nulla est, aut hoc fiet. Ergo fato ex divinationis ratione firmato, voluntas, studium, disciplina tolluntur. Ba.

(3) Diodorus is fuit, qui cognomento Cronus appellatus est, philosophus ex Megarica schola eorum, qui ἐριστικοί et διαλεκτικοί dicebantur: quem si admiratus est Callimachus, ut in epigrammate scripserit: Αὐτὸς ὁ Μῶμος ἔγραφεν ἐν τοίχοις, ὁ Κρόνος ἐστὶ σοφός. Turn.

mari non morietur. » Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus: « Et est Fabius, et in mari Fabius morietur: » quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud: « Morietur in mari Fabius » ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest.

VII. At hoc, Chrysippe, minime vis, maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est.[1] Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum: et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sunt futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam,[2] etiam si id numquam futurum sit; neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et quae falsa in futuris dicentur, in his habebis ut ea fieri non possint: ut si dicatur,[3] Fabium in mari periturum, et

(1) Hieronymus advers. Pelagium p. 557, E: *Inter Diodorum et Chrysippum valentissimos dialecticos περὶ δυνατοῦ ista contentio est. Diod. id solum posse fieri dicit quod aut sit verum, aut verum futurum sit, et quidquid futurum sit id fieri necesse esse, quidquid autem non sit futurum, id fieri non posse. Chrysippus vero, et quae non sunt futura, posse fieri dicit, ut frangi hoc margaritum, etiamsi id numquam futurum sit.* Locum, quem tractamus, ad verbum fere descripsit Presbyter Stridonensis. Vide porro Petr Victorium in Epist. fam. IX, 4. Dav.

(2) Quam in anulo Cicero habebat. Turn.

(3) Vulgo sic legebatur: *in his habemus, ut ea fieri non possint, ut si dicatur Africanum Karthagine potiturum; et si vere dicatur de futuro idque ita futurum sit, dicas esse neces-*

si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, ut si dicatur Africanum Karthagine potiturum, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. Etenim si illud vere connectitur, « Si oriente Canicula natus es, in mari non morieris; » primumque quod in connexo, « Natus es oriente Canicula » necessarium est (omnia enim vera in praeteritis, necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe,[1] quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt converti[2]): si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est; fit etiam, quod consequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo[3] non videtur valere in omnibus. Sed tamen,[4] si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest.

VIII. Hoc loco Chrysippus aestuans,[5] falli sperat

sarium. In emendatione h. l. Lambinum et Hottingerum secutus sum.

(1) Nam propter immutabilitatem praeterita censere videbatur necessaria Chrysippus, quum in ea ne deus quidem ullum ius habeat, praeterquam oblivionis. At Cleanthes eius magister necessitatem ex natura rerum potius, quam ex immutabili temporis conditione metiebatur. Itaque natus est Fabius oriente Canicula, ei necessarium non videbatur: nec id de liberis tantum causis intelligebat: quod Ciceronis exemplum satis declarat. Tvrn.

(2) *Convertere*. Sic Schutz. post Davis. e cod. Eliens. ut est etiam in Guelf. aliisque Mss. Paulo post, idem habet *sequitur* pro vulg. *consequitur*, quod revocavi. *T*.

(3) *Quamquam hoc Chrysippo*, etc. Si necessarium est quod in connexo primum est, quod annectitur etiam necessarium esse tradunt. Quod et hic Cicero argumentatur, cum exceptione tamen, quod probet acumen Chrysippi, id in omnibus non valere existimantis, sed in multis videri censentis, ex conditione potius quam ex natura: aut aliquas certe argutias adducebat Chrysippus, quales in logicam multas coniecerat, etiam nonnunquam incredibiles et falsas: euiusmodi est apud Plutarch. advers. Stoicos p. 1059. Tvrn.

(4) *Sed tamen*. Si es connexo forte necessario non semper sequitur annexum necessarium, argumentabimur, si causa naturalis est cur non moriatur in mari, in mari non moriturum. Tvrn.

(5) Turnebus putat Ciceronem iculariter dicere, Chrysippum sperare se fucum esse facturum astrologis. Forsitan viri docti sententia haec fuit: Chrysippum, quum videret, di-

Chaldaeos, ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient: «Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur:» sed potius ita dicant, «Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.» O licentiam iocularem! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum [1] in arte, non ita proponet: «Si cui venae sic moventur, is habet febrem;» sed potius illo modo, «Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet.» Itemque geometres non ita dicet: «In sphaera maximi orbes, [2] medii inter se dividuntur;» sed potius illo modo: «Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur.» Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre

vinationem, et earum rerum, quae praedictae sint, necessitatem non posse disiungi, divinationem autem improbare nollet, necessitatem tamen minime probaret; eum igitur fucum facere voluisse astrologis ceterisque divinis, dum iuberet eos percepta alio modo pronuntiare, quam solebant: quo facto eum necessitatem ipsam tollere voluisse, divinationem tenere. At eadem hac ratione fallebat illos divinos, quum ea, quae praedicerent, non amplius necessaria essent, ergo etiam ars eorum inanis, cui nemo crederet, quippe praedicta vel evenire poterant, vel non poterant. Hottingerus autem v. d. Turnebi sententiam non probans eleganter coniicit: *Hoc loco Chrysippus aestuans nos falli sperat, neque Chaldaeos ceterosque divinos usuros esse coniunctionibus*, etc. Brem. — *Chaldaeos*. Id est, mathematicos: genethliaci enim omnes, qui ex natalitio sidere futura praesagiunt, Chaldaei vocantur: quod enim illa natio siderum observandorum peritissima fuit, factum est, ut mathematici ita vocarentur. Turn.

(1) Hottingero magis placet *perceptum*, et *cui* pro *ei*.

(2) Vt aequator, zodiacus, meridianus: alii minores, tropici, arctici.

possumus. Modo dixi: «In sphaera maximi orbes, medii inter se dividuntur:» possum dicere: «Si in sphaera maximi orbes erunt;» possum dicere: «Quia in sphaera [1] maximi orbes erunt.» Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum causa fore. Illorum tamen nemo ita loquitur; maius est enim has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere

IX. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur: [2] in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem: Nihil fieri, quod non necesse fuerit; et: Quidquid fieri possit, id aut esse iam, aut futurum esse; nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt; sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non apparent, [3] ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit: «Hic morietur hoc morbo;» at hoc idem si vere dicetur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex

— *Medii*, id est, in duas aequales partes. Turn.

(1) Bremius mavult *Qui in sphaera.*

(2) *Sed ad illam.* Esplicat sententiam Diodori, qua Chrysippo respondere potest. Diodorus autem fatum non inducit, sed in enuntiatis vim verborum interpretatur, non causarum seriem ponit, quum tamen es vi verborum et ex enuntiationibus fatum confirmaret Chrysippus. Haec autem Diodori contentio tota ad logicen, ut initio dixit, pertinet. Turn. — *Contentionem.* Contendit enim, si quid in futuro verum sit, non posse non evenire. Libros περὶ δυνατῶν Chrysippus scripserat, in quibus magna illi cum Diodoro luctatio erat. Turn.

(3) *Apparet* conj. Davis. ut referatur ad *immutabilitatem.*

vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam « Morietur Scipio[1] » talem vim habet, ut quamquam de futuro dicitur, tamen id non possit[2] converti in falsum: de homine enim dicitur, cui necesse est mori. Sic si diceretur, « Morietur noctu in cubiculo suo Scipio vi oppressus; » vere diceretur.[3] Id enim fore diceretur, quod esset futurum; futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, « Morietur Scipio » quam « Morietur illo modo; » nec minus necesse mori Scipionem,[4] quam illo modo mori; nec magis immutabile ex vero in falsum, « Necatus est Scipio » quam « Necabitur Scipio: » nec, quum haec ita sint,[5] est causa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium, easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine causa fiat aliquid,[6] ex

(1) Aemilianus, qui quum Flacco, Graccho, et Carboni adversatus esset, fortis valensque, in cubiculo mortuus inventus est postridie. Ei vim Carbo allulisse existimatus, ut scribit Cicero ad Paetum: quod et hic sequi videtur. Alii venenum ei ab uxore Sempronia Gracchi sorore datum suspicati sunt. Turn.

(2) Sic Bremius cum edd. vett. et cod. Herel. Vulgo *tamen ut id non possit*.

(3) Quod tamen in speciem minus necessarium esse videtur, quam morietur: propterea quod omnes mortales hac conditione nati sunt, ut moriendum sit eis. Contendit tamen Diodorus non minus esse necesse. Turn.

(4) Ramus emendabat *nec magis necesse*. Davisius vero *nec minus necesse mori illo modo Scipionem quam mori*.

(5) Quamquam enuntiationes necessitatem veri vel falsi habent, ut Diodorus censet, non tamen ea de causa fatum fuerit: quod quum timeret Epicurus, et omnem enuntiationem veram, vel falsam esse negavit, et motum quemdam commentitium declinationis atomorum induxit. Turn.

(6) Quia declinationis nullam causam Epicurus affert, ut aliorum motuum. Moveri per inane profundum, verbi gratia, individua corpuscula dicit propter pondus, et resilire in concursionibus ex plaga: ut illorum duorum motuum causae sint, pondus et plaga; declinationis autem quam afferre tandem causam potest? Itaque in ea et a Cicerone, et ab omnibus

quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi, nec cuiquam physico placet; alteram, ut, quum duo individua per inanitatem ferantur,[1] alterum e regione moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum, aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse; non enim ex aeternis causis,[2] naturae necessitate manantibus, verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades; nec tamen sine causis; sed interest inter causas fortuito antegressas, et inter causas cohibentes[3] in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit: Morietur Epicurus, quum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant causae fatales, cur ita accideret; sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. Nec ii, qui dicunt[4] immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum converti in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur.[5] At, qui introducunt[6] causarum seriem sempiternam, ii men-

Stoicis valde exagitatur et vexatur. Tvan.

(1) Lambinus conj. *quum duo individua corpora per inanitatem deorsum ferantur.*

(2) Vulgo *non enim aeternis causis.* Reg. et Ball. *non enim externis causis*, unde Davis. conj. *ex aeternis causis*, quod recepi. — Suffragatur Bremius Davisii coniecturae. *T.*

(3) Wopkensius coniecit *continentes.* Gesnerus in Thes. vulgatam sic explicat: *Cohibentes*, *i. e. continentes in se causas libere et proinde contigenter agentes: et agentes physice et ex necessitate suae naturae*, locum dans Lucretii II, 1030. Observandum est *cohibere* pro *continere* tum dici, quum aliquid in alio quasi inclusum, et fere confusum cum eo fit. Arctiorem igitur coniunctionem indicat, quam *continere.* Ita terra semen dicitur in se cohibere de Senectute cap. 15. Locus, quem Ernestius in Clavi laudavit ex libro de Natura Deor. II, 43, non convenit. Ibi *cohibere* est regere, dominari. Brem.

(4) Vt Diodorus, qui tantum quaerit, quid valeant enuntiationes de eo quod fieri potest aut non potest, non causas fatales scrutatur. Tvan.

(5) Veraene sint enuntiationes an falsae. Id.

(6) Vt Stoici.

tem hominis voluntate libera spoliatam, necessitate fati devinciunt. Sed haec hactenus. Alia videamus.

X. Concludit enim Chrysippus hoc modo: Si est motus [1] sine causa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Causas enim efficientes quod non habebit, id nec verum, nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio, aut vera aut falsa est. Motus ergo sine causa nullus est. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, causis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant. Hic primum mihi libeat [5] assentiri Epicuro, et negare omnem enuntiationem aut veram esse, aut falsam; eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri compro-

(1) Vt appelitio et voluntas: nec contra Epicurum ista disseruntur, sed ad confirmationem fati. Dispulat Alexander lib. II de Animo, *κίνησίν τινα ἀναίτιον εἶναι*. ID.

(2) *Hic primum mihi libeat assentiri Epicuro.* Ila edidi ex certissima erud. Hotlingeri emendatione. Vulgo legitur *Primum si mihi.* »*Non apparet,* inquit vir doct., *cur primum dicat; nihil enim sequitur secundum. Neque hanc vocem contextus patitur hic eo modo accipi, quo saepe absolute poni, Wopkensius, Lect. Tull. p.* 52, *aliique docuerunt. Sed qualis praetereo horum est sensus?* Si Ciceroni libeat assentiri Epicuro, *se* id facturum potius, quam Chrysippi sententiam probaturum. *Ain' vero? Tu, si libeat assentiri, assentiare? At hoc ineptum, neque a Cicerone est, et editores id fugisse, vix satis mirarer, nisi scirem, non omnem mendorum foeditatem in propatulo esse sitam, multaque legentibus sine offensa transmitti, quae attentius considerata, longe absurdissima videantur. Facilis tamen medela loci, ut qui deleto particula* si *prorsus sanabitur. Eam corrector quis oscitans intrusit, qui o verbis istis,* eam plagam, *apodosin aliquam incipere putans, sine conditione protasin haud constare fuit arbitratus. Sed nullus apodosi locus est, et pronomen eam signatius hoc exprimit, quod anteo simpliciter dictum erat. Nam hoc vult Tullius: Si optio sibi proponatur inter Chrysippi fatum statuentis, et Epicuri, fati evitandi causa omnem enuntiationem aut veram, aut falsam esse negantis, sententiam eligendi, se nunc primum assensurum Epicuro, ei, quem ut hominem stupidum atque hebetem exagitare, et a quo fere in alio omnia discedere consuesset; hanc enim opinionem, utcumque absurdam, et philosopho maxime indignam, sibi tolerabiliorem tamen videri, quam fati necessitatem.* » Bx. — Particula mihi quoque intrusa videtur; adeoque fidenter eam expunxi. *T.*

bem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, [1] haec vero non est tolerabilis. [2] Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne ἀξίωμα aut verum esse, aut falsum. Vt enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit, fato fieri, quaecumque fiant (si enim alterutrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum; et, si certum, etiam necessarinm: ita et necessitatem, et fatum confirmari putat); sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse, aut falsum, non teneat, omnia fato fieri, et ex causis aeternis rerum futurarum. [3] Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. [4] Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, [5] quum declinat [6] atomus intervallo minimo: id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem sine causa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat: nam qui potest pelli alia ab alia, si gravi-

(1) In ea aliquid dubium videtur controversum esse; alioqui id non tantopere disputaret Chrysippus. Tvsn.

(2) Quum ex ea sequatur eversio vitae et morum, et voluntatis servitus. Tvrn.

(3) Sic Victor. Davis. ed. 2. Nam priore sic ediderat: *sic Chrysippus metuit ne si non obtineat, omne quod enuntietur aut verum esse aut falsum, omnia fato fieri non possint.*

(4) Motum decliustionis excogitavit Epicurus, ut voluntatis libertatem retineret, ne, si in pronum semper laberentur atomi necessario et naturali motu, fato fierent omnia: nunc enim quum incerto spatio et regione declinent, ea eo efficitur, ut, quandocumque volumus, nobis omnis susceptio et animi inductio libera sit et voluntaria. Tvrn.

(5) Tres atomis motus Epicurus, ut Plutarchus scribit, tribuit: unum κατὰ σταθμὴν, id est, ad lineam: alterum κατὰ παρέγκλισιν, id est, per declinationem: tertium κατὰ πληγὴν, id est, ex plaga. Ad lineam moventur deorsum per inane profundum: per declinationem, quum minimum declinant, ut complexiones, copulationes et adhaesiones atomorum fiant; nam si omnes e regione moverentur, nulla alteram attingeret: ex plaga, quum propter soliditatem ea conflictu resultant. Id.

(6) Lambinus, nescio cur, legen-

tate feruntur ad perpendiculum corpora individua, [1] rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, ut iam si sit atomus, eaque declinet, [2] declinare sine causa. Hanc rationem Epicurus induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, quum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Ilinc Democritus, [3] auctor atomorum, accipere maluit, [4] necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere.

XI. Acutius Carneades, qui docebat, posse Epicureos suam causam sine hac commenticia declinatione defendere. [5] Nam quum doceret, [6] esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius prae-

dum censuit *quo declinat*. Sed Cicero saepe enuntiationem, quae antecedentia ulterius illustret, per voculam *quum* adiungit. Ceterum Commentarii loco esse potest de Finibus I, 6. Brem.

(1) Manutius et post eum alii viri docti voces *corpora individua* pro insitiliis habuerunt. Sunt tamen in Cicerone multa, quae nostro loco congruant, ita ut subiectum modo eadem voce, modo alia idem significante, repetatur, v. c. de Finibus I, 4, ubi viri docti sine causa *sapientia* deleverunt. Ib. II, 40: *Neque enim haec (voluptas non dolendi) movere potest appetitum animi: nec ullum habet ictum, quo pellat animum status hic non dolendi.* Vbi miror nemini postrema verba suspecta fuisse. Brem.

(2) Davis. e. Mss. Reg. *ex quo efficitur etiamsi sit atomus eaque declinat.* Id recepit Bremius addiditque *eam* post *declinare*.

(3) Codd. fere omnes habent, *id Democritus*, quod nescio an vulgatae praeferendum sit. Brem. — Laërtius atomorum auctorem Leucippum fuisse praedicat; Cicero hoc loco Democritum dicit, cuius imitator fuerit Epicurus. Turn.

(4) Admittere et subire. Cicero, Acad. I, 7: *E quibus aer et ignis movendi vim habent et efficiendi: reliquae partes, accipiendi et quasi patiendi.* Id.

(5) *Suam causam.* Quae fatum tollit, et libertatem voluntatis constituit. Id.

(6) *Doceret* pertinet ad Carneadem, non ad Epicurum, quod voluisse videntur ii, qui pro *Epicureos* dederunt *Epicurum*. Brem.

sertim causam reperire non possunt. Quo defenso, facile Chrysippo possent resistere.[1] Quum enim concessissent, motum nullum esse sine causa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri causis antecedentibus: voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, quum ita dicimus, velle aliquid quempiam, aut nolle sine causa: ita enim dicimus, sine causa, ut dicamus, sine externa et antecedenti causa, non sine aliqua. Vt quum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici,[2] quibus inane esse nihil placet; sed ita, ut, verbi causa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, quum sine causa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa causa moveri, non omnino sine causa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, quum per inane moveatur gravitate et pondere, sine causa moveri, quia nulla causa accedat extrinsecus. Rursus autem, ne omnes[3] a physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine causa, distinguendum est, et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios, non est requirenda externa causa. Motus enim voluntarius eam naturam

(1) Hottingerus verba *quo defenso — resistere*, collocanda censuit post *defendi melius*.

(2) *Vt physici*. Illi qui vacuum in rerum natura esse nihil censent, sed omnia conferta et plena: nam Epicurus contra, inane ponit. Turn.

(3) Ernestius conj. *omnino*. Frustra. Probabilius Bremius *ne omnes nos physici irrideant*. — Haudquaquam hoc voluit Bremius, si quidem integra est eius nota, quam subiicio ex editione Paris. » ..... Forsitan alius quispiam *omnes* ita defendat, ut sit *omnes quoquot haec dicimus*: quod quamquam non prorsus spernam, fateor tamen mihi durum videri. Mss. autem longe plurimi et edd. vett. legunt *omnes physici*. » T.

in se ipse continet, ut sit in nostra potestate, nobisque pareat; nec id sine causa: eius enim rei causa ipsa natura est. Quod quum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio[1] aut vera, aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit,[2] non possunt esse ea, quae causas, cur futura sint, non habent; habeant igitur causas necesse est, ut ea, quae vera sunt,[3] ita quum evenerint, fato evenerint.

XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est, aut fato omnia fieri, aut quidquam posse fieri sine causa. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest: Capiet Numantiam Scipio; nisi ex aeternitate causa causam serens[4] hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis saeculis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio: Capiet Numantiam Scipio; ne illa quidem eversa vera est haec enuntiatio: Cepit Numantiam Scipio.[5] Potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse?[6] Nam ut praeterita

(1) Davisius coniecit *enuntiatio*, quod utique est usitatius. At *pronuntiatum* legitur Tusc. Dispp. I, 7. Cf. Gellius lib. XVI, 8. Brem. — Verum et falsum in enuntiatis nihil affert causae cur fatum sit. Fatum enim non fuerit sine necessariis causis: at ut verum et falsum sit, efficere possunt causae fortuitae et voluntariae. Hic igitur argumentatio Chrysippi repetitur et diluitur. Turn.

(2) Scilicet Chrysippus.

(3) Sic cum editt. vett. codd. Guelf. et Vindobb. edidit Bremius. Vulgo *ut ea quae vera sunt.* Davisio placebat: *necesse est, ea quae vera sunt, ita quum evenerint, fato evenient* ut est in cod. Reg. et Cantabr.

(4) *I. e. nectens.* Lambinus e libris quibusdam veteribus affert hanc lectionem *nisi ex aeternitate causarum series*, etc. — Paulo post Bremius edidit *At si tum* ex conj. Hottingeri, qui negat esse copulae locum. Affirmat autem, Ciceronem eleganter vocula *at* tum uti, quum antecedentibus aliquid ita opponit, ut prorsus neget, illa vera esse posse. *T.*

(5) Sic recte emendavit Lambinus. Vulgo *Capiet Numantiam Scipio.*

(6) Si ex vero in falsum futura mutari possunt, posset aliquid factum esse, quod falsum fuerit futurum esse. Hic enim Cicero ex Diodori sententia Chrysippo respondet, et sine fato docet futura immutabi-

ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia; sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia,[1] ea vera dicemus. Nec si omne enuntiatum aut verum, aut falsum est, sequitur illico, esse causas immutabiles,[2] easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitae sunt causae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur: Veniet Cato in senatum; non inclusae in rerum natura, atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, quum est verum, quam venisse; nec ob eam causam fatum, aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, si haec enuntiatio: Veniet in Tusculanum Hortensius,[3] vera non est; sequitur, ut falsa sit. Quorum isti neutrum volunt; quod fieri non potest.

XIII. Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur: appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est, ex hoc morbo convalescere; sive medicum adhibueris, sive non adhibueris,[4] convalesces. Item si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. Et alterutrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. Recte genus hoc interrogationis igna-

lia esse posse. Locum per interrogationem lego. TYAN.

(1) Praesentia. Cicero de Oratore II, 25: *Genus causae ex controversia facti, vel ex futuri, vel ex instantis.* IDEM.

(2) Vt vult Chrysippus. Immutabiles autem causae fatales sunt et necessariae. ID.

(3) Qui, Cicerone haec condente, iam mortuus erat. Habebat autem in agro Tusculano villam Hortensius. ID.

(4) Hic et inferius, post verba *sive non*, supplevit Davisius *adhibueris* ex optimis codicibus.

vum, atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces. Itemque, Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo convalesces,[1] sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur.[2] Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia,[3] quaedam copulata. Simplex est: Morietur eo die Socrates. Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit: Nascetur Oedipus Laio: non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est, et confatalis: sic enim appellat,[4] quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Oedipum procreaturum. Vt si esset dictum, Luctabitur Olympiis Milo; et referret aliquis: Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur, erraret: est enim copulatum, Luctabitur, quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur.[5] Sive tu adhi-

(1) Vulgo olim *ex isto morbo non convalesces.* Negandi particulam auctoritate codd. Vrsini, Reg. Ball. Ed. Ven. sustulit Bremius.

(2) Chrysippus etsi fatum affirmabat, tamen et id quod fieri potest, et consilium, et deliberationem et actiones, et officia retinebat, ut docet Alexander. Is igitur rationi ignavae, quae ad eversionem fati obiiciebatur, respondebat. *B.*

(3) In quibusdam simplex esse fatum ponit Chrysippus: in aliis tamquam duplex et copulatum, ut utrumque confatale sit. Ita ignavam captionem solvit. Tvrn.

(4) Συνειμαρμένον Chrysippus dixit, quod *confatale* Cicero vertit. Hoc vocabulum apud Plutarchum exstat in libello de Fato. *B.*

(5) Quod in eis quiddam copulatum sit et confatale, ut censet Chrysippus. Tvrn.

bueris medicum, sive non adhibueris, convalesces: captiosum. Tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. Carneades hoc totum genus non probabat,[1] et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo,[2] nec ullam adhibebat calumniam;[3] cuius erat haec conclusio: Si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. Haec arctius adstringi ratio non potest.[4] Nam si quis velit idem referre, atque ita dicere: Si omne futurum, ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri: nihil dicat. Multum enim differt, utrum causa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intelligi.[5] Itaque

(1) Carneades instituto novorum Academicorum in Stoicos disputabat: sed in oppugnatione fati non probabat ignavam rationem, et Stoicos alio argumento premebat. Io.

(2) Cod. Guelf. *aliquo modo.*

(3) Nam captio et calumnia inest in ratione ignava. Turn.

(4) In libris quibusdam teste Lambino *Hoc arctius astringi ratione non potest.* Et sic in Guelf. At Victor. et cod. Pal. 2, *Hoc arctius astringi ratio non potest.*

(5) Primo quidem aspectu satis videatur absurdum, aeternitatem dici aliam naturalem, alia non naturalem. At vero Cicero loquitur de iis rebus, quae ex aeternitate fiunt ita, ut causae earum naturales adsint, et de iis, quae tantum causas fortuitas habeant. Illarum aeternitatem dicit naturalem, hae fiunt sine causis ex aeternitate; non omnino non sunt ex aeternitate verae. *B.*

dicebat Carneades,[1] ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. Quid enim spectans deus ipse diceret, Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed causas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa, tamquam vestigia, exstarent, Apollini nota esse censebat: quanto minus futura?[2] Causis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura causis praepositis,[3] cur ab eo patrem interfici necesse esset; nec quidquam huiusmodi.

XV. Quocirca[4] si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula, ceteraque, quae ad divinationem pertinent, comprobare; iis autem,[5] qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est: vide, ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum. Hi

(1) Diodori sententia περὶ δυνατῶν adversus Stoicos utebantur Academici, ut vera ex aeternitate futura essent, sine naturalium causarum antecessione: ac proinde Carneades divinationem esse negabat posse, etsi immutabilitas in futurorum veritate esset, nisi in iis quae naturalibus et necessariis causis continerentur. Tvrn.

(2) Ita cod. Reg. Cantabr. Vulgo *quo minus futuro*, quod etsi non prorsus hac significatione inauditum, h. l. tamen ob ambiguitatem non placet. — *Quo minus futuro*. Reg. et Cantabr. quorum lectiones magni alias facio, hoc loco habent glossema *quanto minus*. Illud raritas defendit. Legitur tamen v. c. de Finib. I, 18: *Neque enim civitas in seditione beata esse potest, nec in discordia dominorum domus: quo minus animus o se ipse dissidens gustare aliquam partem liquidae voluptatis potest?* Brem.

(3) Ernestius malebat *propositis*.

(4) *Quocirco*. Colligit omnia esse expeditiora et liberiora Diodoreis quam Stoicis, et eorum sententias valde discrepantes esse: quas tamen quispiam fortasse easdem falso esse putaret, et nonnulli Stoici clamabant. Non enim necesse est Diodoro divinationem et oracula approbare: necesse est Stoicis, si sibi constare velint. Tvrn.

(5) *Iis autem*. Id est, Diodoreis. — *Hi enim*. Id est, Stoici. Id.

enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. Quod si concedatur,[1] nihil posse evenire, nisi causa antecedente; quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur?[2] Causa autem ea est,[3] quae id efficit, cuius est causa; ut vulnus, mortis; cruditas, morbi; ignis, ardoris. Itaque non sic causa intelligi debet, ut quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat; nec, quod in campum descenderim, id fuisse causae, cur pila luderem; nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit; nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. Ex hoc genere illud est Ennii,[4]

Vtinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa cecidisset abiegna ad terram trabes!

Licuit vel altius, *Vtinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!* etiam supra, *Vtinam ne esset mons ullus Pelius!*[5] similiterque superiora repetentem regredi infinite licet:

(1) Antea negavit omnis motus causas esse antecedentes, unde fatum Stoici argumentabantur: nunc hoc concesso, negat tamen sequi fatum esse. Id.

(2) Sic Davis. e cod. Eliens. et ed. Ven. Vulgo *ducatur*.

(3) Quae efficienter rei cuique antecedit. Itaque adiumenta, praecursiones, materiam, ferramenta, sine quibus aliquid effici nequit, in causis hic non numerat. Turn.

(4) Ex eo genere rerum sine quibus effici non potest. Locus est ex Ennii Medea. Id.

(5) *Vtinam ne esset mons ullus Pelius!* In Davisii editione, puto per operarum errorem, deest *ullus*: atque omnino, si quis loci sensum perquirat, *ullus* non satis aptum esse inveniat. Si Cicero scripsisset *nullus*, res alia esset. Id enim monendum est, Ciceronem non solere *non ullum* pro *nullum*, *non umquam* pro *numquam*, dicere, quamquam saepissime dicat, *nec ullam, nec umquam*. Sunt quidem exempla quaedam, quamquam ea quoque pauca, in quibus *non ullus* pro *nullus* dictum videatur. Sed si diligentius inquiras, *non* ad verbum

Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset.....

Quorsum haec praeterita? quia sequitur illud,

Nam numquam hera errans mea, domo efferret pedem
Medea, animo aegro, amore saevo saucia;

non, ut eae res causam afferrent amoris. [1]

XVI. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est causa, quoniam nulla eam rem suâ vi efficit, cuius dicitur causa; nec id, sine quo quippiam non fit, causa est; sed id, quod quum accessit, id, cuius causa est, efficit necessario. [2] Nondum enim ulcerato

pertinere invenies, et *ullus* suam vim habet. Cf. v. e. de Fin. III, 45; Bruto, 90. At vero si nostro loco *utinam ne esset* coniungas et *ullus* propria vi accipias, sententia non satis accurata est: quod libenter concedo. Sed Cicero quum dixerat, *utinam ne in Pelio ulla umquam esset* arbor, flumine quodam orationis abreptus non addidit: *utinam ne esset mons ullus Pelius*, non curans, an omnibus expensis, satis recte dicatur. Brem.

(1) *Quia sequitur illud... non, ut eae res causam afferrent amoris.* Lambinus ante *ut* desiderari quaedam putabat: contra quem monet Davisius, *ut* dictum esse pro *quod*. Sensus loci erat indicandus. Puto rem sic expediri posse. *Sequi* et *causam afferre* sibi opponuntur. *Sequi* significat post aliud esse, ita ut, nisi illud fuerit, neque hoc sit. Si enim nulla arbor fuisset, ex qua navis exstrueretur, ne reliqua quidem illa fieri potuissent. *Causam* autem *afferre*, est quod Cicero alibi dicit afficienter alicui antecedere, ita ut necessario aliud efficiatur. Sensus igitur is est: Quorsum haec praeterita? quia sine his reliqua fieri non potuissent, non quod ex iis necessario sint effecta: quia haec est quidem causa antecedens, sed non principalis et perfecta. Cicero in altero membro loquendi rationem mutavit, quum diceret *ut*. Atque hunc sensum etiam vulgatae lectioni tribuit eruditissimus Hottingerus, veretur tamen, ne locus corruptus sit, itaque restituendus: *Quorsum haec praeterita? Num ut eae res causam afferrent amoris? quia sequitur illud: Nam numquam h.* etc. Brem.

(2) Erunt forsitan aures tam delicatae, quae triplex *id* non ferant. Sed hoc ipsum pronomen interdum a Cicerone ingrato nobis modo repetitur, v. e. de Natura Deor. II, 47; de Off. I, 4, 4. Adde 28, 9. Atque omnino in eiusmodi vocibus iterandis Cicero non ad modum fastidiosus

serpentis morsu[1] Philocteta, quae causa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? Post autem causa fuit propior, et cum exitu iunctior. Ratio igitur eventus aperit causam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: Relinquetur in insula Philoctetes; nec hoc ex vero in falsum poterat converti. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat), ex his igitur necesse est, invito Epicuro,[2] alterum verum esse, alterum falsum: ut, Sauciabitur Philocteta, omnibus ante seculis verum fuit: Non sauciabitur, falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras, nec falsas esse dicunt; aut, quum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones; sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. O admirabilem licentiam, et miserabilem inscitiam[3] disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum, nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, qui

est. Ita *est* ter quaterve ab eo repetitur. Cf. v. c. de Off. I, cap 43, 7. Brem.

(1) Alii a serpente ulceratum Philoctetem scribunt: alii cecidisse in eius pedem sagittam hydrae cruore imbutam. Tyam

(2) *Invito Epicuro* delendum censet Bremius: cui assentior, quia statim sequitur: *Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi.* — Refragatur Clericus. *T.*

(3) Sic Bremius, ut est in omnibus fere Mss. Vulgo *inscientiam.* — Viri docti contendunt, substantivum illud *inscitia*, nihil designare quam *stultitiam*, auctore usi Festo, qui habeat *inscitia*, i. e. *stultitia.* Quis vero non videt, id, quod Festus de certo quodam, quem in animo vel ante oculos habebat, loco asseruerit, viros doctos immerito ad omnes retulisse? Quidni enim *inscitia* recte idem significaret quod *inscientia*, sive etymologiam spectes, sive optimi cuiusque usum. Ita Cicero de Natura Deorum I, 31. Si discrimen inter *inscitiam*, *inscientiamque* constituere velis, *inscitia* designabit defectum facultatis aliquid faciendi, *inscientia*, ignorantiam, imperitiam. Brem.

potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur, Omnem enuntiationem aut veram, aut falsam esse: ratio ipsa coget,[1] et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa causis aeternis, et a fati necessitate esse libera.

XVII. Ac mihi quidem videtur, quum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit;[2] altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii: Chrysippus, tamquam arbiter honorarius,[3] medium ferire[4] voluisse; sed ap-

(1) *Ratio ipsa coget.* Duplex est huius enuntiationis significatio in Cicerone, aut significat *ex disciplina vestra*, quod parum latine dicitur *ex systemate vestro hoc sequitur.* Ita de Finibus II, 20. Id.

(2) De Democrito quidem, Heraclito et Empedocle res constat. Vide Plutarch. de Plac. Philos. lib. I, capp. 25, 26, 27. Quin et Aristotelem τῇ τῆς εἱμαρμένης ἀνάγκῃ παραδεδωκέναι τὴν τῶν μετὰ Σελήνην ἐπιτροπεῖαν, tradit Theodoretus Therap. VI, pag. 86. Attamen ἡγεῖται Ἀριστοτέλης οὐ πάντα καθ' εἱμαρμένην παραγίνεσθαι. ἀλλά τι καὶ ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις εἶναι, ὧν ὑπάρχειν μὲν τὸ ἑκούσιον, ut docet auctor vitae Homericae, inter Opuscula Galeana pag. 336. Dav.

(3) *Arbiter honorarius.* Is est quem litigantes honoris causa delegerunt disceptatorem controversiae suae, aeque ac ab honore praetoris ius praetorium honorarium dicitur. Sic Cic. in Tusc. V, 41: *Quorum controversiam solebat tamquam honorarius arbiter iudicare Carneades.* Sic pro Caecina cap. 2: *honorariam et domesticam amici operam* arbitrium appellat. Tvan.

(4) *Medium ferire voluisse.* Ita editur post Victorium, quum antea legeretur: *medium se ferre voluisse.* Mss. plerique habent *medium ferre.* Putant interpp. *medium ferire* esse locutionem graecam, μέσον τέμνειν, et significare *mediam quamdam sequi sententiam*: quod negat Hottingerus vir eruditissimus. Liceat tamen haec addere: Videtur illud μέσον τέμνειν proverbialis quaedam apud Graecos fuisse locutio, in quibus, ut solet, diuturnitate temporis propria vis et ellipsis perit, significatio tantum permanet. Quam locutionem si quis Romanus latine vertere voluit, fortasse ille item formulam quamdam proverbii similem eligere potuit, etsi ab alia re petitam, v. c. de scopo. Praeterea

plicat se ad eos potius, qui necessitate motus animos [1] liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. Atque hoc, si placet, quale sit videamus in assensiouibus, quas prima oratione tractavi.[2] Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant, negabantque fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri; iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente; et, si appetitus,[3] illa etiam, quae appetitum sequuntur: ergo etiam assensiones. At, si causa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones, neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia. Quod quum vitiosum sit, probabiliter concludi putaut, non omnia fato fieri, quaecumque fiant.

XVIII. Chrysippus autem quum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessi-

quo alio modo vertere potuisset graecam illam locutionem romanus scriptor, nisi eam prorsus mutasset? Mihi sane improbabile non est, Ciceronem ipsum hoc quod dicit, ex graeco fonte hausisse, in quo erat *μέσον τέμνειν*. BREM.

(1) Davis. conj. *motus animi*.

(2) Bremius mavult *tractavit*, scil. *Chrysippus*. — Vide quae in praefatione diximus de his vocibus *prima oratione*. B.

(3) Appetitio, quae *ὁρμὴ* dicitur, qua, quod ad naturam suam accommodatum est, expetunt animantes: ut res perspicuas approbant. TURN. — *Quae appetitum sequuntur*. Id est, actiones. ID.

tatem effugiat, et retineat fatum.[1] Causarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales; aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem quum dicimus, omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, causis perfectis et principalibus, sed causis adiuvantibus antecedentibus[2] et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi,[3] sic occurrit: Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis; verum non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut quum hae causae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. Quamobrem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit[4] illa conclusio; qui autem causas antecedentes non dicent perfectas, neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri causis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putat.[5] Nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso;[6] tamen quum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem

(1) Reperiuntur apud Agellium libro VI, cap. 2, ratiocinationes quibus utebatur Chrysippus, ut retineret fatum et tamen necessitatem effugeret. Hoc caput eo pretiosius est, quod Agellius, priusquam opus suum aggrederetur, ipsa opera Chrysippi sub oculis habuisse videtur. Illud igitur caput confer, et pag. seq. not. 1. *B.*

(2) Davisius vocabulum *antecedentibus* delendum putabat. Certe, si genuinum est, post *adiuvantibus* non erat commate distinguendum, quod recte Bremius sustulit.

(3) Ea est, si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente. Tyrs

(4) Non in Chrysippum.

(5) Ita corrigendum esse recte statuit Bremius. Nam hic de solo agitur Chrysippo. Vulgo *putant*.

(6) Visum antecedit approbationem: visis enim perspicuis credimus et assentimur. Sic autem interpretari solet φαντασίαν Cicero. Tyrs.

(ut Chrysippus vult)[1] quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata (necesse est enim, assensionem viso commoveri), sed revertitur ad cylindrum,[1] et ad turbinem suum, quae moveri incipere, nisi pulsa,[2] non possunt; id autem quum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi, et versari turbinem putat.

XIX. Vt igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit; sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate; eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente,[3] falsum esset omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, veri simile est causam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo.[4] Haec quum ita sint a Chrysippo explicata,[5] si illi, qui negant assensiones

(1) Agellius libro VI, cap. 2, istam Chrysippi sententiam explicat et laudat. Alexander in libro de Fato damnare videtur. Sententia est, ut cylindrus ab impulsione externa principium motus habet, reliquum a sua mobilitate: sic in approbationibus principium est ab obiecta extrinsecus specie, reliquum ab animi libero motu. Id.

(2) Notanda est vis verbi simplicis pro composito *impulsa*, Ciceroni interdum usurpata, etiam de rebus externis, quae sensus feriunt, v. c. Acadd. Disputt. II, 40; Bruto c. 54. *B.*

(3) Quamquam non necessaria, sed praecurrente. Tvrn.

(4) Vt quaedam perfectae sint et principales, αὐτοτελῆ καὶ κύρια αἴτια: quaedam adiuvantes, συναίτια, ex quibus fatum texitur. Id.

(5) Sic disceptat controversiam Chrysippi fatum ex praecurrentibus causis et non necessariis nectentis, voluntatisque libertatem retinentis, et eorum qui fatum negant, ut eos verbis, non re dissidere doceat: quod consequitur, explicata utriusque sententia. Id.

fato fieri, fateantur tamen, eas non sine viso[1] antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat assensionem; vide, ne idem dicant. Neque enim Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem causam esse in viso positam, eam[2] causam ad assentiendum necessariam esse, concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant causis antecedentibus et necessariis; itemque illi,[3] qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmo-

(1) *Fateantur tamen, eas non sine viso antecedente fieri* Ita vulgo legitur, sensu prorsus absurdo. Quo modo enim Cicero dicere potest, eos, qui assensiones non sine viso antecedente fieri fateantur, aliud affirmare, quam Chrysippum, quum postea eadem illos revera dicere contendat? Adde quod huic absurditati altera accedit haud minor, quum Cicero sic pergat *sed si concedunt anteire visa*, enuntiatione idem prorsus significante, quam tamen contrariam illi esse oporteat. Haec videns Lambinus, probante Davisio et in textum recipiente, particulam negativam delendam censuit. At ne illud quidem verum esse poterit. Verbum enim *fateantur* nullo modo aptum est. Hoc enim illis non fatendum, sed affirmandum est. Nec usquam ista significatione adhibitum illud verbum invenies. Si illi, qui concedunt assensionibus visa anteire, idem dicunt re ipsa, quod Chrysippus dicit, eorum non nisi alia ratio esse potest, qui hoc non concedunt. Solus igitur iste sensus erit restituendus, quem habebis si ita legas: *non fateantur, eas non nisi viso antecedente fieri*. Tum sensus is erit, qui requiritur. *Non sine* mutavi in *non nisi*, quamquam ne alterum quidem prorsus damnare ausim. Brem.

(2) Vulgo *neque eam causam.* Particulam *neque* recte deleverunt Turnebus, Lambinus, Davisius. — Ego non ausus sum, eam prorsus delere, quod Cicero oblitus esse potuit, se eamdem iam ab initio periodi posuisse, nunc demum disiunctionis particulam addens, quae rectissime et proprie hic per se locum habet. Brem.

(3) Haud scio quid acciderit Lambino, ut *neque* pro *itemque* censuerit legendum. Paullo enim accuratior loci disquisitio vulgatum non nisi verum esse posse ostendit. Vult Cicero hic quoque ostendere, eos, qui fateantur visa assensionibus praecedere, idem revera sentire, quod Chrysippus, idque ita probat. Chrysippus, fato fieri omnia dicit, etiamsi non omnia causis necessariis fieri concedat: qui autem dicunt assensionem non fieri sine praecursione visorum, causas quidem antecedere concedunt, verum

di, ut nihil fieret, nisi praegressione causae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. Omninoque quum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, quum hae causae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum causae fuerint; quibusdam autem in rebus, causis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut aliud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant; sed alteri censent, quibus in rebus quum causae antecesserint, ita, ut non sit in nostra potestate, [1] ut aliter illa eveniant, illas fato fieri; [2] quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum [3] abesse * * *

XX. Hoc modo hanc causam disceptari oportet,

non necessarias: ergo hac in re cum Chrysippo conveniunt. Quod si igitur Chrysippus ita contendit omnia fato fieri, ut non omnia causis necessariis fiant, possunt illi et debent concedere, hoc sensu omnia fato fieri. Hunc unice verum esse sensum, ea etiam demonstrant, quae statim sequuntur: *ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eumdem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere.* Baem.

(1) Davisius legendum censuit: *quibus in rebus, quum causae antecesserint, non sit in nostra potestate ut aliter illae eveniant, illas fato fieri.* Lambino placebat *quibus in rebus causae antecesserint, ita ut non sit in nostra potestate.*

(2) Disputatio de vocabulo est, quid fatum sit. Nam hi, qui fato omnia fieri negant, fatum tantum ponunt in principalibus et necessariis causis: quae quidem fati vera est notio, cui vim affert Chrysippus, ut aliquid in nostra potestate relinquat: nam contra omnium sententiam fatum necessitate liberat, et in praegressione causarum adiuvantium ponit. In quo ab Alexandro reprehenditur. Turn.

(3) In quibus tamen a Chrysippo etiam fatum ponitur. Docuit ergo paullo ante Cicero Chrysippum, dum aliquid in nostra potestate relinquit, in eorum sententiam esse delapsum qui omnia fato fieri negant. Mox Epicurum dicet fatum sine necessitate sequi potius debuisse, quam commentitios motus afferre. Nam ita defendere posset quemdam esse animi motum voluntarium, si in fato necessitas nulla esset. Io.

non ab atomis errantibus,[1] et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit,[2] atomus. Primum cur? Aliam enim [3] quandam vim motus habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat; a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est, quae declinet atomum? [4] aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo [5] declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus,[6] aut tribus? Optare hoc [7] quidem est, non disputare. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri, et declinare dicis; neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse causae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est,[8] quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita quum attulisset nullam causam, quae istam declinationem efficeret, tamen aliquid sibi dicere videtur; quum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi

(1) Id est, non recte cadentibus in praeceps. Id.

(2) Scilicet Epicurus. Id.

(3) *Enim* vulgo omissum addidit Turn. it. Davis. e Ms. Eliensi.

(4) Haud dubie hic *declinare* significatione transitiva adhibetur, *facere ut alteram declinet*. Cuius usus quamquam in hoc verbo nullum praeter hoc scio apud Ciceronem exemplum, aliorum tamen multorum in Cicerone eius generis vocabulorum usus et huius ipsius apud alios scriptores, ut apud Livium I, 28, etc me movet, ut plane nihil mutandum censeam. Brem.

(5) Quod appellavit Epicurus, ut sit antea Cicero, ἐλάχιστον.

(6) *Duobus* Minimis intervallis.

(7) *Optare hoc.* Voluntatis alicuius et optati potius hoc esse videtur, quam disputationis et doctrinae. Cicero in Lucullo cap. 38: *Somnia censet haec esse Democriti non docentis, sed optantis.* Et Tuscul. II, 12: *Optare hoc quidem est, non docere.* B.

(8) Davisius malebat *factum esse.*

voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confugisset. Nam ut essent atomi, quas quidem esse, mihi probari nullo modo potest; tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis,[1] ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur, et feratur necesse est; illud quoque necesse est, declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

Multa desunt.

(1) Vt gravitatis et ponderis motus in atomis necessarius est, ita declinationis motus. Ex quo evenit, ut, quo commento fatum se depulsurum putavit Epicurus, eo imprudens fatum constituat. Necessarium esse motum ponderis non potest inficias ire, nisi suorum convellat principiorum motum perpetuum, qui si non esset necessarius, non debuit excogitare declinationem ad fati depulsionem. Tvrn.

Fragmenta

Gell. Noct. Att. V, 3: *Itaque M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, quum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et implicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea refert his verbis:*

Chrysippus aestuans laboransque quonam pacto explicet et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.

Macrobius Saturn. II, 12: *Accipite, assertore Cicerone, in quo honore fuerit hic piscis (acipenser) apud*

P. Scipionem Africanum illum et Numantinum. Haec sunt in dialogo de Fato verba Ciceronis:

Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio, unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex his, qui eum salutatum venerant, invitasset, pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide, quid agas, acipenser iste paucorum hominum est.

INDEX RERVM

QVAE

IN HOC DECIMOTERTIO VOLVMINE

CONTINENTVR.

FINIS VOLVMINIS DECIMITERTII

Facultate obtenta.